

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

«ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Τα Ρωμαϊκά Λουτρά στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου

Επόπτης Καθηγητής: Παυλίνα Καραναστάση

Φοιτήτρια: Ιουλία Αρταβάνη

Αρ. Μητρώου: 539

ΡΕΘΥΜΝΟ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	4
ABSTRACT	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	18
Τα λουτρά: Ιστορική αναδρομή	18
Η γέννηση του ρωμαϊκού λουτρού.....	19
Περιγραφή ενός ρωμαϊκού λουτρού.....	21
Οι χώροι ενός ρωμαϊκού λουτρού	22
Η θέρμανση ενός ρωμαϊκού λουτρού	27
Η υδροδότηση και το υδρευτικό σύστημα ενός ρωμαϊκού λουτρού	32
Τα είδη του ρωμαϊκού λουτρού.....	35
Λειτουργία ενός ρωμαϊκού λουτρού	39
Η διοίκηση και το προσωπικό ενός ρωμαϊκού λουτρού	39
Τα οικονομικά στοιχεία ενός ρωμαϊκού λουτρού	41
Η ευεργεσία στο πλαίσιο ενός ρωμαϊκού λουτρού.....	43
Οι λουόμενοι ενός ρωμαϊκού λουτρού	45
Οι λατινικοί και οι ελληνικοί όροι για το λουτρό	47
ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	51
Κόρινθος.....	51
Σπάρτη.....	71
Πάτρα	101
Άργος.....	127
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	145
ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΑΝΑ ΠΟΛΗ	145

Κόρινθος	145
Σπάρτη	147
Πάτρα	148
Αργος	150
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	152
Η χρονολόγηση και η διάρκεια ζωής των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	152
Ο σχεδιασμός των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	153
Ο τρόπος δόμησης των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	156
Το σύστημα θέρμανσης των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	156
Η υδροδότηση των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	157
Τα είδη των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	158
Η διακόσμηση των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου	159
Ο θεσμός της ευεργεσίας στα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου	160
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	161
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ	179
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	183
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	194

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται την ανάπτυξη του αστικού ρωμαϊκού λουτρού κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (1^{ος} αι. π.Χ.-3^{ος} αι. μ.Χ.) στα τέσσερα (4) μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, την Κόρινθο, τη Σπάρτη, την Πάτρα και το Άργος. Πρωταρχικός στόχος της έρευνας υπήρξε η συγκέντρωση του υλικού, το οποίο σχετίζεται με τα λουτρικά συγκροτήματα στην περιοχή της Πελοποννήσου, και πραγματοποιήθηκε από την αποδελτίωση των ετήσιων ανασκαφικών αναφορών αλλά και μέσα από τις αρχαίες πηγές, φιλολογικές και επιγραφικές. Βασικός όμως στόχος της έρευνας ήταν η μελέτη των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προεκτάσεων που προκύπτουν μέσα από τον θεσμό του ρωμαϊκού λουτρού.

Συνοπτικά, τα λουτρά εμφανίζονται στο σύνολο του πολεοδομικού ιστού των ρωμαϊκών αστικών κέντρων της Πελοποννήσου και οικοδομούνται ήδη από τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους αν και η μεγαλύτερη άνθιση τους παρατηρείται στον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ. Η λειτουργία τους συνδέεται με μεγάλα υδραυλικά έργα, όπως τα υδραγωγεία και τα Νυμφαία και η παρουσία τους αποτελούν μάρτυρες οικονομικής ευμάρειας και ενός αστικού τρόπου ζωής, ο οποίος είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

ABSTRACT

This thesis focuses on the development of the Roman urban bath during the imperial years (1st century BC – 3rd century AD) at the four (4) major urban centers of Peloponnese: Corinth, Sparta, Patras and Argos. The first aim of the research was to accumulate material related to bath complexes at the area of the Peloponnese and it was performed by cataloguing excavation reports and referencing ancient resources, philological and epigraphic. The primary aim was to study the social, financial and political aspects manifesting through the institution of the Roman bath.

In summary, baths are common in the entire city planning network of Roman urban centers in the Peloponnese and their construction begins during the early

imperial years. They reach their peak during the 2nd and 3rd century AD. Their operation is linked with major hydraulic works, such as aqueducts and the Nymphaea, and they constitute testimonies of financial prosperity and an urban lifestyle, common in the entire Roman Empire.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Ρωμαϊκό Λούτρο

Ρωμαϊκή Πελοπόννησος

Αστικά Κέντρα της Πελοποννήσου

Λουτρικές Ευεργεσίες

KEY WORDS

Roman Bath

Roman Peloponnese

Urban Centers of Peloponnese

Benefactions concerning baths

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Π.Μ.Σ. «Ο αρχαίος μεσογειακός κόσμος» με κατεύθυνση την Κλασική Αρχαιολογία και πραγματεύεται την ανάπτυξη του λουτρού κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (1^{ος} αι. π.Χ. – 3^{ος} αι. μ.Χ.) στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου.

Το ρωμαϊκό λουτρό ως ένα τεχνολογικά πολύπλοκο κτήριο και ταυτόχρονα ένα πολυδιάστατο φαινόμενο υπήρξε ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα έργα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής και μηχανικής αλλά και της ρωμαϊκής κοινωνίας. Η πληθώρα των λουτρικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε συνδυασμό με τις αρχαίες πηγές, φιλολογικές και επιγραφικές, μαρτυρεί τη σημασία αλλά και τη δημοτικότητα του ρωμαϊκού λουτρού. Το λουτρό ως οικοδόμημα και ως θεσμός κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους εισέρχεται σε μια νέα βάση και ως κτήριο κοινής ωφελείας απευθύνεται στο σύνολο των κατοίκων μιας πόλης ή μιας περιοχής. Το ρωμαϊκό λουτρό αποτελεί πλέον αναπόσπαστο τμήμα κάθε πόλης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και, ως εκ τούτου, μπορούμε να μιλάμε για αστικά λουτρά, τα οποία κατασκευάζονται για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών των κατοίκων και των επισκεπτών μιας πόλης.

Στον κυρίως ελλαδικό χώρο, έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών λουτρών στο σύνολο των ελληνικών πόλεων, μικρών και μεγάλων. Αν και δεν μπορούν να συγκριθούν ως προς το μέγεθος ή την πολυτέλεια με τα λουτρά της Ρώμης ή των πόλεων της Μικράς Ασίας, η πληθώρα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων καταδεικνύει τη σημαντική θέση που πρέπει να κατείχαν και στις ελληνικές πόλεις.

Η συγκεκριμένη εργασία θα επικεντρωθεί στη μελέτη του ρωμαϊκού λουτρού στην περιοχή της Πελοποννήσου, η οποία από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. αποτέλεσε τμήμα της νεοϊδρυθείσας επαρχίας της Αχαΐας. Η Πελοπόννησος λόγω των ιερών και των διαφόρων αγώνων που τελούνταν εντός των γεωγραφικών της ορίων διέθετε μια λουτρική παράδοση, η οποία όμως είχε έναν θρησκευτικό χαρακτήρα. Επιπλέον, στη ρωμαϊκή Πελοπόννησο αναπτύχθηκαν τέσσερα (4) από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της επαρχίας της Αχαΐας –η Κόρινθος, η Σπάρτη, η Πάτρα και το Άργος– τα

οποία υιοθέτησαν πολλά στοιχεία της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής και στα οποία σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εκρωμαϊσμένη πλέον τοπική ελίτ.

Η χρονολογική περίοδος που καλύπτει η παρούσα μελέτη αφορά την ακμή της αυτοκρατορικής περιόδου, δηλαδή από τα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ. Αν και η ρωμαϊκή παρουσία ήταν αισθητή στην περιοχή της Πελοποννήσου ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., ο νότιος ελλαδικός χώρος αποτέλεσε επίσημο τμήμα της ρωμαϊκής διοίκησης μετά την ίδρυση της επαρχίας της Αχαΐας. Επίσης, από τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. η ρωμαϊκή αυτοκρατορία γνωρίζει οικονομική παρακμή που αντανακλάται και στα οικοδομήματα των πόλεων. Τα χρονολογικά όρια όμως σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ρευστά, καθώς δεν υπάρχει πάντοτε ακριβής χρονολόγηση των λουτρών και μερικά λουτρικά συγκροτήματα έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής.

Βασικός στόχος της εργασίας είναι η μελέτη των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών προεκτάσεων του λουτρού στο πλαίσιο της πόλης κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Έτσι, η μελέτη της ένταξης του «νέου» αρχιτεκτονικού τύπου στον πολεοδομικό ιστό των πόλεων και η εξέταση του τρόπου σχεδιασμού των λουτρών στον ελλαδικό χώρο δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την πρόσληψη του νέου θεσμού. Επίσης, η μελέτη του χωρικού πλαισίου των αστικών λουτρών μπορεί να μας δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον χαρακτήρα (δημόσιο ή ιδιωτικό) αλλά και για τη χρήση τους ενώ η προσέγγιση των φιλολογικών και επιγραφικών πηγών φωτίζει τις κοινωνικές αλλά και τις οικονομικές προεκτάσεις του κοινωνικού φαινομένου που ονομάζεται λουτρό.

Η παρούσα εργασία έχει διαιρεθεί σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα αποτελεί μια εκτενή εισαγωγή για τον αρχιτεκτονικό τύπο του λουτρού αλλά και τον λουτρικό θεσμό όπως αυτός διαμορφώθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, ώστε να αποτελέσει το πλαίσιο για τη μελέτη των ρωμαϊκών λουτρών στον ελλαδικό χώρο. Επίσης, θεωρήθηκε αναγκαία η επεξήγηση των τεχνικών ζητημάτων που αφορούσαν τον αρχιτεκτονικό τύπο του λουτρού αλλά και η παρουσίαση των βασικών όρων που σχετίζονται με τα λουτρά. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ελληνικοί όροι δημιουργούν σύγχυση, καθώς η χρήση τους αποτελεί προσωπική επιλογή του εκάστοτε ανασκαφέα. Στη συγκεκριμένη εργασία έγινε προσπάθεια να επεξηγούνται οι

διφορούμενοι όροι, όπου αυτό είναι δυνατό, κυρίως με τη βοήθεια των συμφραζομένων ή των σχεδίων των οικοδομημάτων.

Στη δεύτερη ενότητα καταγράφονται τα ρωμαϊκά λουτρά των τεσσάρων (4) πόλεων της Πελοποννήσου που είναι γνωστά μέσα από τις αρχαιολογικές έρευνες αλλά και τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Η συγκέντρωση του υλικού πραγματοποιήθηκε μέσα από την αποδελτίωση των ετήσιων αναφορών των Εφορειών και των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών που πραγματοποίησαν ανασκαφές στις συγκεκριμένες περιοχές (στα περιοδικά ΑΔ, ΑΡ, ΒCH, Hesperia κ.ά.) και από μεμονωμένες δημοσιεύσεις, κυρίως από Πρακτικά Συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν για τον χώρο της Πελοποννήσου. Τις περισσότερες φορές όμως οι αναφορές είναι αποσπασματικές, καθώς αποτελούν προϊόν σωστικών ανασκαφών ενώ ορισμένα λουτρά παραμένουν ακόμα αδημοσίευτα. Επίσης, σημαντικό ρόλο στη συγκέντρωση του υλικού έχουν και οι αρχαίες πηγές, φιλολογικές και επιγραφικές. Τα λουτρά παρουσιάζονται ανά πόλη ξεκινώντας από την πρωτεύουσα της Αχαΐας, την Κόρινθο, στη συνέχεια ακολουθούν η «ευνοούμενη» Σπάρτη και το δυτικό λιμάνι της Πελοποννήσου, η Πάτρα και τέλος, το Άργος. Στην τρίτη ενότητα καταγράφονται τα πορίσματα της έρευνας, όπως προκύπτουν μέσα από κάθε αστικό κέντρο αλλά και μέσα από τη συγκριτική μελέτη των λουτρών των τεσσάρων (4) πόλεων.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Πελοπόννησος που για λίγα μόνο χιλιόμετρα δεν υπήρξε νησί, είναι μια μεγάλη χερσόνησος στο νότιο τμήμα του κυρίως ελλαδικού χώρου¹ (εικ.1). Συγκεκριμένα, βρέχεται βόρεια από τον Κορινθιακό κόλπο, δυτικά από το Ιόνιο πέλαγος, νότια από τη Λιβυκή και την Κρητική θάλασσα και ανατολικά από το Μυρτώο πέλαγος. Το σχήμα της, όπως αναφέρει και ο Στράβωνας², παραπέμπει σε φύλλο πλατάνου, με αποτέλεσμα η ακτογραμμή της να αποτελείται από διαδοχικούς, μεγάλους κόλπους, τον Κορινθιακό, τον Πατραϊκό, τον Κυπαρισσιακό, τον Μεσσηνιακό, τον Λακωνικό, τον Αργολικό, τον Ερμιονικό και τέλος τον Σαρωνικό ενώ ο πρώτος με τον τελευταίο χωρίζονται από μια στενή λωρίδα γης, τον Ισθμό.

Η Πελοπόννησος αποτελούσε πάντοτε μια γεωγραφική ενότητα, η οποία διαμόρφωνε τις περισσότερες φορές και την πολιτική της πορεία χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και υπολογίσιμες φυγόκεντρες δυνάμεις. Έτσι, στους κλασικούς χρόνους έχουμε την Πελοποννησιακή Συμμαχία μέσω της οποίας η Σπάρτη ήλεγχε την πλειονότητα των πελοποννησιακών πόλεων³, στους ελληνιστικούς το Αχαϊκό Κοινό⁴ αλλά και πόλεις-κράτη με σημαντική επιρροή όπως η Σπάρτη και η Μεσσήνη, ενώ στους αυτοκρατορικούς χρόνους η Πελοπόννησος για πρώτη φορά αποτέλεσε τμήμα μια ενιαίας διοικητικής μονάδας, της επαρχίας της Αχαΐας. Η ρωμαϊκή παρουσία όμως στην περιοχή της Πελοποννήσου παρατηρείται ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και υπήρξε καταλυτική για την πορεία και την εξέλιξη των ελληνικών πόλεων της χερσονήσου⁵.

Η στάση της Ρώμης κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων είχε ως κύριο στόχο την αποδυνάμωση της μακεδονικής επιρροής⁶ στον ελλαδικό χώρο και κατ' επέκταση την επικράτηση της ίδιας, με αποτέλεσμα οι συμμαχίες της με τις υπόλοιπες

---

¹ DNP τ. 1, λ. Peloponnesos.

² Στράβων, 8.2.1.

³ Για την Πελοποννησιακή Συμμαχία βλ. DNP τ.1, λ. Peloponnesischer Bund. De Ste Croix 2001, σελ. 147-264.

⁴ Για το Αχαϊκό Κοινό βλ. Larsen 1968, σελ. 215-240.

⁵ Gruen 1984, σελ. 437-528.

⁶ Η Μακεδονία υπήρξε κυρίαρχη πολιτική δύναμη στον ελλαδικό χώρο κυρίως μετά τον θάνατο του Πύρρου στο Άργος το 272 π.Χ. Για τις σχέσεις μεταξύ της Μακεδονίας και της Ρώμης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ. Walbank 1984, σελ. 324-341, Hammond-Walbank 1995, σελ. 287-593, Shipley 2012, σελ. 193-258.

ελληνικές δυνάμεις του νότου να μην είναι σταθερές⁷. Έτσι, η ρωμαϊκή παρουσία στις υποθέσεις της Πελοποννήσου χρονολογείται από τον Α΄ Μακεδονικό Πόλεμο⁸ (215-206 π.Χ.), όταν η Ρώμη συμμάχησε με την Αιτωλική Συμπολιτεία⁹ κατά του Μακεδονικού βασιλείου και του Αχαϊκού Κοινού, στο πλευρό της οποίας τάχτηκαν, επίσης, η Σπάρτη, η Ήλις και η Μεσσήνη ως σύμμαχοι της Αιτωλίας. Στη συνέχεια, όμως, και λίγο πριν τον Β΄ Μακεδονικό πόλεμο¹⁰ (200-197 π.Χ.), η Ρώμη με στόχο την αποδυνάμωση των ερεισμάτων της Μακεδονίας στον Νότο αποσπά από τη μακεδονική συμμαχία την Αχαϊκή Συμπολιτεία, κίνηση που θεωρήθηκε μεγάλη διπλωματική νίκη για τους Ρωμαίους. Ο Β΄ Μακεδονικός πόλεμος τελειώνει το 197 π.Χ. με την ήττα του Φιλίππου του Ε΄ στις Κυνός Κεφαλές από τις λεγεώνες του ρωμαίου στρατηγού, Τίτου Κοϊνκτίου Φλαμινίνου (*Titus Quinctius Flaminius*), ο οποίος προέβαλε τη Ρώμη ως απελευθερώτρια δύναμη¹¹ απέναντι στη μακεδονική κυριαρχία. Την επόμενη χρονιά ο Φλαμινίνος διακηρύσσει κατά τη διάρκεια των Ισθμίων «την ελευθερία των Ελλήνων»¹², δηλαδή την απουσία φρουρών, την απαλλαγή από φόρους και το δικαίωμα χρήσης των πάτριων νόμων, θέση που υπήρξε και όρος της συνθήκης του 196 π.Χ. ανάμεσα στη ρωμαϊκή σύγκλητο και τον Φίλιππο Ε΄. Στη συνέχεια, ο Τίτος Κοϊνκτίος Φλαμινίνος¹³ πολιορκεί το 195 π.Χ. την Σπάρτη του Νάβιδος με την αιτιολογία ότι κατέχει ακόμα το Άργος. Η Σπάρτη, τελικά, συνθηκολογεί και οι περιοικιδείς πόλεις εντάσσονται αρχικά στο Αχαϊκό Κοινό και αργότερα οργανώνονται στο Κοινό των Λακεδαιμονίων, ενώ η ίδια προσχωρεί στο Κοινό των Αχαιών, μόνο μετά τον θάνατο του Νάβιδος (193 π.Χ.) και την πολιορκία της από τον αχαιό στρατηγό, Φιλοποίμενα (192 π.Χ.)¹⁴.

---

⁷ Γενικά για την Πελοπόννησο στους ελληνιστικούς χρόνους Βλ. Ριζάκης 2011, σελ. 271-281. Ριζάκης – Τουράτσογλου 2011, σελ. 17-34.

⁸ Shipley 2012, σελ. 573-576.

⁹ Για την Αιτωλική Συμπολιτεία βλ. Larsen 1968, σελ. 195-215.

¹⁰ Shipley 2012, σελ. 576-578.

¹¹ Eckstein 2008, σελ. 283-302.

¹² Πολύβιος, 18.46.2.

¹³ Η παραπάνω κίνηση οδήγησε διάφορες ελληνικές πόλεις της Πελοποννήσου να τιμήσουν τον ρωμαίο στρατηγό, ανάμεσά τους το Άργος και το Γύθειο. Το Άργος καθιέρωσε προς τιμήν του ετήσια εορτή, τα *Τίτεια* (Piérant 2010, σελ. 19-20 και 24-25, σημ. 5) ενώ το Γύθειο ανέγειρε ανδριάντα προς τιμήν του, στη βάση της οποίας προσφωνείται ως σωτήρας (IG V 1 1165). Οι Γυθεώτες, όμως, συνέχισαν να τιμούν τον Φλαμινίνο και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως μας μαρτυρεί η επιγραφή του Ιερού Νόμου για την οργάνωση των *Καισαρίων*, των οποίων η έκτη μέρα ήταν αφιερωμένη στον Φλαμινίνο. Βλ. Κουγέας 1928, 16-38. Camia 2011, σελ. 121-122. Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο ανήκει και η διοργάνωση ετήσιων αγώνων, των *Ελευθερίων* από το νεοϊδρυθέν κοινό των Θεσσαλών. Eckstein 2008, σελ. 296.

¹⁴ Cartledge-Spawforth 2002, σελ 77-79. Shipley 2012, σελ. 251.

Η Αχαϊκή Συμπολιτεία (εικ. 2) μετά από την παραπάνω αναμέτρηση αποτέλεσε για ένα εύλογο χρονικό διάστημα τον ρυθμιστή των ελληνικών υποθέσεων στη περιοχή της Πελοποννήσου εις βάρος πολλές φορές παλιών συμμάχων της Ρώμης, όπως η Μεσσήνη, αλλά πάντα με τη σιωπηλή ενθάρρυνση της νέας δύναμης. Έτσι, η επεκτατική πολιτική των Αχαιών παρατηρήθηκε κυρίως εναντίον των πόλεων που αρνούσαν να ενταχθούν στο Κοινό και με την «ουδετερότητα» της Ρώμης το 192 π.Χ. εντάσσεται στην Αχαϊκή Συμπολιτεία η Σπάρτη¹⁵ και ένα χρόνο αργότερα (191 π.Χ.) η Μεσσήνη και η Ήλις. Η επικράτηση των Αχαιών στην Πελοπόννησο διατηρήθηκε για μισό αιώνα περίπου λόγω κυρίως των ρωμαϊκών συμφερόντων παρόλο που υπήρξαν κατά διαστήματα κινήσεις διαφόρων πόλεων της χερσονήσου για την αλλαγή των ισορροπιών¹⁶. Σημαντική όμως εξέλιξη για τα ελληνικά πράγματα αποτέλεσε ο προς όφελος των ρωμαίων τερματισμός του Γ' Μακεδονικού Πολέμου¹⁷ (172-168 π.Χ.). Έτσι, το 168 π.Χ. ο ρωμαϊκός στρατός με επικεφαλής τον Λ. Αιμίλιο Παύλο (*L. Aemilius Paulus*) νίκησε τον βασιλιά της Μακεδονίας, Περσέα στην Πύδνα και η Μακεδονία σταμάτησε να αποτελεί το μεγάλο αγκάθι για την επεκτατική πολιτική της Ρώμης στον ελλαδικό χώρο. Το μακεδονικό βασίλειο χωρίστηκε σε τέσσερις «μερίδες» ενώ λίγα χρόνια αργότερα με αφορμή την εξέγερση του Ανδρίσκου και την κατάπνιξή της από τον Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο (*Q. Caecilius Metellus*) η Μακεδονία μετατράπηκε σε ρωμαϊκή επαρχία (148 π.Χ.)¹⁸.

Χρονολογία ορόσημο όμως για την περιοχή του νότιου ελλαδικού χώρου υπήρξε το έτος 146 π.Χ., όταν κηρύχθηκε ο Αχαϊκός πόλεμος¹⁹. Το Αχαϊκό Κοινό παρά την αντίθεση της ρωμαϊκής Συγκλήτου κήρυξε τον πόλεμο κατά της Σπάρτης λόγω της επιθυμίας της τελευταίας να αποχωρήσει από τη Συμπολιτεία, γεγονός που οδήγησε τους Ρωμαίους να στραφούν κατά του Κοινού. Η συντριπτική ήττα της Αχαϊκής Συμπολιτείας στη μάχη της Λευκόπετρας και η καταστροφή της Κορίνθου ως πρωτεύουσας του Κοινού από τις λεγεώνες του Λεύκιου Μομμίου²⁰ (*Lucius Mummius*) είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή των ισορροπιών στην πελοποννησιακή χερσόνησο. Αν και η νότια Ελλάδα δεν μετατράπηκε αμέσως σε ρωμαϊκή επαρχία, βρέθηκε όμως κάτω από τον άμεσο ρωμαϊκό έλεγχο μέσω της επίβλεψής της από τον

¹⁵ Για την Σπάρτη στους ελληνιστικούς χρόνους Βλ. Cartledge-Spawforth 2002, σελ. 3-90.

¹⁶ Shipley 2012, σελ. 581-584.

¹⁷ Hammond.-Walbank 1995, σελ. 527-581. Shipley 2012, σελ. 585-589.

¹⁸ Gruen 1984, σελ. 433-436.

¹⁹ Shipley 2012, σελ. 589- 591.

²⁰ Ο Λεύκιος Μόμμιος μετά τη νίκη του κατά των Αχαιών πήρε το προσωνύμιο Αχαϊκός. Marchetti 2010, σελ. 44, σημ. 5.

ανθύπατο της Μακεδονίας²¹. Η νέα τάξη πραγμάτων ευνόησε τον διοικητικό κατακερματισμό, με αποτέλεσμα η τύχη της κάθε πόλης να οριστεί ξεχωριστά²².

Έτσι, ένα τμήμα της χώρας της Κορίνθου²³ δημεύτηκε και μετατράπηκε σε δημόσια γη (*ager publicus*) ενώ αναβαθμίστηκε ο ρόλος των πόλεων που υπήρξαν φιλικές προς τη Ρώμη, όπως η Σπάρτη, η Μεσσήνη, η Σικυώνα²⁴ και η Επίδαυρος, που ανακηρύχθηκαν ελεύθερες²⁵, αλλά και εκείνων που βρίσκονταν σε στρατηγικά σημεία, όπως η Πάτρα και το Άργος. Συγκεκριμένα, η Πάτρα²⁶ υπήρξε το νέο κέντρο του Αχαϊκού Κοινού που αναδιοργανώθηκε το 145 π.Χ. από επιτροπή δέκα (10) απεσταλμένων πρέσβων της ρωμαϊκής Συγκλήτου εις βάρος του Αιγίου αλλά και της Δύμης, ενώ λόγω της γεωγραφικής της θέσης αναδείχθηκε στο νέο εμπορικό λιμάνι της Πελοποννήσου που ένωνε τη Δύση με την Ανατολή, θέση που κατείχαν μέχρι πρότινος τα επίγεια της Κορίνθου, το Λέχαιο και οι Κεχρεές. Τέλος, η πόλη του Άργους ευνοήθηκε ως κέντρο του νεοσύστατου Αργολικού Κοινού²⁷, με αποτέλεσμα να προσελκύσει εκτός άλλων και σημαντικό αριθμό ρωμαίων και ιταλών *negotiatores*²⁸.

Σε γενικές γραμμές η νέα διοικητική διευθέτηση στην περιοχή της Πελοποννήσου είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή και την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων, καθώς παρατηρείται εγκατάλειψη πολλών οικισμών αλλά και της υπαίθρου, γεγονός που οδήγησε στη μείωση της αγροτική παραγωγής και των βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων²⁹. Η ρωμαϊκή πολιτική ευνόησε οικονομικά κυρίως τις φιλικά προσκείμενες πόλεις, οι οποίες ενισχύθηκαν και από την παρουσία των ιταλών και ρωμαίων εμπόρων που εγκαταστάθηκαν σε αρκετά αστικά κέντρα της χερσονήσου³⁰. Αν και η παρουσία των *negotiatores* απέδωσε οφέλη κυρίως στον τομέα του εμπορίου, υπήρξε ωστόσο αρνητική για τους

---

²¹ Ριζάκης 1987-1988, σελ. 20-21.

²² Larsen 1968, σελ. 498-500. Rizakis 2010, σελ. 1-5.

²³ Engles 1990, σελ. 14-16.

²⁴ Η Σικυώνα ανέλαβε τη διοργάνωση των *Ισθμίων* ενώ της παραχωρήθηκε και ένα τμήμα της κορινθιακής χώρας, βλ. Engles 1990, σελ. 16

²⁵ Rizakis 2010, σελ. 1-2.

²⁶ Rizakis 1988, σελ. 453-472.

²⁷ Rizakis 2010, σελ. 3, σημ. 4.

²⁸ Για τους *negotiatores* του Άργους βλ. Van Berchem 1962, σελ. 305-313. Van Berchem 1963, σελ. 322-324. Rizakis 2010, σελ. 4-5.

²⁹ Ριζάκης 1990, σελ. 321-325. Ριζάκης 1994, σελ. 397-398.

³⁰ Για τις κοινότητες των *negotiatores*, δηλαδή των ιταλών και των ρωμαίων μεταναστών που εγκαταστάθηκαν σε διάφορες πόλεις του ελλαδικού χώρου από τον 2^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. π.Χ. βλ. Ριζάκης 1986, σελ. 511-524. Müller-Hasenohr, 1998.

ελληνικούς πληθυσμούς³¹. Τέλος, αιτίες που όξυναν την κρίση, οικονομική και δημογραφική, των πελοποννησιακών πόλεων κατά τον 1^ο αι. π.Χ. ήταν η άνοδος της πειρατείας³² αλλά και οι πολεμικές συγκρούσεις των Ρωμαίων όπως οι Μιθριδατικοί³³ και οι εμφύλιοι πόλεμοι. Συγκεκριμένα, κατά τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο (113-84 π.Χ.) η αντιρωμαϊκή τάση στον κυρίως ελλαδικό χώρο είχε μεγάλη ανταπόκριση, με αποτέλεσμα το Αχαϊκό Κοινό, η Σπάρτη αλλά και οι περισσότερες πόλεις της Βοιωτίας να ταχθούν με το μέρος του Μιθριδάτη ΣΤ΄. Ακόμα και το φιλωρωμαϊκό κλίμα που υπήρχε στην Αθήνα σταδιακά άλλαξε προς όφελος του βασιλιά του Πόντου, με αρνητικές όμως συνέπειες για την πόλη, η οποία πολιορκήθηκε και λεηλατήθηκε το 86 π.Χ. από τις λεγεώνες του Λεύκιου Κορνήλιου Σύλλα (*Lucius Cornelius Sulla*)³⁴. Η οριστική ήττα όμως του Μιθριδάτη ΣΤ΄ πραγματοποιήθηκε μετά από είκοσι (20) χρόνια από τον Γνάιο Πομπήιο (*Gnaeus Pompeius*)³⁵, ο οποίος μετά τη νίκη του κατά του βασιλιά του Πόντου και των πειρατών δημιούργησε σημαντικά ερείσματα στον ελλαδικό χώρο³⁶.

Στη συνέχεια, οι εμφύλιες συρράξεις³⁷ ανάμεσα στους ρωμαίους στρατηγούς υπήρξαν ιδιαίτερα καταστρεπτικές για τις ελληνικές πόλεις, καθώς η Ελλάδα αποτέλεσε το θέατρο των εμφύλιων συγκρούσεων αλλά και τη βασική πηγή ανεφοδιασμού για τα ρωμαϊκά στρατεύματα. Ο 1^{ος} εμφύλιος πόλεμος που διεξήχθη ανάμεσα στον Γάιο Ιούλιο Καίσαρα (*Gaius Julius Caesar*) και τον Πομπήιο έληξε με την ήττα του δευτέρου το 48 π.Χ. στη Φάρσαλο³⁸. Μετά τη λήξη του πρώτου εμφυλίου παρατηρείται η προσπάθεια από τη μεριά του νικητή μιας πολιτικής αναδιοργάνωσης του ελλαδικού χώρου, η οποία όμως θα ολοκληρωθεί μετά τη λήξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου από τον Οκταβιανό. Αρχικά, ο Ιούλιος Καίσαρας για πολιτικούς κυρίως λόγους ιδρύει στην Πελοπόννησο δύο σημαντικές αποικίες, την Κόρινθο και τη Δύμη³⁹ ενώ τοποθετεί στον νότιο ελλαδικό χώρο έναν ξεχωριστό

---

³¹ Ριζάκης 1990, σελ. 321-322.

³² Το πρόβλημα της πειρατείας αντιμετωπίστηκε με επιτυχία από τον Γνάιο Πομπήιο το 67-66 π.Χ. Scullard 1976, σελ. 101-102. Shipley 2012, σελ. 602-603 και 605.

³³ Για τους Μιθριδατικούς πολέμους βλ. Scullard 1976, σελ. 74-79, σελ. 102-106. Shipley 2012, σελ. 593-606.

³⁴ Shipley 2012, σελ. 598-600.

³⁵ Scullard 1976, σελ. 105-108.

³⁶ Ριζάκης 2001, σελ. 181-182. Kantiréa 2007, σελ. 32.

³⁷ Ριζάκης 1990, σελ. 321-322. Ριζάκης 1992, σελ. 438-439.

³⁸ Scullard 197, σελ. 142-144. Ριζάκης 1990, σελ. 325-327.

³⁹ Για την αποικία της Δύμης, βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 102: σημ. 516.

διοικητή για την οργάνωση μιας νέας επαρχίας⁴⁰, η οποία όμως θα ιδρυθεί λίγα χρόνια αργότερα από τον Οκταβιανό. Η δολοφονία όμως του Ιουλίου Καίσαρα το 44 π.Χ. οδήγησε στη συγκρότηση της Β' τριανδρίας (*triumvir*)⁴¹ που την αποτέλεσαν ο Μάρκος Αντώνιος (*Marcus Antonius*), ο Οκταβιανός και ο Αιμίλιος Λέπιδος (*Marcus Aemilius Lepidus*), οι οποίοι συγκρούστηκαν και νίκησαν τους δημοκρατικούς, Βρούτο και Κάσσιο στη μάχη των Φιλίππων το 42 π.Χ.⁴² Η ρήξη όμως ανάμεσα στον Οκταβιανό και τον Μάρκο Αντώνιο δεν άργησε και οδήγησε στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο. Οι δύο πρωταγωνιστές είχαν χωρίσει το ρωμαϊκό κράτος σε δύο σφαίρες επιρροής, με τον Μάρκο Αντώνιο να έχει υπό τον έλεγχό του το ανατολικό τμήμα και ο Οκταβιανός το δυτικό⁴³. Η τελική σύγκρουση των δύο ρωμαίων πραγματοποιήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ.⁴⁴ στην θαλάσσια περιοχή του Ακτίου. Η ναυμαχία του Ακτίου⁴⁵ υπήρξε ένα από τα ορόσημα της αρχαίας ιστορίας, όχι τόσο για την ίδια τη σύγκρουση όσο για τις συνέπειές της. Η τελική επικράτηση του Οκταβιανού σηματοδότησε την αρχή μιας νέας εποχής για το σύνολο του ρωμαϊκού κράτους, το οποίο διαιρέθηκε σε επαρχίες υπό την εξουσία ενός «ηγεμόνα», του Οκταβιανού⁴⁶.

Στον νότιο ελλαδικό χώρο ιδρύεται η επαρχία της Αχαΐας⁴⁷ (27 π.Χ.) που περιλάμβανε την περιοχή της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδας και τμήμα της Ηπείρου, με πρωτεύουσα τη ρωμαϊκή αποικία της Κορίνθου (**εικ. 3-4**). Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της εποχής είναι η ριζική αλλαγή του χαρακτήρα της πόλης⁴⁸ που οφείλεται στον διοικητικό τρόπο που εισάγουν οι ρωμαίοι, μετατρέποντας το σύνολο των πόλεων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε δορυφόρους της κεντρικής εξουσίας που είχε έδρα τη Ρώμη. Έτσι, το νέο διοικητικό μοντέλο των επαρχιών⁴⁹ στηριζόταν στην ανάπτυξη μεγάλων αστικών κέντρων (**εικ. 5**) που λειτουργούσαν ως συνδετικοί κρίκοι με τον διοικητικό πυρήνα της αυτοκρατορίας και διευκόλυναν με αυτό τον τρόπο τον διοικητικό και φορολογικό έλεγχο της

⁴⁰ Ριζάκης 1990, σελ. 322-323, σημ. 7.

⁴¹ Scullard 1976, σελ. 163-166.

⁴² Shipley 2012, σελ. 608.

⁴³ Scullard 1976, σελ. 167-174.

⁴⁴ Δίων ο Κάσσιος (51.1.1)

⁴⁵ Για τη ναυμαχία του Ακτίου βλ. Carter 1970, σελ. 215-227. Carter 1973, σελ. 56-58. Scullard 1976, σελ. 174-177.

⁴⁶ Scullard 1976, σελ. 215-250.

⁴⁷ DPN τ.1, λ. Achaia (römische Provinz). Τα γεωγραφικά όρια της επαρχίας της Αχαΐας αλλάζουν, όταν η Ήπειρος ανακηρύσσεται αυτοτελής επαρχία με πρωτεύουσα τη Νικόπολη. Σύμφωνα με τον Θ. Σαδικάκη, αυτή η διοικητική διαίρεση πρέπει να τοποθετηθεί στην εποχή του Τραϊανού. Ελληνικά 19 (1966), σελ. 195-200.

⁴⁸ Garnsey-Saller 2012, σελ. 33-44.

⁴⁹ Ριζάκης 1994, σελ. 397-400, Ριζάκης 2010, σελ. 5-9.

εκάστοτε περιοχής. Ο έλεγχος όπως είναι φυσικό των πόλεων επιτυγχανόταν με την αρωγή της τοπικής ελίτ, στην οποία δίνονταν κίνητρα κυρίως οικονομικής φύσεως⁵⁰. Τα αστικά κέντρα απολάμβαναν ενίοτε πολιτικά και οικονομικά προνόμια ενώ η έκταση της χώρας τους ήταν αρκετά εκτεταμένη, ώστε να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη μιας ευρύτερης περιοχής αλλά και των συγκεκριμένων αστικών κέντρων. Επίσης, οι πόλεις στους αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως ήταν φυσικό, αναπτύχθηκαν πάνω σε ένα δίκτυο χερσαίων και θαλάσσιων αρτηριών, μετατρέποντάς τες σε εμπορικούς σταθμούς αλλά και στρατιωτικούς κόμβους⁵¹ (εικ. 6).

Σημαντικό όμως ρόλο στην οικονομική πορεία των αστικών κέντρων της Πελοποννήσου έπαιξε και το πελατειακό δίκτυο⁵² που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους κατοίκους της επαρχίας (ρωμαίοι πολίτες και τοπική ελίτ) και την κεντρική εξουσία, οι οποίοι αποτέλεσαν την ηγετική τάξη των επαρχιών. Οι συγκεκριμένες τάξεις συνέβαλαν όχι μόνο στην οργάνωση και τη διοίκηση των πόλεων αλλά και στην αλλαγή της εικόνας των πόλεων μέσα από τον θεσμό της ευεργεσίας, ο οποίος είχε οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις⁵³. Οι ευεργεσίες όπως ήταν φυσικό πραγματοποιούνταν από τους οικονομικά εύρωστους με άμεσο αποδέκτη τους κατοίκους μιας πόλης ή μιας περιοχής αλλά με απώτερο αποδέκτη την κεντρική εξουσία. Έτσι, στο πλαίσιο της ευεργεσίας ανοικοδομήθηκαν νέα κτήρια ή συντηρήθηκαν παλαιότερα, χρηματοδοτήθηκαν παλαιές εορτές και καθιερώθηκαν νέες, δόθηκαν δωρεάν παροχές στους κατοίκους κ.ά., με αποτέλεσμα ο θεσμός αυτός να επηρεάσει όχι μόνο την εικόνα των πόλεων αλλά και τη ζωή των κατοίκων της, πάντα όμως με έναν απώτερο στόχο, την κοινωνική προβολή των ευεργετών.

Το νέο διοικητικό μοντέλο όπως προαναφέραμε είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των μικρών οικισμών και την ταυτόχρονη ανάπτυξη υδροκέφαλων πόλεων που ανήκουν σε μια διοικητική ενότητα, την επαρχία και υπάγονται σε μια πρωτεύουσα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλες οι πόλεις εξελίσσονται με τον ίδιο

---

⁵⁰ Η συγκεκριμένη πρακτική χρησιμοποιήθηκε από τους Ρωμαίους ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. με την τοπική ελίτ της ιταλικής χερσονήσου Shipley 2012, σελ. 569, σημ. 4.

⁵¹ Rizakis 1996, σελ. 255-324.

⁵² Ο πρώτος ρωμαίος που διέθετε υπολογίσιμο δίκτυο «πελατείας» στην Πελοπόννησο, όπως γνωρίζουμε μέσα από την αλληλογραφία του Κικέρωνα, ήταν ο Πομπήιος αλλά σημαντικά πολιτικά στηρίγματα σε κέντρα της χερσονήσου διέθετε και ο δεύτερος ηττημένος των εμφυλίων πολέμων, ο Μάρκος Αντώνιος. Ριζάκης 1990, σελ. 323-330, Ριζάκης 2001, σελ. 181-197. Kantiréa 2007, σελ. 32 και 37-38.

⁵³ Ο θεσμός της ευεργεσίας είχε αναπτυχθεί ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. Gauthier 1985. Shipley 2012, σελ. 179-184.

τρόπο και ρυθμό⁵⁴. Έτσι, η περιοχή της Πελοποννήσου ως γεωγραφικό τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας ανέδειξε τέσσερις (4) σημαντικές πόλεις, την Κόρινθο, τη Σπάρτη, την Πάτρα και το Άργος (εικ. 7). Οι τρεις (3) από αυτές είχαν αναπτυχθεί ήδη από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ενώ η τέταρτη γνώρισε μια νέα ανάπτυξη από τον Ιούλιο Καίσαρα. Έτσι, πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας ορίστηκε η Κόρινθος, η οποία είχε ιδρυθεί εκ νέου ως ρωμαϊκή αποικία από τον Ιούλιο Καίσαρα (44 π.Χ.) με το όνομα *Colonia Laus Iulia Corinthiensis*, ενώ σημαντική θέση στη χερσόνησο κατείχε και η πόλη της Σπάρτης, η οποία μαζί με την Μαντίνεια ήταν οι μόνες ελληνικές πόλεις που τάχτηκαν στο πλευρό του Οκταβιανού κατά τη διάρκεια του δευτέρου εμφυλίου πολέμου⁵⁵. Η Σπάρτη είναι μια ενδιαφέρουσα περίπτωση, καθώς η εξέλιξή της κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους οφείλεται κυρίως στην εύνοια⁵⁶ που έδειξε ο ίδιος ο Οκταβιανός όχι μόνο στην ίδια την πόλη αλλά και στη λακωνική οικογένεια του Ευρυκλέους⁵⁷. Στη ΒΔ. Πελοπόννησο σημαντικό αστικό κέντρο παρέμεινε η Πάτρα, η οποία μετατράπηκε το 14 π.Χ. σε αποικία από τον Αύγουστο με το όνομα *Colonia Augusta Archaica Patrensis*, ενώ στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου ιδιαίτερο ρόλο είχε το Άργος που λόγω του επινείου του αλλά και της παρουσίας των *negotiatores* μετατράπηκε σε σημαντικό εμπορικό κόμβο⁵⁸.

Η *pax romana* που επικράτησε με τη μονοκρατορία του Οκταβιανού εγκαινιάζει μια νέα εποχή για τις πόλεις της Πελοποννήσου, οι οποίες λόγω των διοικητικών μεταρρυθμίσεων αλλά και το προσωπικό ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων οδηγήθηκαν σταδιακά στην οικονομική ανάπτυξη και ευημερία. Η ανάκαμψη γίνεται εμφανής από την εποχή των Φλαβίων και ιδιαίτερα κατά τη βασιλεία του Δομιτιανού⁵⁹ και παρατηρείται σε όλους τους τομείς της οικονομίας, -γεωργία,

⁵⁴ Rizakis 2014, σελ. 243-246.

⁵⁵ Στράβων, 7.7.6. Πausanias, 4.31.1-2. Δίων ο Κάσσιος, 50.6.5. Ριζάκης 1992, σελ. 434, σημ. 3. Cartledge – Spawforth 2002, σελ. 99-100.

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Στράβωνα (7.7.6), η επιμέλεια των Ακτίων, αγώνων που αναδιοργανώθηκαν από τον Οκταβιανό προς τιμήν του Ακτιού Απόλλωνα, δόθηκε στους Σπαρτιάτες.

⁵⁷ Ο Ευρυκλής τιμήθηκε *ob virtutem* με την *civitas* για τις υπηρεσίες του στον Οκταβιανό στο Άκτιο (Ριζάκης 2001, σελ. 182, σημ. 11) και υπήρξε μεγάλος ευεργέτης των ελληνικών πόλεων, όπως μαρτυρούν οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 44: σημ. 230-232, σελ. 61-62: σημ. 341-345 και σελ. 161. Ίσως θα έπρεπε να εξετάσουμε και το ενδεχόμενο ο Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής να σχετίζεται άμεσα με την επιμέλεια των Ακτίων.

⁵⁸ Piérart 2010, σελ. 21-22, σημ. 39-40. Rizakis 2010, σελ. 5-9, σημ. 41.

⁵⁹ Σύμφωνα με τον Α. Ριζάκη, η δυναστεία των Φλαβίων είχε σημαντική παρουσία στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, μέσα στα οποία άνηκαν και οι ελληνικές πόλεις. Επίσης θεωρεί ότι πολλά δημόσια έργα, που αποδίδονται στον Αδριανό θα πρέπει να είχαν αποφασιστεί και ξεκινήσει ήδη από την εποχή των Φλαβίων. Η καταδίκη όμως του Δομιτιανού σε *damnatio memoriae* αλλά και η μεγάλη αποδοχή

βιοτεχνία, εμπόριο, ενώ η κορύφωσή της πραγματοποιείται κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. κυρίως επί Αδριανού. Η οικονομική ευμάρεια των πόλεων αντικατοπτρίζεται και στις πολεοδομικές επεμβάσεις που πραγματοποιούνται αυτό το διάστημα, οι οποίες μας είναι γνωστές μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και ως ένα βαθμό από τις περιγραφές του Πausανία. Η οικονομική ευημερία των πόλεων άρχισε όμως να κλονίζεται από τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. και κυρίως κατά τον 3^ο αι. μ.Χ., γεγονός που οφείλεται στην πολιτική αστάθεια της περιόδου ενώ σημαντικό ρόλο πρέπει να είχαν και οι επιδρομές των γερμανικών φυλών που ξεκίνησαν από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. (η επίθεση των Γότθων το 253/4 μ.Χ και των Ερούλων το 267 μ.Χ.)⁶⁰. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην αλλαγή της φυσιογνωμίας των πόλεων της Πελοποννήσου έπαιξαν οι καταστρεπτικοί σεισμοί του 365 μ.Χ. και του 375 μ.Χ. αλλά και η επιδρομή των Βησιγόθων του Αλάριχου το 396 μ.Χ.⁶¹. Οι φυσικές αλλά και οι ανθρώπινες καταστροφές του β' μισού του 4^{ου} αι. μ.Χ. θα πρέπει όμως να θεωρηθούν ότι υπήρξαν η αφορμή για τις σημαντικές αλλαγές στην εικόνα των πόλεων, όπως η εγκατάλειψη κτισμάτων, καθώς και η επισκευή ή αλλαγή χρήσης διαφόρων οικοδομημάτων⁶².

του Αδριανού από τους Έλληνες οδήγησαν στην πραγματική λήθη της δυναστείας των Φλαβίων. Για το οικοδομικό έργο του Δομιτιανού Βλ. Jones 1992, σελ. 79-94.

⁶⁰ Αβραμέα 2012, σελ. 103-107 και 116.

⁶¹ Βελισσαρίου 1991, σελ. 269-273. Αβραμέα 2012, σελ. 108-117.

⁶² Αβραμέα 2012, σελ. 101-134 και σελ. 227-246.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα λουτρά: Ιστορική αναδρομή

Μια από τις πολυάριθμες χρήσεις του νερού είναι η χρησιμοποίησή του για την καθαριότητα του σώματος. Η διαδικασία του λουτρού είναι μια αρχέγονη πρακτική που παρατηρείται στο σύνολο των πολιτισμών. Στον ελλαδικό χώρο, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και οι φιλολογικές πηγές μαρτυρούν μια ενδιαφέρουσα εικόνα για τη διαδικασία του λουτρού ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Έτσι, σε μινωικές και μυκηναϊκές θέσεις έχουν βρεθεί πήλινες «μπανιέρες», (ασάμινθοι ή πύελοι)⁶³ (εικ. 8-10) για τη διαδικασία του λουτρού μέσω της εμβάπτισης, ενώ διάφορες λουτρικές σκηνές από τα ομηρικά έπη καταδεικνύουν τη θέση της λουτρικής πρακτικής για την καθαριότητα⁶⁴, που κάποιες φορές όμως έχουν τελετουργικό αλλά και ψυχαγωγικό χαρακτήρα⁶⁵ (εικ. 11). Επίσης, σκηνές λουτρού με τρεχούμενο νερό με τη βοήθεια κρηνών, αν και είναι γνωστές ήδη από αρχαιολογικά ευρήματα του 8^{ου} αι. π.Χ., πρέπει να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες στην αρχαϊκή περίοδο, όπως μαρτυρεί η αγγειογραφία⁶⁶ (εικ. 12-13).

Η διάδοση όμως του θεσμού του γυμνασίου στους κλασικούς χρόνους είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτερη ανάπτυξη αλλά και την εξέλιξη της λουτρικής διαδικασίας. Αρχικά, το λουτρό⁶⁷ λάμβανε χώρα σε ανοιχτούς χώρους με τη βοήθεια μιας κυκλικής λεκάνης με νερό (*λουτήρ* ή *λουτήριον*) και ενός μικρού αγγείου ενώ από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζεται ένας ξεχωριστός χώρος με επιμήκεις λεκάνες (*ληνοί*), ο οποίος σύμφωνα με τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές ονομάζεται *λουτρόν*⁶⁸ (εικ. 14-15). Το λουτρό στο πλαίσιο των αθλητικών χώρων αλλά και των ιερών αποκτάει πλέον πιο σταθερά χαρακτηριστικά ενώ είναι συχνότερη και η χρήση του ζεστού νερού που αρχικά επιτυγχανόταν με τη βοήθεια μεταλλικών αγγείων. Σημαντική όμως εξέλιξη του λουτρού παρατηρείται από τον 4^ο αι. π.Χ. και μετά, όταν

---

⁶³ Ginouvès 1962, σελ. 39-49.

⁶⁴ Το λουτρό του Οδυσσέα και του Διομήδη στη θάλασσα μετά την κλοπή των αλόγων του Ρήσου είχε πρακτικό χαρακτήρα (Ιλιάδα, ραψ. Ι, στ. 572-573).

⁶⁵ Στην πρώτη περίπτωση ανήκει η σκηνή του πλοσίματος των ποδιών του Οδυσσέα από την τροφή του (Οδύσσεια, ραψ. ιθ, στ. 386-388) ενώ στη δεύτερη το λουτρό της Ναυσικάς (Οδύσσεια, ραψ. ζ, στ. 96-110).

⁶⁶ Ginouvès 1962, σελ. 21-28.

⁶⁷ Ο όρος λουτρό σε αυτό το σημείο χρησιμοποιείται με την έννοια της λουτρικής διαδικασίας.

⁶⁸ Ginouvès 1962, σελ. 128-132.

το λουτρό εντοπίζεται πλέον σε σταθερό χώρο, ο οποίος υδροδοτείται και ορισμένες φορές θερμαίνεται. Στους ελληνιστικούς χρόνους το λουτρό διαθέτει θερμαινόμενο χώρο κυκλικής κάτοψης, στον οποίο τοποθετούνταν περιμετρικά ατομικοί λουτήρες⁶⁹ (**εικ. 16 και εικ. 231**). Η θέρμανση του χώρου επιτυγχανόταν αρχικά με την ύπαρξη εστίας στο κέντρο του δωματίου⁷⁰ ενώ αργότερα εφαρμόστηκε υποδαπέδια θέρμανση με τη χρήση καναλιού ή καναλιών (**εικ. 17-19**).

Το ελληνικό λουτρό αν και κατά κανόνα αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ενός γυμνασίου ή ενός ιερού, σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζεται ανεξάρτητο και αποτελεί τον προάγγελο των ρωμαϊκών λουτρών δημόσιας χρήσης. Ανεξάρτητα λουτρικά συγκροτήματα των ελληνιστικών χρόνων εντοπίζονται κυρίως σε λιμάνια⁷¹, όπως το λουτρό του Πειραιά, των Οινιάδων, της Θεσσαλονίκης, των Συρακουσών κ.α.

Η γέννηση του ρωμαϊκού λουτρού

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που έχουν απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα σε σχέση με τα ρωμαϊκά λουτρά είναι ο χρόνος εμφάνισής τους⁷². Για να απαντηθεί το εν λόγω ερώτημα θα πρέπει να οριστούν τα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού λουτρού έναντι του ελληνικού, τα οποία σχετίζονται άμεσα με την αξιοποίηση της θερμότητας και είναι δύο (2) στον αριθμό⁷³. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι η σταδιακή εναλλαγή της θερμοκρασίας στους λουτρικούς χώρους και το δεύτερο η ύπαρξη θερμαινόμενου νερού για τη συνεχή τροφοδότηση των δεξαμενών εμφάνισης, η επίτευξη των δύο αυτών χαρακτηριστικών θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με την ύπαρξη ενός συστήματος θέρμανσης. Άρα, η γένεση του ρωμαϊκού λουτρού πρέπει να ταυτιστεί με την παρουσία συστήματος θέρμανσης, γνωστό ως *υπόκαυστο*.

Το *υπόκαυστο*, η ιδιαιτερότητα του οποίου έγκειται στη δυνατότητα θέρμανσης ενός χώρου ή μιας δεξαμενής μέσω της κυκλοφορίας θερμού αέρα εντός

---

⁶⁹ Οι ατομικοί λουτήρες εξυπηρετούσαν στην ευκολότερη και γρηγορότερη θέρμανση του νερού.

⁷⁰ Ο συγκεκριμένος χώρος πρέπει να αποτέλεσε τον προάγγελο του *laconicum* Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 24-25.

⁷¹ Ginouves 1962, σελ. 192-199. Adam-Veleni 2013, σελ. 201-210.

⁷² Fagan 2001, σελ. 403-426.

⁷³ Fagan 2001, σελ. 403-404.

ενός δικτύου αγωγών, αποτελεί την τελειοποίηση ενός τεχνολογικού επιτεύγματος⁷⁴ και όχι ενός τυχαίου γεγονότος⁷⁵ που οι ρίζες του θα πρέπει να αναζητηθούν στους νεωτερικούς πειραματισμούς των ελληνιστικών χρόνων, όπως μας μαρτυρούν τόσο τα σποραδικά αρχαιολογικά κατάλοιπα όσο και ορισμένες αρχαίες πηγές⁷⁶. Τα πρώτα συστήματα θέρμανσης που αξιοποίησαν την κυκλοφορία θερμού αέρα εμφανίζονται σε ελληνικά λουτρά ήδη από τον 3^ο αι. π.Χ. με τη χρήση υποδαπέδιων καναλιών⁷⁷ (εικ. 17-19). Η συγκεκριμένη τεχνική χρησιμοποιείται τόσο στον ελλαδικό χώρο (αρκαδική Γόρτυνα, Ερέτρια, Δίλεσι, Θεσσαλονίκη κ.α.)⁷⁸ όσο και σε ελληνικές αποικίες της Δύσης (Γέλα, Συρακούσες, Μασσαλία κ.α.)⁷⁹. Συγκεκριμένα, η κυκλοφορία του θερμού αέρα που τροφοδοτούσε μία εστία, επιτυγχανόταν με τη δημιουργία ενός καναλιού ή ενός δικτύου καναλιών κάτω από το δάπεδο ή κάτω από μια δεξαμενή νερού ενώ πολλές φορές υπήρχε και εντοίχια θέρμανση⁸⁰. Αν και το παραπάνω σύστημα είχε πολλά μειονεκτήματα, όπως η μη ισομερής θέρμανση ενός χώρου πρέπει να θεωρηθεί ως προάγγελος του *υποκαύστου* των ρωμαϊκών λουτρών που η τελική του διαμόρφωση, όπως μαρτυρούν τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά κατάλοιπα αλλά και οι πηγές, θα πρέπει να έλαβε χώρα στην ιταλική χερσόνησο και συγκεκριμένα στην περιοχή της Καμπανίας⁸¹. Η κατασκευή του *υποκαύστου* όπως θα δούμε και παρακάτω αξιοποίησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις θερμικές ιδιότητες τόσο του αέρα όσο και των υλικών που επιλέχτηκαν να χρησιμοποιηθούν, με αποτέλεσμα το παραπάνω σύστημα να αποτελέσει το μοναδικό σύστημα θέρμανσης των λουτρών στους ρωμαϊκούς χρόνους⁸².

---

⁷⁴ Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα οικοδόμημα τεχνολογικής φύσης και η τεχνολογία βασίζεται στην εξέλιξη και όχι στην τυχαίοτητα.

⁷⁵ Ορισμένες λατινικές πηγές (Plinius, NH 9.189 και Valerius Maximus 11.1.1) αναφέρουν ως εφευρέτη του υποκαύστου τον *Sergio Orata*, έναν έμπορο στρεϊδιών από την περιοχή της Καμπανίας. Η παραπάνω ιστορία δεν υιοθετείται από την πλειονότητα των μελετητών, καθώς το *υπόκαυστο* ως σύστημα θέρμανσης ήταν γνωστό ήδη στην περιοχή της Καμπανίας. Yegül 1992, σελ. 379-380 και 493. Επίσης, η αποσιώπηση του ονόματος του *Sergio Orata* από τον Βιτρούβιο, ο οποίος ασχολήθηκε με το λουτρικό οικοδόμημα αλλά και με διάφορες άλλες εφευρέσεις, θα πρέπει να αποτελεί ένα ακόμα επιχείρημα για την αμφισβήτηση της πατρότητας του υποκαύστου από τον συγκεκριμένο έμπορο.

⁷⁶ Fournet-Redon 2013, σελ. 241, σημ.22.

⁷⁷ Yegül 1992, 361-362, εικ. 452-453 και 380. Fournet-Redon 2013, σελ. 239-240.

⁷⁸ Ginouvès 1955, σελ. 331-334. Ginouvès 1962, σελ. 126, 185, 206-207. Adam-Veleni 2013, σελ. 201-210. Fournet - Lucore - Redon - Trümper 2013, σελ. 280-301.

⁷⁹ Yegül 1992, σελ. 380, σημ. 62-63. Fagan 2001, σελ. 414-416. Fournet - Lucore - Redon - Trümper 2013, σελ. 271-279.

⁸⁰ Σε κάθε περίπτωση όμως θα πρέπει να υπήρχαν αγωγοί στους τοίχους για την απαγωγή του καπνού.

⁸¹ Fagan 2001, σελ. 421-423.

⁸² Το σύστημα θέρμανσης με κανάλια συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε δυτικές και βόρειες ρωμαϊκές επαρχίες (Γαλατία, Γερμανία, Αγγλία) Yegül 1992, σελ. 561-562, σημ. 17-18, εικ. 452-453.

Περιγραφή ενός ρωμαϊκού λουτρού

Οι φιλολογικές πηγές είναι ιδιαίτερα φειδωλές όταν περιγράφουν ένα λουτρικό οικοδόμημα ίσως γιατί όπως αναφέρει ο Λουκιανός για τους ίδιους τους Ρωμαίους είναι μια «κοινή υπόθεση»⁸³. Συγκεκριμένα, έχουμε μόνο τις αναφορές του Βιτρούβιου⁸⁴ στο πέμπτο βιβλίο του έργου του *De architectura*, ο οποίος παρέχει κυρίως τεχνικές πληροφορίες και του Λουκιανού στο έργο του *Ιππίας ή Βαλανείον*, που παραθέτει την περιγραφή ενός φανταστικού-ιδανικού λουτρού (εικ. 20)⁸⁵. Οι γνώσεις μας για τους χώρους ενός λουτρού, τη διάταξή τους αλλά και τον τρόπο λειτουργίας του συμπληρώνονται από τη μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων ενώ η ορολογία μέσω της μελέτης των επιγραφικών και φιλολογικών πηγών.

Αρχικά, επιλέγεται ή διαμορφώνεται⁸⁶ ο κατάλληλος χώρος για την ανίδρυση ενός λουτρού και στη συνέχεια οργανώνεται η διάταξη των χώρων για τη μεγαλύτερη αξιοποίηση της ηλιακής ενέργειας⁸⁷. Έτσι, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο⁸⁸, ο προσανατολισμός των θερμών χώρων πρέπει να είναι προς τη δύση ή έστω προς τον νότο, ώστε να επιτυγχάνεται η αξιοποίηση της ηλιακής θερμότητας καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας.

Οι χώροι ενός λουτρού χωρίζονται στους βασικούς και τους δευτερεύοντες, η ύπαρξη των πρώτων είναι απαραίτητη για οποιοδήποτε λουτρό ενώ η παρουσία των δεύτερων αποτελούν απόδειξη της μεγάλης κλίμακας αλλά και της πολυτέλειας ενός λουτρικού συγκροτήματος. Επίσης, βασικό ρόλο στη λειτουργία ενός έργου όπως

---

⁸³ *Ιππίας ή Βαλανείον*, 4: «κοινή μὲν γὰρ ἡ ὑπόθεσις κἀν τῷ καθ' ἡμᾶς βίῳ πάνυ πολλή, βαλανείου κατασκευή».

⁸⁴ Ο Βιτρούβιος (1.3.1) κατατάσσει τα λουτρά στην κατηγορία των δημοσίων έργων που σχετίζονταν με την κοινή ωφέλεια, όπως είναι η αγορά, το θέατρο, η παλαίστρα, τα λυμάνια κ.ά. Στην ουσία σε αυτή την κατηγορία σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα ανήκουν όλα τα κτήρια που περιγράφει στο πέμπτο βιβλίο. Επίσης, υπάρχει και μια ακόμα μικρή αναφορά του Βιτρούβιου στο όγδοο βιβλίο του σχετικά με τη θερμότητα και την υγροποίηση των υδρατμών μέσα στο *caldarium* (8.2.4).

⁸⁵ Σύμφωνα με τις περιγραφές του Λουκιανού, ο αρχιτέκτονας F. Yegül σχεδίασε την κάτοψη του λουτρού του «*Ιππίας*», Yegül 1979, σελ. 117-129, πίν. XXV-XLVI. (εικ. 20).

⁸⁶ Λουκιανός, *Ιππίας ή Βαλανείον*, 5.

⁸⁷ Ring 1996, σελ. 717-724.

⁸⁸ 5.10.1.

είναι το λουτρό έχουν τεχνικά ζητήματα που σχετίζονται με το σύστημα θέρμανσης και υδροδότησης⁸⁹.

Οι χώροι ενός ρωμαϊκού λουτρού

Στους βασικούς χώρους ενός λουτρού συγκαταλέγονται το *apodyterium*, το *frigidarium*, το *tepidarium* και το *caldarium* και στους δευτερεύοντες το *laconicum*, το *sudatio*, το *unctorium*, το *destrictarium* κ.ά., ανάλογα πάντα με το μέγεθος και το είδος του εκάστοτε λουτρού.

Η πορεία ενός λουόμενου κατά την επίσκεψή του σε ένα λουτρό ήταν καθορισμένη. Συγκεκριμένα, κατά την είσοδό του σε ένα λουτρό ο πρώτος χώρος που συναντούσε ο χρήστης ήταν το *vestibulum*⁹⁰ δηλαδή ο προθάλαμος που πολλές φορές ταυτιζόταν με το *apodyterium*, ανάλογα πάντα με την κλίμακα του κτηρίου. Στη συνέχεια, εισερχόταν στο *apodyterium*⁹¹ (*ἀποδυτήριον*), στα ερμάρια ή στα ράφια του οποίου μπορούσε να αφήσει τα ενδύματά και τα προσωπικά του αντικείμενα (**εικ. 21**), ώστε στη συνέχεια να μπει στους κυρίως λουτρικούς χώρους⁹². Το εν λόγω δωμάτιο δεν είχε συγκεκριμένη μορφή και η ταύτισή του γίνεται κυρίως λόγω της θέσης του στη συνολική κάτοψη ενός λουτρικού συγκροτήματος.

Ο επόμενος χώρος είναι το *frigidarium*⁹³, το οποίο προορίζονταν για το κρύο λουτρό και αποτελούσε το πρώτο βήμα του λουομένου για τη σταδιακή είσοδό του στα πιο ζεστά δωμάτια. Στην ουσία, το *frigidarium*⁹⁴ ήταν το πρώτο αλλά και το τελευταίο δωμάτιο που επισκεπτόταν ο λουόμενος, ώστε ο εγκλιματισμός του να επιτευχθεί όχι μόνο κατά την είσοδό του αλλά και κατά τη έξοδό του από το λουτρό. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις αποτελούσε και τόπο συνάντησης και γι' αυτό το

⁸⁹ Στοιχεία που πρέπει να αποτέλεσαν τον βασικό λόγο που αρκετά λουτρά μετά την εγκατάλειψή τους μετατράπηκαν σε εργαστήρια, όπως το Λουτρό Κ-2 (Κόρινθος), το Λουτρό Α-2 (Άργος) κ.ά.

⁹⁰ OLD λ. *vestibulum-i*. Nielsen 1993, σελ. 163. Ginounès 1998, τ.3, σελ. 103. Ο λατινικός όρος *vestibulum* δηλώνει την είσοδο οποιουδήποτε κτηρίου. Στο *vestibulum* ενός λουτρού θα πρέπει να πρέπει να γινόταν και η καταβολή του αντιτίμου.

⁹¹ OLD λ. *apodyterium-i*. Nielsen 1990, σελ. 153. Ginounès 1998, τ.3, σελ. 103.

⁹² Οι λουόμενοι φορούσαν ξύλινα σανδάλια (*sculponea* ή *solea balneares*) λόγω του θερμού δαπέδου (OLD λ. *sculponea-arum* και *solea-ae*) (**εικ. 22**) αλλά θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν και ένα είδος «πετσέτας» για καθαρά πρακτικούς λόγους. Ο Μαρτιάλης (Ερ. 12.70) χρησιμοποιεί τον όρο *lintea* που σημαίνει είτε λινό ρούχο είτε κομμάτι λινού υφάσματος OLD λ. *linteum-i* (**εικ. 23**).

⁹³ Στις πηγές απαντάται και ο όρος *frigidarium* αλλά και περιφραστικά η έκφραση *cella frigidaria*. OLD λ. *frigidarium-i*. Nielsen 1993, σελ. 153-155. Ginounès 1998, τ.3, σελ. 103-104. Ενδιαφέρον έχει η ύπαρξη ελληνικής επιγραφής (163-164 μ.Χ.) από την περιοχή της Θράκης όπου εμφανίζεται ο εξελληνισμένος όρος *τὸ φριγδάριον* για τον ψυχρό οίκο IG Bulg V 5599 <http://epigraphy.packhum.org/text/170624?hs=668-673> στις 20/10/2016.

⁹⁴ Η ανάγκη για τον σταδιακό εγκλιματισμό των λουομένων μαρτυρείται και από την ύπαρξη συστήματος θέρμανσης ακόμα και σε *frigidarium* των βόρειων επαρχιών της αυτοκρατορίας. Yegül 1992, σελ. 381-382.

λόγο είχε την πιο προσεγμένη διακόσμηση, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα⁹⁵, αλλά και το μεγαλύτερο μέγεθός του. Το *frigidarium* δεν είχε συγκεκριμένη κάτοψη αλλά είχε μεγάλες διαστάσεις, διέθετε θολωτή οροφή και συνήθως μεγάλα παράθυρα. Το *frigidarium* διέθετε, επίσης, δεξαμενές ή κολυμβήθρες κρύου νερού, το μέγεθος των οποίων κυμαινόταν ανάλογα με τις ανάγκες αλλά και το μέγεθος του ίδιου του λουτρού⁹⁶. Οι συγκεκριμένες δεξαμενές βρίσκονταν είτε σε κάποια από τις πλευρές του *frigidarium* ή στο κέντρο του, δεν ήταν ιδιαίτερα βαθιές και η είσοδος σε αυτές πραγματοποιούνταν μέσω βαθμίδων, ενώ εσωτερικά διέθεταν ενίοτε έδρανο για τους λουόμενους (εικ. 24-25). Σε ορισμένες περιπτώσεις, υπάρχουν και οι δεξαμενές ανοιχτού τύπου (*piscina* ή *natatio*)⁹⁷, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως σε μεγάλης κλίμακας λουτρά και η ύπαρξή τους προϋποθέτει μεγάλες ποσότητες νερού. Οι παραπάνω δεξαμενές ήταν πιο βαθιές και προορίζονταν συνήθως για κολύμβηση⁹⁸ (εικ. 65-66), σε αντίθεση με τις πρώτες που χρησίμευαν για τη χαλάρωση των επισκεπτών μέσω της εμβάπτισής τους στο νερό.

Ο επόμενος χώρος που αποτελούσε και τον πρώτο θερμαινόμενο χώρο ενός λουτρού είναι το *tepidarium*⁹⁹, η κάτοψη του οποίου ποικίλει, ενώ το μέγεθός του σε σχέση με τα άλλα δωμάτια είναι μικρό και συνήθως διέθεται θόλο. Η θερμοκρασία του *tepidarium*¹⁰⁰ ήταν μέτρια, καθώς είχε τον ρόλο του εγκλιματισμού για τους λουόμενους και γι' αυτό το λόγο βρίσκεται ανάμεσα στο *frigidarium* και το *caldarium*. Η μέτρια θερμοκρασία του χώρου επιτυγχανόταν με τη μη εγγύτητά του

---

⁹⁵ Η πλειονότητα των αγαλμάτων σε ένα λουτρικό συγκρότημα εντοπίζεται στο χώρο του *frigidarium*, τα οποία ήταν τοποθετημένα συνήθως στις κόγχες ή τις εξέδρες του χώρου. Επίσης, η διακόσμηση του *frigidarium* πρέπει να είχε και λειτουργικά αίτια, καθώς ήταν ο χώρος εκείνος που δεν είχε ούτε υψηλή θερμοκρασία ούτε μεγάλη υγρασία, στοιχεία που θα μπορούσαν να επιδράσουν διαβρωτικά στον γλυπτό διάκοσμο.

⁹⁶ Οι πηγές, φιλολογικές και επιγραφικές, μας έχουν δώσει πλήθος όρων για τις εσωτερικές δεξαμενές κρύου και ζεστού νερού, οι οποίοι πολλές φορές είναι κοινοί και ο διαχωρισμός τους γίνεται από τα συμφραζόμενα. Έτσι, οι λατινικοί όροι για τις εσωτερικές δεξαμενές ενός λουτρού είναι το *alveus*, το *solium*, το *stagnum*, αλλά και ο εκλατινισμένος όρος *pyelos* (πύελος) Nielsen 1993, σελ. 155 και 157-158.

⁹⁷ OLD λ. *piscina-ae* και *natatio-onis*. Nielsen 1993, σελ. 154-155.

⁹⁸ Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται συχνά για τις συγκεκριμένες δεξαμενές ο όρος *δεξαμενές κολύμβησης*.

⁹⁹ OLD λ. *tepidarium-i*. Nielsen 1993, σελ. 155-156. Ginouènes 1998, τ.3, σελ. 104.

¹⁰⁰ Η ταύτιση ενός χώρου με το *tepidarium* δεν είναι πάντα εύκολη αλλά πολλές φορές μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη συνολική μελέτη των χώρων ενός λουτρού, π.χ. αν ένα λουτρό διαθέτει τρεις θερμαινόμενους χώρους, από τους οποίους οι δύο μόνο διαθέτουν σύστημα θέρμανσης των τοίχων, ο τρίτος εύκολα θα μπορεί να ταυτιστεί με το *tepidarium*. Επίσης, ένας θερμαινόμενος χώρος που είναι όμορος με το *frigidarium* δεν μπορεί να ταυτιστεί με το *caldarium*, επειδή σε αυτή την περίπτωση υπάρχει μεγάλη απώλεια θερμότητας. Άρα θα μπορούσε να ταυτιστεί με το *tepidarium*.

με την κάμινο ενώ τις περισσότερες φορές δεν διέθετε σύστημα θέρμανσης στους τοίχους. Το σύστημα θέρμανσης του δαπέδου του *tepidarium* επικοινωνούσε με εκείνο του *caldarium* μέσω μικρών ανοιγμάτων στο επίπεδο του *υποκαύστου*. Τέλος, το *tepidarium* των μικρών λουτρών θα πρέπει να προοριζόταν και για την τέλεση και άλλων υπηρεσιών, όπως η μάλαξη, η περιποίηση του σώματος κ.ά.

Ο τελευταίος βασικός χώρος ενός λουτρού είναι το *caldarium*¹⁰¹ (εικ. 26), το οποίο χαρακτηρίζεται από την υψηλή θερμοκρασία του¹⁰². Το μέγεθός του ήταν σχετικά μικρό και η οροφή του θολωτή¹⁰³ ενώ διέθετε και δεξαμενές ζεστού ύδατος¹⁰⁴ για την εμβάπτιση των επισκεπτών. Οι εν λόγω δεξαμενές με βάθος περίπου ένα μέτρο βρίσκονταν σε χαμηλότερο επίπεδο από το *caldarium*, η πρόσβαση σε αυτές πραγματοποιούνταν μέσω βαθμίδων και η κάτοψή τους ήταν ορθογώνια ή ημικυκλική. Η θέρμανση του νερού γινόταν συνήθως με τη βοήθεια ενός *θερμοδοχείου* «*aeneum*» ή ενός *testudo alvei* που βρισκόταν σε άμεση επαφή με τα *praefurnia* ενώ η διατήρηση της θερμότητας του νερού πραγματοποιούνταν ενίοτε με την ύπαρξη *υποκαύστου* κάτω από τον πυθμένα της δεξαμενής, αλλά και με την παρουσία του *testudo alvei* που είχε διττό ρόλο¹⁰⁵. Το *caldarium* ως το πιο ζεστό δωμάτιο ενός λουτρού ήταν σε άμεση επαφή με το *praefurnium*, μέσω του οποίου πραγματοποιούνταν η θέρμανση του δαπέδου, των τοίχων και ενίοτε του θόλου του. Το *caldarium* στην ουσία είναι ο θερμός αυτός χώρος που χαρακτηρίζει ένα ρωμαϊκό λουτρό και ο οποίος έμμεσα «ευθύνεται» για τον εκλατινισμένο όρο, *thermae*¹⁰⁶.

Σε ένα ρωμαϊκό λουτρό μπορεί επίσης να υπήρχαν ακόμα δύο θερμαινόμενοι χώροι, το *laconicum* και το *sudatio*, οι οποίοι όμως δεν συγκαταλέγονται στους βασικούς, καθώς η ύπαρξή τους δεν είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία ενός λουτρού. Στην παρούσα όμως εργασία, θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά μόνο σε

---

¹⁰¹ OLD λ. *caldarium-i*. Nielsen 1993, σελ. 156-157. Ginouvès 1998, τ.3, σελ. 104.

¹⁰² Αν και δεν γνωρίζουμε την ακριβή θερμοκρασία που υπήρχε μέσα ένα *caldarium*, αυτή δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τους 34-35 °C. Βλ. C. Yegül 1992, σελ. 380-381. Το *caldarium* λόγω της παρουσίας του νερού είχε υψηλά επίπεδα υγρασίας και γι' αυτό το λόγο η θερμοκρασία πάνω από τους 37-38 °C δεν θα ήταν υποφερτή για το ανθρώπινο σώμα. Τέλος, οι διακυμάνσεις της θερμοκρασίας από λουτρό σε λουτρό θα πρέπει να σχετίζονταν και με λόγους οικονομικής και κατασκευαστικής φύσεως.

¹⁰³ Τα *caldaria* ήταν σε σχέση με τους άλλους χώρους πιο χαμηλά δωμάτια, όπως μαρτυρούν και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, με στόχο την καλύτερη θέρμανση τους. Ο θερμός αέρας ως πιο ελαφρύς ανεβαίνει προς τα πάνω. Βιτρούβιος (8.2.4).

¹⁰⁴ Nielsen 1993, σελ. 157-158.

¹⁰⁵ Για τον τρόπο θέρμανσης ενός λουτρικού συγκροτήματος. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 27-32.

¹⁰⁶ Για τον όρο *thermae-arum*. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 48-50.

αυτούς τους δύο δευτερεύοντες χώρους, καθώς ο διαχωρισμός τους έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα.

Το *laconicum*¹⁰⁷ ήταν χώρος προορισμένος για εφίδρωση, η οποία μπορούσε να επιτευχθεί με την απουσία υγρασίας (ξηρό λουτρό)¹⁰⁸. Ο χώρος ήταν σχετικά μικρός και η κάτοψη του ήταν κυκλική ενώ διέθετε θόλο με άνοιγμα στο κέντρο του. Περιμετρικά υπήρχαν μικρές κόγχες που διέθεταν ξύλινα ή λίθινα έδρανα ενώ η υψηλή θερμοκρασία επιτυγχανόταν με τη βοήθεια πυρακτωμένων λίθων ή με την ύπαρξη ενός μπρούντζινου αγγείου¹⁰⁹. Το *laconicum* συνδεόταν είτε με το *apodyterium* ή με την παλαιίστρα ενώ ο Βιτρούβιος¹¹⁰ αναφέρει ότι πρέπει να συνδέεται με το *tepidarium*.

Το *sudatio (sudatorium)*¹¹¹ είναι ένας ακόμα χώρος εφίδρωσης που σε αντίθεση με το *laconicum* προοριζόταν για ατμόλουτρο, προϋπέθετε δηλαδή σχετικά θερμή θερμοκρασία, μικρότερη όμως από εκείνη του *laconicum*, σε συνδυασμό με την ύπαρξη υγρασίας¹¹². Ο εν λόγω χώρος, ο οποίος διέθετε σύστημα θέρμανσης του

---

¹⁰⁷ OLD λ. *laconicum-i*. Nielsen 1993, σελ. 158-159. Ginouvès 1998, τ.3, σελ. 104.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με την Nielsen, το *laconicum* προοριζόταν κυρίως για θερμό λουτρό ξηρού τύπου αλλά κάποιες φορές μπορεί να χρησιμοποιούνταν και για ατμόλουτρο στην περίπτωση που έριχναν νερό στις πυρακτωμένες πέτρες. Nielsen 1993, σελ. 159-160. Η εν λόγω πρακτική που αναφέρει η Nielsen δεν είχε στόχο τη μετατροπή του *laconicum* σε χώρο για ατμόλουτρο με τη δημιουργία υδρατμών αλλά τη διατήρηση της σχετικής υγρασίας του χώρου. Η προέλευση του συγκεκριμένου χώρου έχει εγείρει μεγάλη συζήτηση λόγω της ασάφειας των πηγών. Ο όρος *laconicum* πρέπει να είναι το ουσιαστικοποιημένο επίθετο της έκφρασης *πυριατήριον τὸ Λακωνικόν* που σώζεται από τον Δίωνα τον Κάσσιο (53.27.1), ο οποίος αναφέρεται σε έναν θερμαινόμενο χώρο που κατασκεύασε ο Αγρίππας στις Θέρμες του στη Ρώμη ...*το αυτό δε το πυριατήριον τὸ Λακωνικόν κατασκεύασε*... Επίσης, ο Στράβων (3.3.6) αναφέρει ότι οι Λυσιτανοί, ορεσίβιοι κάτοικοι της Ιβηρικής χερσονήσου, μιμούνται τον λακωνικό τρόπο, που είναι η επάλειψη με λάδι, η δημιουργία θερμού χώρου με πυρακτωμένους λίθους και το κρύο μπάνιο, ο οποίος μας παραπέμπει σε χαρακτηριστικά που γνωρίζουμε από το ρωμαϊκό *laconicum*. Παρόμοιες περιγραφές έχουμε και από τον Μαρτιάλη (Ep 6.42.16) και τον Σουητώνιο (Divus Augustus 82.2), χωρίς να αναφέρεται ακριβώς ο όρος *laconicum*, αν και ο Μαρτιάλης χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη μέθοδο λακωνική. Ο εκλατινισμένος όρος *laconicum* είναι συνώνυμος με τον ελληνικό όρο *πυριατήριον* που ήταν χώρος εφίδρωσης και συνδεόταν άμεσα με το ελληνικό γυμνάσιο, βλ. Ginouvès 1962, σελ. 136-137. Τέλος, ο ρόλος του *laconicum* πρέπει σταδιακά να εξασθένησε όπως μαρτυρεί η μετατροπή του *laconicum* στο λουτρό των Σταβίων και της Αγοράς στην Πομπηία σε *frigidarium* στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. Yegül 1992, σελ. 61. Η θέση ενός *laconicum* αλλά και η απουσία συστήματος θέρμανσης αποτελούν δύο βασικούς λόγους για τη μετατροπή του σε *frigidarium*. Τέλος, οι ρίζες της κυκλικής και της πολυγωνικής κάτοψης του *frigidarium* θα πρέπει να αναζητηθούν στα κυκλικά *laconica*, καθώς κάποια από αυτά μετατράπηκαν σε *frigidaria*.

¹⁰⁹ Η κυκλική κάτοψη του *laconicum* εξυπηρετεί στην ίση κατανομή της θερμότητας στον χώρο, καθώς η εστία βρισκόταν στο κέντρο.

¹¹⁰ 5.10.5.

¹¹¹ OLD λ. *sudatio-onis* και *sudatorium-i*. Nielsen 1993, σελ. 159- 160. Ginouvès 1998, τ.3, σελ. 104-105. Συνώνυμος όρος του *sudatio* είναι ο όρος *assa*. OLD λ. *assa-orum*. Fagan 1999, σελ. 238, αρ. 21

¹¹² Στην ουσία η διαφορά ανάμεσα στους δύο χώρους ήταν η απουσία ή μη υγρασίας, που είχε ως αποτέλεσμα το ύψος της θερμοκρασίας. Το ανθρώπινο σώμα σε ένα ξηρό περιβάλλον (*laconicum*) μπορεί να αντέξει για μικρό χρονικό διάστημα πολύ υψηλή θερμοκρασία ενώ σε ένα υγρό περιβάλλον

δαπέδου και των τοίχων, ήταν ένα σχετικά μικρό δωμάτιο με θόλο ενώ συνήθως εντοπίζεται ανάμεσα στο *tepidarium* και το *caldarium*, καθώς οι λουόμενοι θα έπρεπε μέσω του *tepidarium* να εγκλιματιστούν στην αυξανόμενη θερμοκρασία ώστε να προχωρήσουν στο πιο ζεστό δωμάτιο.

Οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές μας έχουν σώσει ονόματα αρκετών ακόμα χώρων που θα μπορούσαν να αναζητηθούν σε ένα λουτρό. Οι εν λόγω χώροι πρέπει να χαρακτηριστούν ως δευτερεύουσας σημασίας, καθώς η απουσία τους δεν εμπόδιζε την επίτευξη της βασικής λειτουργίας ενός λουτρού, ενώ η παρουσία τους μαρτυρεί την πολυτέλεια και το μέγεθος του κτηρίου. Σε πολλές περιπτώσεις, η ταύτιση ενός τέτοιου δευτερεύοντα χώρου είναι δύσκολο εγχείρημα για τους ανασκαφείς, καθώς οι συγκεκριμένοι χώροι δεν είχαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αλλά προοριζόνταν για την τέλεση μιας συγκεκριμένης υπηρεσίας, όπως η μάλαξη, η επάλειψη με έλαια, η περιποίηση του σώματος κ.ά. Έτσι, στους δευτερεύοντες χώρους των λουτρών συγκαταλέγονται το *unctorium*¹¹³ (άλειπτήριο), το *destrictarium*¹¹⁴, οι *latrinae*¹¹⁵ (αποχωρητήρια), ενώ υπήρχαν και χώροι που προοριζόνταν για άθληση όπως η παλαίστρα¹¹⁶, το *sphaeristerium*¹¹⁷ (σφαιριστήριο) κ.ά.

Τέλος, το εκάστοτε λουτρό διέθετε και έναν αριθμό βοηθητικών χώρων που ήταν απαραίτητοι για τη λειτουργία του, όπως αποθήκες για τη φύλαξη της καύσιμης ύλης, δεξαμενές αποθήκευσης νερού για την υδροδότηση του λουτρού κ.ά.

μπορεί να αντέξει πολύ πιο χαμηλή θερμοκρασία (*sudatio*). Το *laconicum* θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την σάουνα ενώ το *sudatio* με το χαμάμ.

¹¹³ OLD λ. *unctorium-i*. Fagan 1999, σελ. 269, αρ. 113. Στα λατινικά υπάρχει, επίσης, και ο εκλατινισμένος όρος, *elaeothesium*, ο οποίος όμως σχετίζεται με το γυμνάσιο Βλ. Βιτρούβιος, 5.11.2. και OLD λ. *elaeothesium-i*. Στα ελληνικά ο όρος *ελαιοθέσιον* που δηλώνει έναν συγκεκριμένο χώρο δεν είναι δόκιμος αλλά σε επιγραφές συναντάμε συχνά συγγενικούς όρους, όπως *ελαιοθέτην* (IG V 2 50), *ελαιοθεσία* κ.ά που δηλώνουν την προσφορά ελαίου σε γυμνάσια και βαλανεία. Liddell-Scott λ. *ελαιοθέτη* και *ελαιοθεσία*.

¹¹⁴ Το *destrictarium* προοριζόνταν για τη μάλαξη αλλά και την «απολέπιση» με τη χρήση στλεγγίδων. OLD λ. *destrictarium-i*. Nielsen 1993, σελ. 165. Fagan 1999, σελ. 57, σελ. 238, αρ. 21 και σελ. 250, αρ. 61

¹¹⁵ OLD λ. *latrina-ae*. Nielsen 1993, σελ. 163.

¹¹⁶ Βιτρούβιος, 5.11. Yegül 1992, σελ. 55-57, 250-313 και 396-400. Taylor 2009.

¹¹⁷ OLD λ. *sphaeristerium-i*. Fagan 1999, σελ. 234, αρ. 5 και σελ. 248, αρ. 55.

Η θέρμανση ενός ρωμαϊκού λουτρού

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού λουτρού είναι η συνεχής και ελεγχόμενη θέρμανση ορισμένων χώρων του που επιτυγχανόταν μέσω ενός συστήματος θέρμανσης¹¹⁸. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι η εύρεση αρχιτεκτονικών καταλοίπων που μπορούν να σχετιστούν άμεσα ή έμμεσα με σύστημα θέρμανση κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφής οδηγεί το σύνολο των αρχαιολόγων να ταυτίσουν το κτήριο με λουτρό¹¹⁹. Το ρωμαϊκό σύστημα θέρμανσης είχε ως στόχο τη θέρμανση των χώρων που ήταν προορισμένοι για το χλιαρό ή ζεστό λουτρό μέσω της κυκλοφορίας θερμού αέρα κάτω από το δάπεδο και πίσω από τους τοίχους. Η σωστή κατασκευή του συστήματος είχε πολύ μεγάλη σημασία για τη μετέπειτα λειτουργία ενός λουτρού, καθώς τυχόν κακοτεχνίες θα δημιουργούσαν προβλήματα, όπως η απώλεια θερμότητας ή η ύπαρξη καπνού εντός του λουτρού¹²⁰.

Νευραλγική θέση στο σύστημα θέρμανσης (**εικ. 27-28**) κατείχε το *praefurnium*¹²¹ (κάμινος, εστία), το οποίο είχε διττό ρόλο: αποτελούσε την πηγή θέρμανσης τόσο του αέρα όσο και του νερού που χρησιμοποιούνταν στις δεξαμενές του *caldarium*. Το *praefurnium*¹²² ήταν ένα κυκλικό ή τετράγωνο θολωτό δωμάτιο με αψιδωτό άνοιγμα, συνήθως 0,45 x 0,45 μ., που ενωνόταν απευθείας με τον κενό χώρο κάτω από το *caldarium* του λουτρού. Η φωτιά¹²³ αναβόταν απευθείας πάνω στο δάπεδο και σχετικά κοντά στο αψιδωτό άνοιγμα, ώστε να μπορεί να ελέγχεται και να τροφοδοτείται από τον *fornacator* (ύποκαύστης). Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούνταν συνήθως το ξύλο και σπανιότερα το κάρβουνο αν και υπάρχουν ενδείξεις και για άλλα καύσιμα υλικά¹²⁴, όπως τα βελανίδια¹²⁵, η τύρφη¹²⁶ και η πυρήνα της ελιάς¹²⁷.

¹¹⁸ Γενικά για το σύστημα θέρμανσης βλ. Nielsen 1993, σελ. 14-18. Yegül 1992, σελ. 356-389.

¹¹⁹ Ευρήματα που η εικόνα τους είναι πολύ κοινή για τους ανασκαφείς αλλά τελείως άγνωστη στους χρήστες των λουτρικών οικοδομημάτων.

¹²⁰ Αν και οι πηγές μας πληροφορούν ότι συχνά υπήρχαν προβλήματα με τον καπνό και τις αναθυμιάσεις βλ. Fagan 1999, σελ. 186, σημ. 29-30.

¹²¹ OLD λ. *praefurnium-i*. Επίσης, στα λατινικά υπάρχει και ο όρος, *hypocaustis-is*, που σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βιτρούβιου (5.10.1-2) σημαίνει η εστία. Συγκεκριμένα, ο ρωμαίος αρχιτέκτονας αναφέρει ότι τα μεταλλικά δοχεία, *testudines alveolorum* και *aenea*, που χρησιμοποιούνταν για τη θέρμανση του νερού θερμαίνονταν από την ίδια *hypocaustis*.

¹²² Yegül 1992, σελ. 368, εικ. 461-464. Nielsen 1993, σελ. 162.

¹²³ Η φωτιά παρέμενε αναμμένη καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας των λουτρών, καθώς χρειαζόταν αρκετός χρόνος για να ζεσταθούν οι χώροι.

¹²⁴ Η καύσιμη ύλη του εκάστοτε λουτρού πρέπει να σχετίζεται με τη διαθεσιμότητα της πρώτης ύλης κάθε περιοχής. Η εξέταση των καμένων χωμάτων από τα *praefurnia* των λουτρών θα μπορούσαν να μας δώσουν ακόμα περισσότερες πληροφορίες για το είδος της καύσιμης ύλης. Χαρακτηριστικό

Στη συνέχεια, οι θερμοί χώροι του λουτρού, *caldaria* και *tepidaria*, θερμαίνονταν μέσω του δαπέδου, των τοίχων και ορισμένες φορές μέσω των θόλων¹²⁸. Η θέρμανση του δαπέδου παρατηρείται σε όλους τους θερμούς χώρους ενώ σύστημα θέρμανσης των υπολοίπων τμημάτων υπάρχει κατά περίπτωση. Το υποδαπέδιο σύστημα, γνωστό με τον όρο *υπόκαυστο*, βρίσκεται στον κενό χώρο που υπάρχει κάτω από το δάπεδο του θερμαινόμενου χώρου και επικοινωνεί με το *praefurnium*. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο¹²⁹ αλλά και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, το έδαφος του υποκαύστου στρώνεται με *tegulae sesquipediales*¹³⁰ (εικ. 29) με τέτοιο τρόπο, ώστε το υπόγειο δάπεδο να έχει μια μικρή κλίση που θα βοηθήσει στην ομαλή κυκλοφορία του θερμού αέρα. Πάνω στο υπόγειο δάπεδο υπάρχουν οι πεσσίσκοι ή στυλίσκοι (*pilae*)¹³¹ που αποτελούνταν από πήλινες πλάκες, τετράγωνης ή κυκλικής διατομής, και συνδετικό υλικό. Η απόσταση μεταξύ τους είναι περίπου 0,40-0,45 μ.¹³² ενώ το ιδανικό τους ύψος, σύμφωνα με τον Βιτρούβιο¹³³ είναι 0,60 μ. (περίπου 2 ποδών). Στη συνέχεια, ξεκινάει η κατασκευή του δαπέδου (*suspensura*) του θερμού χώρου. Αρχικά, τοποθετούνται πάνω στους πεσσίσκους τετράγωνες πήλινες πλάκες (*tegulae bipedales*)¹³⁴, οι οποίες πατάνε πάνω στις γωνίες τεσσάρων (4) πεσσίσκων. Στη συνέχεια τοποθετείται ένα στρώμα σκυροδέματος, πάχους 0,20-0,40 μ., με

παραδείγμα αποτελεί η χρήση *αχύρου*, ως καύσιμη ύλη για τα ρωμαϊκά λουτρά της Αιγύπτου, όπως μας μαρτυρούν οι παπυρολογικές πηγές. Το *άχυρο* αποτελούσε το μη αξιοποιήσιμο μέρος του σιταριού που βρισκόταν σε αφθονία στην Αίγυπτο. Βλ. Fournet-Redon 2013, σελ. 241, σημ. 10.

¹²⁵ Nielsen 1993, σελ. 19-20.

¹²⁶ Yegül 1992, σελ. 368.

¹²⁷ Σύμφωνα με την ανακοίνωση του κ. Ν. Πατεράκη, «Από τις ανασκαφές της ρωμαϊκής Κισάμου: δύο νέοι ρωμαϊκοί λουτρώνες» στο πλαίσιο του 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Κρήτης (Ρέθυμνο, 24-27/11/2016), μεγάλη ποσότητα από πυρήνα ελιάς έχει εντοπιστεί σε δύο ρωμαϊκά λουτρά της Κισάμου. Μέρος της πυρήνας βρέθηκε και σε αποθηκευτικό χώρο του ενός λουτρού. Δείγμα του οργανικού υλικού μελετάται από την αρχαιοβοτανολόγο, Σαρπάκη Ανάγια.

¹²⁸ Το σύστημα θέρμανσης των θόλων δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί, καθώς προϋποθέτει όχι μόνο να σώζεται το λουτρό μέχρι την οροφή του αλλά και να υπάρχουν και ίχνη του συστήματος σε αυτή. Στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου, λίγα λουτρικά συγκροτήματα σώζονται μέχρι και την οροφή, στα οποία θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσουμε αν σώζεται το εν λόγω σύστημα θέρμανσης, όπως οι Βόρειες Θέρμες στη Νικόπολη, το Λουτρό του Αγίου Θωμά στην Αιτωλοακαρνανία (εικ. 30) και το Λουτρό του Παμίσου στη Θουρία της Μεσσηνίας (εικ. 31-32).

¹²⁹ 5.10.2.

¹³⁰ Οι *sesquipediales* είχαν μήκος 1 ½ πόδια, δηλαδή 44,4 εκ. Adam 1989, σελ. 159. Η επίστρωση του εδάφους με πήλινες πλάκες θα πρέπει να έχει ως στόχο τη στεγανοποίηση του χώρου και κατ'επέκταση την ελαχιστοποίηση της υγρασίας.

¹³¹ OLD λ. *pila*-ae.

¹³² Η απόσταση μεταξύ των πεσσίσκων δεν μπορεί να είναι μεγαλύτερη, καθώς οι πήλινες πλάκες που ακουμπούν πάνω τους είναι 0,60 μ. αλλά και ούτε μικρότερη, καθώς θα πρέπει να υπήρχε δυνατότητα να μπορεί ένας δούλος, ίσως ο *formicator*, να εισέρχεται μέσα στον χώρο του υποκαύστου μέσω του *praefurnium* για να τον καθαρίσει. Σε λουτρό της Πάτρας (Λουτρό Π-13) έχουν βρεθεί δύο θησαυροί στον χώρο του υποκαύστου και ίσως άνηκαν σε κάποιο που δούλευε στο λουτρό. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 118, σημ. 592.

¹³³ 5.10.2.

¹³⁴ Οι *bipediales* είχαν μήκος 2 πόδια, δηλαδή 59,1 εκ. Adam 1989, σελ. 147.

θραύσματα οπτοπλίνθων και ένα λεπτότερο στρώμα ασβεστοκονιάματος ως βάση για την τοποθέτηση μαρμάρινων ή πήλινων πλακών ή ακόμα και ψηφιδωτού δαπέδου.

Σημαντική θέση για τη θέρμανση ενός λουτρικού χώρου κατείχε και η θέρμανση των τοίχων, σύστημα όμως που δεν παρατηρείται σε όλους τους θερμαινόμενους χώρους ενός λουτρού, με αποτέλεσμα οι μελετητές να θεωρούν ότι το εν λόγω σύστημα θα πρέπει να υπήρχε κυρίως στα *caldaria*, ώστε να επιτυγχάνεται πιο υψηλή θερμοκρασία. Η κυκλοφορία του θερμού αέρα κατά μήκος των τοίχων επιτυγχανόταν με την κατασκευή ενός ψευδότοιχου για τη δημιουργία κενού¹³⁵ (εικ. 33). Η πιο διαδεδομένη μέθοδος για τη θέρμανση των τοίχων είναι εκείνη των *tubuli*¹³⁶, οι οποίοι ήταν πήλινοι αγωγοί ορθογώνιας διατομής, ύψους περίπου 0,30-0,45 μ. Οι *tubuli* (εικ. 34-35), οι οποίοι τοποθετούνταν πάνω στο κενό που δημιουργούνταν ανάμεσα στα εξωτερικά *tegulae bipedales* που εδράζονταν πάνω στους πεσσικούς και την τοιχοποιία, δημιουργούσαν ένα κάθετο κανάλι, του οποίου όμως το τελικό ύψος δεν γνωρίζουμε. Επίσης, οι πήλινοι αγωγοί διέθεταν και ανοίγματα στις μικρές τους πλευρές, ώστε ο θερμός αέρας να κυκλοφορεί καλύτερα στο κενό του τοίχου. Το σύστημα θέρμανσης των *tubuli* πρέπει να λειτουργούσε ως εξής: στα ανοικτά άκρα του δαπέδου ο θερμός αέρας ανέβαινε στους αγωγούς και διοχετευόταν σε ολόκληρο το εμβαδόν του τοίχου μέσω των ανοιγμάτων. Στο τελικό ύψος των *tubuli* θα πρέπει να υπήρχε ένα οριζόντιο κανάλι που συνδεόταν με τις καπνοδόχους, μέσω των οποίων ο καπνός διοχετευόταν στην ατμόσφαιρα. Μια άλλη τεχνική ήταν η χρήση των *tegulae mammatae*¹³⁷ (εικ. 36), οι οποίες ήταν πήλινες πλάκες (0,40 x 0,50 μ.) που έφεραν τέσσερις (4) προεξοχές στις τέσσερις γωνίες τους. Οι *tegulae mammatae* τοποθετούνταν στην επιφάνεια της τοιχοποιίας με τη βοήθεια μεταλλικών συνδέσμων σε σχήμα T και λόγω των προεξοχών τους δημιουργούσαν κενό περίπου 0,05-0,07 μ., στο οποίο διοχετευόταν ο θερμός αέρας. Μία τρίτη τεχνική ήταν η χρήση πήλινων πλακών και διαφόρων τύπων *πηνίων* (εικ. 36). Ο πιο δεδομένος τύπος ήταν ένα κυλινδρικό *πηνίο*, το οποίο διέθετε μια οπή στο κέντρο και τοποθετούνταν ανάμεσα στην τοιχοποιία και την πήλινη πλάκα, ώστε να δημιουργείται κενό (εικ. 37). Οι πήλινες πλάκες που τοποθετούνταν παράλληλα της τοιχοποιίας στερεώνονταν με τη βοήθεια μεταλλικών καρφιών σε σχήμα T που

¹³⁵ Yegül 1992, σελ. 363-365, εικ. 454-456.

¹³⁶ Η χρήση των *tubuli* δεν ήταν η πιο δεδομένη μέθοδος θέρμανσης των τοίχων στον ελλαδικό χώρο, αλλά έχουν εντοπιστεί στο Λουτρό K-7 (Κόρινθο), σε Λουτρό του Ζευγολατιού, της Ολυμπίας και της Νέας Αγχιάλου Biers 1985, σελ. 53, σημ. 51.

¹³⁷ Adam 1984, σελ. 292.

διαπερνούσαν το άνοιγμα του *πηνίου* και στερεώνονταν στην τοιχοποιία. Ο δεύτερος τύπος *πηνίων* είχε σχήμα καρφιού και ήταν ένα είδος σφήνας¹³⁸. Το κυκλικό κεφάλι τους διαθέτει εσοχή για να στερεώνεται η πήλινη πλάκα και το στέλεχος εισχωρεί στην τοιχοποιία αφήνοντας ένα κενό περίπου 0,10 μ. Οι σωληνώσεις και οι πήλινες πλάκες, όπως είναι φυσικό, δεν ήταν ορατές αλλά καλύπτονταν με κονίαμα για να τοποθετηθούν στη συνέχεια μαρμάρινες πλάκες. Πολλές φορές, επίσης, έχει εντοπιστεί και ο συνδυασμός περισσότερων από μιας μεθόδου θέρμανσης των τοίχων, γεγονός που θα πρέπει να οφείλεται σε διάφορες επισκευές, καθώς το λουτρό ως ένα τεχνικό έργο συνεχούς χρήσης με υψηλή υγρασία και θερμότητα χρειαζόταν κατά καιρούς συντήρηση και επισκευές.

Τέλος, υπάρχουν περιπτώσεις, στις οποίες παρατηρείται σύστημα θέρμανσης και στους θόλους¹³⁹. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ήταν μια γενικευμένη πρακτική, καθώς τις περισσότερες φορές δεν σώζονται οι θόλοι των λουτρών ή έστω η γένεσή τους. Ίσως η θέρμανση των θόλων να πραγματοποιούνταν σε μεγάλα λουτρά, όπως τα Λουτρά στο Τίβολι (**εικ. 38**), του Μαχεντίου στον Παλατίνο και του Καρακάλλα ή σε λουτρά στις βόρειες επαρχίες, όπως το λουτρό στο Sparsholt της Αγγλίας¹⁴⁰ (**εικ. 39**). Πάντως, η θέρμανση των θόλων δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνη των τοίχων, καθώς με τη βοήθεια αγωγών ή πήλινων πλακών δημιουργούνταν κενό, στο οποίο κυκλοφορούσε ο θερμός αέρας. Σύμφωνα με τον C. Giuliani¹⁴¹, σύστημα θέρμανσης θόλου πρέπει να υπήρχε στον Χώρο 3 (X3) του Λουτρού K-7 της Κορίνθου. Ο μελετητής βασίζει την άποψή του στην εύρεση μεγάλων μεταλλικών συνδέσμων που είναι παρόμοιοι με εκείνους που βρέθηκαν στους θόλους των λουτρών του Αδριανού στο Τίβολι (**εικ. 40**). Η ανασκαφέας όμως του κορινθιακού Λουτρού K-7 δεν θεωρεί ότι οι σύνδεσμοι από το συγκεκριμένο λουτρό αποτελούν ένδειξη της ύπαρξης θέρμανσης του θόλου αλλά ότι χρησιμοποιήθηκαν ίσως για τη στερέωση της αρχιτεκτονικής διακόσμησης του θόλου¹⁴².

Γενικά, η θέρμανση ενός λουτρού επιτυγχανόταν με τη συνεχή κυκλοφορία του θερμού αέρα στους κενούς χώρους κάτω από το δάπεδο και πίσω από τους τοίχους. Η θερμότητα μέσω της αγωγιμότητας των πήλινων υλικών διαδιδόταν

---

¹³⁸ Η συγκεκριμένη τεχνική ήταν διαδεδομένη στη Μικρά Ασία, τη Ρόδο, τη Βόρεια Αφρική και την Κρήτη. Biers 2003, σελ. 311, σημ. 37.

¹³⁹ Yegül, 1992, σελ. 365-368, εικ. 457-460.

¹⁴⁰ Yegül 1992, σελ. 366-367.

¹⁴¹ Biers 1985, σελ. 47, σημ. 33.

¹⁴² Biers 1985, σελ. 47, εικ. 119-120, σημ. 33-34. Biers 2003, σελ. 313-314, εικ. 18.12-18.13.

σταδιακά στους θερμαινόμενους χώρους του λουτρού. Η επιλογή της χρήσης του πηλού για την κατασκευή όλου του συστήματος θέρμανσης βασίζεται στις φυσικοχημικές ιδιότητες του συγκεκριμένου υλικού, καθώς χαρακτηρίζεται από υψηλή θερμοχωρητικότητα και θερμομονωτική ικανότητα.

Επίσης, σημαντικό τμήμα του συστήματος θέρμανσης ενός λουτρού ήταν και η θέρμανση του νερού που προορίζονταν για τις δεξαμενές του *caldarium*¹⁴³. Η εν λόγω διαδικασία μπορούσε να επιτευχθεί με τη χρήση ενός *θερμοδοχείου* (*aeneum*)¹⁴⁴ ή ενός *testudo alvei*¹⁴⁵ (εικ. 41). Στην πρώτη μέθοδο, το *θερμοδοχείο*, που ήταν ένα μεταλλικό κυλινδρικό δοχείο, τοποθετούνταν πάνω στην εστία προκειμένου να ζεσταθεί το νερό και στη συνέχεια να μεταφερθεί μέσω μεταλλικών σωληνώσεων στις δεξαμενές των θερμών χώρων. Στη δεύτερη περίπτωση, το *testudo alvei*¹⁴⁶ (εικ. 42 και εικ. 210), που ήταν ένα ημικυλινδρικό μεταλλικό δοχείο, τοποθετούνταν οριζόντια και στην ουσία αποτελούσε προέκταση της δεξαμενής με το θερμό νερό. Η πλευρά του προς τη δεξαμενή ήταν ανοιχτή ενώ η απέναντι πλευρά του που ήταν σε επαφή με την εστία ήταν κλειστή¹⁴⁷. Η διατήρηση της θερμοκρασίας του νερού μπορούσε να επιτευχθεί και με τη μέθοδο του *testudo alvei* αλλά και με την ύπαρξη υποκαύστο κάτω από τη δεξαμενή, όπως στην περίπτωση του Λουτρού Σ-1 στη Σπάρτη και του Λουτρού Α-10 στο Άργος, η δεξαμενή του τελευταίου όμως διέθετε και εντοίχια θέρμανση (*tegulae mammatae*).

Το σύστημα θέρμανσης ενός λουτρού ήταν στην ουσία ένα δίκτυο καναλιών που επικοινωνούσαν μεταξύ τους για τη μεταφορά τόσο του θερμού αέρα για τη θέρμανση των χώρων μέσα από την αγωγιμότητα των πήλινων πεσσίσκων, σωληνώσεων και πλακών όσο και του θερμού νερού στις δεξαμενές θερμού ύδατος. Τέλος, τμήμα του συστήματος θέρμανσης ενός λουτρού ήταν και οι καπνοδόχοι¹⁴⁸ που ενίσχυαν την κυκλοφορία του θερμού αέρα και την απαγωγή του καπνού που

---

¹⁴³ Στις θερμές δεξαμενές θα πρέπει να διοχετεύονταν και κρύο νερό, ώστε το νερό να είναι ανεκτό. Yegül 1992, σελ. 374.

¹⁴⁴ Ο όρος, *aeneum*, χρησιμοποιείται από τον Βιτρούβιο (5.10.1.) και σημαίνει μεταλλικός βραστήρας (OLD λ. *aeneum-i*). Στην παρούσα εργασία, χρησιμοποιήθηκε ο όρος, *θερμοδοχείο*, ο οποίος είναι ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιούν οι μηχανολόγοι για την αγγλική λέξη, boiler.

¹⁴⁵ Ο όρος *testudo alvei* μας είναι γνωστός από τον Βιτρούβιο (5.10.1) και προέρχεται από τη λέξη *testudo* (OLD λ. *testudo-inis*) που σημαίνει και το καύκαλο της χελώνας.

¹⁴⁶ Yegül 1992, 374-375.

¹⁴⁷ Η συγκεκριμένη μέθοδος ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Πελοπόννησο π.χ. στο Λουτρό Α-1 στο Άργος, στο ρωμαϊκό λουτρό στο Ζευγολατιό, στην Ολυμπία Yegül 1992, σελ. 374, σημ. 48.

¹⁴⁸ Επίσης, ο καπνός των καπνοδόχων θα μπορούσε να λειτουργούσε και ως σήμα για το σημείο όπου βρίσκεται ένα λουτρό αλλά και ως ένδειξη ότι είναι ανοιχτό. Πληροφορία σημαντική για έναν ταξιδιώτη ή έναν επισκέπτη μιας πόλης.

παραγόταν από την καύση. Οι καπνοδόχοι αποτελούσαν στην ουσία την επιμήκυνση των διαύλων που υπήρχαν στο εσωτερικό των τοίχων.

Η υδροδότηση και το υδρευτικό σύστημα ενός ρωμαϊκού λουτρού

Το νερό, όπως είναι φυσικό, ήταν το βασικό στοιχείο για τη λειτουργία ενός λουτρού¹⁴⁹ σε οποιαδήποτε ιστορική περίοδο. Η αύξηση όμως του αριθμού και του μεγέθους των λουτρών στους ρωμαϊκούς χρόνους αύξησε κατ' επέκταση και την ανάγκη για μεγαλύτερες ποσότητες νερού.

Αρχικά, τα πηγάδια αλλά και οι φυσικές πηγές¹⁵⁰ υπήρξαν οι πρώτοι «προμηθευτές» νερού των λουτρών αλλά η μεγάλη αλλαγή στη λειτουργία των εν λόγω οικοδομημάτων πραγματοποιήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους με την κατασκευή υδραγωγείων¹⁵¹ (**εικ. 43-44**). Τέλος, στους «προμηθευτές» υγρού στοιχείου για ένα λουτρό θα πρέπει να προστεθούν και οι υπόλοιποι φυσικοί πόροι, όπως οι ποταμοί¹⁵² και η θάλασσα¹⁵³.

Ο τρόπος υδροδότησης μιας περιοχής εξαρτάται πάντοτε από τους υδάτινους φυσικούς της πόρους. Έτσι, η υδροδότηση της ρωμαϊκής Κορίνθου μέχρι και την κατασκευή του αδριάνειου υδραγωγείου επιτυγχανόταν από τον πλούσιο υδροφόρο ορίζοντά της με τη βοήθεια των πηγαδιών και των κρηνών της. Από τα δέκα (10) λουτρικά συγκροτήματα της Κορίνθου¹⁵⁴, τα έξι (6) χρονολογούνται πριν την εποχή του Αδριανού και η υδροδοτική τους ικανότητα πρέπει να σχετιζόταν άμεσα με τις κρήνες της πόλης, καθώς ορισμένα από τα προωιμότερα λουτρά αναγείρονται σε κοντινή απόσταση με πηγές (**εικ. 57**)¹⁵⁵.

¹⁴⁹ Για τις διαφορές και ομοιότητες στον τρόπο υδροδότησης των ελληνικών και ρωμαϊκών λουτρών βλ. Manderscheid 2000, σελ. 467-535.

¹⁵⁰ Yegül 1992, σελ. 390-391. Trevor Hodge 1992, σελ. 48-58.

¹⁵¹ Yegül 1992, σελ. 391-395. Trevor Hodge 1992, σελ. 93-170.

¹⁵² Τόσο το Λουτρό της αρκαδικής Γόρτυνας όσο και το Λουτρό του Παμίσου στη Θουρία θα πρέπει να υδροδοτούνταν από τους ποταμούς, Λούσιο και Πάμισο αντίστοιχα.

¹⁵³ Οι δεξαμενές ανοιχτού τύπου (*piscinae*) των Λουτρών στο Πεταλίδι γέμιζαν με θαλασσινό νερό, καθώς η θάλασσα βρίσκεται σε απόσταση λίγων μέτρων. Η συγκεκριμένη πληροφορία μου δόθηκε από την αρχαιολόγο Ξένια Αραπογιάννη, Έφορο της ΛΗ΄ ΕΠΚΑ το έτος 2011. Για τις ανασκαφές των Λουτρών στο Πεταλίδι βλ. ΑΔ 36 (1981), σελ. 156, πιν. 98 β. ΑΔ 44 (1989), σελ. 108. ΑΔ 51 (1996), σελ. 191, πιν. 62 α. ΑΔ 52 (1997), σελ. 259-260. Το θαλασσινό νερό χρησιμοποιούνταν στα λουτρά εκτός από οικονομικούς λόγους και για τις ευεργετικές του ιδιότητες. Yegül 1992, σελ. 93, σημ. 67.

¹⁵⁴ Η Κόρινθος λόγω της γεωλογίας της διαθέτει πλήθος φυσικών πηγών που υπήρξαν η βασική πηγή υδροδότησης της πόλης από τους αρχαϊκούς χρόνους. Hayward 2003, σελ. 15-42. Crouch 1993, σελ. 83-100. Η επάρκειά της σε νερό αποτελεί και τη βασική αιτία για την ύπαρξη λουτρού μέσα στην πόλη ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. (Λουτρό των Κενταύρων). Για το Λουτρό των Κενταύρων. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 55, σημ. 311.

¹⁵⁵ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 147 και σελ. 158.

Η ανάπτυξη ωστόσο των πόλεων στη ρωμαϊκή περίοδο δημιούργησε και την ανάγκη για μεγαλύτερες ποσότητες νερού, ζήτηση που καλύφθηκε με την κατασκευή υδραγωγείων στο σύνολο των αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας. Η απόφαση αλλά και η χρηματοδότηση ενός μεγάλου τεχνικού έργου, όπως το υδραγωγείο, που εκτείνεται εκτός των ευρύτερων ορίων της εκάστοτε πόλης πρέπει να είχε καθαρά κρατικό χαρακτήρα, ενώ η εκτεταμένη χρήση του ήταν συνυφασμένη με την εγκαθίδρυση της *pax romana*, που εξασφάλιζε τα οικοδομήματα μιας πόλης που βρίσκονταν εκτός των τειχών της. Αν και η πλειονότητα των ρωμαϊκών υδραγωγείων στον ελλαδικό χώρο χρονολογούνται στον 2^ο αι. μ.Χ. και συγκεκριμένα στην εποχή του Αδριανού¹⁵⁶, όπως τα υδραγωγεία της Κορίνθου, της Αθήνας, της Ελευσίνας κ.ά., υπάρχουν περιπτώσεις που υδραγωγεία κατασκευάστηκαν στην επαρχία της Αχαΐας σε προγενέστερη εποχή. Έτσι, το υδραγωγείο της Νικόπολης¹⁵⁷ που λόγω της θέσης της δεν διέθετε γλυκό νερό χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου ενώ το πρώτο υδραγωγείο του Άργους στην εποχή του Δομητιανού¹⁵⁸. Επομένως, η κατασκευή ενός υδραγωγείου εξαρτιόταν από τις ανάγκες που είχε μία πόλη. Ένα ρωμαϊκό υδραγωγείο μετέφερε μέσω ενός υδαταγωγού νερό σε μία πόλη από την κοντινότερη πηγή ύδατος είτε αυτή βρισκόταν σε μικρή ή μεγαλύτερη απόσταση. Έτσι υπήρχαν υδραγωγεία με μήκος 7 χλμ. (Πάτρα) αλλά και με 85 χλμ (Κόρινθο) **(εικ. 45)**¹⁵⁹. Ο υδαταγωγός κατέληγε συνήθως σε μεγάλες υδατοδεξαμενές (Σπάρτη, Αθήνα) ή σε νυμφαία¹⁶⁰ [Άργος **(εικ. 46)**, Νικόπολη **(εικ. 47)**] και στη συνέχεια το νερό διανεμόταν στην πόλη¹⁶¹. Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις όπου μια πόλη διέθετε περισσότερα από ένα νυμφαία ως υδατοδεξαμενές για λόγους αξιοποίησης των μεγάλων υψομετρικών διαφορών της πόλης (Πάτρα) **(εικ. 228)**.

Από την έλευση του νερού στους πρώτους αποθηκευτικούς χώρους ξεκινάει και ο τρόπος διαχείρισης και διανομής του νερού μέσα στα όρια της πόλης. Η διανομή του νερού πραγματοποιούνταν μέσω ενός δικτύου πήλινων και μολύβδινων αγωγών, το οποίο κατέληγε στο σύνολο των δημόσιων κτηρίων που σχετιζόνταν με

---

¹⁵⁶ Αν και ο Γ. Λώλος τοποθετεί το υδραγωγείο της Ελευσίνας γενικά στους ρωμαϊκούς χρόνους Lolos 1997, σελ. 271-314.

¹⁵⁷ Zachos – Pavlidis 2008, σελ. 145-147.

¹⁵⁸ Για το πρώτο υδραγωγείο του Άργους. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 129, σημ. 640.

¹⁵⁹ Lolos 1997, σελ. 271-314. Λώλος 2010.

¹⁶⁰ Τα Νυμφαία ήταν κρηναία οικοδομήματα, διακοσμημένα πολλές φορές με αγάλματα και στην ουσία αποτελούσαν τον εξωραϊσμό των υδατοδεξαμενών που υπήρχαν κυρίως εντός της πόλης. Για τα Νυμφαία στον ελλαδικό χώρο Βλ. Αριστοδήμου 2008.

¹⁶¹ Για τον τρόπο διανομής του νερού βλ. Βιτρούβιος, 8.6.2. Frontinus, De aquaeductu urbis Romae, 109.

το νερό, όπως κρήνες, νυμφαία, λουτρά αλλά και ορισμένων ιδιωτικών οικοδομημάτων.

Τα λουτρά θα πρέπει να διέθεταν με τη σειρά τους μεγάλες ή μικρές δεξαμενές αποθήκευσης νερού ανάλογα πάντα με τις ανάγκες του εκάστοτε συγκροτήματος. Οι παραπάνω δεξαμενές έφεραν εσωτερικά υδραυλικό κονίαμα για τη στεγανοποίηση τους ενώ σε πολλές περιπτώσεις σώζονται στενές βαθμίδες σε κάποια από τις γωνίες τους για την επίτευξη του καθαρισμού τους. Το εσωτερικό υδρευτικό δίκτυο του λουτρού αποτελούνταν και αυτό από πήλινες ή μολύβδινες σωληνώσεις που συνέδεαν τις υδατοδεξαμενές τόσο με το σύνολο των δεξαμενών εμφάπτισης και κολύμβησης όσο και με τα μεταλλικά δοχεία για τη θέρμανση του νερού (*aeneum* και *testudo alvei*). Τέλος, σημαντικό κομμάτι για την εύρυθμη λειτουργία ενός λουτρού κατείχε και το αποχετευτικό του σύστημα, το οποίο απομάκρυνε τα χρησιμοποιημένα ύδατα και αποτελούσε προέκταση του κεντρικού αποχετευτικού συστήματος. Στην περίπτωση, επίσης, που το λουτρό διέθετε αποχωρητήριο (*latrina*), τμήμα της αποχέτευσης περνούσε κάτω από τα «καθίσματα» του αποχωρητηρίου για την απομάκρυνση των ακαθαρσιών, όπως στην περίπτωση του Λουτρού Α-1¹⁶².

Η απαραίτητη παρουσία νερού όμως σε ένα λουτρό δεν αποτελούσε συνώνυμο της καθαρότητάς του, όπως μαρτυρούν οι φιλολογικές πηγές. Οι εν λόγω πηγές¹⁶³ αν και έχουν ανεκδοτολογικό χαρακτήρα μας δίνουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα για την έλλειψη καθαρότητας του νερού στις δεξαμενές εμφάπτισης αλλά και συμβουλές για τον τρόπο χρήσης τους.

Μέσα από μια σύντομη περιγραφή ενός ρωμαϊκού λουτρού γίνεται αντιληπτό ότι τα συγκεκριμένα τεχνικά έργα ήταν ιδιαίτερα δαπανηρά όχι μόνο ως προς την κατασκευή τους αλλά και ως προς τη λειτουργία και τη συντήρησή τους. Και γι' αυτό το λόγο το λουτρό υπήρξε πεδίο μεγάλων ευεργεσιών για την οικονομική και πολιτική ελίτ της εποχής¹⁶⁴.

---

¹⁶² Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 134-135, σημ. 665-666.

¹⁶³ Οι συγκεκριμένες πληροφορίες μας δίνονται από τον Μαρτιάλη (Ep. 2.42, Ep. 2.70, Ep. 6.81). Fagan 1999, σελ. 182-183.

¹⁶⁴ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 43-45 και σελ. 161.

Τα είδη του ρωμαϊκού λουτρού

Στο συγκεκριμένο σημείο θα γίνει μια επιγραμματική παρουσίαση των κατηγοριών των ρωμαϊκών λουτρών όπως μας μαρτυρούνται μέσα από τις πηγές. Η κατηγοριοποίηση των λουτρών βασίζεται στους τίτλους «ιδιοκτησίας», στο κοινό, στο οποίο απευθύνονται και στον τρόπο κατασκευής τους.

Ο κυριότερος διαχωρισμός των ρωμαϊκών λουτρών βασίζεται σε ζητήματα ιδιοκτησίας και χρήσης τους. Έτσι, υπάρχουν τα δημόσια ή κρατικά λουτρά, τα ιδιωτικά και τα οικιακά¹⁶⁵. Τα δύο πρώτα προορίζονταν για δημόσια χρήση ενώ τα τρίτα έχουν καθαρά ιδιωτική χρήση.

Τα κρατικά λουτρά ανήκουν στην κατηγορία των δημόσιων κτηρίων και όπως είναι φυσικό αποτελούσαν ιδιοκτησία είτε του αυτοκράτορα είτε μιας πόλης. Η ανέγερση ενός δημόσιου λουτρού αποτελούσε απόφαση της κεντρικής ή της τοπικής εξουσίας ενώ οι πόροι για τη χρηματοδότησή του προέρχονταν από το δημόσιο ταμείο¹⁶⁶ (*ex pecunia publica*)¹⁶⁷, από την προσωπική περιουσία του αυτοκράτορα αλλά και από ιδιωτικά κεφάλαια (*ex sua pecunia*)¹⁶⁸. Η χρηματοδότηση δημόσιων λουτρών από ιδιώτες πραγματοποιούνταν είτε μέσω της έκτακτης φορολογίας (*summa honoraria*)¹⁶⁹ είτε μέσω της ευεργεσίας. Τα ιδιωτικά λουτρά (*εις τί βαλανείον ιδιωτικόν*)¹⁷⁰ προορίζονται και αυτά για δημόσια χρήση αλλά αποτελούσαν ιδιωτική περιουσία. Στην ουσία, ήταν επιχειρήσεις¹⁷¹ που χρηματοδοτούνταν από ιδιωτικά κεφάλαια και τα εκμεταλλεύονταν οικονομικά επιχειρηματίες¹⁷². Πολλά από τα

¹⁶⁵ Στην παρούσα εργασία θα υιοθετηθεί η συγκεκριμένη ορολογία για να μην υπάρχει σύγχυση με τον όρο ιδιωτικό που τις περισσότερες φορές χρησιμοποιείται για να χαρακτηριστεί ένα οικιακό λουτρό λόγω της ιδιωτικής του χρήσης. Ο όρος οικιακό λουτρό είναι σύγχρονος και η χρήση του αποσκοπεί στον διαχωρισμό του λουτρού μιας οικίας με το ιδιωτικό λουτρό δημόσιας χρήσης.

¹⁶⁶ Κανένα δημόσιο κτήριο δεν μπορούσε να αναγερθεί με δημόσια δαπάνη χωρίς την έγκριση του αυτοκράτορα (Digesta 50.10.3 πρ.-1). Garnsey-Saller 2012, σελ. 49.

¹⁶⁷ Fagan 1999, σελ. 250: αρ. 62.

¹⁶⁸ Nielsen 1993, σελ. 120. Fagan 1999, σελ. 142-154, σελ. 334: αρ. 302-303, σελ. 335: αρ. 305-306.

¹⁶⁹ Duncan-Jones 1977, σελ. 86-87. Από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο μας είναι γνωστοί φόροι υπέρ των βαλανείων (*τέλος βαλανείον, φόρος βαλανείον, υπέρ βαλανικόν, υπέρ βαλανείον και το βαλνετικόν*) Nielsen 1993, σελ. 132, σημ. 12.

¹⁷⁰ Πλούταρχος, Δημήτριος, 24.4.4.

¹⁷¹ Οι πηγές μας αναφέρουν αγοροπωλησίες ιδιωτικών λουτρών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σώζεται σε πάπυρο (POxy. 3175), στον οποίο αναφέρεται ότι ένα λουτρό ιδιωτικής ιδιοκτησίας πουλήθηκε στις δημόσιες αρχές, βλ. Nielsen 1993, σελ. 120, σημ. 10. Επίσης, μια επιγραφή μας πληροφορεί ότι ένα *balneum* στο Teanum Sidicinum (στην περιοχή της Καμπανίας) αγοράστηκε έναντι του ποσού των 60.000 HS (CIL X 4792), Nielsen 1993, σελ. 121, σημ. 20. Για τα ιδιωτικά λουτρά ως επιχειρήσεις βλ. Fagan 1999, σελ. 60.

¹⁷² Η μετατροπή λουτρών σε εργαστηριακούς χώρους, συνήθης πρακτική, ίσως αποτελεί ένδειξη, ότι τα συγκεκριμένα λουτρά είχαν ιδιωτικό χαρακτήρα και ως οικονομικές μονάδες άλλαξαν απλά επιχειρηματικό προσανατολισμό. Αν και υπάρχουν περιπτώσεις που ένα δημόσιο λουτρό μετά την

ιδιωτικά λουτρά έφεραν το όνομα του ιδιοκτήτη-επιχειρηματία και οι ονομασίες αυτές σώζονται μέχρι τις μέρες μας. Συγκεκριμένα, ο Μαρτιάλης¹⁷³ όταν αναφέρεται σε ιδιωτικά λουτρά χρησιμοποιεί το όνομα ή τα ονόματα των ιδιοκτητών. Σε πολλές περιπτώσεις η αναγνώριση του δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα ενός λουτρού δεν είναι εύκολη, καθώς το μέγεθος ή η πολυτέλεια ενός λουτρού δεν αποτελούσαν προνόμια μόνο των δημόσιων λουτρών. Βασικές ενδείξεις για τον δημόσιο ή όχι χαρακτήρα ενός λουτρού αποτελούν ο τόπος ανέγερσης του οικοδομήματος και το όνομα του ιδιοκτήτη, αν σώζεται από τις πηγές¹⁷⁴. Τέλος, τα οικιακά λουτρά αποτελούν τμήμα μιας οικίας ή μιας έπαυλης και όπως είναι φυσικό προορίζονταν για ιδιωτική χρήση. Η κατάταξη των λουτρών στα οικιακά είναι η πιο εύκολη περίπτωση, καθώς οι λουτρικοί χώροι εντοπίζονται στο πλαίσιο μίας κατοικίας.

Ένας δεύτερος διαχωρισμός των λουτρών που μας είναι γνωστός κυρίως από τις επιγραφικές πηγές¹⁷⁵ είναι ο φυλετικός, καθώς υπάρχουν ανδρικά και γυναικεία λουτρά (*balnea virilia et muliebre*)¹⁷⁶. Ο παραπάνω διαχωρισμός παρατηρείται ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ. Ο Βάρρων¹⁷⁷ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα δημόσια λουτρά διέθεταν δύο τμήματα, ένα για τους άνδρες και ένα για τις γυναίκες. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και συγκεκριμένα τα Λουτρά των Σταβίων της Πομπηίας, τα οποία διέθεταν ξεχωριστή πτέρυγα για τις γυναίκες¹⁷⁸ επιβεβαιώνουν τον Βάρωνα. Η χρήση των λουτρών από τον γυναικείο πληθυσμό όπως θα δούμε και παρακάτω ήταν δεδομένη και διαδεδομένη¹⁷⁹, επομένως η ύπαρξη ξεχωριστών λουτρικών χώρων ήταν σε κάποιες περιπτώσεις επιβεβλημένη. Τα γυναικεία όμως λουτρά δεν θα πρέπει να αναζητηθούν μόνο ως ξεχωριστά οικοδομήματα αλλά και ως πτέρυγα ενός λουτρικού συγκροτήματος και ως χρονική διάρκεια χρήσης ενός λουτρικού κτηρίου

παύση της λειτουργίας του μετατράπηκε σε εργαστήριο όπως το Λουτρό Α-2 στο Άργος Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 139.

¹⁷³ *balnea Grylli Lupi* (Ep. 1.59), *balnea Fortutati, Fausti, Grylli Lupi* (Ep. 2.14), *balneo Tigillini* (Ep. 3.20), *Etrusci nisi thermulis* (Ep. 6.42), *Neronianas thermas praefero balneis cinadi* (= Charini) (Ep. 7.34), *Tucca balneum fecit* (Ep. 9.75), *Stephani balnea* (Ep. 11.52)

¹⁷⁴ Το λουτρό του Αδριανού στην Κόρινθο που αναφέρει ο Πausανίας (2.3.5.), αν και δεν έχει ταυτιστεί ακόμα δεν μπορεί να μην είχε δημόσιο χαρακτήρα.

¹⁷⁵ Για τις λατινικές επιγραφές που αναφέρονται σε αντρικά και γυναικεία λουτρά βλ. Fagan 1999, σελ. 246: αρ. 46, σελ. 259: αρ. 88, σελ. 284: αρ. 151, σελ. 303: αρ. 209-210. Για τις ελληνικές επιγραφές βλ. Fagan 1999, σελ. 337: αρ. 313. SEG 30 (1980) 1535...*εις γυναικειῶν βαλανείων*... (β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.).

¹⁷⁶ CIL 14.2121. Fagan 1999, σελ. 246: αρ. 46.

¹⁷⁷ De Lingua latina 9.68.

¹⁷⁸ Esdhebach 1979, σελ. 78-79, 93-94, πιν. 2 (K = είσοδος - διάδρομος, XI = αποδυτήριο, X = *tepidarium IX = caldarium*).

¹⁷⁹ Ward 1992, σελ. 125-147.

(εικ. 48). Έτσι, ο κανονισμός από τις Αρκάδες (Κρήτη)¹⁸⁰ αλλά και από την Λουσιτανία, γνωστός ως *lex Metallum Vipascenum*¹⁸¹, μετέτρεπαν τα λουτρά σε γυναικεία τις ώρες που είχαν οριστεί ότι ήταν ανοιχτά για τις γυναίκες. Τέλος, η ύπαρξη μεικτών λουτρών είναι ένα ανοιχτό ακόμα θέμα, καθώς οι πηγές είναι ασαφείς και αντιφατικές¹⁸². Η απαγόρευση του Αδριανού¹⁸³ για την λούση ανδρών και γυναικών στον ίδιο χώρο φανερώνει ότι μέχρι τότε πρέπει να ίσχυε αυτή η συνήθεια, χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν ήταν ένα καθολικό φαινόμενο. Επίσης, ένα άλλο παράδειγμα αποτελούν δύο επιγραφές¹⁸⁴ (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) που μας πληροφορούν ότι ζευγάρια πήγαιναν μαζί στο λουτρό, χωρίς όμως να αποσαφηνίζεται αν χρησιμοποιούσαν τους ίδιους χώρους ή απλά το ίδιο οικοδόμημα, ενώ μια τρίτη επιγραφή (1^{ος} αι. μ.Χ.) μας πληροφορεί ότι η *Merope* θεωρούσε το λουτρό (*balnea*) ως μια από τις απολαύσεις που μοιράζονταν με τον εραστή της, *Ti. Claudius Secundus*, χωρίς όμως να γίνεται σαφές αν χρησιμοποιούσαν λουτρό δημόσιας χρήσης¹⁸⁵. Αν και οι πηγές δεν αναφέρουν κάποιον ιδιαίτερο όρο που να παραπέμπει στο μεικτό λουτρό, η ύπαρξη τέτοιων λουτρών πρέπει να θεωρηθεί εύλογη από τη στιγμή που υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός λουτρών που απευθυνόταν σε όλους. Επίσης, πολλά λουτρά ως ιδιωτικές επιχειρήσεις μπορεί να απευθύνονταν σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του πληθυσμού που προτιμούσε τα μεικτά λουτρά. Ίσως μεικτά λουτρά να υπήρχαν σε κοντινή απόσταση με οίκους ανοχής ή κατά τη διάρκεια αγώνων, όταν υπήρχε μεγάλη ζήτηση.

Μία ενδιαφέρουσα κατηγοριοποίηση των ρωμαϊκών λουτρών όπως μας μαρτυρούν οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές είναι τα χειμερινά και τα θερινά λουτρά που η αρχιτεκτονική τους όμως ερμηνεία δεν είναι ξεκάθαρη¹⁸⁶. Οι όροι¹⁸⁷ που συναντάμε για τα χειμερινά λουτρά είναι *balnearia hiberna* και *balneum hiemalis* και για τα θερινά *thermae aestivate*, *thermae aestivales*, *lavacrum aestivum* και

---

¹⁸⁰ SEG 26.1044. Ducrey - van Effenterre 1973, σελ. 281-290.

¹⁸¹ CIL 2.5181 Fagan 1999, σελ. 324-325: αρ. 282. Ο κανονισμός χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού.

¹⁸² Fagan 1999, σελ. 26-27. Ward 1992, σελ. 134-139.

¹⁸³ Δίων ο Κάσσιος, 69.8.2.

¹⁸⁴ Fagan 1999, σελ. 320: αρ. 263-264.

¹⁸⁵ Fagan 1999, σελ. 319: αρ. 261.

¹⁸⁶ Yegül 1992, σελ. 494. Nielsen 1993, σελ. 138-140. Ο συγκεκριμένος διαχωρισμός εμφανίζεται στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.

¹⁸⁷ Yegül 1992, σελ. 432, σημ. 98. Nielsen 1993, σελ. 138, σημ. 2-5.

balneum aestivum. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα¹⁸⁸ αλλά και ορισμένες φιλολογικές πηγές μας μαρτυρούν, ότι τα χειμερινά λουτρά πρέπει να διέθεταν μικρότερους θερμούς χώρους και μικρότερες δεξαμενές ύδατος¹⁸⁹. Ενδεχομένως ο όρος χειμερινά λουτρά να παραπέμπει σε λουτρικό οικοδόμημα μικρών διαστάσεων¹⁹⁰, το οποίο όπως είναι φυσικό θα ήταν πιο λειτουργικό τους χειμερινούς μήνες, καθώς θα θερμαινόταν πιο εύκολα.

---

¹⁸⁸ Η σύγκριση των θερινών και χειμερινών λουτρών (200 μ.Χ) του Thuburbo Maius στην Τυνησία αποδεικνύει ότι το *caldarium* του χειμερινού λουτρού είναι μικρότερο από εκείνο του θερινού. Τέλος, τα θερινά λουτρά της πόλης σε αντίθεση με τα χειμερινά διέθεταν παλαιίστρα, δηλαδή ανοιχτό χώρο. Βλ. Yegül 1992, σελ. 225-226, εικ. 260-262.

¹⁸⁹ Επομένως, η συρρίκνωση μόνο των δεξαμενών θερμού ύδατος θα πρέπει να οφείλεται κατά κύριο λόγο σε οικονομικά αίτια. Οι ίδιοι λόγοι, δηλαδή οικονομικοί, πρέπει να οδήγησαν στη συρρίκνωση των δεξαμενών θερμού ύδατος κατά τον 4^ο αι. μ.Χ. όπως η περίπτωση του Λουτρού Α-1. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 154, σημ. 723.

¹⁹⁰ Ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός έκτισε χειμερινά λουτρά στην *Regio Transiberiana* της Ρώμης λόγω έλλειψης νερού, δηλαδή δεξαμενές μικρότερης χωρητικότητας Yegül 1992, σελ. 43, σημ. 99.

Λειτουργία ενός ρωμαϊκού λουτρού

Η διοίκηση και το προσωπικό ενός ρωμαϊκού λουτρού

Η εύρυθμη λειτουργία ενός ρωμαϊκού λουτρού είτε κρατικού (δημόσιου) είτε ιδιωτικού απαιτούσε τη στελέχωσή του με έναν συγκεκριμένο αριθμό ατόμων, ανάλογα πάντα με το μέγεθός του¹⁹¹ (εικ. 49). Στην κορυφή της ιεραρχίας όπως είναι φυσικό βρισκόταν ο ιδιοκτήτης του λουτρού, ο οποίος μπορούσε να ήταν είτε ο αυτοκράτορας ή μια πόλη στις περιπτώσεις των κρατικών λουτρών είτε ένας ιδιώτης. Τα δημόσια λουτρά όπως είναι φυσικό διέθεταν μεγαλύτερο αριθμό προσωπικού και η οργάνωσή τους γινόταν με συγκεκριμένο τρόπο ενώ τα ιδιωτικά λουτρά ως επιχειρήσεις θα πρέπει να είχαν μικρότερο αριθμό προσωπικού.

Η γενική εποπτεία των λουτρών άνηκε στον *aediles*¹⁹² (αγορανόμος)¹⁹³, ως μέρος των αρμοδιοτήτων του, στις οποίες περιλαμβανόταν το σύνολο των δημόσιων κτηρίων μιας πόλης¹⁹⁴. Στην ουσία ήταν υπεύθυνος για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών ενός λουτρού που προέκυπταν από τη στελέχωσή του, την εξασφάλιση της καύσιμης ύλης, του νερού κ.ά., αλλά πρέπει να αποτελούσε και τον ελεγκτικό εκείνο μηχανισμό για την τήρηση των σωστών συνθηκών λειτουργίας, όπως θερμοκρασία, καθαριότητα κ.ά.¹⁹⁵.

Στην παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στις πιο διαδεδομένες ειδικότητες που συναντάμε σε ένα λουτρικό συγκρότημα και μας είναι γνωστές μέσα από τις επιγραφικές και φιλολογικές πηγές. Αρχικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα όρια ανάμεσα στις αρμοδιότητες του προσωπικού ενός λουτρού πρέπει να ήταν ρευστά ενώ η παρουσία των απελεύθερων αλλά και των δούλων έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία ενός λουτρού είτε αυτό ήταν δημόσιο είτε ιδιωτικό. Στην κορυφή της πυραμίδας του προσωπικού ενός λουτρού ήταν ο *balneator*¹⁹⁶ (βαλανεύς ή

¹⁹¹ Nielsen 1993, σελ. 125-131.

¹⁹² Ο *aediles* (is) είχε και την εποπτεία της οργάνωσης αγώνων αλλά και της αγοράς OLD λ. *aediles-is* ή *aedilis-is*.

¹⁹³ Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, στον ελλαδικό χώρο ο υπεύθυνος για τα λουτρά ήταν ο αγορανόμος ή ο γυμνασιάρχης.

¹⁹⁴ Σύμφωνα με τον Δίωνα τον Κάσσιο (49.43.3), ο Αγρίππας ως *aediles* της Ρώμης το 33 π.Χ. παραχώρησε ελεύθερη είσοδο στα βαλανεία της πόλης τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες για διάστημα ενός έτους.

¹⁹⁵ Nielsen 1993, σελ. 123, σημ. 16. Fagan 1999, σελ. 183, σημ. 24.

¹⁹⁶ Στα λατινικά υπάρχει και ο θηλυκός όρος, *balneatrix* OLD λ. *baneatrix-icis*. Επίσης, στα ελληνικά ο όρος *βαλανεύτρια* μαρτυρείται από τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. Ginouvens 1962, σελ. 213, σημ. 3.

βαλανευτής)¹⁹⁷ ή ο *curator*¹⁹⁸, οι αρμοδιότητες των οποίων εκτείνονταν στο σύνολο της λειτουργίας του λουτρού, όπως η επάρκεια σε αναλώσιμα υλικά, η κάλυψη των αναγκών των λουομένων, η επίβλεψη της κατάστασης του οικοδομήματος, η διοίκηση του υπόλοιπου προσωπικού κ.ά. Οι υποκατηγορίες του υπόλοιπου προσωπικού εξαρτιόνταν από τις υπηρεσίες που το λουτρό προσέφερε. Το πρώτο μέλος του προσωπικού που μπορούσε κάποιος να συναντήσει σε ένα λουτρό ήταν ο *capsarius*¹⁹⁹, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη φύλαξη του ρουχισμού και των προσωπικών αντικειμένων²⁰⁰ που άφηναν οι λουόμενοι σε ειδικούς χώρους πριν εισέλθουν στο κυρίως λουτρό. Ο *capsarius* θα πρέπει επίσης να ήταν αρμόδιος και για την είσπραξη του αντιτίμου για την είσοδο στο λουτρό. Στη συνέχεια, τα υπόλοιπα μέλη του προσωπικού σχετίζονταν με τις καθεαυτό λουτρικές εργασίες (εικ. 50). Έτσι, οι αρμόδιοι για τη μάλαξη των λουομένων με τη χρήση ελαίου, υπηρεσία που λάμβανε χώρα είτε στο *unctorium* ή στο *tepidarium*, ονομάζονταν *unctor*²⁰¹ ή *aliptes*²⁰² (αλείπτης)²⁰³. Μια άλλη ειδικότητα ήταν ο *alipilus*²⁰⁴, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την αποτρίχωση των επισκεπτών και ήταν συνήθως δούλος. Επίσης, υπήρχε και ο *perfusor*²⁰⁵ (παραχύτης ή λουτροχόος)²⁰⁶, ο οποίος ήταν αρμόδιος να ρίχνει χλιαρό νερό στους λουόμενους που βρίσκονταν στις δεξαμενές

¹⁹⁷ Ginouvès 1962, σελ. 212-213.

¹⁹⁸ Η Nielsen αναφέρει ότι ο *curator* πρέπει να είχε παρόμοιες αρμοδιότητες με τον *aediles* (Nielsen 1993, σελ. 125). Ο *curator* δεν πρέπει να ήταν υπεύθυνος για το σύνολο των λουτρών μιας περιοχής ή μιας πόλης όπως ο *aediles* αλλά για ένα μεμονωμένο λουτρικό συγκρότημα όπως μας μαρτυρούν οι επιγραφικές μαρτυρίες. Σύμφωνα με την επιγραφή CIL 2.4610, ο *M. Fabio Nepos* αναφέρεται ως *curator balnei novi*, δηλαδή ως υπεύθυνος ενός συγκεκριμένου λουτρού, του *Balneum Novum* και όχι γενικά ενός λουτρού (*curator balinei*) Fagan 1999, σελ. 321: αρ. 267. Στα ελληνικά υπάρχει ο όρος *φροντιστής του λουτρού*, ο οποίος σύμφωνα με τον R. Ginouvès είχε αρμοδιότητες παρόμοιες με τον *βαλανευτή*. Ginouvès 1962, σελ. 213, σημ. 2. Τέλος, ο Yegül θεωρεί ότι ο *curator* και ο *balneator* είχαν τις ίδιες αρμοδιότητες Yegül 1992, σελ. 46-47.

¹⁹⁹ OLD λ. *capsarius-i*. CIL 6.9232 Fagan 1999, σελ. 323: αρ. 273. Στα ελληνικά χρησιμοποιείται ο όρος *καμψάριος* που μας είναι γνωστός από έναν πάπυρο του 3^{ου} αι. π.Χ. (Ginouvès 1962, σελ. 215, σημ. 2) αλλά και ο όρος *καμψάριος*, Liddel-Scott λ. *καμψάριος*. Επίσης, υπάρχει και ο όρος *ίματιοφύλακαξ* (Λουκιανός, Ιππίας ή Βαλανεΐον, 8). Όμως, δεν διέθεταν όλα τα λουτρά έναν *capsarius* και γι' αυτό το λόγο πολλοί λουόμενοι συνοδεύονταν από δικούς τους δούλους που ήταν υπεύθυνοι για τη φύλαξη των προσωπικών τους αντικειμένων.

²⁰⁰ Η κλοπή σε λουτρά ήταν συχνό φαινόμενο. Έχουν σωθεί επιγραφές που προειδοποιούν τους λουόμενους αλλά και κατάδεσμοι από το ρωμαϊκό λουτρό στο Bath της Αγγλίας (*Aquae Sulis*), όπου ο παθών καταριέται τον άγνωστο δράστη για την κλοπή των ενδυμάτων του, βλ. Fagan, 1999, σελ. 36-37, σημ. 65. Για το λουτρό στο Bath βλ. Yegül 1992, σελ. 117. Ο λατινικός όρος για τον κλέφτη που δραστηριοποιείται σε λουτρό είναι *fur balnearius* ενώ ο ελληνικός *βαλαν(ει)οκλέψ* Nielsen, 1992, σελ. 129, σημ. 62.

²⁰¹ OLD λ. *uctor-oris*.

²⁰² OLD λ. *alipta (h-es -ae)*.

²⁰³ Η ειδικότητα του αλείπτη ήταν γνωστή ήδη από το ελληνικό γυμνάσιο Ginouvès 1962, σελ. 145, σημ. 5.

²⁰⁴ OLD λ. *alipilus-i*.

²⁰⁵ OLD λ. *perfusor-oris*.

²⁰⁶ Ginouvès 1962, σελ. 213.

ζεστού νερού. Η συγκεκριμένη εργασία τελούνταν συνήθως από άντρες ακόμα και σε γυναικεία λουτρά, καθώς έπρεπε να μεταφέρουν και να σηκώνουν μεγάλες ποσότητες νερού. Τέλος, η πιο σημαντική ίσως αλλά και η πιο επίπονη εργασία σε ένα λουτρό ήταν εκείνη του *fornacator*²⁰⁷ (ύποκαύστης)²⁰⁸, ο οποίος ήταν αρμόδιος για το άναμμα και τη διατήρηση της φωτιάς στο *praefurnium*. Ο *fornacator* ήταν δούλος και αποτελούσε τμήμα του λουτρού, δηλαδή σε περίπτωση πώλησης ή ενοικίασης της επιχείρησης άνηκε στα *instrumenti balnei*²⁰⁹. Τέλος, ένα λουτρό διέθετε πλήθος ακόμα ανειδίκευτου προσωπικού, το οποίο ήταν επιφορτισμένο με τις πιο ταπεινές εργασίες²¹⁰ και όπως ήταν φυσικό το αποτελούσαν δούλοι.

Τα οικονομικά στοιχεία ενός ρωμαϊκού λουτρού

Ένα λουτρικό συγκρότημα ως ένα τεχνικό έργο συνεχούς χρήσης ήταν πολυέξοδο τόσο ως προς την καθημερινή λειτουργία του όσο και ως προς τη συντήρησή του²¹¹. Το κόστος κατασκευής ενός λουτρού αν και δεν πρέπει να ήταν αμελητέο, ποίκιλε ανάλογα με το μέγεθος, τη διακόσμηση αλλά και τον ιδιοκτήτη του. Αν και υπάρχουν πολλές πηγές που μας πληροφορούν για τα οικονομικά μεγέθη της κατασκευής, της διακόσμησης αλλά και της ανακαίνισης ενός λουτρού, οι γνώσεις μας για το συνολικό κόστος ενός λουτρού είναι ελλιπείς, καθώς δεν υπάρχουν συνολικοί «απολογισμοί». Επίσης, οι οικονομικές πληροφορίες από τις επιγραφές καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και η μελέτη τους δεν πρέπει να γίνεται συνολικά αλλά κατά χρονική περίοδο λαμβάνοντας υπόψη και τις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες²¹².

Στη συνέχεια, τα λειτουργικά έξοδα ενός λουτρού συμπεριλάμβαναν το προσωπικό²¹³ και την προμήθεια αναλώσιμων αγαθών, όπως η καύσιμη ύλη για τη θέρμανση²¹⁴ και το νερό για τις δεξαμενές. Το κόστος του νερού σε αντίθεση με τις

---

²⁰⁷ OLD λ. *fornacator-oris*.

²⁰⁸ Ginouvens 1962, σελ. 215, σημ. 1.

²⁰⁹ Nielsen 1993, σελ. 128, σημ. 58. CIL 4.1150.

²¹⁰ Μία από τις πιο δύσκολες εργασίες σε ένα λουτρό πρέπει να ήταν ο καθαρισμός του, όπως μπορούμε να κατανοήσουμε από την πρόταση του Πλίνιου του νεότερου στον Τραϊανό που αφορούσε ποινή για εγκληματίες. Συγκεκριμένα, ο Πλίνιος (Ep. 10.32.2) αναφέρει ότι η καθαριότητα των λουτρών θα μπορούσε να αποτελεί ποινή για τους εγκληματίες που χρησιμοποιούνταν ως δημόσιοι δούλοι και η οποία είναι ίδιας βαρύτητας με εκείνης του καθαρισμού των υπονόμων. Βλ. Fagan 1999, σελ. 183, σημ. 24.

²¹¹ Nielsen 1993, σελ. 122-124.

²¹² Nielsen 1993, σελ. 121-122.

²¹³ Nielsen 1993, σελ. 129, σημ. 128-129.

²¹⁴ Blyth 1999, σελ. 86-98. Fagan 1999, σελ. 312-313: αρ. 239-240.

δαπάνες για την καύσιμη ύλη²¹⁵ δεν πρέπει να ήταν μεγάλο, όπως διαπιστώνουμε από τις πηγές που κάνουν λόγο κυρίως για τα οικονομικά προβλήματα που αφορούσαν τη θέρμανση αλλά και από τις ευεργεσίες που αφορούσαν κυρίως την παροχή ξυλείας. Τέλος, η καθημερινή χρήση ενός λουτρού αλλά και οι περιβαλλοντικές συνθήκες εντός του κτηρίου λόγω της υγρασίας και της υψηλής θερμοκρασίας, προκαλούσαν πολλές φθορές στο οικοδόμημα, με αποτέλεσμα η κατά διαστήματα συντήρησή του να ήταν επιβεβλημένη. Τέλος, η διατήρηση της καλής κατάστασης ενός λουτρού αποτελούσε βασική ευθύνη είτε ενός αξιωματούχου αν επρόκειτο για δημόσιο κτήριο είτε του ιδιοκτήτη αν επρόκειτο για ιδιωτικό.

Αν και έχουμε πολλές και ποικίλες πληροφορίες για τις δαπάνες ενός λουτρού, οι πηγές μας για τα τυχόν έσοδα είναι αποσπασματικές. Το βασικό έσοδο ενός λουτρού πρέπει να ήταν η καταβολή ενός αντιτίμου, το οποίο πρέπει να ίσχυε για το σύνολο των λουτρών, δημοσίων και ιδιωτικών²¹⁶. Σε αυτή την άποψη συνηγορούν και όλες οι επιγραφές στο πλαίσιο του θεσμού της ευεργεσίας, οι οποίες αναφέρουν την παροχή ελεύθερης εισόδου σε λουτρά για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα²¹⁷. Επομένως, υπήρχε αντίτιμο και για τα δημόσια λουτρά, καθώς οι ευεργεσίες κατά κύριο λόγο λάμβαναν χώρα σε δημόσια κτήρια. Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει είναι το ύψος του αντιτίμου. Σύμφωνα με τον κανονισμό από την Λουσιτανία που χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού (*lex Metallum Vipascenum*), οι άνδρες πλήρωναν μισό ασσάριο (*semis*), οι γυναίκες ένα ασσάριο (*as*), ενώ ελεύθερη είσοδο είχαν συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες²¹⁸. Ο παραπάνω κανονισμός αποτελούσε απόφαση ενός τοπικού αξιωματούχου που ήταν υπεύθυνος για τα λουτρά (*conductor*) και όχι της κεντρικής εξουσίας²¹⁹. Μια άλλη επιγραφή από την *Bononia* (Τοσκάνη) του 1^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει ότι χάρις σε ευεργεσία της αυτοκρατορικής οικογένειας επιτρεπόταν η ελεύθερη είσοδος στο δημόσιο λουτρό σε άνδρες και παιδιά εσαεί. Άρα, μέχρι τότε και οι δύο ομάδες πλήρωναν στο

²¹⁵ Οι δαπάνες για τη θέρμανση ήταν το μεγαλύτερο από τα λειτουργικά έξοδα ενός λουτρού. Μια επιγραφή από τη Βενετία μας πληροφορεί ότι υπήρξε μια δωρεά στα λουτρά του *Altinum*, η οποία παραχωρούσε 6.000 HS για το σύνολο των αναγκών του λουτρού και 12.000 HS για την καύσιμη ύλη (100 μ.Χ.), βλ. Blyth 1999, σελ. 86.

²¹⁶ Ο Fronto (2^{ος} αι.μ.Χ.) αναφέρει ότι η είσοδος στα δημόσια λουτρά ήταν ελεύθερη σε αντίθεση με τα ιδιωτικά. Άποψη που αμφισβητείται από τους μελετητές, βλ. Nielsen 1993, σελ. 133, σημ. 40.

²¹⁷ Fagan 1999, σελ. 300-305: αρ. 197-213. Nielsen 1993, σελ. 132-133.

²¹⁸ Ελεύθερη είσοδο είχαν οι αυτοκρατορικοί δούλοι, οι απελεύθεροι που εργάζονταν για τον ανθύπατο, τα μικρά παιδιά και οι στρατιώτες CIL 2.5181. Fagan 1999, σελ. 324-325: αρ. 282. Το ύψος του αντιτίμου πρέπει να κυμαινόταν ανά εποχή και περιοχή. Ο Οράτιος (*Saturae*, 1. 3. 137) αναφέρει ότι η είσοδος στο λουτρό στοίχιζε 1/4 του ασσαρίου. Βλ. Pasquinucci 1987, σελ. 25, σημ. 13.

²¹⁹ Nielsen 1993, σελ. 132, σημ. 14 και 16. Fagan 1999, σελ. 324-326: αρ. 282.

συγκεκριμένο δημόσιο λουτρό²²⁰. Ίσως τα λειτουργικά θέματα των λουτρών όπως το αντίτιμο ή οι ώρες λειτουργίας να αποτελούσαν αρμοδιότητα των τοπικών αρχών για την καλύτερη εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων.

Επίσης, η εύρεση ενός σημαντικού αριθμού τετράγωνων «νομισμάτων» σε λουτρά έχει δημιουργήσει ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο πληρωμής στα λουτρά και μάλιστα στα δημόσια. Τα συγκεκριμένα «νομίσματα» (*tesserae*) φέρουν επιγραφές, όπως *BALINEUM GERMANI*, *BAL(neum) NOV(u)M*, *BAL(ineum) TIC(laudi) ILL(ustris)*, *BAL(ineum) IU(lium)* κ.ά., και απεικονίσεις θεών. Για τα παραπάνω ευρήματα αν και αναμφίβολα σχετίζονται με τα λουτρά, δεν είναι σαφής ο τρόπος χρήσης τους. Ο Μ. Rostovtzeff εύστοχα θεωρεί ότι η χρήση τους θα πρέπει να σχετίζεται με την παροχή ελεύθερης εισόδου²²¹. Ίσως με αυτό τον τρόπο να υπήρχε ένα όριο ανά άτομο στην παραπάνω παροχή και στην περίπτωση που η παροχή συμπεριλάμβανε και τα ιδιωτικά λουτρά, τα εν λόγω «νομίσματα» μπορεί να αποτελούσαν αποδεικτικό για την πληρωμή των ιδιοκτητών.

Τέλος, ένα ιδιωτικό λουτρό θα πρέπει να είχε αναλογικά περισσότερα έξοδα από ένα δημόσιο, καθώς δεν είχε κρατικές «επιδοτήσεις» που θα σχετίζονταν με τα αναλώσιμα αγαθά ή το προσωπικό ενός λουτρού αλλά ούτε αποτελούσε και πεδίο ευεργεσιών. Αυτή η διαπίστωση γεννά αρκετά ερωτήματα για τον τρόπο επιβίωσης ενός ιδιωτικού λουτρού²²².

Η ευεργεσία στο πλαίσιο ενός ρωμαϊκού λουτρού

Οι μεγάλες δαπάνες που απαιτούνταν για την κάλυψη των αναγκών ενός λουτρού αλλά και η δημοτικότητα του αποτέλεσαν τα κύρια αίτια για την άνθηση της ευεργεσίας στο πεδίο του λουτρού. Υπάρχει πλήθος επιγραφών²²³ που μας πληροφορεί για τις κατηγορίες των ευεργεσιών που σχετίζονταν με τα λουτρά αλλά και για την κοινωνική θέση των ευεργετών. Καταρχήν, οι «λουτρικές» ευεργεσίες χωρίζονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, σε εκείνες που αφορούσαν το λουτρό ως οικοδόμημα και σε εκείνες που είχαν ως αποδέκτη τους χρήστες του λουτρού. Στην πρώτη περίπτωση, ανήκει η οικονομική ενίσχυση για τις κατασκευαστικές ανάγκες

²²⁰Nielsen 1993, σελ. 132, σημ. 19. Fagan 1999, σελ. 233: αρ. 1/2.

²²¹ Nielsen 1993, σελ. 111. Για τη θεωρία του Μ. Rostovteff βλ. Nielsen 1993, σελ. 111, σημ. 48, 51 και 52.

²²² Nielsen 1993, σελ. 111 και σελ. 124-125.

²²³ Για τις επιγραφές βλ. Fagan 1999, σελ. 232-316.

ενός λουτρού²²⁴ (κατασκευή, ανακαίνιση, διακόσμηση κ.ά.) αλλά και για την προμήθεια αναλώσιμων αγαθών, όπως η καύσιμη ύλη²²⁵. Στη δεύτερη περίπτωση, οι ευεργεσίες είχαν ως άμεσο αποδέκτη τους χρήστες του λουτρού μέσω της εξασφάλισης ελεύθερης εισόδου, της παροχής ελαίου²²⁶ κ.ά. Τέλος, μέσα από τη μελέτη των συγκεκριμένων επιγραφών αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για το κοινωνικό *status* των ευεργετών. Στην κορυφή της πυραμίδας των ευεργετών, όπως και στην κορυφή της πυραμίδας της ρωμαϊκής κοινωνίας, βρίσκεται ο αυτοκράτορας. Στην περίπτωση της Πελοποννήσου έχουμε μια φιλολογική πηγή²²⁷ για την ανέγερση λουτρού από τον αυτοκράτορα Αδριανό, στην Κόρινθο και μια επιγραφική μαρτυρία²²⁸ από το Άργος που μαρτυρεί την ανέγερση του Λουτρού A-1²²⁹ είτε από τον Αδριανό είτε από κάποιον άλλο διάδοχο του Τραϊανού (**εικ. 214**).

Δωρεές ή χορηγίες πραγματοποιούνταν κυρίως από την οικονομική ελίτ, που τις περισσότερες φορές κατείχε και πολιτική εξουσία ή προσδοκούσε να αποκτήσει, καθώς οι ευεργεσίες είχαν κυρίως πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις. Στην περιοχή της Πελοποννήσου την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο ο μεγαλύτερος ίσως ευεργέτης ήταν ο σπαρτιάτης Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής, φίλος του πρώτου ρωμαίου αυτοκράτορα, του Αυγούστου. Ο Ευρυκλής ως ευεργέτης μας είναι γνωστός από τις φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Ο Πausanias²³⁰ αναφέρει ότι το πιο φημισμένο λουτρό της Κορίνθου ήταν έργο του Ευρυκλέους ενώ σε επιγραφές ο Ευρυκλής αναφέρεται ως ευεργέτης²³¹ αλλά και ως αναθέτης ελαίου²³². Ενδιαφέρον προκαλεί και η ευεργεσία εκ μέρους γυναικών²³³, φαινόμενο που μαρτυρεί τη θέση της

---

²²⁴ Σύμφωνα με την επιγραφή, IG IV 593, η Κλαυδία Ολυμπία στη μνήμη του πατέρα της, Τι. Κλαυδίου Τυχικού, που διετέλεσε ελλανοδίκης των αγώνων στο Άργος κατασκεύασε στην πόλη ένα βαλανείο. Για την επιγραφή. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 140, σημ. 714. (**Παράρτημα επιγραφών**).

²²⁵ Επιγραφή από την Τήνο (IG XII,5 946) μαρτυρεί ότι κατασκευάστηκε ως ανάθημα βαλανείο και δόθηκαν επιπλέον 5.000 δηνάρια, ο τόκος των οποίων θα χρησιμοποιούνταν για τη κάλυψη των εξόδων για τη θέρμανση του συγκεκριμένου βαλανείου (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.) (<http://epigraphy.packhum.org/text/78309?&bookid=21&location=6> στις 27/10/2016).

²²⁶ Από την πόλη του Άργους σώζονται τρεις (3) επιγραφές που αναφέρουν την παροχή ελαίου για τις ανάγκες των γυμνασίων και βαλανείων της πόλης στο πλαίσιο αγώνων. IG IV 597, IG IV 602 (116-117 μ.Χ.), IG IV 606. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 145 και σελ. 160. (**Παράρτημα επιγραφών**).

²²⁷ Pausanias, 2.3.5.

²²⁸ IG V,1 691. (**Παράρτημα επιγραφών**).

²²⁹ Για το Λουτρό A-1 στο Άργος. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 130-137.

²³⁰ 2.3.5. Ο Pausanias πρέπει να εννοεί τον Ευρυκλή της εποχής του Αυγούστου.

²³¹ IG IV², 1 592 (**Παράρτημα επιγραφών**).

²³² IG V,1 970 (**Παράρτημα επιγραφών**).

²³³ Για επιγραφές που αναφέρονται στη γυναικεία ευεργεσία στο πλαίσιο του λουτρού βλ. Fagan 1999, σελ. 253: αρ. 71, σελ. 284: αρ. 151, σελ. 287: αρ. 161, σελ. 288: αρ. 165, σελ. 305: αρ. 213, σελ. 334: αρ. 304.

γυναίκας τόσο στην κοινωνία όσο και στην οικονομική ζωή κατά τη ρωμαϊκή περίοδο²³⁴. Στο Άργος, η Κλαύδια Ολυμπία χρηματοδότησε την ανέγερση λουτρού στη μνήμη του πατέρα της που είχε διατελέσει ελλανοδίκης²³⁵.

Οι λουόμενοι ενός ρωμαϊκού λουτρού

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του ρωμαϊκού λουτρού είναι το δικαίωμα της χρήσης του από το σύνολο της ρωμαϊκής κοινωνίας, από τον αυτοκράτορα μέχρι τους δούλους²³⁶. Το βασικό όμως ερώτημα είναι αν το σύνολο της κοινωνίας και ιδιαίτερα η ελίτ χρησιμοποιούσε τα λουτρά δημόσιας χρήσης.

Οι φιλολογικές πηγές είναι ασαφείς και κάποιες φορές αναξιόπιστες ως προς την παρουσία των αυτοκρατόρων σε ένα δημόσιο λουτρό. Ο Σουητώνιος αναφέρει ότι ο Τίτος²³⁷ χρησιμοποιούσε κάποιες φορές το λουτρό που έφερε το όνομά του μαζί με τον λαό σε αντίθεση με τον Νέρωνα²³⁸ που εξόρισε τον ανθύπατο της Αιγύπτου, επειδή χρησιμοποίησε το λουτρό που προοριζόταν για εκείνον. Ο βιογράφος ίσως επιθυμούσε να προβάλει τον «καλό» αυτοκράτορα, αλλά στην περίπτωση του Τίτου ο Μαρτιάλης²³⁹ μας πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας όταν βρισκόταν στο λουτρό που είχε ιδρύσει ήταν μόνος του. Επίσης, οι αυτοκράτορες κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους θα πρέπει να χρησιμοποιούσαν δημόσια ή ιδιωτικά λουτρά, αυτό όμως που δεν μας πληροφορούν οι πηγές είναι για τυχόν ταυτόχρονη χρήση του χώρου από τον αυτοκράτορα και από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα²⁴⁰.

Η παρουσία της ανώτερης τάξης στα λουτρά δημόσιας χρήσης μαρτυρείται από διάφορες πηγές, αν και δεν πρέπει να ήταν καθολική όπως στην περίπτωση των κατώτερων τάξεων, καθώς οι πρώτοι είχαν και ως εναλλακτική τα λουτρά των οικιών ή των επαύλεων τους. Ο Πλίνιος ο νεότερος μας πληροφορεί ότι σε περίπτωση που το προσωπικό του λουτρού δεν ήταν έτοιμο είχε τη δυνατότητα να επιλέξει ανάμεσα σε

---

²³⁴Μέρος της μεγάλης ευεργεσίας της *Iouinia Rustica* (ιέρεια) προς την πόλη της Καρτίμα (Ανδαλουσία) ήταν η παραχώρηση γης για την ανέγερση λουτρικού οικοδομήματος. Η συγκεκριμένη επιγραφή αποτελεί σημαντική μαρτυρία για το δικαίωμα κατοχής γης από μια γυναίκα αλλά και το δικαίωμά της να το διαχειρίζεται, βλ. Fagan 1999, σελ. 253: αρ. 71.

²³⁵ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 44, σημ. 224.

²³⁶ Fagan 1999, σελ. 189-217.

²³⁷ ... *nonnumquam in thermis suis admissa plebe lavit*. (Suetonius, Divus Titus, 8.2). Fagan 1999, σελ. 190, σημ. 5.

²³⁸ *Tuscum nutricis filium relegativ, quod in procuratione Aegypti balineis in adventum suum exstructis lavisset*. (Suetonius, Nero, 35.5). Fagan 1999, σελ. 191.

²³⁹ Ep. 11.51.

²⁴⁰ Αν και υπάρχουν κάποιες αναφορές για την ταυτόχρονη χρήση ενός δημόσιου λουτρού ανάμεσα στον Αδριανό και βετεράνους, πρέπει όμως να έχουν ανεκδοτολογικό χαρακτήρα (HA Hadr. 17.5-7). Βλ. Fagan 1999, σελ. 190.

τρία κοντινά δημόσια λουτρά²⁴¹. Επίσης, οι φιλολογικές πηγές μαρτυρούν κάποια διάκριση στους λουόμενους που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα, π.χ. ο Λουκιανός²⁴² αναφέρει ότι υπάρχει ένα μεγάλο δωμάτιο που η ύπαρξή του είναι αναγκαία για την υποδοχή των πλουσίων, ενώ ο Valerius Maximus (9.5.4) μας πληροφορεί ότι στην Καρχηδόνα οι τοπικοί άρχοντες έκαναν το λουτρό τους ξεχωριστά από τους υπόλοιπους²⁴³.

Η παρουσία των υπόλοιπων κοινωνικών ομάδων στα λουτρά ήταν δεδομένη²⁴⁴, όπως μας μαρτυρούν η δημοτικότητα των λουτρικών συγκροτημάτων, οι επιγραφές των ευεργεσιών αλλά και οι επιτύμβιες στήλες. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ευεργέτες παρείχαν ελεύθερη είσοδο ή λάδι είτε στο σύνολο των κατοίκων είτε σε ένα τμήμα του ανάλογα με την επιθυμία του ίδιου του ευεργέτη. Έτσι, μια συγκεκριμένη ευεργεσία μπορεί να απευθυνόταν μόνο στον αντρικό ή μόνο στον γυναικείο πληθυσμό ενώ κάποιες φορές μπορεί να συμπεριλάμβανε τα παιδιά²⁴⁵ αλλά και τους δούλους²⁴⁶. Επίσης, δύο επιτύμβιες επιγραφές²⁴⁷ μας πληροφορούν ότι παντρεμένα ζευγάρια μπορούσαν να πηγαίνουν μαζί στο λουτρό ενώ μία επιτύμβια στήλη από τη Ρώμη αναφέρει ότι ένα οκτάχρονο αγόρι πνίγηκε στην πισίνα του λουτρού του Άρεως²⁴⁸.

Τέλος, χρήστες ενός λουτρού δεν πρέπει να ήταν μόνο οι κάτοικοι μιας πόλης ή μιας περιοχής αλλά και οι επισκέπτες και οι ταξιδιώτες²⁴⁹. Ιδιαίτερα τα αστικά λουτρά εξυπηρετούσαν πλήθος επισκεπτών από την επαρχία ή ταξιδιωτών από άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, που πρέπει να αυξανόταν κατά τη διάρκεια τέλεσης εορτών ή διοργάνωσης αγώνων²⁵⁰.

---

²⁴¹ Ep. 2.17.26. Fagan 1999, σελ. 192-193.

²⁴² Ιππίας ή Βαλανείον, 5. Στο σχέδιο του Yegül είναι ο χώρος 3 (εικ. 20).

²⁴³ Fagan 1999, σελ. 192.

²⁴⁴ Nielsen 1993, σελ. 132-133. Fagan 1999, σελ. 196-206.

²⁴⁵ Fagan 1999, σελ. 233: αρ. 1 /2.

²⁴⁶ IG IV 597, IG IV 606 Για τις επιγραφές από το Άργος. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 144 και σελ. 161. (Παράρτημα επιγραφών).

²⁴⁷ Fagan 1999, σελ. 320: αρ. 263 και 264.

²⁴⁸ Fagan 1999, σελ. 197, σημ. 20 και σελ. 319: αρ. 260. Το συγκεκριμένο λουτρικό συγκρότημα δεν έχει ταυτιστεί.

²⁴⁹ Τα λουτρά μαζί με τα πανδοχεία αλλά και τις ταβέρνες θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν το τρίπτυχο ενός ταξιδιώτη.

²⁵⁰ Ο L. Octavius Rufus, στο πλαίσιο ευεργεσίας του, εξασφάλισε ελεύθερη είσοδο σε όλους που βρίσκονταν στην πόλη (πολίτες, κατοίκους, φιλοξενούμενους, επισκέπτες, συζύγους, δούλους και υπηρέτριες). Fagan 1999, σελ. 302: αρ. 206.

Οι λατινικοί και οι ελληνικοί όροι για το λουτρό

Οι λατινικοί όροι που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά για το λουτρό ήταν οι όροι *lavatrina-ae* και *latrina-ae*²⁵¹, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για τους οικιακούς εκείνους χώρους που ήταν συνήθως όμοροι με την κουζίνα και μέσω της θερμότητάς της οι ένοικοι μπορούσαν να έχουν ένα σχετικά ζεστό μπάνιο²⁵². Ο όρος όμως που καθιερώθηκε στη λατινική γλώσσα για το λουτρό είναι ο όρος *bal(i)neum-i*²⁵³ και αποτελεί δάνειο της ελληνικής λέξης *βαλανείον*²⁵⁴. Στα τέλη του α' μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁵⁵ εμφανίζεται στα λατινικά κείμενα ένας νέος όρος, ο *thermae-arum*²⁵⁶, ο οποίος συνυπάρχει με τον όρο *balneum*. Η ανάγκη για τη δημιουργία ενός καινούργιου όρου αλλά και η συνύπαρξη των δύο ονομασιών στις πηγές έχουν δημιουργήσει πολλά ερωτήματα για τις διαφορές που είχαν τα λουτρικά συγκροτήματα, τα οποία οι όροι αυτοί χαρακτήριζαν.

Οι μελετητές συγκλίνουν στην άποψη ότι οι βασικές διαφορές ανάμεσα σε ένα λουτρό που χαρακτηρίζεται *balneum* ή *thermae* είναι η κλίμακα και η πολυτέλεια ενώ σημαντικό ρόλο πρέπει να κατείχε και ο ιδιοκτήτης-χρηματοδότης του λουτρού²⁵⁷. Πολυτελή όμως και μεγάλης κλίμακας δημόσια λουτρικά συγκροτήματα υπήρχαν στην Πομπηία ήδη από τον τα τέλη τον 1^ο αι. π.Χ., τα οποία όμως χαρακτηρίζονταν με τον όρο *balneum*.

Η περαιτέρω μελέτη του όρου *thermae* μπορεί να μας δώσει ενδιαφέρουσες απαντήσεις για τον τρόπο υιοθέτησης και καθιέρωσής του για τον χαρακτηρισμό λουτρικών συγκροτημάτων. Αρχικά, οι λατινικές φιλολογικές πηγές του 1^{ου} αι. μ.Χ., όταν χρησιμοποιούν τον νέο όρο συνήθως αναφέρονται σε πολυτελή λουτρικά συγκροτήματα που χρηματοδοτήθηκαν από την αυτοκρατορική αυλή και

²⁵¹ OLD λ. *lavatrina-ae*. Ο όρος *latrina-ae* αργότερα χρησιμοποιήθηκε για το αποχωρητήριο, βλ. OLD λ. *latrina-ae*. Και οι δύο όροι προέρχονται από το ρήμα *lavo-are* που σημαίνει λούω. OLD λ. *lavo-are*.

²⁵² Pasquinucci 1987, σελ. 13. Yegül 1992, σελ. 50-52.

²⁵³ OLD λ. *bal(i)neum-i*. Ο πληθυντικός του *balneum-i* είναι ετερόκλητος και σχηματίζεται ως *balneae-arum*. Ο Βάρρων (*Marcus Terentius Varro*) αναφέρει ότι ο ενικός τύπος αναφέρεται σε οικιακό λουτρό ενώ ο πληθυντικός τύπος σε δημόσια λουτρά (*De lingua latina* 9.68). Η παραπάνω όμως διάκριση δεν επιβεβαιώνεται από τις μεταγενέστερες φιλολογικές πηγές.

²⁵⁴ Liddell-Scott λ. *βαλανείον*.

²⁵⁵ Ο όρος *thermae* είναι δάνειο από τον ελληνικό επίθετο θερμός. Γι' αυτό τον λόγο ορισμένοι μελετητές θεώρησαν ότι οι *thermae* πρέπει να ταυτιστούν με τα λουτρικά εκείνα συγκροτήματα που διέθεταν θερμούς χώρους. Θεωρία όμως που δεν έχει βρει απήχηση, καθώς σύστημα θέρμανσης και κατ' επέκταση θερμοί χώροι προϋπήρχαν στα *balnea*, βλ. Fagan, 1999, σελ. 17.

²⁵⁶ OLD λ. *thermae-arum*.

²⁵⁷ Fagan, 1999, σελ. 14-19. Yegül, 1992, σελ. 43.

ανεγέρθησαν στη Ρώμη. Επομένως, ο όρος *thermae* ίσως υιοθετήθηκε για να χαρακτηρίσει τα δημόσια εκείνα λουτρά που ανοικοδομήθηκαν από την αυτοκρατορική αυλή και όπως ήταν φυσικό τα εν λόγω οικοδομήματα διακρίνονταν για την πολυτέλεια και για το μέγεθός τους. Συγκεκριμένα, ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (*Gaius Plinius Secundus*) χρησιμοποιεί τον όρο *thermae*²⁵⁸ για το λουτρό που ανήγειρε ο Μάρκος Αγρίππας (*Marcus Vipsanius Agrippa*)²⁵⁹ ως *aediles* της Ρώμης, ενώ όταν αναφέρεται στα 170 λουτρά της Ρώμης που είχαν ελεύθερη είσοδο μετά από απόφαση του ίδιου του Αγρίππα²⁶⁰ (33 π.Χ.) χρησιμοποιεί τον όρο *balinea*. Στη συνέχεια, ο Μαρτιάλης²⁶¹ όταν αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα στα λουτρά του Αγρίππα, του Νέρωνα και του Τίτου, δηλαδή σε αυτοκρατορικά λουτρά, χρησιμοποιεί τον όρο *thermae* και ποτέ τον όρο *balneum*, όχι λόγω της πολυτέλειας ή του μεγέθους τους αλλά λόγω της ιδιότητας του «κτίστη». Άποψη που ενισχύεται με τη χρήση από τον Μαρτιάλη του όρου *balneum*²⁶² και *thermulae* για ιδιωτικά λουτρά που διακρίνονταν για την πολυτέλειά και το μέγεθός τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του λουτρού του Ετρούσκου, γιου απελεύθερου και πολύ πλούσιου Ρωμαίου, ο οποίος έκτισε ένα πολυτελέστατο λουτρό. Στο εν λόγω λουτρό αναφέρονται ο Μαρτιάλης²⁶³ και ο Στάτιος²⁶⁴, ο πρώτος το χαρακτηρίζει ως *thermulae*, δηλαδή μικρές *thermae* και ο δεύτερος χρησιμοποιεί τον όρο *balneum*, αν και το θεωρεί καλύτερο και από το λουτρό του Νέρωνα²⁶⁵. Επομένως, θα

²⁵⁸ Plinius, NH 35.26.3 (*in thermarum quoque calidissima parte marmoribus incluserat parvas tabellas*) και 36.189 (*Agrippa certe in thermis quas Romae fecit...*). Ο Δίων ο Κάσσιος (54.29.4.) για το ίδιο λουτρικό συγκρότημα χρησιμοποιεί τον όρο *βαλανείον*.

²⁵⁹ Για τις Θέρμες του Αγρίππα βλ. Yegül, 1992, σελ. 133-135, εικ. 143-146. Μέσα από το τοπογραφικό της *Forma Urbis Romae* τα λουτρά του Αγρίππα χαρακτηρίζονται ως ..ERMAE ....PAE (εικ. 51) ενώ τα λουτρά του *Sura* ως BAL... (εικ. 52).

²⁶⁰ Plinius, NH 36.121. Για την ερμηνεία του όρου *balinea* βλ. Fagan 1993, σελ. 333-335. Fagan 1999, σελ. 42, σημ. 9-10.

²⁶¹ Συγκεκριμένα, ο Μαρτιάλης στο έργο του αναφέρεται σε λουτρικά συγκροτήματα τριάντα (30) φορές, από τις οποίες τις δώδεκα (12) χρησιμοποιεί τον όρο *balneum*, τις δεκαεπτά (17) τον όρο *thermae* και μια φορά το λήμμα *thermulae*. Από τις δεκαεπτά (17) αναφορές του όρου *thermae*, ο ποιητής τις δεκατρείς (13) αναφέρεται σε λουτρά της αυτοκρατορικής οικογένειας: εννιά (9) φορές άμεσα και τέσσερις (4) φορές έμμεσα. Οι άμεσες αναφορές: *hic ubi miramur velocia munera thermas* (Sp. 2.7.), *thermas Neronianas* (Ep. 2.48), *Titine thermis an lavatur Agrippae* (Ep. 3.20), *Neronianas thermas* (Ep. 3.25), *in thermas...Agrippae* (Ep. 3.36), *thermis...Neronianis-Neronianas thermas* (Ep. 7.34), *hic* (ενοεί τον Τίτο) *thermis* (Ep. 11.51) και *in thermis...Neronianis* (Ep. 12.83) και οι έμμεσες αναφορές: *gymnasium, thermas, stadium est hac parte* (Ep. 3.68), *sed gestation, fabulae, libelli, campus, porticus, umbra, Virgo, thermas, haec essent loca simper* (Ep. 5.20), *temperat haec thermas, nimios prior hora vapores halat, et inmodico sexta Nerone calet* (Ep. 10.48) και *Tintinabulum: REDDE pilam: sonat aes thermarum. Ludere pergis? Virgine vis sola lotus abire domum* (Ep. 14.163).

²⁶² *Neronianas thermas praefero balneis cinadi* (= Charini) (Ep. 7.34)

²⁶³ *Etrusci nisi thermulis lavaris inlotus morieris, Oppiane* (Ep. 6.42).

²⁶⁴ *Balneum Claudii Etrusci* (Silvae 1.5).

²⁶⁵ *Neronea nec qui modo lotus in unda* (Silvae 1.5.62-63).

μπορούσαμε να πούμε ότι ο νέος όρος υιοθετήθηκε αρχικά για να χαρακτηρίσει τον νέο «τύπο», δηλαδή τα αυτοκρατορικά λουτρικά συγκροτήματα και να τα διαφοροποιήσει από τα ήδη υπάρχοντα λουτρά, δημόσια ή ιδιωτικά²⁶⁶.

Η πρώτη όμως χρήση του όρου *thermae*²⁶⁷, ο οποίος υπήρξε δάνειο της ελληνικής γλώσσας²⁶⁸, ήταν για να δηλώσει τις θερμές-ιαματικές πηγές (*θερμὰ ὕδατα, aquae thermae*). Η υιοθέτηση του όρου στη λατινική γλώσσα θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή της Καμπανίας²⁶⁹, η οποία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής για τις θερμές φυσικές πηγές της (βλ. *Baiiae*)²⁷⁰ αλλά επίσης έπαιξε και σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού λουτρού και συγκεκριμένα του *υποκαύστου*²⁷¹. Έτσι, υιοθετήθηκε ένας νέος όρος ελληνικής προέλευσης για να χαρακτηρίσει έναν παλαιό τύπο οικοδομήματος με νέες όμως προεκτάσεις, τα αυτοκρατορικά λουτρά της Ρώμης. Τέλος, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να ειπωθεί ότι ο όρος *Aquae* χρησιμοποιήθηκε για να δηλωθούν διάφορα ρωμαϊκά λουτρά των δυτικών επαρχιών που ιδρύθηκαν σε σημεία με θερμές-ιαματικές πηγές όπως το *Aquae Sulis* (Αγγλία), *Aquae Flaviae* (Πορτογαλία), *Aquae Helveticae* (Ελβετία), *Aquae Neri*, *Aquae Calidae* (Γαλλία)²⁷².

Οι αρχαίες ελληνικές πηγές με τη σειρά τους μας έχουν σώσει δύο όρους για το λουτρικό συγκρότημα, το όρο *λουτρόν* και το όρο *βαλανείον*. Το λήμμα *λουτρόν* είναι προγενέστερο και πρώτη φορά εμφανίζεται στον Όμηρο²⁷³ ενώ ο όρος

---

²⁶⁶ Αν και το περιεχόμενο των λεγομένων του Μαρτιάλη πρέπει να εξετάζεται με προσοχή, στη συγκεκριμένη περίπτωση μας ενδιαφέρει το λεξιλόγιό του. Δηλαδή η χρήση δύο διαφορετικών όρων για την περιγραφή ενός αρχιτεκτονικού τύπου ίδιας λειτουργίας με βασική διαφορά το όνομα του ιδιοκτήτη.

²⁶⁷ LTL λ. THERMAE.

²⁶⁸ Προέρχεται από το ελληνικό επίθετο θερμός-ή-όν. Liddell-Scott λ. θερμός-ή-όν.

²⁶⁹ Στην Πομπηία έχει βρεθεί επιγραφή σε β' χρήση, στην οποία αναφέρεται ο όρος THERMAE, ο οποίος μεταφράζεται ως θερμές Για την επιγραφή βλ. Yegül 1992, σελ. 43, εικ. 43, σημ. 95. (εικ. 53). Ο όρος THERMAE της επιγραφής θα μπορούσε να έχει την αρχική του έννοια και να μεταφραστεί ως θερμά ύδατα. Βλ. Plinius, NH (31.2).

²⁷⁰ Plinius, NH, 31.2. Statius, *Silvae* 3.5.96, 4.3.25-26. Yegül 1992, σελ. 93-110.

²⁷¹ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 20, σημ. 81.

²⁷² Yegül 1992, σελ. 110-120. Ο όρος *Aquae* χρησιμοποιήθηκε και για το ρωμαϊκό όνομα της πόλης *Aquae Sextiae* (σημερινή Aix en Provence) που ιδρύθηκε από τον Γάιο Σέξτιο Καλβίνο (*Gaius Sextius Calvinus*) το 122 π.Χ. (Στράβων, 4.1.5), καθώς η περιοχή διέθετε θερμά ύδατα. Η ρωμαϊκή πόλη επί Αυγούστου μετονομάστηκε σε *Colonia Iulia Augusta Aquae Sextiae*. DPN τ.1, λ. *Aquae* [III 5, *Sextiae*]. Στα θερμά νερά της περιοχής αναφέρονται ο Στράβων (4.1.3) και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (NH 31.2).

²⁷³ Ιλιάδα, ραψ. ΙΔ, στ. 6.

βαλανεῖον πρωτοεμφανίζεται στον Αἴσωπο²⁷⁴ δύο αιώνες αργότερα. Στις φιλολογικές πηγές ο όρος *λουτρὸν* είναι πιο δημοφιλής, καθώς είναι ευρύτερος και χρησιμοποιείται για να περιγράψει όχι μόνο το οικοδόμημα αλλά και τη λουτρική διαδικασία ενώ ο όρος *βαλανεῖον* χρησιμοποιείται για να δηλωθεί μόνο το λουτρικό οικοδόμημα. Συγκεκριμένα, στις γραπτές πηγές το λήμμα *λουτρὸν-οῦ*, εμφανίζεται 4.790 φορές ενώ το λήμμα *βαλανεῖον-ου* εμφανίζεται 1.930²⁷⁵.

Τέλος, ο λατινικός όρος *thermae* αν και δάνειο από την ελληνική γλώσσα δεν εμφανίζεται ως αντιδάνειο σε κανένα αρχαίο ελληνικό κείμενο²⁷⁶ αλλά μόνο σε δύο ελληνικές επιγραφές από τη Συρία²⁷⁷ και σε ορισμένους παπύρους²⁷⁸.

---

²⁷⁴ Aesopus et Aesopica, Scr. Fab. Proverbia, 149, line 1: *Βαλανεῖον ἔχω καὶ οὐ λούει· εἰ εἶχεν, ἔλουε*. Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library. Ed. Maria C. Pantelia. University of California, Irvine. <http://www.tlg.uci.edu> (accessed Decem., 18, 2016).

²⁷⁵ Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library. Ed. Maria C. Pantelia. University of California, Irvine. <http://www.tlg.uci.edu> (accessed Decem., 18, 2016).

²⁷⁶ Η μη χρήση του όρου *θέρμαι* στα αρχαία ελληνικά κείμενα ελέγχθηκε από το Thesaurus Linguae Graecae® Digital Library. Ed. Maria C. Pantelia. University of California, Irvine. <http://www.tlg.uci.edu> (accessed Decem., 18, 2016).

²⁷⁷ Ο εντοπισμός των επιγραφών έγινε μέσω της ιστοσελίδας: www.epigraphy.packhum.org : AArchSyr 23.1973.40,1. AArchSyr 23.1973.41,2.

²⁷⁸ Ginouvens 1962, σελ. 220, σημ. 5. Η μελέτη του όρου *θέρμαι* σε παπύρους είναι σε εξέλιξη.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Κόρινθος

Η αρχαία Κόρινθος, κτισμένη στους πρόποδες του Ακροκορίνθου και σε κοντινή απόσταση από τον Ισθμό, υπήρξε μια από τις σημαντικότερες πόλεις της Πελοποννήσου²⁷⁹. Λόγω της γεωγραφίας της ήταν σε θέση να ελέγχει τόσο τον χερσαίο δρόμο που οδηγούσε από την Πελοπόννησο στη βόρεια Ελλάδα όσο και τον θαλάσσιο που ένωνε τη δύση με την ανατολή, μέσω των δύο επίνειων της, το Λέχαιο και τις Κεγχρεές (εικ. 54). Έτσι αποτέλεσε ένα σημαντικό στρατηγικό και εμπορικό κέντρο, γεγονός το οποίο υπήρξε η αφετηρία για την οικονομική της άνθηση.

Συγκεκριμένα, η Κόρινθος στους ελληνοιστικούς χρόνους γνωρίζει τη μακεδονική κυριαρχία, η οποία λήγει το έτος 243 π.Χ., όταν ο Άρατος διώχνει τη μακεδονική φρουρά, και η πόλη γίνεται μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας²⁸⁰. Είκοσι χρόνια αργότερα η Κόρινθος περνάει εκ νέου στην κυριαρχία των Μακεδόνων αλλά ανακτά την ανεξαρτησία της το 197 π.Χ. μετά την ήττα του Φιλίππου Ε΄ από τον Φλαμινίο και γίνεται η έδρα του Κοινού. Η Αχαϊκή Συμπολιτεία έρχεται σε σύγκρουση με τη νέα δύναμη, τη Ρώμη, περίπου μισό αιώνα αργότερα²⁸¹ και ο στρατός του Κοινού ηττάται κατά κράτος στην περιοχή του Ισθμού το 146 π.Χ.²⁸². Στη συνέχεια, οι λεγεώνες του ρωμαίου ύπατου, Λεύκιου Μομμίου (*Lucius Mommius*) πολιορκούν και εισβάλουν στην Κόρινθο²⁸³. Η πόλη, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, καταλήφθηκε και καταστράφηκε ολοσχερώς²⁸⁴ ενώ οι άρρενες κάτοικοι εκτελέστηκαν και οι γυναίκες και τα παιδιά πουλήθηκαν ως δούλοι²⁸⁵. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η πόλη ερημώθηκε και σημαντικό τμήμα της χώρας

---

²⁷⁹ DNP τ. 6, λ. Korinthos.

²⁸⁰ Gehrke 2009, σελ. 154 και 156.

²⁸¹ Πausanias, 7.14.1-16.9.

²⁸² Engels 1990, σελ. 14-15.

²⁸³ Αρχαίες πηγές για την καταστροφή της Κορίνθου: Διόδωρος ο Σικελ. 32.4.5. Liv. Per. 52. Στράβων, 8.6.23. Κικ., Leg. Agr. 1.2.5. και 2.19.51.

²⁸⁴ Επίσης, πολλά έργα τέχνης της πόλης μεταφέρθηκαν στη Ρώμη ενώ άλλα χαρίστηκαν από τον ρωμαίο στρατηγό στον σύμμαχό του, Άτταλο και μεταφέρθηκαν στο Πέργαμον. Στράβων, 8.6.23, Plinius, N.H. 35.24, Πausanias, 7.16.7-8. Επίσης, ο Πausanias (5.24.4) μνημονεύει ότι με τα λάφυρα της Αχαΐας ο ρωμαίος στρατηγός αφιέρωσε έναν χάλκινο Δία στο ιερό της Ολυμπίας.

²⁸⁵ Πausanias, 7.16. 8 και 2.1.2.

της παραχωρήθηκε στη γειτονική Σικυώνα, στην οποία δόθηκε και το δικαίωμα της οργάνωσης των Ισθμίων²⁸⁶. Οι τελευταίες αρχαιολογικές έρευνες²⁸⁷ έχουν ωστόσο φέρει στο φως ίχνη κατοίκησης και κάποιας οργάνωσης στο μεσοδιάστημα ανάμεσα στην καταστροφή από τον Λεύκιο Μόμμιο και την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας. Η μη ολική ερήμωση της κορινθιακής γης μαρτυρείται επίσης και από τον Κικέρωνα, ο οποίος αναφέρει ότι οι εναπομείναντες κάτοικοι της πόλης κατοικούσαν μέσα στα ερείπια²⁸⁸ ενώ η αγροτική γη είχε κατασχεθεί από τη Ρώμη και φορολογούνταν ως δημόσια²⁸⁹ (*ager publicus*). Η Κόρινθος εκατό χρόνια μετά την ρωμαϊκή εισβολή γνώρισε καινούργια άνθηση, καθώς ιδρύθηκε εκ νέου από τον Ιούλιο Καίσαρα²⁹⁰ ως ρωμαϊκή αποικία, η οποία αποτέλεσε στη συνέχεια και την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας.

Η ρωμαϊκή αποικία²⁹¹ της Κορίνθου αν και σχεδιάστηκε από τον Ιούλιο Καίσαρα σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα ίδρυσης αποικιών που είχε ως στόχο την αποκατάσταση των βετεράνων του²⁹², ολοκληρώθηκε από τον θετό υιό του, Οκταβιανό²⁹³, ο οποίος το 27 π.Χ. ίδρυσε τη συγκλητική επαρχία της Αχαΐας με πρωτεύουσα την Κόρινθο. Η νέα πόλη επανδρώθηκε σύμφωνα με τις πηγές και από απελεύθερους της Ιταλίας²⁹⁴ ενώ οι επιγραφικές²⁹⁵ και νομισματικές²⁹⁶ μαρτυρίες μας παραθέτουν το νέο όνομα της αποικίας, το οποίο ήταν *Colonia Laus Iulia Corinthiensis*. Η πόλη επανιδρύθηκε²⁹⁷ από τη Δυναστεία των Φλαβίων με τη νέα ονομασία *Colonia Iulia Flavia Augusta Corinthiensis*²⁹⁸. Η επανίδρυση της Κορίνθου

---

²⁸⁶ Στράβων, 8.6.22-23. Πausanίας, 2. 2.2. Engels, 1990, σελ. 96-97. Gebhard 1993, σελ 78- 82. Γενικά για το ιερό του Ισθμού βλ. Broneer 1971 και Broneer 1973.

²⁸⁷ ΑΔ 32 (1977), σελ. 51-52. Romano 1994, σελ. 57-104. Romano 2000, σελ. 85-87.

²⁸⁸ Κικ., Tusc, 3.22.53.

²⁸⁹ Κικ., Leg. Agr. 1.5, 2.5.1.

²⁹⁰ Ο Pausanίας (2.2.6) αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι τα περισσότερα αξιόλογα πράγματα μέσα στην πόλη είναι έργα της νεώτερης εποχής. Το όνομα του Ιουλίου Καίσαρα ως ιδρυτή της ρωμαϊκής Κορίνθου αναφέρεται σε χωρίο του Στράβωνα (8.6.23), του Pausanία (2.1.2) αλλά και του Πλουτάρχου (Καίσαρ, 57.8). Επίσης, η ίδρυση της ρωμαϊκής Κορίνθου δεν πρέπει να δημιούργησε αντιδράσεις όπως στην περίπτωση του Βουθρωτού, καθώς η γη της Κορίνθου αποτελούσε από το 146 π.Χ. δημόσια γη (*ager publicus*). Ριζάκης 1990, σελ. 329

²⁹¹ Για τη ρωμαϊκή Κορίνθο βλ. Engels, D., 1990. Για την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας βλ. Walbank 1997, σελ. 95-130 και Romano 2000, σελ.83-104.

²⁹² Πλούταρχος, Καίσαρ 57.8.

²⁹³ Ριζάκης 1990, σελ. 322-323, σημ. 7. Williams 1993, σελ. 31.

²⁹⁴ Στράβων, 8. 6. 23.

²⁹⁵ Kent 1966, σελ. 60, αρ. 130 και 153, πιν. 15.

²⁹⁶ BCH Suppl. 15 (1988), σελ. 269-270, πιν. 48.

²⁹⁷ Για την πολεοδομική οργάνωση των δύο φάσεων της Κορίνθου βλ. Romano 2003, σελ. 279-299. Romano 2005, σελ. 11-24

²⁹⁸ Edwards 1933, σελ. 26, αρ. 91-93. Kent 1966, σελ. 42, αρ. 82, πιν. 9. Romano 2000, σελ. 100. Romano 2005, σελ. 279-301.

που θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε μετά το σεισμό του 77 μ.Χ.²⁹⁹, σηματοδοτήθηκε από την ανέγερση νέων κτηρίων, καθώς και την έλευση νέων αποίκων³⁰⁰. Σε γενικές γραμμές η επανίδρυση θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα που τέθηκε σε εφαρμογή σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας από τη νέα δυναστεία³⁰¹. Επίσης, το συγκεκριμένο πρόγραμμα³⁰² θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια του Βεσπασιανού να ανταγωνιστεί την καλή φήμη που είχε στην ευρύτερη περιοχή ο τελευταίος αυτοκράτορας της δυναστείας των Ιουλίων-Κλαυδίων. Ο Νέρων ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στον ελλαδικό χώρο, καθώς είχε διακηρύξει την ατέλεια και την ελευθερία της Αχαΐας στα Ίσθμια το 66 μ.Χ.³⁰³, απόφαση που ο Βεσπασιανός πήρε πίσω³⁰⁴, μετατρέποντας την Αχαΐα ξανά σε συγκλητική επαρχία. Μετά το τέλος της δυναστείας των Φλαβίων η Κόρινθος ξαναπήρε την ονομασία που της είχε δοθεί αρχικά, γεγονός που μαρτυρείται από μεταγενέστερες επιγραφές και νομίσματα³⁰⁵.

Η ρωμαϊκή Κόρινθος (**εικ. 55**) γνώρισε όπως ήταν αναμενόμενο μεγάλη άνθηση³⁰⁶, καθώς αποτέλεσε το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας. Παλαιά κτήρια ανακατασκευάστηκαν ενώ νέα ανεγέρθηκαν με μόνο σκοπό να κοσμήσουν την νέα πρωτεύουσα. Οι ρωμαίοι αυτοκράτορες με τη σειρά τους³⁰⁷ αλλά και επιφανείς άνδρες της εποχής έδειξαν την εύνοιά τους προς την

²⁹⁹ Engels 1990, σελ. 20, σημ. 44. Vitti 2016, σελ. 193.

³⁰⁰ Hesperia 74 (2005), σελ. 585-611

³⁰¹ Engels 1990, σελ. 20-21. Γενικά για το οικοδομικό πρόγραμμα των Φλαβίων βλ. Jones 1992, σελ. 79-98.

³⁰² Στην περίπτωση της Κορίνθου, ο σεισμός που πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του '70 θα πρέπει να διευκόλυνε την ανοικοδόμηση της πόλης. Ο Σουητώνιος αναφέρει ότι ο Βεσπασιανός είχε χρηματοδοτήσει πολλές πόλεις για την επισκευή διαφόρων καταστροφών που είχαν προκληθεί από σεισμού και πυρκαγιές (Divus Vespasianus, 17).

³⁰³ Alcock 1993, σελ. 169. Η κίνηση του Νέρωνα δεν θα μπορούσε να μην παραλληλιστεί με εκείνη του Τίτου Κοϊνκτιου Φλαμινίνου (*Titus Quinctius Flamininus*). Ο ρωμαίος στρατηγός μετά την ανακήρυξη της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων το 196 π.Χ. στα Ίσθμια τιμήθηκε ιδιαίτερος από τις ελληνικές πόλεις. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 10, σημ. 13. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, η ανακήρυξη της ελευθερίας των Ελλήνων πραγματοποιήθηκε και τις δύο φορές στην Κόρινθο (Τίτος, 12).

³⁰⁴ Ο Σουητώνιος αναφέρει ότι η συγκεκριμένη απόφαση του Βεσπασιανού είχε οικονομικές προεκτάσεις (Divus Vespasianus, 16).

³⁰⁵ Edwards 1933, σελ. 28-40. Kent 1966, σελ. 45, αρ. 96, πιν. 7. Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 97-106, πιν. 13-14.

³⁰⁶ Η Κόρινθος χαρακτηρίζεται από τον Αίλιο Αριστείδη στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. ως η Αφροδίτη των ρωμαϊκών πόλεων, βλ. Engels 1990, σελ. 12, σημ. 13.

³⁰⁷ Μέσα από τις αρχαίες πηγές (Πασανίας, 2.3.5 και 8.22.3) και τις ανασκαφικές μαρτυρίες αποδίδονται στον αυτοκράτορα Αδριανό ένα λουτρό και η κατασκευή υδραγωγείου που τροφοδοτούσε την πόλη με νερό από τη Στυμφαλία λίμνη. Για το υδραγωγείο βλ. Hesperia 47 (1978), σελ. 171-184, πιν. 45-49, Lolos 1997, σελ. 271-313, πιν. 66-76. Vitti 2016, σελ. 194-202, εικ. 3.125-3.133.

πόλη χρηματοδοτώντας έργα δημόσιου αλλά και κοινωφελούς χαρακτήρα, όπως λουτρά, κρήνες, υδραγωγεία κ.ά.

Ως ρωμαϊκή αποικία η Κόρινθος πρέπει να διέθετε πολλά λουτρά³⁰⁸, ώστε να μπορούν να καλυφθούν οι ανάγκες τόσο των κατοίκων όσο και των επισκεπτών της. Σύμφωνα με τον Πausανία³⁰⁹, η Κόρινθος διέθετε λουτρά σε πολλά μέρη, άλλα κατασκευασμένα από την ίδια την πόλη, ένα από τον αυτοκράτορα Αδριανό ενώ το πιο φημισμένο αποτελούσε δωρεά του σπαρτιάτη Ευρυκλέους³¹⁰. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν ωστόσο φέρει στο φως εννιά (9) λουτρικά συγκροτήματα των ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 56), από τα οποία τα δύο θα πρέπει να χρονολογηθούν μετά την επίσκεψη του περιηγητή, ενώ η ύπαρξη μιας επιγραφής να ανεβάζει τον αριθμό των γνωστών λουτρών της πόλης σε δέκα (10).

Στην περίπτωση της Κορίνθου θα ξεκινήσουμε με την παρουσίαση του ελληνικού λουτρού γνωστού³¹¹ ως Κρήνη των Λύχνων (Fountain of Lamps) που επαναχρησιμοποιήθηκε στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η J. Biers στην απογραφή-περιγραφή των ρωμαϊκών λουτρών της Κορίνθου δεν το συμπεριλαμβάνει, καθώς θεωρεί ότι δεν πρόκειται για ένα λουτρό του παραδοσιακού ρωμαϊκού τύπου³¹², ίσως επειδή δεν διαθέτει σύστημα θέρμανσης. Στη συγκεκριμένη εργασία

---

³⁰⁸ Η Κόρινθος ήταν γνωστή από την αρχαιότητα με το επίθετο *εὐδρον* (Σιμωνίδης, Επιγραμ. 720-723) ενώ οι πολλές της κρήνες, τις οποίες μνημονεύει και ο Πausανίας (2.3.5), κάλυπταν τις υδρευτικές ανάγκες της πόλης (εικ. 57). Η υδροδότηση των λουτρών της αρχαίας αλλά και της ρωμαϊκής Κορίνθου μέχρι την κατασκευή του αδριανείου υδραγωγείου πρέπει να πραγματοποιούνταν από τον πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής. Έτσι, έχουμε την ανίδρυση του Λουτρού K-1 κοντά στην κρήνη της Λέρνας, του Λουτρού K-2 δίπλα στην Κρήνη Πειρήνη και του Λουτρού K-4 πλησίον της κρήνης του Hadji Mustafa. Για τις κρήνες της πόλης βλ. Hill 1964, Engels, 1990, σελ. 179-181. Landon 2003, σελ. 43-62. Ο Στράβων (8.6.21) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Πειρήνη κρήνη αν και δεν έχει από πουθενά έξοδο νερού είναι γεμάτη πάντοτε από καθαρό και πόσιμο νερό που προέρχεται από υπόγειες φλέβες και η ύδρευση της πόλης γίνεται με επάρκεια από τη συγκεκριμένη κρήνη ενώ προσθέτει ότι υπάρχουν και πολλά πηγάδια εντός της πόλης.

³⁰⁹ Πausανίας, 2. 3. 5. Το χωρίο του Πausανία μας μαρτυρεί τις τρεις βασικές πηγές χρηματοδότησης για την ανέγερση ενός λουτρού που προορίζονταν για δημόσια χρήση, την τοπική διοίκηση (πόλη), την κεντρική διοίκηση (αυτοκράτορας) και την ιδιωτική πρωτοβουλία (Ευρυκλής). Γενικά για τους ευεργέτες της Κορίνθου βλ. Kent 1966, σελ. 21 κ.ε.

³¹⁰ Η μαρτυρία του Πausανία αποτέλεσε το εφαλτήριο για την ταύτιση των ευρεθέντων κορινθιακών λουτρών. Επίσης, η αναφορά του περιηγητή για τα δύο «επώνυμα» λουτρά της Κορίνθου αποτελεί από μόνη της άξια σχολιασμού, καθώς ο Πausανίας συνήθως προσπερνάει όχι μόνο ιδιωτικά οικοδομήματα αλλά και δημόσια που είχαν πρακτικό χαρακτήρα.

³¹¹ Ένα ακόμα λουτρό των κλασικών χρόνων της Κορίνθου είναι το «Λουτρό των Κενταύρων» που χτίστηκε στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και ήταν σε χρήση μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ενώ στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους το εν λόγω οικοδόμημα καταστράφηκε για την κατασκευή ενός μεγάλου κτηρίου με βαθύ υπόγειο. Το ελληνικό λουτρό διέθετε ψηφιδωτό δάπεδο από λευκά και μαύρα βότσαλα ενώ σε κοντινή απόσταση υπήρχε κλίβανος για τη θέρμανση του νερού με τη βοήθεια ενός θερμοδοχίου. Hesperia 45 (1976), σελ. 109-115. Hesperia 46 (1977), σελ. 45-63. Hesperia 60 (1991), σελ. 1-11. Hoffmann 1999, σελ. 205-206. Fournet - Lucore - Redon - Trümper 2013, σελ. 285.

³¹²Biers 2003, σελ. 305, σημ. 7.

θεωρήθηκε ωστόσο απαραίτητη η παρουσίαση του εν λόγω λουτρού, καθώς η σχεδόν ταυτόχρονη επαναχρησιμοποίηση ενός προγενέστερου λουτρού με την ίδρυση της αποικίας της Κορίνθου αποτελεί μια σημαντική απόδειξη για τη σημασία του θεσμού του λουτρού στη ρωμαϊκή κοινωνία αλλά και για το πρακτικό πνεύμα των Ρωμαίων, καθώς αξιοποίησαν ένα ήδη υπάρχον λουτρικό κτήριο που υδροδοτούνταν από φυσικές πηγές. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα υπόλοιπα επτά (7) λουτρικά συγκροτήματα με χρονολογική σειρά. Τέλος, θα εξετάσουμε το λουτρό που εντοπίστηκε κοντά στο αμφιθέατρο της πόλης, για τα οποία δεν υπάρχουν χρονολογικές αναφορές ενώ θα γίνει αναφορά και σε ένα ακόμα λουτρό που μας είναι γνωστό μέσα από μια επιγραφή των αρχών του 1^{ου} αι. μΧ. και το οποίο δεν έχει εντοπιστεί ακόμη.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΛΟΥΤΡΩΝ

1. Λουτρό K-1: Στα βόρεια της αρχαίας Κορίνθου εντοπίζεται ένα ελληνικό λουτρό που επαναχρησιμοποιήθηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, γνωστό ως «Κρήνη των Λύχων»³¹³. Το συγκεκριμένο λουτρό βρίσκεται δυτικά του Γυμνασίου³¹⁴ της πόλης και του ιερού του Ασκληπιού³¹⁵ (**εικ. 58**). Το λουτρό των κλασσικών χρόνων τοποθετείται στον 4^ο αι. π.Χ.³¹⁶ ενώ η εγκατάλειψή του θα πρέπει να οφείλεται είτε στην πολιορκία της Κορίνθου το 198 π.Χ. είτε στην καταστροφή της πόλης το 146 π.Χ. Το λουτρικό όμως συγκρότημα ανακατασκευάστηκε και χρησιμοποιήθηκε εκ νέου στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, χρήση που συνεχίστηκε μέχρι την κατάρρευση του κτηρίου στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Στη συνέχεια, η «Κρήνη των Λύχων» λειτούργησε ως τόπος λατρείας και αποθήκευσης αναθηματικών λύχων για δύο περίπου αιώνες μέχρι την κατακρήμνιση του βράχου και την οριστική εγκατάλειψη του χώρου³¹⁷.

³¹³ Archaeology 23 (1970), αρ. 2, σελ. 130-137. Hesperia 41 (1972), σελ. 1-42.

³¹⁴ Για τη ρωμαϊκή φάση του γυμνασίου. Βλ. Hesperia 41 (1972), σελ. 2-3.

³¹⁵ Για το Ασκληπιείο. Βλ. Roeburk 1951. Στο γυμνάσιο και το Ασκληπιείο αναφέρεται και ο Πausanias (2.4.4-5).

³¹⁶ Για το λουτρό των κλασσικών χρόνων. Βλ. Hesperia 41 (1972), σελ. 9-16. Hoffmann 1999, σελ. 38, 46, 48-49, 69, 74, 86, 91, 93, 140-142, πιν. 63, 65-68.

³¹⁷ Garnett 1975, σελ. 173-206. Rothaus, 2000, σελ. 126-134.

Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν φέρει στο φως ένα ορθογώνιο υπόγειο δωμάτιο³¹⁸ (X1), και έναν αύλειο χώρο (X2), στον οποίο έχει αποκαλυφθεί τμήμα δεξαμενής κολύμβησης (**εικ. 59**). Η είσοδος στο X1 γινόταν από τα βόρεια και κατά μήκος του νοτίου και ανατολικού τοίχου του υπήρχαν έξι επιμήκεις λεκάνες (*ληνοί*) (**εικ. 60-62**). Οι ληνοί³¹⁹ ήταν ορθογώνιοι με στρογγυλεμένο πυθμένα ενώ ήταν κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο, οι τέσσερις από τους οποίους βρίσκονταν στον ανατολικό τοίχο³²⁰ ενώ οι άλλοι δύο στον νότιο. Επίσης, σε όλο το μήκος του δυτικού τοίχου υπήρχε έδρανο, μήκους 5,26 μ. και ύψους 0,5 μ. Στους ρωμαϊκούς χρόνους το δάπεδο³²¹, οι ληνοί και το έδρανο³²² καλύφθηκαν με λευκό μάρμαρο ενώ οι κρουνοί, όπου κατέληγε το νερό για τους ληνούς, διακοσμήθηκαν με μαρμάρινες λεοντοκεφαλές (**εικ. 63**). Τέλος, η οροφή που ήταν θολωτή σε όλες τις φάσεις του λουτρού, πρέπει να είχε διακόσμηση, όπως μαρτυρούν τα πεσμένα θραύσματα από γυψοκονίαμα που έφεραν κόκκινα, κίτρινα και πράσινα φυτικά μοτίβα σε βαθύ μπλε φόντο (**εικ. 64**).

Στα βόρεια του X1 υπήρχε ένας αύλειος χώρος³²³ (X2) που όμως δεν έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό του³²⁴. Το δάπεδο του X2 ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες και οι τοίχοι του έφεραν ορθομαρμάρωση, η οποία σώζεται σε ορισμένα σημεία. Η δυτική και νότια πλευρά του αύλειου χώρου που χτίστηκαν εκ νέου, διέθεταν έδρανο καλυμμένο επίσης με μάρμαρο. Ο X2 φιλοξενούσε μια δεξαμενή³²⁵ της οποίας έχει ανασκαφεί μόνο ένα τμήμα αλλά το συνολικό της μήκος υπολογίζεται περίπου στα 10 μέτρα. Οι τοίχοι της εσωτερικά καλύπτονταν από πλάκες πωρόλιθου ενώ το δάπεδό της ήταν στρωμένο με σκληρό τσιμέντο. Η εν λόγω δεξαμενή πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή κολύμβησης (*natatio*) όπως μαρτυρούν τα τρία σκαλοπάτια που εντοπίζονται στη ΝΔ γωνία αλλά και το βάθος της που ήταν περίπου 1,5 μ. στο ίδιο σημείο (**εικ. 65-66**).

³¹⁸ Ο διάδρομος του X1 στους ρωμαϊκούς χρόνους ήταν 4,586 μ. ενώ το ανώτερο σημείο της οροφής απείχε από το ρωμαϊκό δάπεδο 2,64 μ. Hesperia 41 (1972), σελ. 15.

³¹⁹ Παράλληλα των ληνών της πρώτης φάσης υπάρχουν στα λουτρά του γυμνασίου τόσο της Νεμέας, της Ερέτριας, της Πριήνης κ.α. Ginouves 1962, σελ. 131-133, εικ. 90 (**εικ. 14-15**).

³²⁰ Στο ανώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου διατηρείται τμήμα τοιχοποιίας σύμφωνα με το *opus reticulatum*.

³²¹ Το δάπεδο στους ελληνικούς χρόνους ήταν στρωμένο από ποικιλόχρωμα βότσαλα. Archaeology 23 (1970), αρ. 2, σελ. 135.

³²² Η οριζόντια επιφάνεια του εδράνου καλύφθηκε με λευκό μάρμαρο ενώ η κάθετη με μπλε.

³²³ Το αποκαλυφθέν τμήμα του αύλειου χώρου έχει μήκος 14, 9 μ. ενώ ο νότιος τοίχος του σώζεται σε ύψος περίπου 2 μ.

³²⁴ Η δυτική πλευρά του X2 έχει μήκος περίπου 15 μ. ενώ τμήμα του δυτικού τοίχου διατηρείται σε ύψος 2 μ.

³²⁵ Hesperia 41 (1972), σελ. 18.

Η επαναχρησιμοποίηση του λουτρού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, θα πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν όχι μόνο τα ευρήματα αλλά και τα αρχιτεκτονικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, έχει συλλεχθεί μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρονολογείται στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους ενώ στην ίδια περίοδο ανήκει και το ανώτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου του Χ1, το οποίο χτίστηκε σύμφωνα με το *opus reticulatum*. Η παραπάνω χρονολόγηση ενισχύεται και από την εύρεση ενός μαρμάρινου πορτρέτου που εντοπίστηκε στη δεξαμενή κολύμβησης του αύλειου χώρου³²⁶, καθώς ο ανασκαφέας υποστηρίζει, ότι το πορτρέτο πρέπει να ανήκει σε μέλος της Δυναστείας των Ιουλίων Κλαυδίων (**εικ. 67**)³²⁷. Τέλος, το λουτρό, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν σε χρήση μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρούν η κεραμική, οι λύχνοι, οι επιγραφές και τα θραύσματα γλυπτών που έχουν εντοπιστεί στη δεξαμενή κολύμβησης.

Το λουτρό K-1 θα πρέπει να σχετίζεται άμεσα με το Γυμνάσιο που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση, όπως μαρτυρούν και τα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών που απεικονίζουν αθλητές (**εικ. 68**)³²⁸. Επίσης, θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη μιας πιθανής σχέσης ανάμεσα στο εν λόγω λουτρικό οικοδόμημα και το Ασκληπιείο³²⁹, καθώς η γειτνίαση τους δεν θα μπορούσε να είναι τυχαία. Στους ελληνικούς χρόνους το λουτρό θα μπορούσε να αποτελούσε τμήμα του ιερού και στη συνέχεια οι Ρωμαίοι να εκμεταλλεύτηκαν την ύπαρξη του συγκεκριμένου τεχνικού έργου για να το μετατρέψουν σε λουτρό του αθλητικού χώρου. Ο δημόσιος χαρακτήρας του Λουτρού K-1 επιβεβαιώνονται από τον τόπο ανέγερσής του αλλά και από τη μετατροπή του σε τόπο λατρείας μετά την παύση της λουτρικής του λειτουργίας. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το πρώιμο λουτρό K-1 πρέπει να υδροδοτούνταν από την κρήνη Λέρνα που βρισκόταν σε κοντινή απόσταση.

2. Λουτρό K-2: Τα λουτρά Βόρεια του Περιβόλου του Απόλλωνα πρέπει να θεωρηθούν τα πρώτα λουτρά που χτίστηκαν στην Κόρινθο μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας (**εικ. 69**). Συγκεκριμένα, ο ανασκαφέας χρονολογεί την 1^η οικοδομική φάση στα χρόνια του Αυγούστου³³⁰ ενώ η 2^η φάση τοποθετείται είτε στο

³²⁶ Archaeology 23 (1970), αρ. 2, σελ. 135-137.

³²⁷ Ο Wiseman θεωρεί ότι πρέπει να απεικονίζει τον Δρούσο Γερμανικό ή τον Αύγουστο σε νεαρή ηλικία. Hesperia 41 (1972), σελ. 19, εικ. 8.

³²⁸ Hesperia 41 (1972), σελ. 21.

³²⁹ Στα Ασκληπιεία εντοπίζονται συχνά λουτρικά συγκροτήματα όπως της Επιδαύρου, της αρκαδικής Γόρτυνας, της Κω κ.α. Ginouès 1962, σελ. 349-361.

³³⁰ Ο Williams ανακάλυψε τρία (3) σκαλοπάτια και τα θεμέλια της εισόδου του λουτρού που ανήκουν στην πρωιμότερη φάση ενώ η εύρεση κεραμικής και νομισμάτων μέσα σε πηγάδι στην είσοδο του λουτρού ενισχύουν την παραπάνω άποψη, καθώς η χρονολόγησή τους τοποθετείται από το 29 π.Χ.

γ' τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ. είτε μετά τον σεισμό του 77 μ.Χ.³³¹ (εικ. 70). Τον 2^ο αι. μ.Χ.³³² θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε μια ακόμη ανακατασκευή ενώ στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. το λουτρό εγκαταλείφθηκε³³³ και αργότερα ο χώρος μετατράπηκε σε οικία και εργαστήριο³³⁴. Τέλος, ο τύπος του συγκεκριμένου λουτρού θα πρέπει να ανήκει στον λεγόμενο «ρεπουμπλικανικό», σύμφωνα με τον οποίο οι χώροι του λουτρού εκτείνονται κατά μήκος ενός αύλειου χώρου³³⁵.

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα³³⁶, οι χώροι του λουτρού στην πρώτη φάση εκτείνονταν στα δυτικά και τα βόρεια μιας ανοιχτής αυλής (X1). Οι χώροι είχαν ορθογώνια κάτοψη ενώ οι τοίχοι τους ήταν κατασκευασμένοι από παρόλιθους ορθογωνίου σχήματος. Ο αύλειος χώρος φιλοξενούσε μια ορθογώνια δεξαμενή (*piscina*), η οποία είχε διαστάσεις 8,35 μ. x 4,68 μ. ενώ το βάθος της υπολογιζόταν περίπου στο 1,25 μ. Ο πυθμένας της ήταν στρωμένος από πήλινες πλάκες σε σχήμα ρόμβου.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που είναι ορατά στις μέρες μας ανήκουν στη δεύτερη φάση του λουτρού που ανασκευάστηκε, όταν ο δρόμος του Λεχάιου, δηλαδή ο *cardo maximus*, λιθοστρώθηκε και στην ανατολική του πλευρά χτίστηκε μια σειρά από καταστήματα (*tabernae*)³³⁷. Σε αυτή τη φάση, η δεξαμενή (*piscina*) του αύλειου

μέχρι το 25 μ.Χ. Στη συνέχεια το πηγάδι τέθηκε εκτός λειτουργίας. *Hesperia*, 38 (1969), σελ. 62-63. *Hesperia* 43 (1974), σελ. 25-33. Biers 2003, σελ. 305, σημ. 11.

³³¹ Η ανακατασκευή του λουτρού θα μπορούσε να σχετιστεί όχι μόνο με τον καταστροφικό σεισμό του 77 μ.Χ. αλλά και με τις μετατροπές που γνώρισε η πόλη στα χρόνια των Φλαβίων. Ο Σουητώνιος αναφέρει ότι ο Βεσπασιανός είχε χρηματοδοτήσει πολλές πόλεις για την επισκευή διαφόρων καταστροφών που είχαν προκληθεί από σεισμούς και πυρκαγιές (*Divus Vespasianus*, 17).

³³² Η μόνη αναφορά για την ανακατασκευή του 2ου αι. μ.Χ. στην ευρύτερη περιοχή είναι η κατασκευή δημοσίων αποχωρητηρίων (*latrinae*) κατά μήκος των καταστημάτων στη δυτική πλευρά του ρωμαϊκού λουτρού. Συγκεκριμένα τα δημόσια αποχωρητήρια βρίσκονταν στη νότια πλευρά της σειράς των καταστημάτων (*tabernae*) και εφάπτονταν εν μέρει με τον βόρειο τοίχο του Περιβόλου του Απόλλωνα. Scranton 1957, σελ. 17, σχεδ. IV (εικ. 71-72).

³³³ Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι η ερήμωση του λουτρού πιθανώς να οφείλεται είτε στο σεισμό του 365 μ.Χ. ή του 375 μ.Χ. είτε στην επιδρομή του Αλάρικου, το 397 μ.Χ. *Hesperia* 38 (1969), σελ. 63. Η αιτία όμως της μη επισκευής του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθεί στις οικονομικές συνθήκες της εποχής. Επιπλέον, οι λουτρικές ανάγκες της πόλης θα πρέπει να καλύπτονταν από το Λουτρό K-7 που συνέχισε να λειτουργεί μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ. Συνεπώς, η επισκευή ενός ακόμα λουτρού δημοσίας χρήσεως όπως του Λουτρού K-2 ενδεχομένως να μην ήταν απαραίτητη.

³³⁴ Η κατασκευή της οικίας και του εργαστηρίου γυαλιού χρονολογείται στον 5^ο αι. μ.Χ., περίοδος που η συγκεκριμένη περιοχή αποκτά εμπορικό χαρακτήρα. Scranton 1957, σελ. 17-21. Για την οικία βλ. Bonini 2006, σελ. 312-213. Αβραμέα 2012, σελ. 236. Τέλος, η μετατροπή ενός εγκαταλελειμμένου λουτρού σε εργαστήριο ήταν μια συνήθης πρακτική, καθώς το προγενέστερο τεχνικό κτήριο διέθετε στοιχεία απαραίτητα για τη λειτουργία ενός εργαστηρίου, όπως εστίες, υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα.

³³⁵ H J. Biers χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο τύπο με τον όρο «ρεπουμπλικανικό» ενώ ο Yegül χρησιμοποιεί τον όρο «πομπιανό ή της Καμπανίας» Biers 2003, σελ. 311 και Yegül 1992, σελ. 57-66 αντίστοιχα.

³³⁶ *Hesperia* 38 (1969), σελ. 62-63.

³³⁷ Biers 2003, σελ. 305-306.

χώρου (X1) καταργείται και η αυλή στρώνεται με πήλινες πλάκες ενώ οι κύριοι χώροι του λουτρού εκτείνονται κατά μήκος της νότιας και ανατολικής πλευράς της αυλής.

Το σύνολο του λουτρού όμως δεν έχει ανασκαφεί, καθώς τα ανατολικά και βόρεια όρια του δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί³³⁸. Η πρόσβαση στο λουτρό πραγματοποιούνταν από τα δυτικά και συγκεκριμένα από τον δρόμο του Λεχαίου. Η είσοδος του λουτρού, η οποία οδηγούσε στον αύλειο χώρο, εντοπίζεται ανάμεσα στα καταστήματα που προαναφέραμε. Σύμφωνα με την κάτοψη, έχουν αποκαλυφθεί έξι χώροι³³⁹, οι οποίοι τοποθετούνται στη νότια και ανατολική πλευρά της αυλής. Ο X2 βρίσκεται στην ΝΑ. γωνία του οικοδομήματος και θα πρέπει να συσχετισθεί με τη διαδικασία του ψυχρού λουτρού, καθώς δεν υπάρχει σύστημα θέρμανσης. Η κάτοψη του ήταν μάλλον ορθογώνια ενώ ένα άνοιγμα στον δυτικό τοίχο αποτελούσε την είσοδο στο *frigidarium*. Στα νότια του X2 παρατηρούνται δύο βαθμίδες που οδηγούν σε έναν τετράγωνο χώρο (X3), ο οποίος θα πρέπει να ήταν δεξαμενή ψυχρού ύδατος³⁴⁰. Στα βόρεια του X2 εντοπίζονται άλλοι δύο χώροι (X4, X5), οι οποίοι πρέπει να προορίζονταν για τη διαδικασία του θερμού λουτρού όπως μαρτυρεί η ύπαρξη συστήματος θέρμανσης. Ο X4 αν και δεν σώζεται στο σύνολό του είχε ορθογώνια κάτοψη ενώ η είσοδος σε αυτόν θα πρέπει να πραγματοποιούνταν μέσω του *frigidarium*, καθώς δεν υπάρχει άνοιγμα στον δυτικό τοίχο, που θα οδηγούσε στον αύλειο χώρο. Στα βόρεια του X4 εκτείνεται ο δεύτερος χώρος του θερμού λουτρού (X5). Οι δυο χώροι θα πρέπει να επικοινωνούσαν με άνοιγμα στον κοινό τους τοίχο. Τα όρια του X5 δεν έχουν εντοπιστεί με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την κάτοψη του δωματίου. Στη νότια πλευρά της αυλής υπάρχει ένα έκτο δωμάτιο (X6), που επικοινωνούσε με την αυλή μέσω ενός ανοίγματος στη βόρεια πλευρά του και το οποίο θα πρέπει να είχε βοηθητικό χαρακτήρα. Αν και δεν

³³⁸ Η περιγραφή της συγκεκριμένης φάσης του λουτρού προέρχεται από την κάτοψη που παραθέτει η J. Biers, βλ. Biers 2003, σελ. 307, εικ. 18.2.

³³⁹ Η αρίθμηση των χώρων έχει γίνει από την υπογράφουσα. Η περιγραφή τους θα ξεκινήσει από την ανατολική πλευρά του αύλειου χώρου.

³⁴⁰ Τον X3 είχε αποκαλύψει η Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη από το έτος 1915. Ο X3 έχει τετράγωνη κάτοψη ενώ το εσωτερικό του ήταν διαρρυθμισμένο για δεξαμενή ύδατος. Ο εξωτερικός δυτικός τοίχος ήταν χτισμένος με οπτόπλινθους και το ύψος του ήταν 3,29 μ. ενώ στην κορυφή των τοίχων παρατηρείται χείλος πλάτους 0,60 μ. Η εσωτερική πλευρά των τοίχων έφερε επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα μέχρι ύψους 1,33 μ. ενώ σε μεγαλύτερο ύψος σώζονται ίχνη από ορθομαρμάρωση. Στη ΒΔ. γωνία του X3 υπήρχε οπή για την απορροή των υδάτων. Επίσης, οι εσωτερικές διαστάσεις της δεξαμενής ήταν 4,38 μ. x 6,70 μ. ΑΔ (1915), παράρτημ. σελ. 65. Επιπλέον, ο Williams κάνει λόγο για μια πισίνα της δεύτερης φάσης του λουτρού που αντικατέστησε εκείνη της πρώτης στον αύλειο χώρο, η οποία είχε διαστάσεις 4,52 μ. x 6,60 μ. αλλά βρισκόταν στη ΝΔ γωνία του οικοδομήματος. Hesperia 38 (1969), σελ. 63. Ο Williams θα πρέπει να αναφέρεται στην ίδια δεξαμενή, η οποία όμως βρισκόταν στη ΝΑ. γωνία του οικοδομήματος, αν και δεν κάνει καμία μνεία στο ΑΔ του 1915. Για τη θολωτή οροφή του X2, βλ. Vitti 2016, σελ. 242-245, εικ. 3.174-3.177.

έχει εντοπιστεί το *praeefurnium* του λουτρού, θα πρέπει να αναζητηθεί στα βόρεια των θερμών δωματίων. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η επιλογή της θέσης για την ανέγερση του Λουτρού Κ-2 δεν πρέπει να είναι τυχαία, καθώς σε κοντινή απόσταση βρίσκεται η κρήνη Πειρήνη, η οποία θα πρέπει να αποτελούσε τη βασική πηγή υδροδότησης του λουτρού.

Το σημείο ανέγερσης του Λουτρού Κ-2 στην αρχή του *cardo maximus* και σε κοντινή απόσταση από την Αγορά αποτελεί από τη μία πλευρά σημαντική απόδειξη της δημόσιας χρήσης του, ενώ από την άλλη έχει ανοίξει μεγάλη συζήτηση ως προς την ταυτότητά του. Η πλειονότητα των μελετητών³⁴¹ έχει ταυτίσει το εν λόγω λουτρό με τα λουτρά του Ευρυκλέους³⁴² που μνημονεύει ο Πausανίας³⁴³. Ο περιηγητής ακολουθεί τον δρόμο του Λεχαιού που οδηγούσε στο ομώνυμο λιμάνι και περιγράφει τα μνημεία αλλά και τα αγάλματα που συναντάει. Συγκεκριμένα, αναφέρει την κρήνη Πειρήνη και τον Περίβολο του Απόλλωνα ενώ στη συνέχεια του δρόμου μνημονεύει τα λουτρά του σπαρτιάτη Ευρυκλέους³⁴⁴, τα οποία βρίσκονταν πάνω στον δρόμο και

³⁴¹ ΑΔ 1915, παραρτημ. σελ. 65. Hesperia 43 (1974), σελ. 25, σημ. 1. Farrington 1999, σελ. 59.

³⁴² Η σπαρτιατική οικογένεια του Ευρυκλέους είχε σημαντική θέση στους αυτοκρατορικούς χρόνους και έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην επαρχία της Αχαΐας. Κουγέας 1928, σελ. 7-38. Bowersock 1961, σελ. 112-118. Rizakis 2001, σελ. 182 και 191-193. Balzat 2005, σελ. 335-350. Steinhauer 2010, σελ. 75-88. Η πρόωπη χρονολόγηση του Λουτρού Κ-2 αποτελεί βασικό επιχείρημα για να θεωρηθεί ιδρυτής του λουτρού ο Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής και όχι ο Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής Ηρκλανός. Θεωρία που ενισχύεται με τον τρόπο, με τον οποίο αναφέρεται στον Ευρυκλή ο περιηγητής. Ο Πausανίας και στις δύο φορές που αναφέρεται στον Ευρυκλή, χρησιμοποιεί απλά το όνομα Ευρυκλής και τον τοπικό χαρακτηρισμό, σπαρτιάτης. (2.3.5: *άνηρ σπαρτιάτης* και 3.14.6: *άνδρος σπαρτιάτου*). Με τον ίδιο τρόπο και ο Πλούταρχος, που όταν αναφέρεται στον Γάιο Ιούλιο Ευρυκλή, χρησιμοποιεί το όνομά του και τον τοπικό χαρακτηρισμό, *ο Λάκων* (Αντώνιος, 67.2). Τέλος, η χρηματοδότηση για την ανέγερση του Λουτρού Κ-2 στην πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας πρέπει να αποτελεί μέρος των ευεργεσιών του Γ. Ι. Ευρυκλέους ο οποίος υπήρξε μεγάλος ευεργέτης της Αχαΐας όπως μας μαρτυρούν και οι επιγραφικές πηγές. IG IV², 1 592. IG V, 1 970 (**Παράρτημα επιγραφών**).

³⁴³ 2.3.5.

³⁴⁴ Ο περιηγητής μας παραθέτει μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για τον τρόπο διακόσμησης των λουτρών του Ευρυκλέους. Αναφέρει ότι ο σπαρτιάτης Ευρυκλής είχε διακοσμήσει τα λουτρά με διάφορα είδη λίθων και ιδίως ενός πετρώματος που βγαίνει από το λατομείο των Κροκεών στη Λακωνία (Πausανίας, 2.3.5). Μια δεύτερη αναφορά για το λατομείο των Κροκεών υπάρχει στο τρίτο βιβλίο του Πausανία, στην οποία γίνεται λόγος για το είδος του λίθου που βγάζει το λατομείο των Κροκεών. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι λίθοι αυτοί είναι σαν ποταμόπετρες, οι οποίοι δουλεύονται δύσκολα αλλά αν κατεργαστούν κατάλληλα γίνονται ιδανικοί για τη διακόσμηση λουτρών και κρηνών (3.21.4). Ο κροκεάτης λίθος (*lapis laedaemonius*) για τον οποίο κάνει λόγο ο Πausανίας είναι ένας πράσινος πορφυρίτης που ήταν περιζήτητος από τους ρωμαίους για τα παραπάνω οικοδομήματα, καθώς γίνεται πολύ λαμπερός, όταν δουλευτεί και στη συνέχεια βραχεί. Επίσης, ο Λουκιανός αναφέρει ότι μια αίθουσα, μάλλον *frigidarium*, με τρεις κολυμβήθρες ψυχρού ύδατος ήταν διακοσμημένη με «*Λακαϊνή λίθη*» (Λουκιανός, Ιππίας ή Βαλλανειών, 5) αλλά και ο Στάτιος όταν περιγράφει το λουτρό του Ετρούσκου, αναφέρει ότι ήταν διακοσμημένο και με λίθους από τον Ευρώτα (Silvae 1.5.). Στο λατομείο των Κοκρεών αναφέρονται ο Στάβων (3.367) και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (NH 36.164). Η εκμετάλλευση του λατομείου των Κοκρεών θα πρέπει να χρονολογηθεί στην εποχή του Αυγούστου Dworakowska 1969, σελ. 1-38. Dworakowska 1975, σελ. 49-50, 64-65 και 90-91. Τέλος, ο κροκεάτης λίθος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής και στους βυζαντινούς χρόνους. Σε ανώνυμο κείμενο του 6^{ου} αι. μ.Χ. χαρακτηρίζεται ως το «πράσινο μάρμαρο» της Λακωνίας ενώ ο Προκόπιος το συγκρίνει με σμαράγδι. Αβραμέα 2012, σελ. 285-286.

δίπλα στο άγαλμα του Ποσειδώνα. Η πρώιμη χρονολόγηση του Λουτρού K-2 αποτελεί σημαντική μαρτυρία για να θεωρηθεί έργο του Γάιου Ιούλιου Ευρυκλέους, ο οποίος ως ευνοούμενος του Αυγούστου υπήρξε μεγάλος ευεργέτης της Πελοποννήσου³⁴⁵. Τέλος, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το εν λόγω λουτρικό συγκρότημα αν και προοριζόταν για δημόσια χρήση, η διαχείρισή του ίσως να άνηκε στην οικογένεια του χρηματοδότη και σε αυτή την περίπτωση, οι οποιοσδήποτε αλλαγές ή ανακατασκευές θα πρέπει να χρηματοδοτούνταν από τη σπαρτιατική οικογένεια ή σε διαφορετική περίπτωση το Λουτρό K-2 να κατασκευάστηκε λόγω ιδιωτικής ευεργεσίας αλλά να είχε δημόσιο χαρακτήρα.

3. Λουτρό K-3: Το βυζαντινό λουτρό³⁴⁶ νότια του Ναού E χτίστηκε πάνω σε οικοδόμημα των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο πιθανότατα άνηκε σε λουτρό (εικ. 73). Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν ένα μικρό τμήμα δωματίου με υπόκαυστο, μια μικρή δεξαμενή και ένα δάπεδο με πλάκες με σχήμα ψαροκόκαλου (*opus spicatum*)³⁴⁷. Η ύπαρξη του βυζαντινού λουτρού σε συνάρτηση με το υπόκαυστο και τη δεξαμενή των ρωμαϊκών χρόνων αποτελούν σημαντική μαρτυρία για τον λουτρικό χαρακτήρα του προγενέστερου οικοδομήματος. Τέλος, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών χρόνων μαρτυρούν³⁴⁸, ότι το οικοδόμημα πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο ενώ αρκετές μετατροπές φανερώνουν τη χρήση του χώρου μέχρι τον 5^ο ή 6^ο αι. μ.Χ. Η ακριβής όμως χρονολόγηση του ρωμαϊκού οικοδομήματος και η αποκατάσταση της κάτοψής του απαιτεί περαιτέρω ανασκαφική έρευνα.

4. Λουτρό K-4: Τμήμα λουτρού, επίσης, έχει εντοπιστεί στους πρόποδες της Ακροκορίνθου³⁴⁹ και συγκεκριμένα ανάμεσα στην κρήνη του Hadji Mustafa³⁵⁰ και τον Ναό E³⁵¹ (εικ. 74).

Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας το έτος 1973 έφεραν στο φως τμήμα υποκαύστου και των τοίχων. Οι τελευταίοι ήταν κατασκευασμένοι μέχρι το ύψος των υποκαύστων με οπτόπλινθους (*opus testaceum*) ενώ το ανώτερο τμήμα τους

³⁴⁵ Για τον ευεργέτη, Γάιο Ιούλιο Ευρυκλή. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 44-45, σημ. 230-232 και σελ. 160.

³⁴⁶ Το λουτρικό συγκρότημα των βυζαντινών χρόνων χρονολογείται στα τέλη του 11^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 12 αι. μ.Χ. *Hesperia* 66 (1997), αρ. 1, σελ. 37-40, εικ.10, πιν. 16.

³⁴⁷ AR 1995, σελ. 11.

³⁴⁸ *Hesperia* 66 (1997), αρ. 1, σελ. 40-41.

³⁴⁹ Biers 2003, σελ. 307-308, σημ. 16. Biers 1985, σελ. 1, σημ. 2.

³⁵⁰ Για την κρήνη του Hadji Mustafa, βλ. ΑΔ 21 (1966), σελ. 139. Landon 2003, σελ. 58, αρ.4. *Hesperia* 82 (2013), no. 2, σελ. 344, 346, 356 και 359, εικ. 1:6.

³⁵¹ Συγκεκριμένα τα λουτρά βρίσκονται 180 μέτρα νότια του Ναού E.

με ασβεστόλιθους. Η J. Biers³⁵² θεωρεί το λουτρό σύγχρονο με τη 2^η φάση (εποχή των Φλαβίων) του Λουτρού Κ-2 λόγω του τρόπου κατασκευής των ανασκαμμένων τοίχων ενώ ο A. Farrington³⁵³ υποστηρίζει, ότι η εύρεση μόνο του υποκαύστου δεν αποτελεί απόδειξη της ρωμαϊκής χρονολόγησης του οικοδομήματος. Η ανέγερση του Λουτρού Κ-4 σε κοντινή απόσταση με την κρήνη Hadji Mustafa μας μαρτυρεί τον τρόπο υδροδότησης του.

5. Λουτρό Κ-5: Στο οικόπεδο Κ. Γιάννου³⁵⁴ έχει αποκαλυφθεί μικρό λουτρό που χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} με αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Το εν λόγω βαλανείο³⁵⁵ εκτεινόταν ανατολικότερα προς το όμορο οικόπεδο Θ. Κεφαλά, στο οποίο είχαν εντοπιστεί στις αρχές της δεκαετίας του '90 ρωμαϊκά λείψανα λουτρικού συγκροτήματος³⁵⁶ (εικ. 75).

Στο οικόπεδο Κ. Γιάννου, έχουν εντοπιστεί δύο ατομικοί χώροι λουτρού (λουτήρες) και ένας ορθογώνιος χώρος (X4)³⁵⁷ (1,62 x 1,90 μ.). Οι τοίχοι του X4 που σώζονται σε ύψος 2,50 μ. ήταν διακοσμημένοι με ορθομαρμάρωση. Επίσης, στις τρεις πλευρές του X4 έχουν εντοπιστεί μικρές ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες ήταν συμμετρικά τοποθετημένες και βρίσκονταν στο ψηλότερο σημείο των τοίχων. Οι συγκεκριμένες κόγχες διαμόρφωναν ένα είδος «νυμφαίου», όπου υπήρχαν δίοδοι ανάμεσά τους και δημιουργούσαν πίδακες με νερό, το οποίο έπεφτε από ψηλά μέσα στο χώρο. Η απουσία εύρεσης συστήματος θέρμανσης στο X4 έχει οδηγήσει στην πιθανή ταύτισή του με το *frigidarium*. Επιπλέον, ανατολικά του X4 έχει εντοπιστεί μια δεξαμενή (0,65 x 0,85 μ. και βάθους 1,10μ.) που το δάπεδό της ήταν στρωμένο με κεραμίδες και οι τοίχοι της έφεραν εσωτερικά υδραυλικό κονίαμα και ένας ακόμα μικρός χώρος (0,50 x 0,70 μ.), ο οποίος πιθανόν να μπορούσε να ταυτιστεί με τον κλίβανο (*prae-furnium*). Τέλος, οι ανασκαφές έφεραν στο φως ένα ιδιαίτερο επιμελημένο σύστημα υδροδότησης και κυκλοφορίας του αέρα που αποτελούνταν από τρία φρεάτια και πέντε πήλινους αγωγούς.

---

³⁵² Biers 2003, σελ. 308.

³⁵³ Farrington 1999, σελ. 59, σημ. 19.

³⁵⁴ ΑΔ 52 (1997), σελ. 147. ΑΔ 53 (1998), σελ. 136.

³⁵⁵ Η J. Biers αναφέρει ότι οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία εντόπισαν ρωμαϊκό λουτρό, το οποίο διέθετε ένα δωμάτιο για θερμό λουτρό με τρεις κόγχες που περιείχαν πισίνες. Biers 2003, σελ. 317. Η αρχαιολόγος θα πρέπει να εννοεί το μικρό λουτρό που έχει εντοπιστεί στα οικόπεδα Θ. Κεφαλά και Κ. Γιάννου, παρόλο που στο άρθρο της δεν υπάρχει κάποια παραπομπή στα ΑΔ. Ίσως να μην είχαν εκδοθεί ακόμα.

³⁵⁶ Το εν λόγω οικόπεδο εντοπίζεται 60 μ. ΒΑ. του Λουτρού Κ-7 και οι πρώτες αναφορές για τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου Θ. Κεφαλά έκαναν λόγο για τη σχέση τους με το Λουτρό Κ-7 βλ. ΑΔ 46 (1991), σελ. 106. ΑΔ 49 (1994), σελ. 161.

³⁵⁷ Χρησιμοποιείται η αρίθμηση από το ΑΔ 53 (1998), σελ. 136.

6. Λουτρό K-6: Στην περιοχή Μπαρουζίτικα, 200 μέτρα δυτικά του γυμνασίου και 100 μ. βόρεια του δρόμου που οδηγεί στο Χελιωτόμυλο εντοπίζεται ακόμα ένα λουτρό (εικ. 76) που η πρώτη του οικοδομική φάση χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. ενώ παρατηρείται και μια δεύτερη στον 4^ο αι. μ.Χ. ή και αργότερα.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του λουτρού δεν είναι ορατά στις μέρες μας αλλά οι ανασκαφείς κάνουν λόγο για ένα χώρο (X1) με υπόκαυστα και δύο πισίνες, μία κυκλικής κάτοψης (X2) (διαμ. 4,5 μ.) και μια ορθογώνιας (X3)³⁵⁸. Ο X1 έφερε πεσσίσκους με πήλινες πλάκες ενώ οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum* (εικ. 77)³⁵⁹. Επίσης, σώζεται αποσπασματικά ψηφιδωτό δάπεδο (εικ. 78) του *tepidarium* που χρονολογείται στην πρώτη οικοδομική φάση του συγκροτήματος, δηλαδή στον 2^ο αι. μ.Χ.³⁶⁰.

7. Λουτρό K-7: Το σημαντικότερο λουτρικό συγκρότημα που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην Κόρινθο είναι το Μεγάλο Λουτρό στο δρόμο του Λεχαιού³⁶¹ (εικ. 79). Στα ανατολικά του δρόμου του Λεχαιού έχει εντοπιστεί μεγάλο λουτρικό συγκρότημα, γνωστό ως Μεγάλο Λουτρό της οδού Λεχαιού. Οι έρευνες δεν έχουν φέρει στο φως το σύνολο του οικοδομήματος αλλά έχουν εντοπίσει τους κύριους χώρους του.

Το εν λόγω λουτρό ανιδρύθηκε περίπου στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ.³⁶² (εικ. 80) και ήταν σε χρήση μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ. Σε όλο το διάστημα της λειτουργίας του υπέστη πολλές μετατροπές και αλλαγές, οι οποίες χρονολογούνται στον 3^ο αι. μ.Χ., στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 81) και στις αρχές του 6^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 82). Επίσης, η θέση του, καθώς βρίσκεται κατά μήκος της κεντρικής αρτηρίας (*cardo maximus*) που οδηγούσε από το *forum* της πόλης στο επίνειό της, το Λέχαιο αλλά και η έκτασή του αποτελούν βασικά στοιχεία για τον δημόσιο χαρακτήρα του.

³⁵⁸ Biers 2003, σελ. 308, σημ. 18. BCH 83 (1959), σελ. 604 και 606, εικ. 1-2.

³⁵⁹ Η περιγραφή του X1 έγινε σύμφωνα με την εικόνα 1 από το BCH 83 (1959), σελ. 604.

³⁶⁰ Οι αναφορές για το λουτρό δεν ξεκαθαρίζουν αν ο X1 με το υπόκαυστο ταυτίζεται με το *tepidarium* που έφερε ψηφιδωτό δάπεδο. BCH 83 (1959), σελ. 604, εικ. 2. Το ψηφιδωτό έχει συντηρηθεί και μεταφερθεί στο μουσείο της Κορίνθου. Biers 2003, σελ. 308, σημ. 18. Σύμφωνα με την Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, η χρονολόγηση του ψηφιδωτού θα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 5^{ου} αι. μ.Χ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1997, σελ. 94, σημ. 77, εικ. 132 α -133 α.

³⁶¹ Biers 1985. Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση της J. Biers.

³⁶² Biers 1985, σελ. 61-63. Vitti 2016, σελ. 242. Πρόσφατα έχει προταθεί όμως και μια προωμότερη χρονολόγηση βασισμένη σε αρχιτεκτονικά στοιχεία, η οποία τοποθετεί το Λουτρό K-7 στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. Strocka 2010, σελ. 79-81

Η πρόσβαση³⁶³ στο λουτρό πραγματοποιούνταν από μια είσοδο, πλάτους 10,9 μ., στα ανατολικά του *cardo maximus* ανάμεσα από μια σειρά καταστημάτων (*tabernae*), τα οποία αναπτύσσονταν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της κεντρικής αρτηρίας³⁶⁴. Στο τέλος της εισόδου, συναντούσε κανείς μια πλακόστρωτη αυλή, η οποία πλαισιωνόταν στα δυτικά από κιονοστοιχία ενώ στα ανατολικά από μια μαρμάρινη πρόσοψη που χωριζόταν σε δύο επίπεδα (εικ. 83-84). Η μαρμάρινη πρόσοψη εκτεινόταν κατά μήκος του δυτικού τοίχου του X3, του νοτιοδυτικού τοίχου του X5 και του βορειοδυτικού τοίχου του X7 και έφερε κόγχες και παράθυρα σε όλη την έκτασή της. Επίσης, ο αύλειος χώρος φιλοξενούσε μια ρηχή πισίνα, διακοσμητικού χαρακτήρα που ακολουθούσε την πορεία της πρόσοψης.

Οι μέχρι τώρα ανασκαφές έχουν εντοπίσει πέντε (5) κύριους χώρους, οι οποίοι θα παρουσιαστούν από τα Α. προς τα Δ. Ο χώρος 1 (X1) έχει ταυτιστεί με το *frigidarium*, καθώς δεν έχει εντοπιστεί κανένα ίχνος συστήματος θέρμανσης. Αν και δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του, η κάτοψή του είναι σταυροειδής. Στο κέντρο του X1 υπάρχει μια δεξαμενή κυκλικής διατομής (διαμ. 6,5 μ.) με βάθος περίπου 1 μ. ενώ η στενή του βαθμίδα, περιμετρικά της πισίνας βρισκόταν σε βάθος 0,46 μ. Επίσης, ο X1 διέθετε ακόμα δύο δεξαμενές στις στενές του πλευρές, οι οποίες πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενές ψυχρού ύδατος ενώ η δυτική του πλευρά που έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό της, διέθετε κόγχες³⁶⁵, ημικυκλικές και ορθογώνιες, στις οποίες θα πρέπει να κατέληγαν αγωγοί νερού. Οι τοίχοι του X1 ήταν επενδεδυμένοι με μάρμαρο, όπως αποδεικνύουν οι *in situ* ορθομαρμαρώσεις και τα ποικίλα μαρμάρινα θραύσματα³⁶⁶ που έχουν βρεθεί στο εσωτερικό του δωματίου. Στο *frigidarium*, επίσης, έχει εντοπιστεί τμήμα από σύμπλεγμα του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας (εικ. 85) που ίσως το στόμα του ζώου να χρησιμοποιούνταν ως

³⁶³ Biers 1985, σελ. 7-8. Η είσοδος όμως για τους κύριους χώρους του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού, καθώς η μαρμάρινη πρόσοψη που είχε καθάρα διακοσμητικό χαρακτήρα, οδηγούσε κατευθείαν στους χώρους του θερμού λουτρού και η συνήθης πορεία των λουομένων ήταν από τους ψυχρούς χώρους προς τους θερμότερους. Σύμφωνα με την J. Biers, οι λουόμενοι πρέπει να εισέρχονταν στο λουτρό από τα βόρεια ή τα νότια, να άφηναν τα ρούχα τους σε βοηθητικούς χώρους και στη συνέχεια να έμπαιναν στους χώρους του κυρίως λουτρού. Ο.π., σελ. 313.

³⁶⁴ Όπως αναφέρεται και παραπάνω, παρόμοιος τρόπος πρόσβασης παρατηρείται και στο Λουτρό K-2.

³⁶⁵ Σε κάποιες από τις κόγχες του X1 έχουν εντοπιστεί κατά χώρα τμήματα από *lapis lacedaemonius*. Είδος πράσινου μαρμάρου που χρησιμοποιούνταν κατά κόρον σε λουτρά και κυρίως σε σημεία όπου υπήρχε νερό. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 60-61, σημ. 344.

³⁶⁶ Στο X1 έχουν εντοπιστεί εκτός από θραύσματα άσπρου μαρμάρου και τμήματα από *giallo antico*, *rosso antico* και *lapis lacedaemonius*. Το τελευταίο πέτρωμα όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω χρησιμοποιούνταν συχνά σε χώρους με τρεχούμενο νερό. Επίσης, στον X1 έχουν εντοπιστεί και μικροί κίονες από τον λακωνικό λίθο.

κρουνός νερού³⁶⁷. Άλλα μαρμάρινα γλυπτά που έχουν βρεθεί στο X1 είναι ένα μαρμάρινο κεφάλι Πανός (**εικ. 86**)³⁶⁸ και τμήμα κεφαλής γενειοφόρου άνδρα³⁶⁹.

Στα δυτικά του X1 εντοπίζεται δεύτερος χώρος (X2), με τον οποίο επικοινωνούσε με άνοιγμα στο κέντρο του ανατολικού τοίχου του X2³⁷⁰. Το εν λόγω δωμάτιο υπέστη πολλές επεμβάσεις καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, όπως φανερώνει η ύπαρξη τεσσάρων δαπέδων. Η χρήση του X2 θα πρέπει να σχετιζόταν με τη διαδικασία του χλιαρού λουτρού (*tepidarium*), όπως μαρτυρούν οι πεσσίσκοι της υπόκαυσης και η απουσία συστήματος θέρμανσης των τοίχων³⁷¹. Η κάτοψη του X2 ήταν επιμήκης και οι δύο στενές του πλευρές κατέληγαν σε δύο αψιδωτές δεξαμενές (**εικ. 87**), οι οποίες θα πρέπει να χρονολογηθούν στη δεύτερη φάση του λουτρού (3^{ος} αι. μ.Χ.) ενώ η πρόσβαση σε αυτές πραγματοποιούνταν μέσω τριών βαθμίδων. Οι τοίχοι και αυτού του δωματίου έφεραν ορθομαρμαρώσεις³⁷², όπως αποδεικνύουν τα θραύσματα ποικίλων μαρμάρων που έχουν εντοπιστεί ενώ η οροφή ήταν θολωτή και κατασκευασμένη από τσιμέντο και με σειρά από *tegulae bipedales*³⁷³. Τέλος, στη νότια δεξαμενή έχει εντοπιστεί κεφαλή μαρμάρινου αντιγράφου του Ερμή του Πολυκλείτου³⁷⁴ (**εικ. 88**).

Δυτικά του X2 εκτεινόταν ένας μεγαλύτερος χώρος (X3) που θα πρέπει να ταυτιστεί με το *caldarium*. Οι δύο χώροι είχαν τον ίδιο άξονα και επικοινωνούσαν με δύο ανοίγματα. Ο X3 ήταν επιμήκης (8,9 μ. x 17,65 μ.³⁷⁵ και με μέγιστο ύψος 11,13-13,35 μ.) με δύο ημικυκλικές απολήξεις στις στενές του πλευρές (**εικ. 89**) (βάθος 1,42 μ.), οι οποίες πρέπει να χρονολογηθούν στη 2^η φάση (3^{ος} αι. μ.Χ.). Οι τοίχοι του X3 ήταν και αυτοί επενδεδυμένοι με μαρμάρινες πλάκες ενώ και σε αυτόν τον χώρο η στέγη ήταν θολωτή³⁷⁶. Επίσης, η ταύτιση του χώρου με *caldarium* πρέπει να οφείλεται στην ύπαρξη συστήματος θέρμανσης όχι μόνο του δαπέδου αλλά και των τοίχων, σε αντίθεση με τον X2, όπου υπάρχει μόνο υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης.

³⁶⁷ Biers 1985, σελ. 37, pl. 29 a. Για την κρηναία λειτουργία του συγκεκριμένου συμπλέγματος βλ. Αριστοδήμου 2008, σελ. 126 και 241. Robinson 2013, σελ. 374.

³⁶⁸ Robinson 2013, σελ. 375.

³⁶⁹ Biers 1985, σελ. 37, pl. 29 b-c.

³⁷⁰ Ο άξονας του X2 έχει απόκλιση κατά 13^ο από εκείνον του X1.

³⁷¹ Το υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης του X2 επικοινωνούσε με το σύστημα του X3 στα δυτικά. Με αποτέλεσμα το υπόκαυστο του X2 να διέθετε δικό του *praefurnium*. Biers 1985, σελ. 38.

³⁷² Οι ορθομαρμαρώσεις του εν λόγω δωματίου αποτελούνταν κυρίως από λευκό μάρμαρο αλλά και από *fiore di pescio* και *lapis lacedaemonius*. Επίσης, ο λακωνικός λίθος έχει χρησιμοποιηθεί και για την κατασκευή τριών βάσεων κίωνων που κοσμούσαν τις δύο εισόδους που οδηγούσαν στον X3.

³⁷³ Vitti 2016, σελ. 215-216.

³⁷⁴ BCH 90 (1966), σελ. 756, εικ. 9. AD 21 (1966), σελ. 136, πιν. 129 a. Hesperia 44 (1975), σελ. 290-292, αρ. 2, πιν. 71.

³⁷⁵ Στο μήκος 17, 65 μ. συμπεριλαμβάνονται και οι δύο ημικυκλικές απολήξεις.

³⁷⁶ Vitti 2016, σελ. 217-222.

Το δάπεδο των υποκαύστων είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες ενώ οι πεσσίσκοι φέρουν διαφορετικά μεγέθη και σχήματα πλίνθων, γεγονός που αποδεικνύει τις επισκευές κατά τη διάρκεια της μακράς λειτουργίας του. Η εντοίχια θέρμανση³⁷⁷ επιτυγχάνεται με τη βοήθεια των *tegulae mammatae* και τη χρήση πήλινων *πηνίων* (εικ. 90)³⁷⁸. Οι τελευταίοι τοποθετούνταν ανάμεσα στην τοιχοποιία και τις εξωτερικές πήλινες πλάκες δημιουργώντας ένα κενό για τη μεταφορά του θερμού αέρα και χάρης σε ένα μεταλλικό «καρφί» σε σχήμα T που διαπερνούσε το *πηνίο* και την τοιχοποιία, σταθεροποιούνταν οι πήλινες πλάκες³⁷⁹. Οι μέχρι τώρα έρευνες έχουν φέρει στο φως το βόρειο μισό του X3 και οι ανασκαφείς κάνουν λόγο για την ύπαρξη τριών δεξαμενών ύδατος που δεν θα πρέπει όμως να χρονολογηθούν στην πρώτη οικοδομική φάση. Η προγενέστερη που βρίσκεται στο κέντρο του δωματίου και πρέπει να τοποθετηθεί στη 2^η φάση, είχε ορθογώνια κάτοψη και ήταν σχετικά ρηχή (0,20-0,25 μ.). Η δεύτερη δεξαμενή ήταν αψιδωτή³⁸⁰, καθώς κάλυπτε το σύνολο της βόρειας αψίδας, ενώ επικοινωνούσε μέσω ενός ανοίγματος με τον X5. Η πρόσβαση σε αυτή πραγματοποιούνταν μέσω δύο βαθμίδων ενώ οι τοίχοι της έφεραν ορθομαρμάρωση. Η τελευταία δεξαμενή εντοπίζεται απέναντι από τον δυτικό τοίχο και πρέπει να τοποθετηθεί στις επισκευές της 3^{ης} φάσης. Οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις που γνώρισε ο χώρος μαρτυρούνται και από τα τρία διαφορετικά δάπεδα που έχουν ανασκαφεί. Τέλος, ο X3 θα πρέπει να ήταν διακοσμημένος και αυτός με γλυπτά, όπως μαρτυρούν τα θραύσματα μαρμάρινων αγαλμάτων που έχουν εντοπιστεί στο εσωτερικό του³⁸¹.

Στα βορειοδυτικά του X3 βρίσκεται ο χώρος 5 που έχει τετράγωνη κάτοψη (12 x 12 μ.). Ο X5 χρησιμοποιούνταν και αυτός για τη διαδικασία του θερμού λουτρού (εικ. 91), όπως αποδεικνύει η ύπαρξη συστήματος θέρμανσης του δαπέδου και των

---

³⁷⁷Biers 1985, σελ. 46. Biers 2003, σελ. 310, εικ. 18.8.

³⁷⁸Η χρήση πήλινων *πηνίων* για τη θέρμανση των τοίχων συναντάται και σε δύο κορινθιακά λουτρά των πρωτοβυζαντινών χρόνων. Σε αυτό το σημείο δεν γνωρίζουμε αν η εν λόγω μέθοδος θέρμανσης του Λουτρού K-7 ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση ή σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή. Biers 2003, σελ. 311.

³⁷⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η άποψη του C. Giuliani, ο οποίος υποστηρίζει ότι υπήρχε σύστημα θέρμανσης και στην οροφή. Η θεωρία του ιταλού αρχαιολόγου στηρίζεται στην εύρεση ορισμένων μεταλλικών αντικειμένων που παρόμοιά τους είχαν χρησιμοποιηθεί σε οροφές των λουτρών της έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι. Biers 1985, σελ. 47, σημ. 32-34. Yegül 1992, σελ. 366-368. Η ανασκαφέας από την άλλη πλευρά θεωρεί ότι οι σύνδεσμοι ίσως να χρησιμοποιήθηκαν για τη στήριξη του αρχιτεκτονικού διακόσμου. Biers 2003, σελ. 313-314.

³⁸⁰ Σε αυτό το σημείο έχει εντοπιστεί κίονας, παρόμοιος με εκείνων του X1, από *lapis lacedaemonius*.

³⁸¹Biers 1985, σελ. 48, pl. 29 d.

τοιχών. Το δάπεδο θερμαίνονταν με τη βοήθεια των πεσσίσκων³⁸² ενώ οι τοίχοι με εντοιχίες σωληνώσεις (*tubuli*)³⁸³ (εικ. 92). Επίσης, έχουν εντοπιστεί πέντε ανοίγματα στο επίπεδο των υποκαύστων, μέσω των οποίων διοχετευόταν ο θερμός αέρας. Συγκεκριμένα, η υπόγεια είσοδος στην ανατολική πλευρά του X5 ένωνε το χώρο των υποκαύστων του X5 και του X3³⁸⁴. Οι τοίχοι του X5 - όπως και το σύνολο του λουτρού - ήταν καλυμμένοι με μάρμαρο, κυρίως λευκό, ενώ η στέγη του θα πρέπει να ήταν καμαροσκεπής³⁸⁵. Επίσης, έχουν εντοπιστεί και αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως μια βάση από μάρμαρο *rosso antico* και μικροί κίονες από *lacedaemonius*.

Στα νοτιοδυτικά του X3, εκτείνεται ο X7 που θα πρέπει να είχε την ίδια κάτοψη και κατεύθυνση με εκείνον του X5. Οι έρευνες έχουν αποκαλύψει μόνο ένα μικρό τμήμα της βορειοανατολικής γωνίας του X7 (εικ. 93), καθώς και μέρος του ανατολικού τοίχου. Στην ανασκαμμένη γωνία του X7 αποκαλύφθηκε τμήμα πισίνας ενώ στους τοίχους του X7 παρατηρείται κενό, το οποίο επέτρεπε την κυκλοφορία του θερμού αέρα μέσω πήλινων σωληνώσεων. Επίσης, η πισίνα ήταν καλυμμένη με μάρμαρο υπόφαιου χρώματος ενώ οι τοίχοι έφεραν λευκή ορθομαρμάρωση. Τέλος, οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν εντοπίσει τμήματα από βοηθητικούς χώρους (X4, X8, X9), εστίες για τη θέρμανση των αντίστοιχων δωματίων, καθώς και μέρος από το σύστημα υδροδότησης του λουτρού.

Το εν λόγω συγκρότημα αποτελεί το μεγαλύτερο λουτρικό συγκρότημα που έχει αποκαλυφθεί στην πρωτεύουσα της Αχαΐας και η ανέγερση του θα πρέπει να αποτελούσε κρατική απόφαση χωρίς όμως να γνωρίζουμε αν η απόφαση προερχόταν από την κεντρική εξουσία ή από την τοπική αρχή. Τέλος, η Biers αναφέρει ότι το Λουτρό K-7 ανήκει στον τύπο του «μικρού αυτοκρατορικού»³⁸⁶, βάσει του οποίου οι λουτρικοί χώροι αναπτύσσονται εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα.

8. Λουτρό K-8: Βόρεια του θεάτρου (75-100 μ.) εντοπίστηκε ένα οικοδόμημα που πρέπει να ταυτιστεί με λουτρό³⁸⁷ (εικ. 94). Η ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το

---

³⁸² Οι ποικίλοι πλίνθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των πεσσίσκων μαρτυρούν τις διάφορες επισκευές που υπέστη ο X5.

³⁸³ Η εύρεση μιας προεξοχής *tegulae mammatae* και ενός πήλινου σωλήνα (*tubulus*), όμοιου με εκείνα από το X3 μαρτυρεί είτε την ταυτόχρονη χρήση διαφορετικών μεθόδων θέρμανσης είτε τις επισκευές που υπέστη ο χώρος 5.

³⁸⁴ Biers 1985, σελ. 46 -51, σημ. 38.

³⁸⁵ Vitti 2016, σελ. 222-224.

³⁸⁶ Krencker 1929, σελ. 180. Yegül, 1992, σελ. 130. Biers 2003, σελ. 313, σημ. 55.

³⁸⁷ Farrington 1999, σελ. 57-60.

έτος 1910, έφερε στο φως μόνο μικρό τμήμα των τοίχων του οικοδομήματος³⁸⁸. Συγκεκριμένα, έχουν ανασκαφεί δύο παράλληλοι τοίχοι μήκους 17 μέτρων κατασκευασμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*, οι οποίοι θα πρέπει να οριοθετούσαν έναν μεγάλο χώρο με ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες (εικ. 95-96). Παρόμοιες κατόψεις παρατηρούνται και σε χώρους λουτρικών συγκροτημάτων στην Μικρά Ασία και την Αφρική³⁸⁹. Η ύπαρξη μιας ημικυκλικής κόγχης στη βόρεια πλευρά του Ν. τοίχου που παραπέμπει σε κάτοψη θερμών δωματίων (*caldaria*) σε λουτρά της Μικράς Ασίας, ο προσανατολισμός του δωματίου (Δ.-Α.) αλλά και το οικοδομικό υλικό είναι τρία στοιχεία που ενισχύουν την υπόθεση, ότι πρόκειται για λουτρικό συγκρότημα. Στη Σπάρτη, επίσης, έχει εντοπιστεί σε κοντινή απόσταση από το θέατρο, ρωμαϊκό λουτρό (Λουτρό Σ-9) δημόσιου χαρακτήρα με παρόμοιο δωμάτιο. Συγκεκριμένα, ο Χώρος 2 (X2) του λουτρού από την Σπάρτη ήταν ορθογώνιος και έφερε εναλλάξ ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες στη βόρεια πλευρά του³⁹⁰. Η ύπαρξη λουτρικού συγκροτήματος κοντά σε χώρους όπου τελούνταν αθλητικά δρώμενα ήταν αρκετά διαδεδομένη ενώ η γειτνίασή του με το θέατρο μαρτυρεί τον δημόσιο χαρακτήρα του.

Η χρονολόγηση του κτηρίου είναι αρκετά προβληματική και μπορεί να στηριχθεί μόνο στην εξέταση των οπτόπλινθων. Το οικοδόμημα θα πρέπει να είναι μεταγενέστερο του Λουτρού Κ-7, καθώς οι πλίνθοι του Κ-8 είναι λεπτότερες από το Κ-7, αν και η χρονολόγησή του μόνο με βάση τις πλίνθους ενέχει κινδύνους. Το Λουτρό Σ-9 της λακωνικής πόλης που έχει ένα παρόμοιο δωμάτιο είναι μεταγενέστερο του Λουτρού Κ-7 και χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Ο Farrington³⁹¹ διατυπώνει την υπόνοια, ότι ίσως το συγκεκριμένο λουτρό θα μπορούσε να ταυτιστεί με το αδριάνειο λουτρό, το οποίο μνημονεύει ο Πausανίας. Αυτή η υπόθεση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχει ταυτιστεί το λουτρό που αποδίδεται στον ρωμαίο αυτοκράτορα. Σε αυτήν την περίπτωση όμως θα πρέπει βέβαια το οικοδόμημα να χρονολογηθεί νωρίτερα από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. Το λουτρό του Αδριανού που μνημονεύει ο Πausανία (2.3.5) θα μπορούσε να αποτελεί έργο της προηγούμενης δυναστείας και συγκεκριμένα του Δομιτιανού, το

---

³⁸⁸ Η ανασκαφή του συγκεκριμένου οικοδομήματος παραμένει αδημοσίευτη. Οι αναφορές που γίνονται στην εν λόγω εργασία στηρίζονται στο άρθρο της J. Biers, η οποία είχε πρόσβαση στα ημερολόγια της ανασκαφής. Biers 2003, σελ. 308, σημ. 20-24.

³⁸⁹ Yegül 1992, εικ. 491, 492 και 503.

³⁹⁰ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 92..

³⁹¹ Farrington 1999, σελ. 60.

οποίο είτε ολοκληρώθηκε επί Αδριανού είτε λόγω της καταδίκης της μνήμης του Δομιτιανού να λησμονήθηκε το όνομά του³⁹². Σε αυτή την περίπτωση, το λουτρό που αναφέρεται ο Πausanias θα πρέπει να αναζητηθεί σε οικοδόμημα ή να ταυτιστεί με οικοδόμημα που θα χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. Μια υποψηφιότητα θα μπορούσε να είναι το Λουτρό K-5 λόγω της χρονολόγησής του αλλά και της θέσης του.

9. Λουτρό K-9: Λουτρό³⁹³ των ρωμαϊκών χρόνων έχει βρεθεί στην περιοχή κοντά στο Αμφιθέατρο³⁹⁴ (εικ. 97). Ο εντοπισμός του οφείλεται στις γεωφυσικές έρευνες της Αμερικανικής Σχολής σε συνεργασία με το Fitch Laboratory της Βρετανικής Σχολής, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή ενώ η ανασκαφή του λουτρού θα πραγματοποιηθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Δυστυχώς δεν έχουμε καμία περαιτέρω πληροφορία για το εν λόγω λουτρό³⁹⁵ αλλά έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ύπαρξη λουτρικού συγκροτήματος δίπλα σε ένα ακόμα χώρο άθλησης και θέασης. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Λουτρό K-9 λόγω της γειννιάσής του με το Αμφιθέατρο θα πρέπει είχε δημόσιο χαρακτήρα.

10. Λουτρό K-10: Τέλος, η ύπαρξη μιας λατινικής επιγραφής ανεβάζει τον αριθμό των γνωστών σε μας λουτρών της Κορίνθου. Σύμφωνα με την επιγραφή (Corinth 8,3 131)³⁹⁶, ο Granius Bassus³⁹⁷ και οι συνεργάτες του πρέπει να επισκεύασαν τμήμα κάποιου λουτρού (**εικ. 98 - Παράρτημα επιγραφών**). Τα θραύσματα της επιγραφής έχουν εντοπιστεί στη Νότια Στοά³⁹⁸ και η επιγραφή πρέπει να χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 1^{ου} αι. μ.Χ. λόγω των γραμμάτων αλλά και του ονόματος Granius

---

³⁹² Η παραπάνω πρακτική ήταν συνήθης, όπως μας μαρτυρούν και οι πηγές. Ο Σουητώσιος (Domitianus, 5.) μας αναφέρει ότι ο Δομιτιανός αναστήλωσε πολλά από τα δημόσια κτήρια της Ρώμης που είχαν καταστραφεί λόγω της πυρκαγιάς του 80 μ.Χ. και ανέγραψε μόνο το δικό του όνομα χωρίς να μνημονεύει τον πρώτο κτίστη. Επίσης, ο Δομιτιανός ανοικοδόμησε μια καινούργια αγορά που στις μέρες του Σουητώσιου (Domitianus, 5) ήταν γνωστή με το όνομα του Νέρβα, καθώς εκείνος την ολοκλήρωσε και την εγκαινίασε. Jones 1992, σελ. 79-98.

³⁹³ Biers 2003, σελ. 317, σημ. 79. Στην υποσημείωση 79 παρατίθεται μια ηλεκτρονική διεύθυνση για τις γεωφυσικές μελέτες, η οποία όμως δεν μπορεί να εντοπιστεί στο διαδίκτυο.

³⁹⁴ Για το Αμφιθέατρο βλ. JRA 10, σελ. 124-125.

³⁹⁵ Το μόνο που γνωρίζουμε για το Λουτρό K-9 είναι ότι βρίσκεται κοντά στο Αμφιθέατρο και ότι ήταν μικρό ό.π. Biers 2003.

³⁹⁶ West 1931, σελ. 61, αρ. 131, πιν. 13. Biers 2003, σελ. 305, σημ. 8.

³⁹⁷ Ο Q. Granius Bassus ήταν γιος του Quintus που υπήρξε *procurator* (ανθύπατος) του Αυγούστου ενώ ο ίδιος πρέπει να είχε το «αξίωμα» του *praefectus fabrum* Για το συγκεκριμένο αξίωμα, βλ. Ριζάκης 2008, σελ. 189-198. Επίσης, είναι γνωστός και από μια ακόμα επιγραφή που εντοπίστηκε και αυτή στη Νότια Στοά και αναφέρει ότι ο Granius Bassus με δικά του έξοδα αφιέρωσε κάτι στην πόλη. (**Παράρτημα επιγραφών**) Για τη δεύτερη επιγραφή βλ. West 1931, σελ. 60, αρ. 130, πιν. 15. Hesperia 10 (1941), σελ. 388-390. Rizakis-Zoumbaki 2001, σελ. 325-326.

³⁹⁸ Τα είκοσι δύο (22) θραύσματα εντοπίστηκαν στα ανατολικά της Νότιας Στοάς ενώ ένα (1) έχει βρεθεί στην Ιουλία Βασιλική. West 1931, σελ. 61.

Bassus. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν εντοπίσει λουτρό των πρώτων αυτοκρατορικών χρόνων στα ανατολικά της Αγοράς.

Σπάρτη

Η αρχαία Σπάρτη, όπως και η σύγχρονη πόλη, βρισκόταν στο βόρειο τμήμα της εύφορης κοιλάδας του Ευρώτα και ανάμεσα στις οροσειρές του Πάρνωνα και του Ταΰγέτου³⁹⁹. Συγκεκριμένα, η αρχαία πόλη ήταν κτισμένη σε ένα πλάτωμα με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ που οριοθετούνταν ανατολικά από τον ποταμό Ευρώτα, νοτιοδυτικά από τον παραπόταμο της Μαγούλας και βόρεια από το ρέμα της Μούσγας⁴⁰⁰.

Η Σπάρτη ως μια από τις σημαντικότερες ελληνικές πόλεις-κράτη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων ανά τους αιώνες. Στο σύνολο της ιστορίας της υπήρξε μια αυτοδύναμη και υπολογίσιμη δύναμη που διακρινόταν για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Τα θεμέλια της εδαφικής της επέκτασης τίθενται ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. (Μεσσηνιακοί πόλεμοι) ενώ σε μείζονα στρατιωτική και οικονομική δύναμη αναδείχθηκε τον 6^ο αι. π.Χ. και μέσω της Πελοποννησιακής Συμμαχίας ήλεγχε σχεδόν το σύνολο της πελοποννησιακής χερσονήσου. Κατά τον 5^ο αι. π.Χ., η πόλη ισχυροποίησε ακόμα περισσότερο τη θέση της λόγω της θετικής για εκείνη έκβασης των Περσικών πολέμων (490 π.Χ. – 479 π.Χ.) και του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ. – 404 π.Χ.). Σημαντική καμπή όμως στην ιστορία της πόλης αποτέλεσε το α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. με την έκρηξη του Κορινθιακού Πολέμου (395 π.Χ. - 387 π.Χ.) που έβαλε τέλος στην εκστρατεία της Σπάρτης κατά των Περσών και την ταυτόχρονη άνοδο της Θήβας. Η Σπάρτη γνώρισε από τη νέα δύναμη την πρώτη της μεγάλη ήττα στα Λεύκτρα, το έτος 371 π.Χ., ημερομηνία ορόσημο για τη Σπάρτη, καθώς από τότε σηματοδοτείται η απομόνωση αλλά και ο γεωγραφικός περιορισμός της που ενισχύθηκαν με την εμφάνιση της Μακεδονίας και τη Σπάρτη να κρατά διαχρονικά αντιμακεδονική στάση⁴⁰¹. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, διατήρησε την αυτοδυναμία της με την μη ένταξή της στο Αχαϊκό Κοινό. Μια ενδιαφέρουσα αναλαμπή της σπαρτιατικής δύναμης παρατηρείται επί βασιλείας του Νάβιδος (202-197 π.Χ.), η οποία όμως σταματά με την επέμβαση του Τίτου Κοϊνκτίου Φλαμινίνου (*Titus Quintus Flamininus*)⁴⁰². Το έτος 196 π.Χ., ο ρωμαίος στρατηγός διακηρύσσει την «ελευθερία» των ελληνικών

³⁹⁹ DNP τ. 9, λ. Sparta.

⁴⁰⁰ Κουρίνου 2000, σελ.21-22.

⁴⁰¹ Cartledge-Spawforth 2002, σελ. 3-38.

⁴⁰² Cartledge-Spawforth 2002, σελ. 73-79.

πόλεων στην Κόρινθο και λίγο μετά εισβάλλει στη Λακωνία, με το πρόσχημα ότι η τελευταία συνεχίζει να κατέχει το Άργος. Η Σπάρτη αναγκάζεται να συνθηκολογήσει και ανάμεσα στους όρους είναι η ένταξη των περιοικιδών πόλεων στο Αχαϊκό Κοινό⁴⁰³ ενώ η ίδια η Σπάρτη προσχωρεί τελικά στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το έτος 192 π.Χ., ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Νάβιδος. Οι ισοροπίες στην Πελοπόννησο θα αλλάξουν μισό αιώνα αργότερα με τη Σπάρτη να γίνεται αποδέκτης της ρωμαϊκής στήριξης στην προσπάθειά της να αποχωρήσει από τη Συμπολιτεία, κίνηση που οδήγησε στην έναρξη του Αχαϊκού πολέμου με καταστροφικές συνέπειες για το Κοινό (146 π.Χ.)⁴⁰⁴. Η λακωνική πόλη γνωρίζει μια νέα περίοδο ακμής κυρίως μετά την επικράτηση του Οκταβιανού (31 π.Χ.), καθώς μαζί με τη Μαντίνεια, υπήρξαν οι δύο ελληνικές πόλεις που τάχτηκαν με το μέρος του νικητή του Ακτίου⁴⁰⁵. Η Σπάρτη ανταμείφτηκε από τον Οκταβιανό με την παραχώρηση των Κυθήρων και της επιμέλειας των Ακτίων⁴⁰⁶. Η φιλορωμαϊκή στάση της Σπάρτης όμως δεν θα πρέπει να εξεταστεί ανεξάρτητα από τη στάση του Γάιου Ιουλίου Ευρυκλέους⁴⁰⁷, ο οποίος υπήρξε υποστηρικτής και ευνοούμενος του πρώτου ρωμαίου αυτοκράτορα.

Η πόλη όμως γνώρισε και αργότερα την εύνοια και άλλων αυτοκρατόρων⁴⁰⁸ είτε λόγω του ένδοξου παρελθόντος της είτε της ξεκάθαρης φιλικής στάσης της απέναντι στη Ρώμη⁴⁰⁹. Σημαντικό όμως ρόλο για την εξέλιξη της ρωμαϊκής Σπάρτης έπαιξε η παρουσία των οικονομικά εύρωστων οικογενειών της πόλης που αποτέλεσαν

---

⁴⁰³ Οι συγκεκριμένες πόλεις αποχώρησαν από το Αχαϊκό Κοινό το 164 π.Χ. και ίδρυσαν το Κοινό των Λακεδαιμονίων ενώ στην εποχή του Αυγούστου ίδρυσαν το Κοινό των Ελευθερολακώνων.

⁴⁰⁴ Cartledge-Spawforth 2002, σελ. 89-90.

⁴⁰⁵ Στράβων, 7.7.6. Πausanίας, 4.31.1-2. Δίων ο Κάσσιος, 1.6.5.

⁴⁰⁶ Στράβων, 7.7.6. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εξετάσουμε τον ρόλο που μπορεί να είχε ο ίδιος ο Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής και για την οργάνωση των Ακτίων της Νικόπολης, αγώνων που αναδιοργάνωσε ο Οκταβιανός σε ανάμνηση της νίκης του στο Ακτιο. Μιας νίκης, στην οποία είχε φυσική παρουσία και ο σπαρτιάτης Ευρυκλής. (Πλουταρ., Αντώνιος, 67.2). Δυστυχώς οι μέχρι τώρα ανασκαφές στη Νικόπολη δεν μας έχουν δώσει ευρήματα που να επιβεβαιώνουν την παραπάνω θεωρία.

⁴⁰⁷ Ο Στράβων (8.5.1) αναφέρει ότι το νησί των Κυθήρων το κατείχε εν μέρει ο σύγχρονός του, Ευρυκλής, τον οποίο χαρακτηρίζει ως ηγεμόνα των Λακεδαιμονίων. Camia 2011, σελ. 115, σημ. 463.

⁴⁰⁸ Εκτός από τον Οκταβιανό και άλλοι αυτοκράτορες ενδιαφέρθηκαν για την πόλη της Σπάρτης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εύρεση μιας επιγραφής που βρέθηκε κοντά στο θέατρο προς τιμήν του Βεσπασιανού, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας ίσως κατασκεύασε ένα κτήριο για την πόλη (IG V,1 691) (**Παράρτημα επιγραφών**). Waywell-Wilkes-Walker 1998, σελ. 108-111. Μία υπόθεση θα μπορούσε να αφορά την ανέγερση ενός λουτρού, καθώς ο Βεσπασιανός είχε κατασκευάσει ήδη δύο (2) λουτρά στη Λυκία (Fagan 1999, σελ. 329, αρ. 288-289) ενώ η αγάπη του αυτοκράτορα για το λουτρό μας είναι γνωστή και από τον Σουητώνιο (Vespasianus, 21). Η εποχή των Φλαβίων θα πρέπει να μελετηθεί με ιδιαίτερη προσοχή, καθώς αυτό το διάστημα παρατηρείται η ανέγερση πολλών δημόσιων κτηρίων όχι μόνο στη Ρώμη αλλά και την Κόρινθο, την Πάτρα, την Μικρά Ασία κ.α. Επίσης, δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε και τον Αδριανό, καθώς στην εποχή του παρατηρείται μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα όχι μόνο στην Σπάρτη αλλά σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

⁴⁰⁹ Ριζάκης 1992, σελ. 28-29.

τον συνδυαστικό κρίκο με την κεντρική διοίκηση⁴¹⁰. Η σημαντικότερη σπαρτιάτικη οικογένεια ήταν εκείνη του Ευρυκλέους⁴¹¹, η οποία είχε πρωταγωνιστικό ρόλο μέχρι και την εποχή του Αδριανού. Επίσης, η οργάνωση νέων αγώνων προς τιμήν διαφόρων αυτοκρατόρων μέσα στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λατρείας φανερώνει τη στάση της τοπικής ελίτ της πόλης απέναντι στην κεντρική εξουσία. Έτσι, στην Σπάρτη τελούνταν τα Καισάρεια, όπως και σε πολλές άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, τα Ουράνια, τα Ευρύκλεια και τα Ολύμπια Κομμόδεια⁴¹².

Η οικιστική φυσιογνωμία⁴¹³ της Σπάρτης αλλάζει δραστικά κατά τον 1^ο αι. π.Χ., όταν αποκτά ενιαίο πολεοδομικό σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο χαράσσονται δρόμοι, ανιδρύνονται δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, όπως γέφυρες⁴¹⁴, λουτρικά συγκροτήματα, πολυτελείς οικίες, υδραγωγείο⁴¹⁵ κ.ά. Το οδικό δίκτυο της πόλης όπως μαρτυρούν οι αρχαιολογικές ανασκαφές δηλώνει την εικόνα συνολικού σχεδιασμού, ο οποίος είχε ως κέντρο την περιοχή της Ακρόπολης ενώ οι ρωμαϊκοί δρόμοι, έχοντας ως αφετηρία την Ακρόπολη, δημιουργούσαν ακτινοειδή διάταξη με κατεύθυνση βορειοδυτική-νοτιοδυτική και βορειοανατολική-νοτιοανατολική⁴¹⁶.

Οι μέχρι σήμερα αρχαιολογικές έρευνες έχουν εντοπίσει δεκατρία (13) λουτρά (εικ. 99), τα οποία βρίσκονται μέσα στα όρια της ρωμαϊκής πόλης και θα παρουσιαστούν κατά χρονολογική σειρά.

---

⁴¹⁰ Ριζάκης 2001, σελ. 181-195.

⁴¹¹ Ριζάκης 2001, σελ. 182, 191-193. Balzat 2008, σελ. 335-350. Steinhauer 2010, σελ. 75-88.

⁴¹² Τα Ουράνια καθιερώθηκαν στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. Spawforth 1989, σελ. 193-197. Cartledge - Spawforth 2002, σελ. 184-189 και 232-233. Camia 2011, σελ. 115- 119.

⁴¹³ Κουρίνου 2000, σελ. 245.

⁴¹⁴ Η αρχαία γέφυρα του Ευρώτα πρέπει να κατασκευάστηκε τον 1^ο αι. π.Χ. μέσα στο πλαίσιο των ευργεσιών του Γ. Ιουλίου Ευρυκλέους και να επισκευάστηκε στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. από τον Ιούλιο Παυλείνο (IG VI, 538). Κουρίνου 2000, σελ. 79-81, σημ. 204.

⁴¹⁵ Το ρωμαϊκό υδραγωγείο της Σπάρτης, μήκους 12 χλμ. (2^{ος} αι. μ.Χ.) μετέφερε νερό από τις πηγές του Ευρώτα, γνωστές ως Βιβάρι, και κατέληγε στην Ακρόπολη. ΠΑΕ (1931), σελ. 92. Κουρίνου 2000, σελ. 221-223. Cartledge - Spawforth 2002, σελ. 109, 130 και 216. Για τους περιηγητές που αναφέρονται στο ρωμαϊκό υδραγωγείο. Βλ. Lolos 1997, σελ. 309. Κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, πρέπει να υπήρχε «κρατική» μέριμνα για την ύδρευση της Σπάρτης και των κομών της, όπως μαρτυρούν τρία (3) ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα από τη Σπάρτη, στα οποία αναγράφονται το αξίωμα του *ύδραγοῦ* και εκείνο των *ύφουδραγῶν*. Κουρίνου 2000, σελ. 223-227.

⁴¹⁶ ΑΔ 19 (1964), σελ. 141.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΛΟΥΤΡΩΝ

1. Λουτρό Σ-1 α: Στην οδό Διοσκούρων και σε ανώνυμη οδό (Ο.Τ. 6, οικ. Κοτσώνη) εντοπίστηκε το πρωιμότερο βαλανείο⁴¹⁷ της ρωμαϊκής Σπάρτης που πρέπει να προοριζόταν για δημόσια χρήση (**εικ. 100-102**)⁴¹⁸. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, η κατασκευή του συγκεκριμένου οικοδομήματος είναι πολύ σημαντική, καθώς πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο της οικιστικής αναδιάρθρωσης της Σπάρτης που πραγματοποιήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 1^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, το βαλανείο ιδρύθηκε στους ύστερους ελληνιστικούς με πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και συνέχισε να λειτουργεί, με συνεχείς όμως επεμβάσεις και μετατροπές, μέχρι και την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Επίσης, το λουτρικό συγκρότημα δεν έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό του, όπως αποδεικνύουν δοκιμαστικές τομές που έχουν πραγματοποιηθεί εκτός των ορίων του οικοπέδου Κοτσώνη και έχουν αποκαλύψει οικοδομικά λείψανα, τα οποία σχετίζονται άμεσα με το βαλανείο⁴¹⁹.

Το τμήμα του ρωμαϊκού βαλανείου που έχει ανασκαφεί, έχει ορθογώνια κάτοψη και ο προσανατολισμός του είναι από Δ./ΒΔ.-Α./ΝΑ. Το οικοδόμημα αποτελείται από μικρά δωμάτια με τετράγωνη και ορθογώνια κάτοψη και περιβάλλεται από πυκνό σύστημα αγωγών, απαραίτητο για τις υδρευτικές ανάγκες του⁴²⁰. Οι μέχρι τώρα αρχαιολογικές έρευνες έφεραν στο φως έξι (6) δωμάτια ενώ στα βόρεια και νότια του κυρίως κτηρίου εντοπίστηκαν τοίχοι αμελέστερης κατασκευής που συνδέονται όμως με μεταγενέστερες επεμβάσεις (επισκευές ή μετατροπές) στην υπάρχουσα λουτρική εγκατάσταση.

Συγκεκριμένα, το ανατολικότερο δωμάτιο (Δ1) πρέπει να προοριζόταν για *caldarium*, καθώς διαθέτει σύστημα θέρμανσης τόσο για το δάπεδο όσο και για τους τοίχους. Το δάπεδο θερμαίνονταν μέσω πεσσίσκων που αποτελούνται από πήλινους δίσκους με διαστάσεις 0,06 x 0,20 μ. και σώζονται σε δύο ζώνες, οι οποίες διακρίνονται μεταξύ τους με δάπεδο από διπλή σειρά ορθογώνιων πήλινων πλακών

⁴¹⁷ ΑΔ 49 (1994), σελ. 180. ΑΔ 50 (1995), σελ. 133-138, πιν. 58 -60 γ, σχεδ. 9.

⁴¹⁸ Η ανασκαφέας αναφέρει ότι το λουτρό πρέπει να προοριζόταν για ιδιωτική χρήση χωρίς να διευκρινίζει τι εννοεί με τον όρο «ιδιωτικό». Το μέγεθος του λουτρού αλλά και η απουσία οικίας πρέπει να αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για τη δημόσια χρήση του συγκροτήματος.

⁴¹⁹ Συγκεκριμένα, στα ΒΔ του λουτρού αποκαλύφθηκε τμήμα του αφιδωτού τοίχου 13 (Τχ13), στα ανατολικά του οποίου υπήρχε χώρος που επικοινωνούσε με το βαλανείο μέσω δύο (2) θυρών, πλ. 1 μ., που ανοίγονταν στον τοίχο. Επίσης, στη ΝΑ. γωνία του οικοπέδου Κοτσώνη κάτω από το πεζοδρόμιο αποκαλύφθηκε και άλλος τοίχος (Τχ 20) που σχετίζεται με το λουτρό. ΑΔ 50 (1995), σελ. 136, σχεδ. 9.

⁴²⁰ Σε γειτονικό οικόπεδο, συγκεκριμένα στο οικ. Ε. Ιωαννίδη, το έτος 1986 εντοπίστηκαν ταφές ρωμαϊκών χρόνων και τμήματα πήλινων κτιστών αγωγών.

που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα⁴²¹. Επίσης, παρατηρείται μια διαφοροποίηση στο ύψος των άνω και κάτω κιονίσκων, δηλαδή οι πρώτοι ανέρχονταν σε 0,49 μ. ενώ οι δεύτεροι σε 0,20 μ. Στα νότια του Δ1 σώζονται δύο (2) αεραγωγοί, διαμ. 0,08 μ. που ανοίγονταν κάθετα του τοίχου. Ο κατώτερος που εντοπίζεται στην κάτω ζώνη των υποκαύστων καταλήγει στον αγωγό 8 (A8), ο οποίος με τη σειρά του κατευθύνεται σε μικρή κυκλική δεξαμενή NA του κεντρικού κτηρίου. Επιπλέον, το δωμάτιο διέθετε και εντοιχία θέρμανση που επιτυγχανόταν με τη χρήση των *tegulae mammatae*. Επίσης, οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 1,25 μ., ενώ η ύπαρξη λεπτών μαρμάρινων πλακών και καρφιών αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη ορθομαρμάρωσης. Η ύπαρξη των καρφιών θα πρέπει να σχετίζονταν κυρίως με τα *tegulae mammatae* και όχι με την ορθομαρμάρωση.

Το Δ1 επικοινωνεί με τρία ανοίγματα που σχηματίζονται με πεσσίσκους με το δωμάτιο 2 (Δ2). Το Δ2 που προοριζόταν και αυτό για το θερμό λουτρό⁴²² πρόκειται για ένα χώρο τετράγωνης κάτοψης (2,5 x 2,5 μ.), το οποίο όμως είναι κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό. Αρχικά, το Δ2 κατέληγε στα νότια σε ημικυκλική κόγχη που σώζεται σε ύψος 1,14 μ. και φέρει στο κέντρο μικρό διαμπερές άνοιγμα για την απόρροια των υδάτων⁴²³. Επίσης, διέθετε υποδαπέδιο αλλά και εντοιχίο σύστημα θέρμανσης. Συγκεκριμένα, σώζονται λείψανα από τους πεσσίσκους ενώ η θέρμανση των τοίχων επιτυγχανόταν και εδώ με το σύστημα *tegulae mammatae*. Το σωζόμενο δάπεδο του Δ2 έφερε πήλινες ορθογώνιες πλάκες ενώ οι τοίχοι του διέθεταν ορθομαρμάρωση.

Στα δυτικά του Δ2 εντοπίστηκε ένα τρίτο δωμάτιο (Δ3) μικρότερων διαστάσεων που διέθετε και εκείνο υπόκαυστο, οι πεσσίσκοι του οποίου διατηρούνται ακέραιοι ενώ το δάπεδο που ήταν κατασκευασμένο από πήλινους ορθογώνιους οπτόπλινθους σώζεται αποσπασματικά⁴²⁴. Στη συνέχεια, το Δ3 επικοινωνεί με στενό άνοιγμα προς τα δυτικά, πλ. 0,55 μ. που ορίζεται από δύο (2) τοίχους με τέταρτο

---

⁴²¹ Διπλή σειρά πεσσίσκων έχει εντοπιστεί και στο Λουτρό Π-11 στην Πάτρα, η ανασκαφείας του οποίου θεωρεί ότι η ύπαρξη διπλής σειράς πεσσίσκων χρησιμεύει στην καλύτερη μόνωση του χώρου. Για το Λουτρό Π-11. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 113, σημ. 575.

⁴²² Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του Δ2 εντοπίστηκε χαμηλή ορθογώνια δεξαμενή (Δ8) διαστάσεων 1,75 x 0,70 μ. που έφερε υπόκαυση. Η χρήση του δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί λόγω της εκτεταμένης καταστροφής του.

⁴²³ Η κόγχη χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή ύδατος που σε μεταγενέστερη φάση μπαζώθηκε με μεγάλες κροκάλες, χώμα, ασβεστοκονίαμα και κομμάτια κεραμίδων.

⁴²⁴ Η ανασκαφείας θεωρεί ότι το Δ2 πρέπει να ταυτιστεί με *tepidarium* ενώ το Δ3 με *frigidarium*. Το Δ3 δεν ήταν δυνατόν να θεωρηθεί οίκος ψυχρού λουτρού, καθώς διαθέτει υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης.

δωμάτιο (Δ4). Στο κέντρο του Δ4 υπάρχει ένα κυκλικό καμίνι, διαμ. 1,32 μ. και υψ. 0,80 μ. που είναι κατασκευασμένο από οπτόπλινθους που το πάνω μέρος τους έχει αποκρυσταλλωθεί λόγω της υψηλής θερμοκρασίας ενώ το δάπεδό του αποτελείται από μεγάλες λίθινες πλάκες. Οι τοίχοι του Δ4 έχουν κατασκευαστεί ακόμα και από πήλινους δίσκους υποκαύστων και οπτόπλινθων γεγονός που αποδεικνύει μια μεταγενέστερη επισκευή ή μετατροπή. Επίσης, το Δ4 θερμαινόταν από ιδιαίτερο *praefurnium* (Δ5) που ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους εγγώνιους λίθους που έχουν ασβεστοποιηθεί λόγω της υψηλής θερμοκρασίας, οι δύο παραπάνω χώροι επικοινωνούσαν μέσω ενός στενού δρόμου στρωμένου με πήλινες πλάκες.

Το καλύτερο όμως διατηρημένο δωμάτιο του λουτρικού συγκροτήματος (Δ6) είναι μια ατομική δεξαμενή θερμού νερού διαστάσεων 1,67 x 1,06 μ. που είχε υπόκαυση και δικό της *praefurnium*. Το Δ6 είναι το μοναδικό που σώζει τμήμα του δαπέδου, το οποίο απείχε από το δάπεδο που έδραζαν οι πεσσίσκοι κατά 0,79 μ. Το υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης της δεξαμενής διέθετε οκτώ (8) πεσσίσκους ύψους 0,58 μ. που αποτελούνταν από οκτώ (8) δίσκους και έδραζαν πάνω σε δάπεδο από πλίνθους. Το δάπεδό της ήταν στρωμένο από μαρμάρινες πλάκες και έφερε ορθομαρμάρωση που σώζεται σε ύψος 0,21 μ. ενώ στους αρμούς του δαπέδου και της ορθομαρμάρωσης είχε χρησιμοποιηθεί υδραυλικό κονίαμα για την αποφυγή των διαρροών. Επίσης, στο μέσο του νότιου τοίχου της δεξαμενής υπάρχει μολύβδινος αγωγός για την απόρροια των υδάτων στον κτιστό αγωγό (K3). Η είσοδος στη δεξαμενή γινόταν από εξωτερικό ιδιαίτερο σκαλοπάτι στα ΝΔ. του δωματίου ενώ επικοινωνούσε και με το Δ2 μέσω τοξωτού ανοίγματος στη ΒΑ. γωνία.

Επίσης, έχει εντοπιστεί πυκνό δίκτυο αγωγών που προοριζόταν για την κάλυψη των υδρευτικών αναγκών του λουτρού ενώ βασικό ρόλο για την ύδρευση του λουτρού έπαιξε ο κτιστός αγωγός 2 (K2) που εντάσσεται χρονικά στην αρχική φάση του κτηρίου. Ο K2 εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου Κοτσώνη και η πορεία του έχει κατεύθυνση προς Β./ΒΔ. περιλαμβάνοντας το μεγαλύτερο μέρος του αποκαλυφθέντος λουτρού. Η κατασκευή του είναι ιδιαίτερα επιμελής, καθώς τα τοιχώματά του είναι κτισμένα από αργούς λίθους και κεραμίδια και φέρουν επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα ενώ ο πυθμένας του είναι στρωμένος με μεγάλες πήλινες πλάκες. Εκεί κατέληγαν και οι κτιστοί αγωγοί 1 και 6 (K1, K6).

Το κατώτερο μέρος των εξωτερικών τοίχων που ανάγεται στην αρχική φάση του λουτρικού συγκροτήματος παρουσιάζει μια ομοιογενή και ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*, διατηρούνται κατά μέσο όρο σε ύψος 1,20 μ. και έχουν πάχος 0,50 μ. -0,60 μ., ενώ εσωτερικά φέρουν επάλειψη με υδραυλικό κονίαμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα της στεγανοποίησης του κεντρικού κτηρίου λόγω του υδροφόρου ορίζοντα που στην περιοχή βρίσκεται ψηλά. Το βαλανείο οικοδομήθηκε πάνω σε ένα ενιαίο δάπεδο που τοποθετήθηκε πάνω στο φυσικό έδαφος και αποτελείται από μικρούς αργούς λίθους και κεραμίδια με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό ενώ η ύπαρξη των δύο σειρών πεσσίσκων στο Δ1 πρέπει να χρησίμευε για μόνωση από την υγρασία. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί, ότι όλα τα δωμάτια του λουτρού που έχουν αποκαλυφθεί σχετίζονται με τη διαδικασία του θερμού λουτρού αν και η ανασκαφέας ταυτίζει το Δ3 με εκείνο του *frigidarium* γεγονός που δεν πρέπει να ευσταθεί λόγω της ύπαρξης συστήματος θέρμανσης του δαπέδου.

Το βαλανείο με την αρχική του μορφή και χωρίς ιδιαίτερα σοβαρές αλλαγές στη χρήση των χώρων λειτούργησε τους πρώτους αιώνες της ρωμαϊκής παρουσίας, γεγονός που συνηγορεί και η κεραμική που περισυλλέχτηκε. Καταρχήν, στη θεμελίωση των τοίχων εντοπίστηκε ένα ασυνήθιστο μεγάλο ποσοστό που ανήκει σε γραπτά και μελαμβαφή αγγεία του τέλους της ελληνιστικής εποχής⁴²⁵ ενώ στους πρώτους αιώνες της ρωμαϊοκρατίας χρονολογούνται μία ακέραιη τριφυλλόσχημη οινόχνη (ΜΣ 12937), μία οινόχνη (ΜΣ 12938) και ένα λυχνάρι (ΜΣ 12951) με ανάγλυφη παράσταση ερωτικής σκηνής⁴²⁶. Η δεύτερη οικοδομική φάση του οικοδομήματος τοποθετείται στον 4^ο αι. μ.Χ., όπως αποδεικνύει η τοιχοποιία των ανωτέρων τμημάτων του κεντρικού κτηρίου που βρίσκει παράλληλα στη Ρωμαϊκή Στοά στις νότιες παρυφές της Ακρόπολης⁴²⁷ και τα χαρακτηριστικά δείγματα κεραμικής του 4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ.⁴²⁸. Σε αυτή την οικοδομική φάση παρατηρείται η κατάργηση της λειτουργίας της δεξαμενής 8 και της κόγχης του Δ2, η αλλαγή της χρήσης του Δ4 και η κατασκευή του κτιστού αγωγού 4, η οποία όμως φάση παραμένει προβληματική. Τέλος, η πλήρης εγκατάλειψη του χώρου σηματοδοτείται

⁴²⁵ ΑΔ 50 (1995), σελ. 137, σημ. 24-26, πιν. 60 β-δ.

⁴²⁶ ΑΔ 50 (1995), σελ. 137, σημ. 27-28, πιν. 60 α-β.

⁴²⁷ ABSA 89 (1994), σελ. 397, 411-413.

⁴²⁸ ΑΔ 50 (1995), σελ. 138, σημ. 30.

με την εύρεση μεγάλης ποσότητας αποθηκευτικών αγγείων⁴²⁹ που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. μ.Χ. - 6^{ου} αι. μ.Χ. και περισυλλέχθηκαν από πηγάδι στα νότια του λουτρού⁴³⁰.

Επιπλέον, η ανασκαφή του λουτρού έφερε στο φως μεγάλη ποσότητα αμφορέων και αποθηκευτικών αγγείων όλων των χρονολογικών φάσεων, μια ομάδα πήλινων ειδωλίων, ανθρωπόμορφων και ζώομορφων, που συνδέονται με τις ελληνιστικές επιχώσεις (ΜΣ 12955-12958)⁴³¹, χάλκινα ελάσματα, μια χάλκινη υστεροελληνιστική πόρπη, ένα χάλκινο απλό δακτυλίδι, οστέινες πόρπες, αρκετά θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά και αιχμή εργαλείου από οψιδιανό. Στις ανασκαφές του 1994, εντοπίστηκε τμήμα μαρμάρινου ρόπαλου που πιθανώς να άνηκε σε αγαλματίδιο του Ηρακλή⁴³². Επίσης, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών εντοπίστηκαν δεκαεφτά (17) χάλκινα νομίσματα, από τα οποία ταυτίστηκαν τα έξι (6) και επιβεβαιώνουν τις δύο οικοδομικές φάσεις του λουτρού. Τα τέσσερα (4) που είναι και σπαρτιατικές κοπές είναι νομίσματα του τύπου με τον αετό (43-31 π.Χ.), του τύπου με τον Λυκούργο (43-31 π.Χ.), της εποχής του Γάιου Ιουλίου Ευρυκλέους (31-7 π.Χ.) και της εποχής του Αδριανού⁴³³ ενώ τα άλλα δύο που εντοπίστηκαν στην πρώτη ανασκαφική περίοδο είναι κοπής του Διοκλητιανού (284 -304 μ.Χ.) και του Λικίνιου Ι (308 -324 μ.Χ.)⁴³⁴.

Στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ. 6, οδ. Πιτάνη, οικ. Δαγρέ) ⁴³⁵ έχει εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού λουτρού (**Λουτρό Σ-1β**) που σύμφωνα με τον ανασκαφέα πρέπει να σχετίζεται με το παραπάνω λουτρό (**εικ. 103**). Η συγκεκριμένη σύνδεση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς το Λουτρό Σ-1β χρονολογείται από τον ανασκαφέα στον 2^ο αι. μ.Χ. ενώ το Λουτρό Σ-1α χρονολογείται στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, το οποίο όμως είναι σε χρήση μέχρι και τους πρωτοβυζαντινή περίοδο. Στην περίπτωση που η εν λόγω σύνδεση ισχύει θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το Λουτρό Σ-1β αποτέλεσε μια προέκταση του

---

⁴²⁹ Η μετατροπή του λουτρού σε αποθήκη ερμηνεύεται ως αξιοποίηση ενός ελεύθερου χώρου εντός της πόλης. Πρακτική που απαντάται συχνά.

⁴³⁰ ΑΔ 50 (1995), σελ. 138, σημ. 31, πιν. 60.

⁴³¹ Για τα πήλινα ειδώλια, βλ. ΑΔ 49 (1994), σελ. 180. ΑΔ 50 (1995), σελ. 138.

⁴³² Ίσως το ρόπαλο να αποτελούσε τμήμα αγαλματος του Ηρακλή στον τύπο Farnese που η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου ήταν πολύ συχνή στα λουτρά των ρωμαϊκών χρόνων. Άγαλμα του Ηρακλή στον τύπο Farnese έχει βρεθεί και στο Λουτρό Α-1 του Άργους. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 136, σημ. 674.

⁴³³ ΑΔ 50 (1995), σελ. 138, σημ. 33-36.

⁴³⁴ ΑΔ 49 (1994), σελ. 180.

⁴³⁵ ΑΔ 53 (1998), σελ 161-163, σχεδ. 8. ΑΔ 55 (2000), σελ. 224-225.

πρωιμότερου λουτρού. Στην παρούσα εργασία θεωρήθηκε απαραίτητη η συνολική παρουσίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του Ο.Τ. 6 που σχετίζονταν με λουτρικά συγκροτήματα⁴³⁶.

Συγκεκριμένα, οι ανασκαφικές έρευνες εντόπισαν πέντε χώρους του λουτρού ενώ ο ανασκαφέας αναφέρει και την ύπαρξη δύο κλιβάνων (*praefurnia*). Οι τοίχοι του λουτρού στο σύνολό τους, πλ. 0,60 μ., ήταν κατασκευασμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*.

Αρχικά, ανασκάφηκαν τρεις χώροι που προορίζονταν για το θερμό λουτρό (χώροι Α, Β και Γ). Σε βάθος 0,97 μ. αποκαλύφθηκε το δάπεδο των υπόγειων θαλάμων θερμότητας των χώρων, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό από τα Δ.-Α. Τα δάπεδα των υποκαύστων είχαν κατασκευαστεί από λίθους και κονίαμα για υπόστρωμα, πάνω στο οποίο είχαν επιστρωθεί *tegulae bipedales*, οι οποίες όμως σώζονται αποσπασματικά. Οι πεσσίσκοι, επίσης, σώζονται αποσπασματικά σε διάφορα σημεία των τριών θερμών χώρων, οι οποίοι ήταν κυρίως κατασκευασμένοι από κυκλικούς σφονδύλους, διαμ. 0,195 μ. και παχ. 0,046 μ., ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι πεσσίσκοι ήταν κατασκευασμένοι από πήλινες πλάκες⁴³⁷, μηκ. 0,30 μ. Επίσης, το *praefurnium* για τη θέρμανση των θερμών χώρων (Α, Β και Γ) πρέπει να υπήρχε στα δυτικά του χώρου Α, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη αεραγωγού στον δυτικό τοίχο του χώρου Α (ΧΑ). Οι τρεις χώροι του θερμού λουτρού επικοινωνούσαν υπογείως μεταξύ τους με αεραγωγούς για τη μεταφορά του θερμού αέρα, ενώ ο χώρος Β επικοινωνούσε μέσω αεραγωγού και με την κτιστή πύελο⁴³⁸. Ο χώρος Γ που δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, καθώς συνεχίζει κάτω από την οδό Πιτάνη είχε προσανατολισμό Β.-Ν.

Στο νότιο τμήμα του χώρου Α εντοπίζεται ο τέταρτος χώρος του λουτρού που αποτελεί μια κτιστή πύελο, ορθογώνιας κάτοψης, με δικό της *praefurnium* στα Δ., όπως αποδεικνύει και σε αυτή την περίπτωση η ύπαρξη αεραγωγού πλ. 0,40 μ. Επίσης, ο πέμπτος χώρος που σχετιζόταν με το λουτρό εντοπίζεται νότια του *praefurnium* του χώρου Α και θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως βοηθητικός χώρος (π.χ.

⁴³⁶ Στο ίδιο Ο.Τ. έχει ανασκαφεί και τμήμα πολυτελούς ρωμαϊκής οικίας του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. που ήταν διακοσμημένη με ψηφιδωτά δάπεδα ΑΔ 53 (1998), σελ. 161-163, σχεδ. 8. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο P. Bonini δεν αναφέρει τη συγκεκριμένη οικία Bonini 2006, σελ. 556-565.

⁴³⁷ Συγκεκριμένα, οι πεσσίσκοι από πήλινες πλάκες παρατηρούνται στη ΝΑ. γωνία της πύελο και τη ΝΔ. γωνία του χώρου Α. Η μεμονωμένη χρήση πήλινων πλακών ίσως υποδηλώνει κάποια μεταγενέστερη επισκευή.

⁴³⁸ Η κτιστή πύελο όπως θα δούμε παρακάτω βρίσκεται στα νότια του χώρου Α.

αποθήκευση ξυλείας), καθώς αποκαλύφθηκε εξωτερικά του λουτρικού συγκροτήματος. Συγκεκριμένα έχει ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 1,40 x 2 μ. και είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κονίαμα ενώ η βόρεια πλευρά του έφερε μεγάλους λιθόπλινθους.

Έχουν, επίσης, εντοπιστεί στα νότια του χώρου Γ ένας αγωγός παροχής ύδατος με κατωφερική κλίση προς τα Ν. που ήταν κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη και ένα μικρό, κτιστό φρεάτιο καθαρισμού.

2. Λουτρό Σ-2: Στην οδό Βρασίδα (οικόπεδο Μουστακάκη και Φουστάνου) εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία αν και διάσπαρτα πρέπει να ερμηνευτούν ως λουτρό⁴³⁹ (εικ. 104). Συγκεκριμένα στο οικόπεδο Φουστάνου έχει εντοπιστεί εν μέρει δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο που απεικόνιζε τον Αχιλλέα στη Σκύρο⁴⁴⁰ που στην πρώτη φάση του διέθετε υπόκαυστο ενώ στο οικόπεδο Μουστακάκη ήρθε στο φως το υπόλοιπο δωμάτιο, καθώς και ένας δεύτερος χώρος, μια δεξαμενή και μια πισίνα με δύο σκαλοπάτια. Επίσης, σπαράγματα από τοιχογραφία μας δίνουν μια πρώτη χρονολόγηση του λουτρού που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το πρώτο δωμάτιο (Δ1) με το ψηφιδωτό του Αχιλλέα παρουσίαζε κλίση προς τη ΒΔ. γωνία και διέθετε οπή αποχέτευσης. Στην πρώτη του οικοδομική φάση το δωμάτιο είχε υπόκαυστο, το οποίο αργότερα εγκαταλείφθηκε και καταχώθηκε ενώ στη δεύτερη φάση κατασκευάστηκε το ψηφιδωτό. Οι τοίχοι του είχαν πάχος 0,95 μ. και ήταν χτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*. Στα δυτικά το Δ1 επικοινωνούσε με ένα δεύτερο δωμάτιο μέσω μικρών ανοιγμάτων που φράχτηκαν με την κατασκευή του ψηφιδωτού. Το Δ2 είχε διαστάσεις 5,70 x 5,90 μ. ενώ το δάπεδό του είναι στρωμένο με μικρές πήλινες και λίθινες πλάκες. Στην επίχωση τουωματίου εντοπίστηκαν επιχρίσματα της πρώτης οικοδομικής φάσης που έφεραν κόκκινο και κίτρινο βάθος διαρθρωμένα με οριζόντιες και κάθετες γραμμές και διακοσμημένα με άνθη⁴⁴¹.

⁴³⁹ ΑΔ 27 (1972), σελ. 76-77, πιν. 45.

⁴⁴⁰ Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1973, σελ. 249. Επομένως, η παύση του Λουτρού Σ-2 πρέπει να τοποθετηθεί τον 3^ο αι. μ.Χ.

⁴⁴¹ Παρόμοια επιχρίσματα είχε εντοπίσει και ο Χρ. Χρήστου στην υποθεμελίωση του ψηφιδωτού με τον Αχιλλέα κατά τη διάρκεια της αποκόλλησής του. Ο μελετητής αναφέρει ότι τα επιχρίσματα πρέπει να χρονολογούνται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και τα διακοσμητικά στοιχεία παραπέμπουν σε ανάλογα δείγματα της Πομπηίας. ΑΔ 19 (1964), σελ. 136.

Σε απόσταση 12 μ. περίπου νότια της ΒΔ. γωνίας του Δ1 και σε ορθή γωνία με την προς νότια προέκταση του δυτικού τοίχου του Δ1 ανασκάφηκε ένας άλλος τοίχος με δύο αντηρίδες (σε απόσταση 4,40 μ. μεταξύ τους), ο οποίος λόγω του ίδιου τρόπου δόμησης και πάχους με τους τοίχους του Δ1 πρέπει να ανήκει στο αρχικό κτήριο. Επίσης, μια σειρά από πήλινες πλάκες πλαισιωμένες στα νότια από όρθιες μαρμάρινες πλάκες με υδραυλικό κονίαμα στις ενώσεις, σχηματίζουν ένα αυλάκι στον άξονα του τοίχου. Στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκαν μια μεγάλη, ανοιχτή και άριστα διατηρημένη δεξαμενή και μια πισίνα με δύο σκαλοπάτια, στρωμένη με κουρασάνι που δεν ανασκάφηκε στο σύνολό της, καθώς συνεχίζεται κάτω από τον δρόμο⁴⁴². Τέλος, στη μέση της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου εντοπίστηκε μικρό υπόκαυστο που άνηκε και αυτό στην πρώτη οικοδομική φάση του οικοδομήματος.

3. Λουτρό Σ-3: Η σχεδιαζόμενη επέκταση προς τα ανατολικά του **Β' Δημοτικού Σχολείου** οδήγησε στην αποκάλυψη ενός ακόμα αξιόλογου ρωμαϊκού βαλανείου⁴⁴³ (**εικ. 105-106**). Η χρονολόγηση του λουτρικού συγκροτήματος πρέπει να τοποθετηθεί στον 2^ο αι. μ.Χ.⁴⁴⁴ και η χρήση του διήρκεσε μέχρι το δεύτερο μισό του 3^{ου} μ.Χ.⁴⁴⁵ ενώ το μέγεθος του συγκροτήματος αποτελεί ακόμα μία μαρτυρία της ακμής και του πλούτου της ρωμαϊκής Σπάρτης⁴⁴⁶.

Σε επαφή με το σχολικό κτήριο εντοπίστηκε συγκρότημα δωματίων, φωταγωγών και υπόγειων κατασκευών, τα οποία συνοδεύονται με επιμελημένο δίκτυο αποχετευτικών αγωγών. Επίσης, βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτής αυλής με έγχρωμες αλλά χονδρές ψηφίδες, καθώς και ανατολικά της αυλής εντοπίστηκαν δύο συνεχόμενα δωμάτια με πεσσίσκους για τα θερμά δωμάτια, που διέθεταν κυλινδρικές και τετράγωνες πλίνθους. Τα κτηριακά λείψανα του λουτρού διατηρούνται σε ύψος 1 – 1,50 μ. και παρουσιάζουν επιμελημένη εικόνα κτηριακού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Οι τοίχοι του συγκροτήματος είναι ισχυροί και υπάρχουν ίχνη για τη χρήση ορθομαρμάρωσης. Τέλος, περισυλλέχθηκαν αρκετά κινητά ευρήματα όπως

---

⁴⁴² Η δεξαμενή ίσως χρησίμευε ως συλλέκτης νερού και η οποία τροφοδοτούσε με νερό την πισίνα λόγω της γειννιάσής τους.

⁴⁴³ ΑΔ 35 (1980), σελ. 135, πιν. 46 α-β.

⁴⁴⁴ Ο ανασκαφέας στο ΑΔ χρονολογεί το κτήριο στον 2^ο αι. π.Χ., παρόλο που αναφέρει συνεχώς ότι είναι των ρωμαϊκών χρόνων. Κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και το ρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα να τοποθετείται στον 2^ο αι. μ.Χ. ΑΔ 35 (1980), σελ. 135.

⁴⁴⁵ Ο ανασκαφέας αν και αναφέρει ότι το λουτρό καταστράφηκε λόγω των επιδρομών των Ερούλων δεν κάνει λόγο για κάποια ίχνη καταστροφής. Οι λόγοι παύσης της λειτουργίας του λουτρού θα πρέπει ίσως να ήταν οικονομικής φύσεως.

⁴⁴⁶ Ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει το Λουτρό Σ-3 ως δημόσιο λόγω της κλίμακάς του.

χάλκινα νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, μεγάλος αριθμός πήλινων αντικειμένων, πίθοι και μαρμαροθετήματα. Η ανασκαφή όμως δεν αποκάλυψε το σύνολο του λουτρικού συγκροτήματος, καθώς αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί κάτω από το μεγάλο προαύλιο του σχολείου.

4. Λουτρό Σ-4 (Λουτρά της «Αράπισσας»): Στα ΝΔ. της Ακρόπολης και σε απόσταση περίπου 600 μ. δυτικά του ρωμαϊκού θεάτρου έχουν εντοπιστεί από τις αρχές του 20^{ου} αι. αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που παραπέμπουν σε μεγάλο λουτρικό συγκρότημα⁴⁴⁷. Το εν λόγω λουτρό χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. και ήταν σε χρήση μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ.⁴⁴⁸ ενώ στον 3^ο αι. μ.Χ. πρέπει να πραγματοποιήθηκαν κάποιες μετατροπές και επισκευές. Ο δημόσιος χαρακτήρας του συγκροτήματος μαρτυρείται από το μέγεθος αλλά και την ύπαρξη ενός ανοιχτού κυκλικού χώρου που μάλλον είχε τη χρήση παλαίστρας (**εικ. 107**). Αν και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ορατά δεν έχει ανασκαφεί το σύνολο του λουτρικού συγκροτήματος με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση του συγκροτήματος αλλά και τον αριθμό των χώρων (**εικ. 108-111**).

Η ανασκαφική έρευνα έχει εντοπίσει τμήμα ενός κυκλικού ανοιχτού χώρου που στα δυτικά πλαισιωνόταν από χώρους του λουτρού. Συγκεκριμένα, στα ΒΔ του έχουν βρεθεί μεγάλοι ορθογώνιοι χώροι που προορίζονταν για το θερμό λουτρό ενώ στα ΝΔ του έχουν εντοπιστεί και άλλοι χώροι του λουτρού που παραμένουν όμως αταύτιστοι. Επίσης, σε διάφορα σημεία έχουν βρεθεί αγωγοί για την ύδρευση ή απορροή των υδάτων του λουτρού.

Κεντρική θέση στην κάτοψη του λουτρικού συγκροτήματος έχει ο κυκλικός ανοιχτός χώρος που πρέπει να ταυτιστεί με παλαίστρα. Στα ΒΔ. του εκτείνονται οι θερμαινόμενοι χώροι του λουτρού και η περιγραφή τους θα ξεκινήσει από τα δυτικά προς τα ανατολικά⁴⁴⁹. Στο ΒΔ. όριο του συγκροτήματος έχει εντοπιστεί τετράγωνος χώρος Ρ (ΧΡ) που χρησιμοποιούνταν ως υδατόπυργος, όπως μαρτυρούν τα ασβεστίτικα ιζήματα στους εσωτερικούς τοίχους αλλά και οι αντηρίδες περιμετρικά του χώρου. Η υπόθεση για τη συγκεκριμένη χρήση του χώρου ενισχύεται με την εύρεση τεσσάρων (4) αγωγών ύδρευσης πλησίον του. Στα ΝΑ. του (ΧΡ) έχουν βρεθεί

⁴⁴⁷ ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414.

⁴⁴⁸ Μετά την παύση της λειτουργίας του λουτρού ο χώρος μετατράπηκε σε νεκροταφείο διατηρώντας έτσι τον δημόσιο χαρακτήρα του.

⁴⁴⁹ Στην περιγραφή των χώρων του λουτρικού συγκροτήματος της «Αράπισσας» (Λουτρό Σ-4) έχει διατηρηθεί η αρίθμηση του ανασκαφέα, A. Wace. ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414.

στη σειρά τρεις (3) θερμαινόμενοι χώροι με κατεύθυνση από τα Δ. στα Α. Ο χώρος Ο (ΧΟ) δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε τα ΝΔ του όρια και το μέγεθός του ενώ η διατήρηση δύο σειρών πεσσίσκων κατά μήκος του ανατολικού του τοίχου μαρτυρεί τη χρήση του. Ο δεύτερος χώρος (ΧΝ) έχει ορθογώνια κάτοψη ενώ σώζεται το σύνολο του συστήματος της υποδαπέδιας θέρμανσης, το οποίο μέσω δύο μικρών ανοιγμάτων ενωνόταν με τα υπόκαυστα του ΧΟ. Στον ανατολικό τοίχο του (ΧΝ) έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό θραύσματα από ανάγλυφα που απεικονίζουν τον Ηρακλή⁴⁵⁰ και αρχιτεκτονικά μέλη που μας δίνουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του λουτρού. Ο τρίτος χώρος Μ (ΧΜ) είναι, επίσης, ορθογώνιας κάτοψης αλλά πιο επιμήκης από τον όμορό του. Η είσοδος στον ΧΜ πραγματοποιείται από τα ανατολικά, όπως μαρτυρεί ένα λίθινο κατώφλι στον ανατολικό τοίχο του δωματίου ενώ οι υπόγειοι θάλαμοι των υποκαύστων των δύο όμορων δωματίων (Ν και Μ) επικοινωνούσαν, επίσης, μέσω δύο μικρών ανοιγμάτων.

Στα ανατολικά των παραπάνω χώρων έχει εντοπιστεί μια σειρά από δωμάτια με διεύθυνση από τα Β. στα Ν. Ο βορειότερος χώρος Α είναι ένα μικρό δωμάτιο, στο οποίο κατέληγε ένας αγωγός ύδρευσης. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι χρησίμευε ως δεξαμενή νερού, λόγω του αγωγού αλλά και του όμορου χώρου Β. Ο χώρος Β έχει περίπου τετράγωνη κάτοψη και οι τοίχοι του σώζονται στο σύνολό τους (υψ. 6,50 μ.) ενώ η οροφή πρέπει να ήταν καμαροσκεπής. Σε μεταγενέστερη φάση, ενισχύθηκαν εσωτερικά οι τοίχοι του ΧΒ με αποτέλεσμα να κλείσουν εν μέρει οι κόγχες του δυτικού και ανατολικού τοίχου αλλά και η είσοδος του στα νότια. Αρχικά, ο χώρος πρέπει να λειτουργούσε ως δεξαμενή κολύμβησης, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη δύο βαθμίδων στην είσοδο που οδηγούσαν σε μια δεξαμενή βάθους 1,40 μ. Η δεξαμενή διέθετε μαρμάρινο δάπεδο ενώ οι τοίχοι της ήταν καλυμμένοι με λεπτές μαρμαρίνες πλάκες (παχ. 0,03 μ.). Στα νότια του ΧΒ, έχει εντοπιστεί ο χώρος C που δεν σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, καθώς μεγάλο τμήμα του αρχιτεκτονικού υλικού χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό. Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα του χώρου C έχει βρεθεί σε βάθος 2,10 μ. μαρμάρινο δάπεδο ενώ έχουν εντοπιστεί και τμήματα ορθομαρμάρωσης. Επίσης στον Δ. και Α. τοίχο του σώζονται κόγχες, παρόμοιες με εκείνες του χώρου Β. Στο νότιο τμήμα του ΧC σώζεται τμήμα υποκαύστου ενώ η νότια πλευρά του καταλήγει σε ένα μικρό ημικυκλικό δωμάτιο (D)

---

⁴⁵⁰ Palagia 1989, σελ. 122- 129, πιν. 45-50

που στο τόξο του υπήρχαν δύο κόγχες. Επίσης, στη ΝΑ. γωνία του χώρου C υπάρχει ακόμα ένα ημικυκλικό δωμάτιο (E) με δύο κόγχες ενώ ταυτόχρονα διέθετε σύστημα υποδαπέδια θέρμανσης. Στα ΝΔ. του χώρου D, παρατηρείται ακόμα ένας ημικυκλικός χώρος (F) που η είσοδός του βρίσκεται στα Δ. Στα Α. του χώρου E, σώζεται εν μέρει μια μεγάλη κυκλική κόγχη (G) που ήταν ανοιχτή προς τον ανοιχτό ημικυκλικό χώρο.

Στα ΝΔ. του ανοιχτού ημικυκλίου έχουν εντοπιστεί και άλλοι διάσπαρτοι χώροι του λουτρού που όμως δεν έχουν ανασκαφεί στο σύνολό τους. Ο πιο καλά διατηρημένος χώρος είναι ο κυκλικός χώρος H που εφάπτεται με τον ανοιχτό ημικυκλικό χώρο όπως και τα ημικυκλικά δωμάτια (F, D, E) ενώ στα ΝΔ. του χώρου H, έχει ανασκαφεί ένα ωοειδές δωμάτιο (K) αλλά και ένας τετράγωνος χώρος (L).

Οι τοίχοι του λουτρού είναι κτισμένοι κατά το *opus testaceum* ενώ θα πρέπει να διέθεταν ορθομαρμάρωση. Τέλος, η ανασκαφική έρευνα έχει φέρει στο φως έναν σημαντικό αριθμό αγωγών για την ύδρευση του λουτρού που πραγματοποιούνταν από το υδραγωγείο του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁵¹.

Ο ανοιχτός κυκλικός χώρος πρέπει να είχε τη χρήση παλαίστρας και σε αυτή την περίπτωση το εν λόγω λουτρό πρέπει να ανήκει στον τύπο του λουτρού-«γυμνασίου»⁴⁵², ο οποίος δεν ήταν διαδεδομένος στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Μοναδικό παράλληλο λουτρού με κυκλική παλαίστρα εντοπίζεται στη Gighis της Τυνησίας⁴⁵³ που πιθανώς να χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. (εικ. 112). Η επιλογή ανέγερσης μιας κυκλικής παλαίστρας θέτει διάφορα ερωτήματα, καθώς αποτελεί ένα ιδιαίτερα σπάνιο φαινόμενο. Μία υπόθεση θα ήταν ότι η κυκλική παλαίστρα αποτελεί μια μικρογραφία ενός αμφιθεάτρου που αποτελεί το πιο γνωστό κυκλικό ρωμαϊκό οικοδόμημα. Σε αυτή την περίπτωση, η παλαίστρα του Λουτρού Σ-4 θα μπορούσε να

---

⁴⁵¹ Κουρίνου 2000, σελ. 222, σημ. 757.

⁴⁵² Η λέξη γυμνάσιο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι σε εισαγωγικά, καθώς στο Λουτρό Σ-4 και στο Λουτρό Α-2 (Άργος) ο ανοιχτός αύλειος χώρος είχε τη χρήση παλαίστρας.

⁴⁵³ Συγκεκριμένα, τα Δυτικά Λουτρά της Gighis στην Τυνησία διέθεταν κυκλική παλαίστρα και ίσως πρέπει να χρονολογηθούν στον 2^ο αι. μ.Χ. Krencker 1929, σελ. 187-189, εικ. 243. Yegül 1992, σελ. 221-222, 387. Thébert 2003, σελ. 137-139, πιν. XXXVIII-XXXIX. Taylor 2009, σελ. 105-106, 196-200.

χρησιμεύσει ως πεδίο άσκησης αθλητών ή μονομάχων⁴⁵⁴ αλλά και ως χώρος διεξαγωγής αγώνων ή μονομαχιών⁴⁵⁵.

5. Λουτρό Σ-5: Στην οδό Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικ. Γ. και Μ. Κανελοπούλου) αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων (**εικ. 115-116**). Τα αποσπασματικά λείψανα λουτρού εντοπίζονται στη δεύτερη φάση που πρέπει να χρονολογηθεί στον 2^ο αι. μ.Χ. ενώ η περίπτωση να συνεχίζεται η χρήση του λουτρού και κατά τη διάρκεια της τρίτης φάσης (3^ο – 4^ο αι. μ.Χ.) δεν μπορεί να αποκλειστεί⁴⁵⁶.

Συγκεκριμένα από τη δεύτερη φάση (2^{ος} αι. μ.Χ.) αποκαλύφθηκαν τέσσερις χώροι, καθώς και υπολείμματα αγωγών⁴⁵⁷. Στα ΝΔ του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο χώρος 1 (X1) που προορίζονταν για το θερμό λουτρό, καθώς σε βάθος 1,32 μ. εντοπίστηκε το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητας, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες, πάνω στις οποίες υπήρχαν ίχνη από τους πεσσίσκους της υπόκαυσης. Ανατολικά του X1 βρέθηκε τμήμα κατασκευής που θα μπορούσε να αποδοθεί σε ορθογώνιας κάτοψης πύελο (X2), το δάπεδο της οποίας εντοπίστηκε σε βάθος 0,88 μ. Τμήματα του λουτρού όμως ήρθαν στο φως και από το κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ένας τρίτος χώρος (X3) οριοθετούνταν από τον τοίχο 23 προς Β. και τον τοίχο 25 προς Α., από τον οποίο σώζονταν υπολείμματα υποστρώματος δαπέδου από παχύ κουρασάνι⁴⁵⁸. Οι τοίχοι του X3 έφεραν εσωτερικά επίχρισμα από παχύ κουρασάνι ενώ το υπόστρωμα του δαπέδου έσωζε ίχνη από την τοποθέτηση τετράγωνων πλακών μάλλον μαρμάρινων, όπως αποδεικνύουν τα λείψανα ορθομαρμάρωσης που σώζονταν στη βόρεια πλευρά του χώρου και προφανώς επένδυαν τη νότια παρειά του Τχ23. Βορειότερα, αποκαλύφθηκε τέταρτος χώρος (X4) που οριζόταν από τους τοίχους 12,13,14 και

---

⁴⁵⁴ Σε μεταγενέστερη ανασκαφή στην περιοχή του Λουτρού Σ-4 έχει εντοπιστεί ψηφιδωτό δάπεδο που απεικονίζει αθλητές να προπονούνται. ΑΔ 61 (2006), σελ. 292-294 (**εικ. 114**).

⁴⁵⁵ Στο Lixus του Μαρόκου (**εικ. 113**) έχει εντοπιστεί λουτρό που κατασκευάστηκε σε άμεση επαφή με κτήριο του τύπου θέατρο-αμφιθέατρο και υπάρχει η υπόθεση ότι η κονίστρα μπορεί να χρησιμοποιούνταν και ως παλαίστρα για το λουτρό. Thébert 2003, σελ. 261-263, πιν. CXXII.

⁴⁵⁶ ΑΔ 53 (1998), σελ. 158-161, σχεδ. 6-7, πιν. 75 γ.

⁴⁵⁷ Η αρίθμηση των χώρων έχει γίνει από την υπογράφουσα σε αντίθεση με την αρίθμηση των τοίχων που έχει υιοθετηθεί εκείνη του ανασκαφέα. Ό.π. σελ. 160-161, σχεδ. 6.

⁴⁵⁸ Σε μεταγενέστερη φάση σε αυτό τον χώρο διανοιχτήκαν οι τάφοι 7 και 8, κατασκευάστηκε μικρός αγωγός, πλ. 0,20 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. ενώ πάνω στον Τχ23 και ανατολικά του αγωγού αποκαλύφθηκε αύλακας απορροής υδάτων από ανεστραμμένη κεραμίδα. Ό.π. σελ. 160.

21⁴⁵⁹. Στη βόρεια πλευρά του Χ4 σωζόταν δάπεδο από μεγάλους λίθους ενώ η νότια παρειά του Τχ12 και η δυτική του Τχ13 έσωζαν ίχνη κονιάματος.

Επίσης, στην ίδια αρχιτεκτονική φάση πρέπει να ανήκουν και τα λείψανα των τοίχων 5, 10 και 11 λόγω του βάθους της θεμελίωσής τους αν και δεν διασώθηκαν στοιχεία για τη σύνδεσή τους με τα αναγνωρισμένα τμήματα του λουτρού. Στη λουτρική όμως εγκατάσταση πρέπει να ανήκουν και τα υπολείμματα αγωγών που διέτρεχαν το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου, τα οποία αποκαλύφθηκαν κατεστραμμένα λόγω των μεταγενέστερων επεμβάσεων. Οι περισσότεροι αγωγοί ήταν κτιστές αύλακες με δάπεδα από πήλινες πλάκες ενώ η κάλυψή τους επιτυγχανόταν με λίθους, πήλινες πλάκες ή κεραμίδια. Η ροή των αγωγών ήταν προς τα ανατολικά.

Στην τρίτη οικοδομική φάση που πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στον 3^ο ή τον 4^ο αι. μ.Χ. πραγματοποιήθηκε ριζική ανοικοδόμηση του χώρου που όμως δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τα νέα οικοδομήματα να σχετίζονταν και αυτά με λουτρική κατασκευή. Σε αυτή τη φάση ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 3, 4, 6, 7, 32, 18, 28, 29 και 33. Στο ΝΔ τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο τοίχος 18/28, όπου είχε διαμορφωθεί μνημειώδης είσοδος, συνολικού μήκους 4,55 μ., στην οποία διασώθηκε κατά χώρα μαρμαρίνη βάση κίονα και το αποτύπωμα δεύτερης. Στην είσοδο, επίσης, πρέπει να άνηκαν και τα τμήματα αράβδωτων κίωνων που εντοπίστηκαν ως υλικό β' χρήσης σε άλλα σημεία του οικοπέδου. Ο χώρος με την μνημειώδη είσοδο ορίζεται στα βόρεια από τον Τχ8, στα ανατολικά από τον Τχ29 και από τα νότια πιθανόν από την προέκταση του Τχ33. Στον τοίχο 18/28 διακρίνονται δύο κατασκευαστικές φάσεις, στην πρώτη ο τοίχος είχε πλάτος 0,90 μ. και όριζε χώρο προς Α. με δάπεδο σε βάθος 0,98 μ. ενώ στην ανατολική του παρειά έφερε ίχνη ορθομαρμάρωσης και στη δεύτερη φάση ο τοίχος μετασκευάστηκε για να δεχτεί το μαρμαρίνο κατώφλι της μνημειακής εισόδου ενώ το δάπεδο ανυψώθηκε κατά 0,38 μ., όπως αποδεικνύει το επίχρισμα της νότιας παρειάς του Τχ8.

Βόρεια του παραπάνω χώρου αποκαλύφθηκαν οι αψιδωτοί τοίχοι 1 και 9, επιμελημένης κατασκευής που προσαρμόστηκαν στον υπάρχοντα χώρο. Ο Τχ1 φέρει στη βόρεια παρειά επίχρισμα ενώ στη νότια διακόσμηση από κονίαμα με λευκό και

---

⁴⁵⁹Τμήματα του Χ4 έχουν καταστραφεί από τις μεταγενέστερες οικοδομικές επεμβάσεις και τη διάνοιξη του τάφου 4. Ό.π. σελ. 160.

σκούρο κυανό χρώμα. Και οι δύο τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι με λίθους μέτριου μεγέθους, παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και στρώσεις οπτών πλίνθων.

Τέλος, στην τέταρτη και τελευταία φάση του χώρου που πρέπει να χρονολογηθεί στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, εγκαταλείπεται η οικιστική χρήση του χώρου και χρησιμοποιείται πλέον ως νεκροταφείο⁴⁶⁰, όπως αποδεικνύουν οι τάφοι που έχουν εντοπιστεί.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων ενώ άλλα κινητά ευρήματα των φάσεων που μας ενδιαφέρουν ήταν τα εξής: τεμάχια γυάλινων αγγείων, τμήμα στρωτήρα που φέρει το σφράγισμα [...]ΔΑΜ[ΟΣΙΟΣ...] (Μ.Σ. αριθ.14628), μαρμάρινο τμήμα κορμού γυμνής γυναικείας μορφής, ίσως Αφροδίτης, (Μ.Σ. αριθμ. 14623), τμήμα πλίνθου αγάλματος που διασώζει το κάτω άκρο μορφής μεγέθους μικρότερου του φυσικού (Μ.Σ. αριθ. 14622) και δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα αποτελεί νόμισμα σπαρτιατικής κοπής των χρόνων 43-31 π.Χ. και το δεύτερο είναι εποχής του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-235 μ.Χ.). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκύπτει από την εύρεση του γυναικείου αγάλματος, καθώς η διακόσμηση λουτρών με γυμνά γυναικεία αγάλματα που απεικόνιζαν την Αφροδίτη ήταν συνήθης πρακτική⁴⁶¹.

Οι συνεχείς επεμβάσεις και προσθήκες στον χώρο δημιουργεί προβλήματα ως προς την πλήρη διακρίβωση της χρήσης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση (2^{ος} αι. μ.Χ.), ο χώρος είχε λουτρικό χαρακτήρα, ο οποίος μάλλον συνεχίστηκε και κατά την επόμενη φάση (3^{ος} ή 4^{ος} αι. μ.Χ.).

Ο πλήρης όμως χαρακτηρισμός του χώρου θα μπορούσε να επιτευχθεί με τον συσχετισμό των ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί στα γειτονικά οικόπεδα. Συγκεκριμένα, το οικόπεδο Κανελλοπούλου γειτνιάζει προς Α. με το οικόπεδο Γ. Πουλοκέφαλου, στο οποίο αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που ο ανασκαφέας ταυτίζει με ρωμαϊκή οικία⁴⁶². Δεν πρέπει όμως να λησμονηθούν και δύο

---

⁴⁶⁰ Η μετατροπή ενός λουτρικού συγκροτήματος σε νεκροταφείο αποτελεί ακόμα μια ένδειξη για τον δημόσιο χαρακτήρα του χώρου.

⁴⁶¹ Παρόμοιο άγαλμα του 2^{ου} αι. μ.Χ. εντοπίστηκε σε λουτρικό συγκρότημα της Κέρκυρας ΑΔ 45 (1990), σελ. 285, πιν. 130 α. Επίσης, σύμφωνα με επιγραφή (IG XII, 4) από την Κω, άγαλμα της Αφροδίτης ανατέθηκε σε βάλανείο της Κω (Ισθμό) από την Πώλλα Λαμπία (<http://epigraphy.packhum.org/text/186235?hs=64-71> στις 22/10/2016).

⁴⁶² Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1988 αλλά η μόνη αναφορά που έχουμε είναι από το ΑΔ του έτους 1998, (ό.π. σελ. 161) καθώς τα έτη 1989 και 1990 η Ε' ΕΠΚΑ δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου. Ίσως, τα λείψανα των δύο οικοπέδων να ανήκουν σε ένα

βασικά στοιχεία που αποτελούν σημαντικές αποδείξεις για τον δημόσιο χαρακτήρα του λουτρού. Η ύπαρξη του στρωτήρα που έχει τη σφραγίδα [...]ΔΑΜ[ΟΣΙΟΣ...] αλλά και η μετατροπή του χώρου σε νεκροταφείο, δηλαδή χώρου με δημόσιο χαρακτήρα.

6. Λουτρό Σ-6: Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Α. και Ε. Καρρά (Ο.Τ. 102) και βορειοδυτικά του οικοπέδου Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη (Ο.Τ. 102) εντοπίστηκε καλά διατηρημένο ρωμαϊκό λουτρό⁴⁶³ (εικ. 117-118), το οποίο χρονολογείται στον 2^ο - 3^ο αι. μ.Χ. Συνολικά έχουν εντοπιστεί έξι (6) χώροι του λουτρού που οι τοίχοι τους στο σύνολό τους ήταν κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τέσσερις (4) χώροι με υπόκαυστα που έφεραν πεσσίσκους κυκλικής διατομής και οι οποίοι μεταξύ τους επικοινωνούν με χαμηλές στενές εισόδους. Ανατολικά των χώρων του θερμού λουτρού αναπτύσσεται το υπόλοιπο λουτρικό συγκρότημα, από το οποίο σώζονται ισχυρά ασβεστοπαγή θεμέλια και πήλινοι αγωγοί που διατρέχουν όλο την έκταση του βαλαναείου. Στα νότια του οικοπέδου Καρρά και βόρεια του οικοπέδου Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη⁴⁶⁴ αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που μάλλον αποτελούν συνέχεια του λουτρού⁴⁶⁵. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη χώροι (Α και Β) που η τοιχοποιία τους ήταν σύμφωνα με το *opus testaceum*⁴⁶⁶.

Η εύρεση του συγκεκριμένου λουτρικού συγκροτήματος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί το μοναδικό λουτρό που έχει εντοπιστεί στη

ενιαίο συγκρότημα και το λουτρό να αποτελεί τμήμα μιας ρωμαϊκής οικίας αν και ο P. Bonini δεν αναφέρει καμία οικία στο εν λόγω οικόπεδο. Bonini 2006, σελ. 556-565.

⁴⁶³ ΑΔ 36 (1981), σελ. 121-123, σχεδ. 1., πιν. 57-58. Κατά μήκος της οδ. Ορθίας Αρτέμιδος (δυτικά του Ο.Τ. 99) στο ΑΔ 47 (1992), αναφέρεται η ύπαρξη μέρους μεγάλου λουτρικού συγκροτήματος χωρίς όμως να δίνεται καμία παραπάνω πληροφορία ΑΔ 47 (1992), σελ. 108. Επίσης, στο οικ. Ι. Δικαίου (Ο.Τ. 100) έχει ανασκαφεί τμήμα από ένα μεγάλο κτήριο των ρωμαϊκών χρόνων που ο ανασκαφέας ταυτίζει με λουτρό λόγω των αγωγών που έχουν εντοπιστεί και το ψηφιδωτό δάπεδο που φέρει θαλάσσια διακοσμητικά θέματα (όστρεα και ψάρια). ΑΔ 20 (1965), σελ. 176-177. ΑΔ 24 (1969), σελ. 137. Νεότερες μελέτες αναφέρουν ότι το κτήριο στο οικ. Ι. Δικαίου πρέπει να αποτελεί τμήμα ρωμαϊκής έπαυλης. Γιαννακάκη 2008, σελ. 6-7.

⁴⁶⁴ Η ανασκαφή του οικοπέδου Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη λόγω της έκτασής του, (911 μ²) χωρίστηκε σε τομείς. Στον κεντρικό τομέα αποκαλύφθηκε τμήμα οδού των ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ./Α. -ΝΔ./Δ. και αναφορική κλίση προς Δ. ενώ οριοθετούνταν προς Β. και Ν. από δύο αναλημματικούς τοίχους. ΑΔ 54 (1999), σελ. 166. Η ρωμαϊκή οδός θα μπορούσε να βοηθήσει στην εύρεση του ορίου του λουτρικού συγκροτήματος που μας ενδιαφέρει.

⁴⁶⁵ ΑΔ 54 (1999), σελ. 166-167. ΑΔ 55 (2000), σελ. 225.

⁴⁶⁶ Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του οικοπέδου Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη βρέθηκαν αρκετά νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, για τα οποία όμως δεν υπάρχει κάποια διευκρίνιση αν εντοπίστηκαν στο λουτρό ή στα διπλανά κτίσματα ΑΔ 54 (1999), σελ. 167. ΑΔ 55 (2000), σελ. 225.

βορειοανατολική πλευρά της πόλης ενώ η γειτνίασή του με ιερά της περιοχής γεννά εύλογα ερωτήματα για τον χαρακτήρα του.

7. Λουτρό Σ-7: Στην οδό Ηρακλειδών 64 (Ο.Τ. 137)⁴⁶⁷ εντοπίστηκε τμήμα μεγάλης οικίας των ρωμαϊκών χρόνων με λουτρό⁴⁶⁸ (εικ. 119-122). Το κτήριο δεν αποκαλύφθηκε στο σύνολό του, καθώς συνεχιζόταν προς τα ανατολικά και βόρεια οικόπεδα ενώ στο δυτικό είχε ανεγερθεί σύγχρονη οικία. Οι χώροι όμως του λουτρού εκτείνονταν προς τα νότια, όπου και πραγματοποιήθηκαν οι περιορισμένες ανασκαφές. Το οικοδόμημα πρέπει να χρονολογηθεί στον 2^ο αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. σύμφωνα κυρίως με την κεραμική που περισυλλέχθηκε.

Στα Βόρεια του οικοδομήματος ανασκάφηκαν τρία δωμάτια με υπόκαυστα (C1, C2, C3)⁴⁶⁹, στα οποία σώζονται μόνο οι πήλινες πλάκες του δαπέδου και ορισμένοι πεσσίσκοι. Συγκεκριμένα ο χώρος C1 που εκτείνεται σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου έχει διαστάσεις 7,50 μ. x 4,30 και στα νότια καταλήγει σε αψίδα ενώ ο χώρος C3 που βρίσκεται ανατολικά του χώρου C1, είναι μικρότερος με διαστάσεις 4,20 μ. x 5 μ. Ο τοίχος που χωρίζει τους δυο χώρους σώζεται σε καλή κατάσταση ενώ η κυκλοφορία του θερμού αέρα επιτυγχανόταν μέσω δύο λοξών ανοιγμάτων πλάτους 0,30 μ. στον παραπάνω τοίχο. Ο χώρος C2, ο μικρότερος σε διαστάσεις (4,50 x 2,50 μ.) επικοινωνεί με τον χώρο C3 με άνοιγμα πλάτους 0,90 μ. που εντοπίζεται στον νότιο τοίχο του. Ο δυτικός τοίχος του C2 καταλήγει σε αψίδα που δεν βρίσκεται όμως στο κέντρο του. Ίσως το δωμάτιο επεκτεινόταν αρχικά προς τα βόρεια και αργότερα περιορίστηκε. Οι τοίχοι των δωματίων του Ο.Τ. 137 ήταν κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum*,⁴⁷⁰.

Η ανασκαφική όμως έρευνα επεκτάθηκε τη δεκαετία του '90⁴⁷¹ σε όλο το πλάτος της οδού Ηρακλειδών 56 και 58, κατά τη διάρκεια της οποίας ήρθαν στο φως

⁴⁶⁷ Συγκεκριμένα στο οικόπεδο Κοκονού και Χαραλαμπάκου. Για την οικία βλ. Bonini 2006, σελ. 563.

⁴⁶⁸ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 283-285, σχεδ. 1, πιν. 183.

⁴⁶⁹ Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση του ανασκαφέα.

⁴⁷⁰ Το λουτρό πρέπει να συνεχιζόταν προς τα νότια, καθώς στο Ο.Τ. 7 εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που πρέπει να είχαν άμεση σχέση με το οικιακό λουτρό και την οικία. Συγκεκριμένα στην ιδιοκτησία Ν. Κουτσοβίτη σε βάθος 0,77μ. εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου από λίθους και κεράμους μέσα σε κονίαμα ενώ δυτικότερά του, σε βάθος 0,60 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα. Στα δυτικά του τοίχου, στο οικόπεδο Σαχάμη αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδων σε βάθος 0,80 και 0,46 μ. και πεσσίσκοι για τη θέρμανση δαπέδου ενώ δυτικότερα εντοπίστηκε και άλλο δωμάτιο που οριζόταν από δύο τοίχους. ΑΔ 38 (1983), σελ. 90. ΑΔ 49 (1994), σελ. 176.

⁴⁷¹ ΑΔ 53 (1998), σελ. 167-169, σχεδ. 11, πιν. 78

τα δάπεδα πέντε υπόγειων θαλάμων θερμότητας (I, IA, IIA, IIB-Γ και VI)⁴⁷², τα οποία αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,97 μ. εκτός του χώρου I που βρέθηκε σε βάθος 0,70. Οι πεσσίσκοι ήταν κατασκευασμένοι από κυκλικές και ορθογώνιες οπτές πλίνθους. Στο δυτικότερο τμήμα του σκάμματος βρέθηκε ο χώρος II που είχε υποστεί μετασκευές. Αρχικά, υπήρχαν δύο ανεξάρτητα δωμάτια (IIB-IIIΓ) που σε μεταγενέστερη φάση ενοποιήθηκαν. Από τις διαστάσεις του IIB (1,90 x 2,45 μ.) ο ανασκαφέας υποθέτει την ύπαρξη πυέλου ενώ στην αρχική φάση του λουτρού εικάζεται η ύπαρξη ορθογώνιας ατομικής πυέλου και στο βόρειο τμήμα του χώρου IIIΓ. Ο χώρος I, διαστ. 2,15 x 3,10 μ., βρέθηκε ανατολικά του χώρου II και επικοινωνούσε μέσω στενού ανοίγματος στα ανατολικά με τον χώρο IA. Ο χώρος IA διαστάσεων, 2,20 x 2,65 μ. έφερε πήλινες πλάκες και κονίαμα στο δάπεδο του υπόγειου θαλάμου του ενώ ο χώρο VI που εντοπίστηκε στα βόρεια του IA έφερε στρώμα κονιάματος και θραύσματα κεραμίδων αντίστοιχα. Οι σωζόμενοι πεσσίσκοι του χώρου VI αριθμούν τους εικοσί έξι (26) ενώ μπορούν να αποκατασταθούν συνολικά τους εξηντά τρεις (63), οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι ανά εννέα (στον άξονα Α.-Δ.) σε επτά σειρές (στον άξονα Β.-Ν.). Επίσης, η θέρμανση των τοίχων επιτυγχανόταν με τη χρήση *tegulae mammatae*, όπως μαρτυρούν τα θραύσματα που εντοπίστηκαν στην επίχωση όλων των χώρων του λουτρού⁴⁷³.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίστηκαν στην οδό Ηρακλειδών 56 και 58 είναι ιδιαίτερα προβληματικά ως προς την ερμηνεία τους. Αν και διακρίνονται για τον λουτρικό χαρακτήρα τους δεν υπάρχει σαφή εικόνα ως προς τη σχέση τους με το οικιακό λουτρό της οδού Ηρακλειδών 64. Οι ανασκαφείς αναφέρουν απλά ότι οι παραπάνω χώροι αποτελούν τμήμα ενός ενιαίου λουτρικού συγκροτήματος. Σε αυτή την περίπτωση όμως θα πρέπει να εξετάσουμε τον χαρακτήρα του λουτρού, καθώς ένα οικιακό λουτρό θα ήταν σπάνιο να διέθετε οκτώ χώρους για θερμό λουτρό εκτός και αν είχε μια ευρύτερη χρήση.

8. Λουτρό Σ-8: Στην οδό Παλαιολόγου 59 (οικ. Γρ. Σταματάκου)⁴⁷⁴ σε βάθος 1,60 μ. απεκαλύφθησαν ερείπια ρωμαϊκού οικοδομήματος πιθανώς τμήμα μικρού

⁴⁷² Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση του ΑΔ 53 (1998), σελ. 168-169, σχεδ.11, πιν. 78.

⁴⁷³ Στα ανατολικά της ανασκαφής και συγκεκριμένα στο οικ. Ε. Μητράκου αποκαλύφθηκε σε υποκείμενο στρώμα τμήμα τοίχου που πρέπει να συνανήκει χρονολογικά με την κατασκευή του λουτρού, καθώς και τμήμα κτιστής αύλακας με δάπεδο από πήλινες πλάκες. ΑΔ 53 (1998), σελ. 169.

⁴⁷⁴ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 290-291, σχεδ. 4.

λουτρού⁴⁷⁵, από το οποίο σώζονται τρεις χώροι (**εικ. 123**). Η χρονολόγηση του λουτρού πρέπει να τοποθετηθεί στις αρχές του 3^{ου} αι. μ. Χ., σύμφωνα με την κεραμική που περισυλλέχτηκε αλλά και την τοιχοποιία του κτηρίου.

Ο ένας χώρος σώζεται σχεδόν ακέραιος με ορθογώνια κάτοψη (X1) (2,50 x 3,50 μ.) ενώ οι άλλοι δύο αψιδωτοί χώροι τμηματικά. Τα δύο αψιδωτά δωμάτια επικοινωνούν με τον X1 μέσω στενών, χαμηλών και πιθανώς αψιδωτών ανοιγμάτων στον νότιο και ανατολικό τοίχο του X1 ενώ είσοδος υπήρχε και στη βόρεια πλευρά του X1.

Όλοι οι τοίχοι είναι κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum* ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους ανέρχεται στο 1,20 μ. Επίσης, σώζονται εντοίχιοι αγωγοί (*tubuli*) που χρησίμευαν στη θέρμανση των τοίχων⁴⁷⁶. Το δάπεδο του X1, σύμφωνα με την κάτοψη, ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες, οι οποίες σώζονται στη νοτιοανατολική γωνία του.

9. Λουτρό Σ-9: Στα Ο.Τ. 126 και 127 αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου ρωμαϊκού λουτρικού συγκροτήματος που χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και πρέπει να είχε δημόσιο χαρακτήρα, όπως φανερώνει το μέγεθός του αλλά και το σημείο ίδρυσής του⁴⁷⁷ (**εικ. 124**). Συγκεκριμένα βρίσκεται περίπου 1000 μ. ΝΔ. της αρχαίας Ακρόπολης και σε κοντινή απόσταση από το ρωμαϊκό θέατρο. Το αποκαλυφθέν λουτρικό συγκρότημα αποτελείται από είκοσι (20) αίθουσες⁴⁷⁸ και η κάτοψή του είναι αρκετά περίπλοκη λόγω των πολλών διαμερισμάτων αλλά και των μεταγενέστερων κτισμάτων που θεμελιώθηκαν πάνω του⁴⁷⁹. Το λουτρικό συγκρότημα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., όπως αποδεικνύουν η κεραμική και τα νομίσματα, και να ήταν σε χρήση μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ.

---

⁴⁷⁵ Το λουτρό συνεχιζόταν προς Ν. και Α. αλλά έχει όμως καταστραφεί εξαιτίας των σύγχρονων οικοδομών.

⁴⁷⁶ Ο ανασκαφέας δεν αναφέρει σε ποιους χώρους έχουν εντοπιστεί οι εντοίχιοι αγωγοί θέρμανσης, ώστε να γίνει η ταυτοποίησή τους σε χώρους για θερμό ή χλιαρό λουτρό.

⁴⁷⁷ Για τις ανασκαφές του Λουτρού Σ-9 βλ. ΑΔ 20 (1965), σελ. 173-174, πιν. 155 α-στ. ΑΔ 21 (1996), σελ. 122. ΑΔ 49 (1994), σελ. 180. ΑΔ 51 (1996), σελ. 121-123, σχεδ. 10. σελ. 122. ΑΔ. ΑΔ 62 (2007), σελ. 322-325. ΑΔ 63 (2008), σελ. 358-361.

⁴⁷⁸ Ο αριθμός των δωματίων του λουτρού πρέπει να είναι μεγαλύτερος, καθώς έχουν εντοπιστεί και άλλοι χώροι στα γειτονικά οικοπέδα που θα πρέπει να σχετίζονται με το συγκεκριμένο οικοδόμημα.

⁴⁷⁹ Συγκεκριμένα, έχει εντοπιστεί βυζαντινό λουτρό πάνω από τα ανατολικά διαμερίσματα του Λουτρού Σ- 9. Τα δύο οικοδομήματα είναι ανεξάρτητα, καθώς το μεταγενέστερο λουτρό κτίστηκε, όταν τα ερείπια του ρωμαϊκού λουτρού είχαν καλυφθεί με επίχωση. Για το βυζαντινό λουτρό βλ. ΑΔ 20 (1965), σελ. 173-174. ΑΔ 21 (1966), σελ. 155-159 και Μπούρας 1982, σελ. 99-112.

Ο πρώτος χώρος (X1)⁴⁸⁰ του λουτρού ανεσκάφη στα βόρεια του συγκροτήματος ήταν τμήμα ενός τετράγωνου θαλάμου με πήλινες πλάκες, ο οποίος στη βόρεια πλευρά του υπάρχουν 2 βαθμίδες, ίσως έδρανα. Παράπλευρα στον X1 εντοπίστηκε μεγαλύτερο διαμέρισμα (X2) στη βόρεια πλευρά του οποίου φέρει εναλλάξ ορθογώνιες και ημικυκλικές κόγχες⁴⁸¹, οι οποίες πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως λουτήρες⁴⁸². Στα δυτικά του X2 εντοπίστηκε τρίτο διαμέρισμα (X3), του οποίου η βόρεια και η νότια πλευρά καταλήγουν σε ημικυκλικές κόγχες. Ο συγκεκριμένος χώρος βρίσκεται κατά 2 βαθμίδες χαμηλότερα του X2 και ήταν στρωμένος με μαρμάρινες πλάκες ενώ εντοπίστηκε και οπή αποχέτευσης ύδατος⁴⁸³. Στα δυτικά του X3 ακολουθεί ορθογώνιο διαμέρισμα (X4) που είναι υπερυψωμένο κατά τρεις (3) βαθμίδες και το δάπεδό του είναι διακοσμημένο με ψηφιδωτό. Το ψηφιδωτό αν και είναι αρκετά κατεστραμμένο φέρει περιμετρικά ευρύ πλαίσιο λευκού χρώματος, ακολουθεί στενή μαύρη ταινία ενώ ο τετράγωνος χώρος που δημιουργείται έχει διακοσμητικά μοτίβα. Στο κεντρικό έμβλημα απεικονίζονται δύο δελφίνια μαύρου χρώματος σε λευκό βάθος. Στα βόρεια του X4 εντοπίζεται πέμπτο δωμάτιο (X5) που διαθέτει και αυτό ψηφιδωτό δάπεδο ενώ στα νοτιοδυτικά του X4 αποκαλύφθηκε μικρό δωμάτιο (X6) τετράγωνης κάτοψης, του οποίου το δάπεδο είναι καλυμμένο από πεπατημένη στρώση αμμοκονιάματος. Παράπλευρα του X6 εντοπίστηκε το έβδομο δωμάτιο (X7) που προοριζόταν και αυτό για το θερμό λουτρό, καθώς σώζεται το υπόκαυστο.

Ανατολικά και δυτικά του X2 εντοπίστηκαν άλλα τέσσερα (4) δωμάτια του βαλανείου. Συγκεκριμένα δύο μικρά τετράγωνα δωμάτια με δάπεδα από πήλινες πλάκες (ΧΩΡΟΣ 8-9) και άλλοι δύο μεγαλύτεροι θάλαμοι που απολήγουν και οι δύο στη δυτική στενή πλευρά τους σε ημικυκλικές κόγχες (ΧΩΡΟΣ 10-11)⁴⁸⁴, σε μία από τις κόγχες εντοπίστηκαν 2 στυλίσκοι από πήλινους δίσκους⁴⁸⁵.

⁴⁸⁰ Η αρίθμηση των χώρων έχει γίνει από την υπογράφουσα.

⁴⁸¹ Επιμήκης χώρος με ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες δίδεται και το Λουτρό K-8 στην Κόρινθο, το οποίο, επίσης, βρισκόταν σε κοντινή απόσταση με το Θέατρο της πόλης. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 68.

⁴⁸² Ο όρος λουτήρας που χρησιμοποιεί ο ανασκαφέας είναι προβληματικός. Ίσως οι συγκεκριμένες κόγχες να ήταν δεξαμενές εμβάπτισης, οι οποίες μπορούσαν να φιλοξενήσουν τρία με τέσσερα άτομα. Η απουσία σχεδίων δεν μας επιτρέπει να έχουμε μια πιο ξεκάθαρη εικόνα των χώρων του συγκεκριμένου λουτρού.

⁴⁸³ Ο ανασκαφέας αναφέρει, ότι το συγκεκριμένο δωμάτιο πρέπει να ήταν *caldarium* ή *tepidarium*, χωρίς όμως να γίνεται κάποια νύξη για ύπαρξη συστήματος θέρμανσης.

⁴⁸⁴ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα στα δυτικά του χώρου 2 βρίσκεται ο χώρος 3.

⁴⁸⁵ Για τους έντεκα (11) χώρους του βαλανείου, βλ. ΑΔ 20 (1965), σελ. 173-174, πιν. 155 α-στ.

Η ανασκαφική έρευνα του βαλανείου συνεχίστηκε προς τα ανατολικά διαμερίσματα του λουτρικού συγκροτήματος⁴⁸⁶. Αρχικά, στα ΒΑ. του όλου συγκροτήματος βρέθηκε ένα ευρύχωρο δωμάτιο (X12) που οι δύο μακριές πλευρές του κατέληγαν σε ημικυκλικές κόγχες. Οι τοίχοι του όπως και του υπόλοιπου συγκροτήματος ήταν κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum* και σώζονταν σε ύψος 0,50 μ. περίπου ενώ το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Ο X12 έφερε άνοιγμα θύρας στο μέσο της νότιας πλευράς του και πρέπει να επικοινωνούσε με άλλο χώρο (X13) που όμως δεν ανεσκάφη. Επίσης, ο X12 διέθετε και δεύτερο άνοιγμα στη βόρεια πλευρά του και επικοινωνούσε με δύο συνεχόμενα δωμάτια (X14 και X15). Η δυτική πλευρά και των δύο χώρων (X14 και X15) κατέληγε σε ημικυκλική κόγχη ενώ το δάπεδό τους ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες. Στο δεύτερο από τα δύο δωμάτια εντοπίστηκαν πεσσίσκοι από πήλινους δίσκους⁴⁸⁷. Οι περισσότεροι τοίχοι των παραπάνω χώρων διατηρούνται σε ύψος 0,50-0,80 μ. και είναι κατασκευασμένοι κυρίως με πλίνθους (*opus testaceum*) και σπάνια με λίθο ενώ το συνδετικό υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί είναι ασβεστοκονίαμα με μικρά ερυθρά σωματίδια (κουρασάνι). Επίσης, αρκετοί τοίχοι έφεραν ορθομαρμάρωση⁴⁸⁸.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα δεκαπέντε δωμάτια που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών της δεκαετίας του '60 αποτελούν μέρος μόνο του βαλανείου, καθώς αυτό επεκτεινόταν προς τα Β. και Δ. συνεχόμενα οικόπεδα και προς τα Ν. επί της οδού Τριακοσίων. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1994 εντοπίστηκε στην οδό Πλατανιστά (Ο.Τ. 127) η ΝΑ. γωνία ενός δωματίου (X16) με υπόκαυστα⁴⁸⁹. Συνολικά σώζονταν έξι (6) πεσσίσκοι και τέσσερις (4) κιονίσκοι από πήλινες πλάκες που ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα ενώ οι τοίχοι του X16 είναι κατασκευασμένοι και αυτοί σύμφωνα με το *opus testaceum* και σώζονταν σε ύψος 0,30-0,40 μ.

Τέλος κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1996, αποκαλύφθηκαν ακόμα τέσσερις χώροι του λουτρού⁴⁹⁰ (**εικ. 125**), καθώς και ένα *praefurnium*. Στον

⁴⁸⁶ Για τους χώρους 12-15. Βλ. ΑΔ 21 (1966), σελ. 155-156.

⁴⁸⁷ Μέρος των X14 και 15 καταστράφηκε ολοσχερώς από το βυζαντινό λουτρό Μπούρας 1982, σελ. 99-112.

⁴⁸⁸ ΑΔ 20 (1965), σελ. 174. ΑΔ 21 (1966), σελ. 155. ΑΔ 51 (1996), σελ. 122.

⁴⁸⁹ ΑΔ 49 (1994), σελ. 180.

⁴⁹⁰ Στην παρούσα περιγραφή συνεχίζεται η αρίθμηση της υπογράφουσας. Σύμφωνα όμως με το σχέδιο της ανασκαφής, ο χώρος 16 ταυτίζεται με τον χώρο VIA, ο χώρος 17 με τον V και ο χώρος 18 με τον VI. ΑΔ 51 (1996), σελ. 122, σχεδ. 10.

βορειότερο χώρο (X17) που αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,92 μ. παρατηρήθηκε τμήμα λεπτού δαπέδου από κονίαμα ενώ στην επίχωσή του εντοπίστηκαν μια μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή (Μ.Σ. 12388) και μαρμάρινο κεφάλι Σατύρου (Μ.Σ. 12389). Επίσης, στο βόρειο τμήμα του X17, όπου το δάπεδο είχε καταστραφεί, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ. το *praefurnium*. Μετά την αφαίρεση του δαπέδου και μέχρι σε βάθος 1,74 μ. αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα από τα κατάλοιπα καύσης του *praefurnium* και μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων αμφορέων της ρωμαϊκής περιόδου. Ο X17 μέσω δύο ανοιγμάτων θυρών επικοινωνούσε με τους χώρους 18 και 19. Ο X18 έφερε υπολείμματα δαπέδου από κονίαμα σε βάθος 1,21 μ. πάνω σε υπόστρωμα από μικρές κροκάλες ενώ ο X19 έφερε λιθόστρωτο δάπεδο σε βάθος 1,16 μ. (προς Α.) και 1,24 μ. (προς Δ.) ενώ στον κεντρικό χώρο του δωματίου αποκαλύφθηκε τμήμα κατασκευής από πήλινες τετράγωνα πλάκες με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι τοίχοι των δύο χώρων διασώζονταν σε άριστη κατάσταση και το σωζόμενο ύψος τους κυμαινόταν από 0,85 έως 1,14 μ. Η κατασκευή τους δεν ακολουθούσε την ίδια πάντα τεχνική, καθώς παρατηρούνταν είτε στρώσεις οπτοπλίνθων και κονιάματος είτε στρώσεις λίθων και στρώσεις οπτοπλίνθων ενώ όλοι οι τοίχοι έφεραν κατάλοιπα αποσπασμένου γκρίζου επιχρίσματος. Επίσης, η συνέχεια της ανασκαφής στη νότια πλευρά του Ο.Τ. 126 και συγκεκριμένα μπροστά στην ιδιοκτησία Τσιπούρα εντοπίστηκε ο χώρος 20 (X20), ο οποίος έφερε δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και θεμελίωση τμήματος ημικυκλικής αψίδας⁴⁹¹.

Το συγκεκριμένο λουτρό, όπως προαναφέραμε, είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η μεγάλη κλίμακά του αλλά και η γειτνίασή του με άλλα δημόσια κτήρια όπως το θέατρο αποτελούν βασικά στοιχεία για το δημόσιο χαρακτήρα του. Η απουσία όμως ενός σχεδίου των ανασκαφέντων χώρων δεν μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας του λουτρού. Τέλος, η συνολική παρουσίαση των ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί στα Ο.Τ. 127, 126 και 125 θα αποτελέσει το βασικό βήμα για την ταυτοποίηση του συνόλου του λουτρικού συγκροτήματος⁴⁹².

⁴⁹¹ ΑΔ 51 (1996), σελ. 122, σχεδ. 10.

⁴⁹² Στα γειτονικά οικοπέδα έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένες σωστικές ανασκαφές και τομές που έχουν φέρει στο φως δωμάτια αλλά και τοίχους που θα πρέπει να σχετίζονται με το συγκεκριμένο δημόσιο λουτρό. Στην οδό Ξενοφώντος (Ο.Τ. 125, οικ. Δ. Μπένου) εντοπίστηκαν δύο (2) χώροι με δάπεδα από πήλινες πλάκες ενώ στην οδό Περιμετρική (Ο.Τ. 127, οικ. Θ. Κολοβού) βρέθηκαν τρεις (3) χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα που φέρουν γεωμετρική διακόσμηση με ποικιλόμορφες ψηφίδες. Το ψηφιδωτό χρονολογείται στον 3^ο - 4^ο αι. μ.Χ., την ίδια περίπου εποχή που χρονολογείται και το Λουτρό Σ-9. ΑΔ 40 (1985), σελ. 102.

10. Λουτρό Σ-10: Στην οδό Θερμοπυλών 98 (Ο.Τ. 122, οικ. Γ. και Ι. Κατσίχτη) έχει εντοπιστεί λουτρό⁴⁹³ των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο αποτελούσε τμήμα μιας μεγάλης ρωμαϊκής οικίας πολυτελούς κατασκευής, που βρίσκεται στην οδ. Θερμοπυλών 94 (οικ. Ν. Φωτοπούλου)⁴⁹⁴ (**εικ. 126-127**). Η χρονολόγηση της οικίας με βάση τα ψηφιδωτά τοποθετείται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁹⁵.

Οι λουτρικοί χώροι αριθμούν τους δέκα (10) ενώ έχουν εντοπιστεί και δύο αγωγοί⁴⁹⁶. Μετά το πέρας των ανασκαφών αποκαλύφθηκε πλήρως ο χώρος 1 (X1) που προοριζόταν για το θερμό λουτρό, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη υποκαύστου [διαστ. 1,85 μ (Α.-Δ.) x 3,30 μ. (Β. - Ν.)]. Το δάπεδό του X1 (*suspensura*) ήταν κατασκευασμένο από τρεις επάλληλες σειρές πήλινων πλακών, παχ. 0,04μ., εναλλάξ με στρώσεις κονιάματος, παχ. 0,05-0,06 μ., ενώ η ανώτερη σειρά είχε χρησιμοποιηθεί ως υπόστρωμα για μαρμαροθέτημα, όπως αποδεικνύουν λιγоста κατάλοιπα. Η *suspensura* στηριζόταν σε εικοσιτέσσερις (24) πεσσίσκους από ορθογώνιες και κυκλικές πλίνθους που δεν έχουν όμως τοποθετηθεί συμμετρικά, γεγονός που αποδεικνύει τις επιδιορθώσεις του κτηρίου. Στην αρχική φάση του κτηρίου πρέπει να άνηκαν οι πεσσίσκοι ορθογώνιας διατομής ενώ στις φάσεις επισκευής του χώρου, οι κυκλικής διατομής πεσσίσκοι, καθώς ένας από τους δεύτερους κάλυπτε μεγάλο μέρος του υπόγειου ανοίγματος του αεραγωγού που μετέφερε το ζεστό αέρα προς τα Δ. σε άλλο θερμό χώρο. Επίσης, οι κυκλικοί πεσσίσκοι ήταν κατασκευασμένοι αμελώς από κυκλικές πλίνθους διαφόρων διαστάσεων ενώ στο κατώτερο τμήμα ενός είχε χρησιμοποιηθεί ακόμα και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου. Τέλος, το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητας ήταν κατασκευασμένο από στρογγυλεμένους ποταμίσιους λίθους και κονίαμα. Ο X1 διέθετε και εντοίχια θέρμανση που επιτυγχανόταν με την επένδυση των τοίχων με *tegulae mammatae*, όπως απέδειξε τμήμα που αποκαλύφθηκε κατά χώρα στον δυτικό τοίχο του χώρου αλλά και το κενό, πλ. 0,10-0,15 μ., που μεσολαβούσε από το δάπεδο μέχρι τους τοίχους⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Για το λουτρό, βλ. ΑΔ 52 (1997), σελ. 187-189, σχεδ. 12, ΑΔ 54 (1999), σελ. 164 και ΑΔ 55 (2000), σελ. 214-216, εικ. 3-6.

⁴⁹⁴ Για την οικία, βλ. ΑΔ 51 (1996), σελ. 116-118, σχεδ. 9. ΑΔ 53 (1998), σελ. 152-153. Bonini 2006, σελ. 564.

⁴⁹⁵ Bonini 2006, σελ. 564.

⁴⁹⁶ Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση που αναφέρεται στο ΑΔ του έτους 1997.

⁴⁹⁷ Η εντοίχια θέρμανση του λουτρού αποδεικνύεται και από τα θραύσματα των *tegulae mammatae* που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε β' χρήση σε τοίχους των βυζαντινών χρόνων.

Στα δυτικά του X1, αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου χώρου με υπόκαυση που όμως δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, καθώς συνέχιζε κάτω από την προς τα Δ. όμορη οικία. Η επικοινωνία των δύο χώρων γινόταν μέσω στενού ανοίγματος, πλ. 0,75 μ., ενώ οι δύο αντίστοιχοι υπόγειοι θάλαμοι θερμότητας μέσω ανοιγμάτων δύο αεραγωγών.

Στα βόρεια του X1 εντοπίστηκε το *praefurnium* του λουτρού λόγω της μεγάλης ποσότητας καμένων χωμάτων που βρέθηκαν εκεί. Επίσης, αεραγωγός, ύψους 0,755, πλ. 0,45 μ. και μηκ. 0,79 μ., κάτω από τον βόρειο τοίχο (Τχ 42) του X1 διοχέτευε τον θερμό αέρα στον υπόγειο θάλαμο του X1. Αρχικά, η κάλυψη του αεραγωγού πρέπει να ήταν τοξωτή, όπως φανερώνει η γένεση καμάρας που σώζεται στην ανατολική του πλευρά. Σε αυτή την περίπτωση το δάπεδο του X1 πρέπει να βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο, γεγονός που αποδεικνύει ότι το σωζόμενο δάπεδο δεν ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου. Στα ανατολικά του X1 εντοπίστηκε και άλλος χώρος (X2) που φέρει ψηφιδωτό δάπεδο, διαστ. 3,40 x 3,40 μ., κάτω από το οποίο όμως εντοπίστηκε δεύτερο δάπεδο με έντονα ίχνη καύσης. Το ψηφιδωτό είναι κατασκευασμένο από πολύχρωμες ψηφίδες, κόκκινου, πράσινου, κίτρινου, μαύρου και λευκού χρώματος, μικρών σχετικά διαστάσεων και πυκνά τοποθετημένων μεταξύ τους και η διακόσμησή του αποτελείται από γεωμετρικά μοτίβα ενταγμένα σε πέντε (5) διάχωρα. Το ανατολικό και το δυτικό διάχωρο συνίστανται από τρίγωνα που σχηματίζουν τετράκτινα αστέρια με μικρό τετράγωνο στη μέση και ρόμβους, οι οποίοι σχηματίζουν σταυροειδές κόσμημα ενώ το βόρειο και το νότιο συνίσταται από εγγεγραμμένους κύκλους που δημιουργούν τετράφυλλα με μικρό τετράγωνο στο εσωτερικό τους. Στο κεντρικό διάχωρο που ορίζεται από ταινία πλοχμού και γλωσσοειδές κόσμημα, υπάρχουν εννέα (9) τετράγωνα, στα οποία αναγράφονται οι εξής αγωνιστικοί στέφανοι: ΔΙΔΥΜΙΑ, ΟΛΥΜΠΙΑ, ΕΥΡΥΚΛΕΙΑ⁴⁹⁸, ΚΑΙΣΑΡΙΑ⁴⁹⁹, ΚΟΡΝΗΛΙΑ, ΠΥΘΙΑ και ΙΣΘΜΙΑ.

---

⁴⁹⁸ Τα Ευρύκλεια ήταν αγώνες που ιδρύθηκαν την εποχή του Αδριανού με πρωτοβουλία του σπαρτιάτη συγκλητικού, Γ. Ιουλίου Ευρυκλέους Ηρκλανού. ABSA 73 (1978), σελ. 251-252. Spawforth 1989, σελ. 195. Οι επιγραφές που αναφέρουν τα Ευρύκλεια της Σπάρτης αριθμούν τις έντεκα (11), από τις οποίες οι εννέα (9) προέρχονται από τη Σπάρτη (IG V,1 71/IG V,1 86/IG V,1 168/IG V,1 550/IG V,1 655/IG V,1 663/IG V,1 664/IG V,1 665/IG V,1 666), μία (1) από τις Σάρδεις (Sardis 7,1 79) και μία (1) από την Ιταλία (IGUR I 240).

⁴⁹⁹ Με το όνομα Καισάρια υπήρχαν αγώνες σε διάφορες πόλεις (Σπάρτη, Κόρινθος, Μεσσήνη κ.α.) της επαρχίας της Αχαΐας και σχετίζονταν άμεσα με την αυτοκρατορική λατρεία. Spawforth 1989, σελ. 195, σημ. 20-22. Camia 2011, σελ. 112-117. Συγκεκριμένα, η πρώτη αναφορά στα Καισάρια της Σπάρτης

Το ψηφιδωτό δάπεδο χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ με αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ., αν και η μελέτη της κεραμικής που αποκαλύφθηκε κάτω από το ψηφιδωτό θα μπορούσε να δώσει ένα ακριβέστερο *terminus post quem*. Σημαντικό όμως στοιχείο για τη χρονολόγηση αποτελεί και η ίδια αναγραφή των αγωνισμάτων που είναι γνωστά και από άλλες επιγραφικές μαρτυρίες⁵⁰⁰. Περισσότερο προβληματική αποτελεί όμως η ταύτιση του αγωνίσματος των Κορνηλίων που αναφέρονται σε μία άλλη επιγραφή από την Αγορά των Αθηνών⁵⁰¹. Τέλος, ο Χ2 πλαισιώνεται από τους Τχ 22, 23, 14 και 42 που είναι χτισμένοι με πέτρες, οπτόπλινθους και ασβεστοκονίαμα ενώ η εσωτερική τους πλευρά είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα⁵⁰².

Βόρεια του Χ2 σώζεται πύελος (Χ3), διαστ. 2,80 x 1,90 μ., που προορίζεται για το ψυχρό χώρο του λουτρού (εικ. 128). Η πύελος είναι επιχρισμένη με παχύ υδραυλικό κονίαμα και έφερε επένδυση από πλάκες, πιθανώς μαρμάρινες, όπως αποδεικνύουν τα αποτυπώματα που σώζονται πάνω στο κονίαμα. Ο Χ3 πλαισιώνεται από τους Τχ 40 και 42, οι οποίοι ήταν χτισμένοι από μικρές πέτρες, οπτόπλινθους και με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό ενώ χαμηλό τοιχίο έφραζε την πύελο από τα νότια, από όπου ο λουόμενος ερχόταν διαμέσου δύο αναβαθμών από οπτόπλινθους από το χώρο του ψηφιδωτού (Χ2)⁵⁰³.

Ανατολικά του Χ2 και όμορα με αυτόν εκτείνεται ο χώρος 4 (Χ4) με διαστάσεις 5,80 x 3,20 μ. που πρέπει να συνδέεται και αυτός με τους ψυχρούς χώρους του λουτρού. Ο Χ4 περικλείεται από τους Τχ 32,14,39,37 και 38, οι οποίοι είναι κτισμένοι από μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα ενώ εσωτερικά είναι επιχρισμένοι

μαρτυρείται σε μία επιγραφή της εποχής των Φλαβίων από την Ιασό της Μ. Ασίας, στην οποία αναφέρεται το όνομα ενός νικητή στους εν λόγω αγώνες. Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 184 και 232.

⁵⁰⁰ Για τη χρονολόγηση των αγωνισμάτων, βλ. Cartledge, – Spawforth, 2002, σελ. 110-111 και 176–189.

⁵⁰¹ Οι πληροφορίες που έχουμε για τους αγώνες των Κορνηλίων είναι σχεδόν μηδαμινές. Υπάρχει ακόμα μία (1) επιγραφή σε βωμό από την Αθήνα που μαρτυρεί τους εν λόγω αγώνες. Hesperia 17 (1948), σελ. 43, αρ. 35, πιν. 15-18. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε που τελούνταν τα Κορνήλια αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οργανώθηκαν από κάποιον Κορνήλιο που άνηκε στην οικονομική και πολιτική ελίτ της επαρχίας.

⁵⁰² Ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Χ2 πρέπει να ήταν το *frigidarium* του λουτρού, καθώς επικοινωνεί με την πύελο (Χ3) και οι τοίχοι του φέρουν εσωτερικά υδραυλικό κονίαμα.

⁵⁰³ Κατά την πρωτοβυζαντινή ή βυζαντινή περίοδο, όταν το λουτρό εγκαταλείφθηκε, χτίστηκε περιμετρικά της πύελου χαμηλό τοιχίο που έφραζε μέρος της οπής για την απορροφή των υδάτων ενώ στο κέντρο της οικοδομήθηκε πεσσός μικρού ύψους, κατασκευή που δεν μπορεί να ερμηνευτεί. Επίσης, ίχνη καύσης στα τοιχώματα της πύελου και τα καμένα χώματα στο εσωτερικό της υποδεικνύουν ότι στη δεύτερη φάση της είχε σχέση με τη χρήση φωτιάς. ΑΔ 55 (2000), σελ. 216, σχεδ. 5.

με υδραυλικό κονίαμα. Οι ανασκαφές στον X4 έχουν εντοπίσει τρία δάπεδα με το ανώτερο να βρίσκεται σε βάθος 0,52 μ. και να είναι κατασκευασμένο με στρώσεις κεράμων κάθετα τοποθετημένων σε παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος, το αμέσως επόμενο δάπεδο αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση των κεράμων που αποτελούνταν από κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από αποστρωγγυλεμένους λίθους και κονίαμα και παρουσίαζε κατωφερική κλίση προς τα Ν. Η αφαίρεση του δεύτερου δαπέδου οδήγησε στην αποκάλυψη του τρίτου δαπέδου ανάλογης κατασκευής. Επίσης, σε υποκείμενο στρώμα αποκαλύφθηκε ο αγωγός της απορροής από τον X3, καθώς και μολύβδινος αγωγός νερού. Στο κέντρο του X4 και σε επαφή με τον τοίχο 14 αποκαλύφθηκε λουτήρας ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 1,50 x 0,80 μ. που συνδέεται και αυτός με τους ψυχρούς χώρους του λουτρού.

Στα νοτιοανατολικά του X2 εκτείνεται ο χώρος 5 (X5), σωζ. διαστ. 4,50 x 4,10 μ., που περικλείεται από του τοίχους 48 και 21, οι οποίοι ομοίως είναι κατασκευασμένοι από μικρές πέτρες με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και εσωτερικά έφεραν επίχρισμα με παχύ στρώμα από υδραυλικό κονίαμα (εικ. 129). Ο βόρειος τοίχος του X5 έφερε εσωτερικά ίχνη ορθομαρμάρωσης από λεπτές πλάκες μαρμάρου ενώ στα νότια του Ν. τοίχου αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό διάκοσμο. Το δάπεδο σε βάθος 0,50 μ. σώζει ίχνη από ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,60 x 0,60 μ., ενώ μετά την αφαίρεση του υποστρώματος του συγκεκριμένου δαπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. δεύτερο δάπεδο από κονίαμα.

Στα βόρεια του X4 και όμορα αυτού αποκαλύφθηκε ένας μικρός χώρος (X6), διαστ. 1,40 x 1,30 μ., που περικλείεται από τους τοίχους 53 και 53^α. Οι τοίχοι του X4 συνίστανται από μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό ενώ η εσωτερική τους πλευρά είναι επιχρισμένη με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος, το οποίο όμως συνεχίζει και στο δάπεδό του. Αυτό ίσως αποτελεί ένδειξη, ότι ο συγκεκριμένος χώρος χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή νερού ή μικρή πισίνα, το μεγαλύτερο όμως μέρος του δεν έχει αποκαλυφθεί διότι συνεχίζει προς το όριο ασφαλείας που έχει αφαιρεθεί για την προστασία της όμορης οικοδομής Χαραλαμποπούλου.

Στα βόρεια του συγκροτήματος έχουν εντοπιστεί και άλλοι τοίχοι ίδιας κατασκευής με εκείνης του λουτρού που πρέπει να οριοθετούσαν δύο μεγάλους

χώρους και κατ' επέκταση να άνηκαν στο λουτρό. Επίσης, εντοπίστηκαν ακόμη δύο αγωγοί (I και II), από τους οποίους ο πρώτος πρέπει να ήταν αγωγός αποχέτευσης που κατέληγε σε πηγάδι βορειοδυτικά του οικοπέδου και μάλλον ξεκινούσε από το βόρεια τμήμα του Χ4 ενώ ο δεύτερος ήταν σκεπαστός με κεραμίδες και πρέπει να έρχεται από την όμορη οικοδομή Σ. Μαχαίρα και να οδηγεί στο χώρο ανάμεσα στους Τχ 10, 32 και 33⁵⁰⁴.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο ιδιοκτήτης της οικίας με το λουτρό πρέπει να άνηκε στην σπαρτιατική ελίτ και να είχε μεγάλη αθλητική δραστηριότητα όπως μαρτυρούν οι αγωνιστικοί στέφανοι στο ψηφιδωτό του Χ2⁵⁰⁵. Τα οικιακά Λουτρά Σ-10 και Σ-7 λόγω του μεγέθους του θα μπορούσαν να είχαν μια ευρύτερη χρήση, σε περιόδους που οι λουτρικές ανάγκες της πόλης αυξάνονταν, όπως κατά την τέλεση αγώνων.

11. Λουτρό Σ-11: Στο Ο.Τ. 15 και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Καπετανέα εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ο ανασκαφέας ταυτίζει με λουτρό, τα οποία πιθανώς αποτελούσαν τμήμα οικίας και άνηκαν σε δύο φάσεις των ρωμαϊκών χρόνων⁵⁰⁶.

Η τοιχοδομία είναι χαρακτηριστική με κροκάλες, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα⁵⁰⁷ ενώ στο δάπεδο έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες. Επίσης, στην άκρη του οικοπέδου βρέθηκε ένας αποθέτης κανονικού παραλληλόγραμμου σχήματος που πρέπει να σχετιζόταν με τον κλίβανο (*praefurnium*), καθώς βρέθηκε γεμάτος σε όστρακα, κάρβουνα και στάχτη.

Οι πληροφορίες για το συγκεκριμένο οικοδόμημα είναι αρκετά πενιχρές και δεν μας δίνουν μια σαφή εικόνα για τη λουτρική του λειτουργία, καθώς δεν γίνεται καμία αναφορά για την ύπαρξη συστήματος θέρμανσης ή κάποιου άλλου στοιχείου που θα μπορούσαν να παραπέμψουν σε λουτρικό οικοδόμημα.

---

⁵⁰⁴ Για τους συγκεκριμένους τοίχους δεν γίνεται καμία αναφορά στα ΑΔ που πραγματεύονται το παρόν λουτρό.

⁵⁰⁵ ΑΔ 55 (2000), σελ. 214.

⁵⁰⁶ ΑΔ 49 (1994), σελ. 182. ΑΡ 46 (1999-2000), σελ. 42.

⁵⁰⁷ Σύμφωνα με την περιγραφή του ανασκαφέα, οι τοίχοι του οικοδομήματος είναι κτισμένοι με το σύστημα *opus testaceum*.

12. Λουτρό Σ-12: Στα Β. του ρωμαϊκού θεάτρου έχει εντοπιστεί οικία του β' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ. που διέθετε ένα μικρό λουτρό⁵⁰⁸ (**εικ. 130**). Οι ανασκαφές εντόπισαν τρεις (3) χώρους της οικίας, από τους οποίους ο ένας προοριζόταν για το λουτρό. Οι τοίχοι του λουτρού διέθεταν κονίαμα ενώ εντοπίστηκαν και μαρμάρινα θραύσματα σε β' χρήση για το κτίσιμο τους. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν παραπάνω πληροφορίες για το συγκεκριμένο οικιακό λουτρό αλλά οι Άγγλοι ανασκαφείς αναφέρουν ότι στην περιοχή βόρεια του θεάτρου έχουν εντοπιστεί και άλλες ρωμαϊκές οικίες.

13. Λουτρό Σ-13: Στα ΝΑ της Ακρόπολης έχει εντοπιστεί ρωμαϊκό λουτρό, για το οποίο δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες⁵⁰⁹ μέσα από τα Αρχαιολογικά Δελτία. Το λουτρό έχει εντοπιστεί στο οικ. Αγγελουπούλου (Ο.Τ. 114) και εν μέρει στο οικ. Ελένης Χατζήνας (Ο.Τ. 114) και κτίστηκε κατά μήκος της δυτικής παρειάς αρχαίας οδού, η οποία χρονολογείται από τον 4^ο αι. π.Χ. (**εικ. 131**).

---

⁵⁰⁸ ABSA 28 (1926-1927), σελ. 45-46. Bonini 2006, σελ. 561. Η χρονολόγηση της οικίας βασίζεται στην εύρεση ενός σησερτίου του Γορδιανού Γ' (225-244 μ.Χ.) εντός τοίχου του οικιακού λουτρού.

⁵⁰⁹ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 286. Σε γειτονικό οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ. 113) έχουν βρεθεί μια σειρά από χώρους που πρέπει να είχαν λουτρικό χαρακτήρα, οι οποίοι όμως χρονολογούνται στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν μία δεξαμενή νερού με ερυθρό υδραυλικό κονίαμα και δάπεδο με πήλινες πλάκες, μία πολυγωνική δεξαμενή με ορθομαρμάρωση, πήλινοι αγωγοί και τμήμα υποκαύστου. ΑΔ 49 (1994), σελ. 180-182.

Πάτρα

Η αρχαία Πάτρα⁵¹⁰ ήταν κτισμένη στη δυτική πλευρά της βόρειας ακτογραμμής της Πελοποννήσου και βρίσκεται εξ' ολοκλήρου κάτω από τη σύγχρονη πόλη (**εικ. 132**). Αν και η θέση της υπήρξε πολύ σημαντική για την επικοινωνία με τη δύση, διάφορες συγκυρίες την οδήγησαν στην απομόνωση κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων. Ενεργό όμως ρόλο στα ελληνικά πράγματα άρχισε να έχει η Πάτρα⁵¹¹ από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. με την επανίδρυση της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Συγκεκριμένα, το 280 π.Χ. το Κοινό των Αχαιών ανασυγκροτήθηκε με πρωτοβουλία τεσσάρων πόλεων, της Πάτρας, της Δύμης, της Τριταίας και των Φαρών και μέσα σε οκτώ χρόνια η εν λόγω Συμπολιτεία συμπεριλάμβανε τις περισσότερες πόλεις της Αχαΐας⁵¹². Στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. οι ισορροπίες στην περιοχή αλλάζουν, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην καταστροφή της Κορίνθου το 146 π.Χ. από τον Λεύκιο Μόμμιο (*Lucius Mummius*). Μέχρι τότε τα λιμάνια της Κορίνθου αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο του θαλάσσιου δρόμου που ένωνε τη Δύση με την Ανατολή, ρόλο που πήρε πλέον η Πάτρα, καθιστώντας τη σημαντικό εμπορικό κέντρο⁵¹³, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και ο Κικέρωνας⁵¹⁴.

Κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων, η Πάτρα όπως και οι περισσότερες ελληνικές πόλεις τάχτηκε με το μέρος των ηττημένων, γεγονός όμως που δεν υπήρξε μοιραίο για τη μετέπειτα πορεία της. Συγκεκριμένα, αποτέλεσε σημαντικό κέντρο του Πομπηίου στον ελλαδικό χώρο, καθώς πολιτικοί του φίλοι είχαν δημιουργήσει στην πόλη φιλίες και δεσμούς πελατείας⁵¹⁵. Σιγά-σιγά όμως τα στρατηγικά ερείσματα του Πομπηίου ανάμεσά τους και η Πάτρα πέρασαν στα χέρια του Ιουλίου Καίσαρα, ο οποίος μετά την επικράτησή του προτίμησε να ιδρύσει μια ρωμαϊκή αποικία εικοσί δύο (22) χιλιόμετρα νότια της Πάτρας, τη Δύμη⁵¹⁶ (**εικ. 133**). Κατά τη διάρκεια της

---

⁵¹⁰ DNP τ.9, λ. Patrai

⁵¹¹ Η ανάπτυξη της πόλης στους ελληνιστικούς χρόνους μαρτυρείται κυρίως μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Πετρόπουλος, 2009, σελ. 43-47.

⁵¹² Παπαχατζής, Αχαϊκά-Αρκαδικά, 1994, σελ. 47-48, σημ. 4.

⁵¹³ Rizakis 1988, σελ. 453-472.

⁵¹⁴ Rizakis 1995, σελ. 86-90. Κικ., Lib. XVI, επιστ. 1. Κικ., Ad Fam. XVI 6.1-2.

⁵¹⁵ Ριζάκης 1990, σελ. 324-325.

⁵¹⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη Δύμη είχαν εγκατασταθεί το 67 π.Χ. από τον Πομπηίο ένας αριθμός από τους ηττημένους πειρατές, οι οποίοι λόγω της ίδρυσης της αποικίας από τον Ιούλιο Καίσαρα και τη μεταφορά των νέων αποίκων αναγκάστηκαν να δεχτούν την δέσμευση της περιουσίας τους. Η κίνηση του Ιουλίου θα πρέπει να θεωρηθεί στρατηγική, καθώς με αυτό τον τρόπο αποδυνάμωσε τους οπαδούς του Πομπηίου. Ριζάκης 1990, σελ. 329-331. Για τη Δύμη, βλ. DHA 16 (1990), σελ. 259-267.

δεύτερης εμφύλιας σύρραξης, η Πάτρα τάχτηκε με το μέρος του Μ. Αντωνίου και της Κλεοπάτρας⁵¹⁷, γεγονός που δεν οδήγησε στην καταστροφή της από τον Οκταβιανό αλλά στην ίδρυση μιας ρωμαϊκής αποικίας⁵¹⁸. Συγκεκριμένα, το 14 π.Χ.⁵¹⁹, ο Αύγουστος ιδρύει τη ρωμαϊκή αποικία⁵²⁰ της Πάτρας και η χώρα της συμπεριλαμβάνει όχι μόνο το ΒΔ τμήμα της Πελοποννήσου αλλά και τμήμα της Αιτωλίας. Επίσης, η πόλη ενισχύθηκε σε ανθρώπινο δυναμικό με τη μεταφορά κατοίκων των γύρω πόλεων⁵²¹ αλλά και με την εγκατάσταση βετεράνων της XXII λεγεώνας, της XII και της X⁵²², καθώς και πειρατών από την ανατολική Μεσόγειο⁵²³. Οι νομισματικές επιγραφές μας παραθέτουν το νέο όνομα της πόλης, το οποίο ήταν *Colonia Augusta Achaica Patrensis* (CAAP)⁵²⁴. Η παρουσία της δυναστείας των Ιουλίων-Κλαυδίων ήταν έντονη στην αχαϊκή πόλη, όπως μαρτυρούν οι αφιερωματικές επιγραφές και τα νομίσματα της εποχής. Συγκεκριμένα, έχει εντοπιστεί μια αφιερωματική επιγραφή για τον εγγονό και διάδοχο του Αυγούστου, *Agrippa Postumus*⁵²⁵, και τον Γερμανικό ενώ νομίσματα της εποχής του Νέρωνα μας

Rizakis 1992, σελ. 77-100. Επίσης, η επιλογή της Δύμης και όχι της Πάτρας για την ίδρυση της αποικίας του Ιουλίου Καίσαρα θα πρέπει να χαρακτηριστεί επίσης ως κίνηση στρατηγικής σημασίας, καθώς ο ρωμαίος στρατηγός επέλεξε να ιδρύσει την αποικία του στην πόλη που οι οπαδοί του Πομπηίου ως μη ρωμαίοι πολίτες δεν είχαν πολιτικά ερείσματα στη Ρώμη και η εκδίωξή τους ήταν πιο εύκολη υπόθεση.

⁵¹⁷ Η Κλεοπάτρα και ο Μ. Αντώνιος διαχείμασαν στην Πάτρα πριν τη ναυμαχία του Ακτίου. Δίων ο Κάσσιος, 50. 9. 1-4. Η πόλη κόβει νομίσματα προς τιμήν της Κλεοπάτρας, παρά τα σοβαρά προβλήματα που προκαλεί η παρουσία του στρατού στην πόλη. Ριζάκης 1987-1988, σελ. 33, σημ. 52.

⁵¹⁸ Rizakis 2009, σελ. 17-38.

⁵¹⁹ Ο Στράβων (7.7.5) τοποθετεί την ίδρυση της αποικίας μετά τη νίκη στο Ακτίο. Η πλειονότητα των σύγχρονων μελετητών δέχονται ως έτος ίδρυσης της αποικίας το 14 π.Χ., όταν εγκαταστάθηκαν οι βετεράνοι του Αυγούστου στην πόλη. Meyer, E., RE 18, 1949, στ. 2209-2210. Ο Α. Ριζάκης αναφέρει ότι οι πρώτοι βετεράνοι εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα την επόμενη της ναυμαχίας του Ακτίου ενώ ένα δεύτερο κύμα βετεράνων εγκαταστάθηκε δεκαπέντε (15) χρόνια αργότερα, δηλαδή σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση της αποικίας. Rizakis 1998, σελ. 27-28. Rizakis 2009, σελ. 18.

⁵²⁰ Υπάρχει μια διχογνωμία ανάμεσα στις αρχαίες πηγές για το πολιτικό καθεστώς της Πάτρας. Ο Πausanίας (7.18.7) αναφέρει ότι η πόλη ήταν ελεύθερη σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Αχαιούς ενώ ο Στράβων (8.7.5) και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (NH 4.11) κάνουν λόγο για αποικία. Οι νομισματικές και επιγραφικές πηγές συνηγορούν με την άποψη της αποικίας.

⁵²¹ Στράβων, 10.2.21. Pausanias, 7.17.5-6 και 7. 18. 7-9.

⁵²² Παπαποστόλου 1991, σελ. 305. Rizakis 1998, σελ. 25-28, 200-203 και 302-303. Επίσης, στη νομισματοκοπία της Πάτρας εμφανίζεται και ο αποικιακός τύπος που έφερε εμβλήματα των λεγεώνων Παπαγεωργιάδου 1990, σελ. 205.

⁵²³ Πετρόπουλος 2007, σελ. 177.

⁵²⁴ Η εύρεση ενός ψευδο-αυτόνομου με την επιγραφή COL AUG ACH PAT οδήγησε την Π. Αγαλλοπούλου στην ανάγνωση των αρχικών COL A A PAT ως *Colonia Augusta Achaica Patrensis* ανατρέποντας την παραδοσιακή ερμηνεία *Colonia Augusta Aroe Patrensis*. Agallouroulou 1989, σελ. 445-447, πιν. 82. Αγαλλοπούλου 1990, σελ. 211-219. Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 30-31.

⁵²⁵ Πετρόπουλος 2007, σελ. 180-181.

μαρτυρούν ότι η πόλη για ένα μικρό διάστημα προς τιμήν του αυτοκράτορα άλλαξε το όνομά της σε *Gen(ius) Col(oniae) Ner(oniae) Patr(ensis)*⁵²⁶.

Η ρωμαϊκή Πάτρα ως σημαντικό εμπορικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής, σε αντίθεση με την Κόρινθο που αποτελούσε το πολιτικό και διοικητικό, γνώρισε μεγάλη άνθηση που μαρτυρείται κυρίως από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου. Η πολεοδομική αναμόρφωση της πόλης θα πρέπει να χρονολογηθεί ήδη από τα χρόνια του Αυγούστου ενώ σημαντικές οικοδομικές παρεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν κυρίως κατά τη δυναστεία των Φλαβίων, οι οποίες συνεχίστηκαν και τον 2^ο αι. μ.Χ. Η Πάτρα όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα⁵²⁷ και οι νομισματικές κοπές⁵²⁸ πρέπει να γνώρισε μεγάλη άνθηση στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.

Η εκ νέου οργάνωση της πόλης είχε ως κύριο στόχο τη διευκόλυνση του πληθυσμού, ο οποίος αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό⁵²⁹. Η αναμόρφωση της Πάτρας πραγματοποιήθηκε με τη δημιουργία ανδρών για την εκμετάλλευση του ήδη υπάρχοντος χώρου, καθώς η πόλη έχει μεγάλες εδαφικές κλίσεις, αλλά και μέσω της επέκτασής της με τη δημιουργία νέας συνοικίας. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν και πολλά τεχνικά έργα, κοινωφελούς και ωφελμιστικού χαρακτήρα, όπως λουτρά, γέφυρες, υδραγωγείο⁵³⁰, δρόμοι, στάδιο, ωδείο κ.ά.

Η ρωμαϊκή Πάτρα (**εικ. 134**) ως μια πολυπληθής πόλη αλλά και ως ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο διέθετε πολλά λουτρικά συγκροτήματα για την

---

⁵²⁶ Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 23. Η αλλαγή του ονόματος της Πάτρας δεν θα πρέπει να υποδηλώνει την επανίδρυση της αποικίας, όπως υποστηρίζει ο Μ. Πετρόπουλος (Πετρόπουλος 1999, σελ. 41) αλλά να οφείλεται απλά στην επίσκεψη του Νέρωνα στην Αχαΐα το 66/67 μ.Χ. Παρόμοια κίνηση παρατηρείται και στη Νικόπολη, όπου έχουν βρεθεί νομίσματα που στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται προτομή της Πόλης, πυργοστεφής και περωτή, και η επιγραφή ΝΕΡΩΝΟΝΙΠΟΛΙΣ Η ΠΡΟΣ ΑΚΤ.. Οικονομίδου 1975, σελ. 77, πιν. 11.

⁵²⁷ Σύμφωνα με τον Α. Ριζάκη, η δυναστεία των Φλαβίων είχε σημαντική παρουσία στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας, μέσα στα οποία άνηκαν και οι ελληνικές πόλεις. Επίσης, ο καθηγητής θεωρεί ότι πολλά δημόσια έργα, που αποδίδονται στον Αδριανό θα πρέπει να έχουν αποφασιστεί και ξεκινήσει ήδη από την εποχή των Φλαβίων. Η καταδίκη όμως του Δομιτιανού σε *damnatio memoriae* αλλά και η μεγάλη αποδοχή του Αδριανού από τους Έλληνες οδήγησαν στην πραγματική λήθη της δεύτερης δυναστείας. Στην περίπτωση της Πάτρας, σημαντικά δημόσια έργα όπως το Ωδείο και το Στάδιο θα πρέπει να χρονολογηθούν στα χρόνια του Διοιτιανού. Επίσης, επί Διοιτιανού θα πρέπει να χρονολογηθεί και το κτήριο της *Aedes Augustalium* που βρίσκεται στα πρώτα άνδρα Ν. της Ακρόπολης Παπαποστόλου 1986, σελ. 261-272, πιν. 1-7, σχεδ. 1-5. Παπαποστόλου 1991, σελ. 305-306.

⁵²⁸ Επί Διοιτιανού χρονολογείται η επανάκτηση της λειτουργίας του νομισματοκοπείου της Πάτρας αλλά και η κοπή τιμητικής σειράς το 86 μ.Χ. για τα εκατό (100) χρόνια της ίδρυσης της αποικίας της Πάτρας Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 25-30.

⁵²⁹ Παπαποστόλου 1991, σελ. 306.

⁵³⁰ Για το ρωμαϊκό υδραγωγείο που μετέφερε νερό στην πόλη των Πατρών από τις πηγές Διακονιάρη, βλ. ΑΔ 36 (1981), σελ. 160. ΑΔ 45 (1990), σελ. 136. ΑΔ 46 (1991), σελ. 155. ΑΔ 51 (1996), σελ. 197-198, σχεδ. 2. Lolos 1997, σελ. 308. Vitti 2016, σελ. 268-281.

εξυπηρέτηση τόσο των κατοίκων όσο και των επισκεπτών, τα οποία μας είναι γνωστά μέσα από τις σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν κυρίως τις δεκαετίες του '70 και του '80. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν φέρει στο φως είκοσι τέσσερα (24) λουτρά⁵³¹ (**εικ. 135**) των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία θα παρουσιαστούν με βάση τη θέση τους στον πολεοδομικό χάρτη της πόλης, καθώς η χρονολογική τους κατάταξη δεν είναι δυνατό να γίνει με μεγάλη ακρίβεια.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΛΟΥΤΡΩΝ

ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΙΜΑΝΙΟΥ

Η περιοχή προς το λιμάνι πρέπει να αποτελούσε το εμπορικό κομμάτι της πόλης, όπως μαρτυρούν οι εμπορικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις χωρίς όμως να λείπουν και ιδιωτικές οικίες, καθώς η πόλη στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους επεκτάθηκε και προς τη θάλασσα⁵³². Στα δυτικά της αρχαίας Πάτρας και πλησίον του λιμανιού⁵³³ έχουν εντοπιστεί τρία (3) λουτρά σε ακτίνα 400 μ. μεταξύ τους, από τα οποία τα δύο (2) θα πρέπει να προορίζονταν για δημόσια χρήση ενώ η ταύτιση του τρίτου παραμένει αβέβαιη (**εικ. 136**).

1. Λουτρό Π-1: Στη συμβολή των οδών Μαιζώνος 177-179 και Μιαούλη⁵³⁴ έχει εντοπιστεί τμήμα μεγάλου ρωμαϊκού οικοδομήματος του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁵³⁵, το οποίο διέθετε δύο μεγάλους επιμήκεις χώρους (εικ. 137-138**). Το εν λόγω κτήριο, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, αποτελούσε προφανώς οικία, τμήμα της οποίας σε μεταγενέστερη φάση μετατράπηκε σε βαλανείο, οικιακού χαρακτήρα σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί μετά τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα στο ΒΔ. τμήμα του κτηρίου έχει εντοπιστεί το *frigidarium* (X1) και**

---

⁵³¹ Δυστυχώς δεν υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές για τα λουτρά της Πάτρας, καθώς τις περισσότερες φορές η ταύτισή τους προκύπτει είτε με την εύρεση τμήματος του υποκαύστου είτε αρχιτεκτονικών στοιχείων που παραπέμπουν σε λουτρό.

⁵³² Παπαποστόλου 1991, σελ. 305 και 310.

⁵³³ Για το ρωμαϊκό λιμάνι της Πάτρας βλ. ΑΑΑ 4 (1971), σελ. 310-311. ΑΔ 31 (1976), σελ. 114-115. Παπαποστόλου 1991, σελ. 315. Πετρόπουλος 2009, σελ. 61-62.

⁵³⁴ ΑΑΑ 4 (1971), σελ. 316. ΑΔ 27 (1972), σελ. 282-287, σχεδ. .5, πιν. 219 γ-224β. ΑΔ 28 (1973), σελ. 214.

⁵³⁵ Η χρονολόγηση της 1^{ης} οικοδομικής φάσης στην εποχή των Φλαβίων στηρίζεται στην εύρεση θησαυρού (2 aurei και 327 δηνάρια από την εποχή της Δημοκρατίας μέχρι τον Δομιτιανό) που η απόκρυψή του τοποθετείται μετά το 96 μ.Χ., όπως μαρτυρεί η χρονολόγηση της ύστερης κοπής στα χρόνια του Δομιτιανού. ΑΔ 27 (1972), σελ. 282-283. Για τον «θησαυρό» βλ. Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 45-46, σελ. 125-145, πιν. 19-26.

τιμήμα υποκαύστου (X2) ενώ οι υπόλοιποι χώροι του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθούν στα παρακείμενα οικόπεδα.

Ο X1 είναι ορθογώνιος (5 x 3μ.) και είναι στρωμένος με λευκές μαρμάρινες πλάκες (**εικ. 139-140**). Ο Α. και ο Ν. τοίχος του X1 με σωζόμενο ύψος 0,65 μ. είναι καλυμμένοι με πράσινες⁵³⁶ μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες πλαισιώνονταν με λεπτές λωρίδες άσπρου μαρμάρου. Κατά μήκος της Δ. και Β. πλευράς του X1 υπήρχε στενό έδρανο, το οποίο φέρει, επίσης, επένδυση από μαρμάρινες πλάκες. Οι κάθετες πλάκες είναι από λευκό μάρμαρο ενώ οι οριζόντιες λευκές με ερυθρές φλεβώσεις. Στον δυτικό τοίχο και σε ύψος 0,30 μ. από το μαρμάρινο έδρανο έχει εντοπιστεί ορθογώνια κόγχη που σώζεται σε ύψος 0,60 μ. και φέρει επένδυση από πράσινο μάρμαρο. Επίσης, στον βόρειο τοίχο σώζεται μία στενή επιμήκης πύελος (*alveus*) που ήταν καλυμμένη από λευκές μαρμάρινες πλάκες. Η εν λόγω πύελος θα πρέπει να ήταν τοποθετημένη σε μια ορθογώνια κόγχη που θα ήταν προσιτή από τον X1 μέσω του βαθμιδωτού εδράνου (**εικ. 141**). Έχουν εντοπιστεί, επιπλέον, δύο οπές μάλλον για την απορροή των υδάτων, μία στο μέσο της κόγχης με την πύελο και η δεύτερη στο κατώτερο μέρος της βόρειας πλευρά του X1. Τέλος, έχει βρεθεί τμήμα του χώρου (X2) για το ζεστό λουτρό, όπως μαρτυρεί η εύρεση μέρους υποκαύστου, του οποίου οι πεσσίσκοι του αποτελούνταν από οπτόπλινθους ενώ διασώζεται και μέρος του δαπέδου.

Ίσως θα έπρεπε να ξαναδούμε τον οικιακό χαρακτήρα του συγκεκριμένου λουτρού, καθώς οι λουτρικοί χώροι που έχουν ανασκαφεί είναι ιδιαίτερα φροντισμένοι. Επίσης, ο P. Bonini⁵³⁷ στον κατάλογό του με τις ρωμαϊκές οικίες της Πάτρας δεν αναφέρετε σε οικία που να βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μιαούλη και Μαιζώνος. Το εν λόγω λουτρό ίσως θα έπρεπε να το κατατάξουμε σε εκείνα που προορίζονταν για δημόσια χρήση, χωρίς να γνωρίζουμε αν ήταν δημόσιο ή ιδιωτικό. Τέλος, σε κοντινή απόσταση έχει ανασκαφεί τμήμα συγκροτημάτων κατοικιών⁵³⁸ που χρονολογούνται στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. και η παρουσία ενός λουτρού δημόσιας χρήσης να ήταν χρήσιμη.

---

⁵³⁶ Οι εν λόγω μαρμάρινες πλάκες πράσινου χρώματος ενδέχεται να είναι πράσινος πορφυρίτης που η χρήση του είναι ενδειγμένη στα ρωμαϊκά χρόνια σε χώρους, όπου υπάρχει υγρό στοιχείο, όπως στο Λουτρό Κ-2 και το Λουτρό Κ-7. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 60: σημ. 344, σελ. 64: σημ. 365-366, σελ. 65: σημ. 372 και σελ. 67.

⁵³⁷ Bonini 2009, σελ. 121-162.

⁵³⁸ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 387-391, σχεδ. 3, πιν. 250-252. Bonini 2006, σελ. 492-495.

2. Λουτρό Π-2: Στην οδό Γενναδίου 11⁵³⁹ έχει εντοπιστεί κτήριο του 1^{ου} αι. μ.Χ. που η ανασκαφέας υποστηρίζει ότι αποτελεί τμήμα ενός μεγάλου λουτρικού συγκροτήματος. Το εν λόγω οικοδόμημα θα πρέπει να βρισκόταν μέσα στο άλσος που μνημονεύει ο Πausanίας⁵⁴⁰ και στο οποίο υπήρχαν ναοί, όπως του Απόλλωνα, της Αφροδίτης, αλλά και ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, μπροστά από το οποίο υπήρχε μαντική πηγή⁵⁴¹, ενώ στην ευρύτερη περιοχή υπήρχε ιερό του Σέραπι⁵⁴² που ως θεράπων θεός σχετίζεται άμεσα με το νερό αλλά και ένα γυμνάσιο⁵⁴³.

Συγκεκριμένα, στο ρωμαϊκό κτήριο που εδράζεται πάνω σε πρωϊμότερο κτήριο, ανήκει επιμήκης τοίχος (ορατό μήκος, 11,50 μ.) με κατεύθυνση Α.-Δ., καθώς και τέσσερις (4) πεσσοί. Ο τοίχος αλλά και οι πεσσοί είναι κατασκευασμένοι με χυτή τοιχοποιία και οπτόπλινθους (*opus testaceum*). Στο εσωτερικό του κτηρίου εντοπίστηκαν μεγάλοι όγκοι πεσμένης τοιχοποιίας που άνηκαν στην αναδωμή ενώ *in situ* βρέθηκαν λίθινα διακοσμητικά και λειτουργικά αρχιτεκτονικά μέλη, τμήματα ορθομαρμάρωσης, καθώς και μολύβδινοι και πήλινοι αγωγοί ύδρευσης. Σύμφωνα με την ανασκαφέα⁵⁴⁴, το σύνολο των αρχιτεκτονικών καταλοίπων αλλά και η θέση του κτηρίου αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για τον λουτρικό χαρακτήρα του κτηρίου ενώ η γειτνίασή του με το λιμάνι, το μέγεθός του αλλά και ο δημόσιος χώρος ανίδρυσής του μαρτυρούν τον δημόσιο χαρακτήρα του. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Λουτρό Π-2 θα πρέπει να συνδέεται άμεσα με το Γυμνάσιο της πόλης (**εικ. 234**) όπως στην περίπτωση του Λουτρού Κ-1 στην Κόρινθο⁵⁴⁵.

⁵³⁹ ΑΔ 62 (2007), σελ. 476-477, εικ.14.

⁵⁴⁰ Πausanίας, 7.21.10-12. Αντίστοιχο άλσος υπάρχει και στη Νικόπολη. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 155, σημ. 726.

⁵⁴¹ Το ιερό της Δήμητρας αλλά και η πηγή βρίσκονταν στον χώρο της εκκλησίας του Αγίου Ανδρέα. Η μαντική πηγή θα πρέπει να ταυτίζεται με το αγίασμα του Αγ. Ανδρέα, επειδή του τελευταίου είναι κτισμένο με ρωμαϊκούς οπτοπλινθούς. Βλ. Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά-Αρκαδικά, σελ. 127, σημ. 1 και σελ. 128, σημ. 1-2. Πετρόπουλος 2009, σελ. 62-63, εικ.6.

⁵⁴² Ο Πausanίας (7.21.13) αναφέρει γενικά την ύπαρξη δύο ιερών του Σέραπι στην ευρύτερη περιοχή. Το Σεραπείο που ο Πausanίας τοποθετεί κοντά στη μαντική πηγή μπορεί να ταυτιστεί με το μεγάλο οικοδόμημα που ανασκάφηκε στη συμβολή των οδών Μαιζώνος 205 και Τριών Ναυάρχων. ΑΔ 28 (1973), σελ. 214-218, σχ. 7, πιν. 181-183 α. Παπαποστόλου 1991, σελ. 313 και Πετρόπουλος 2009, σελ. 63.

⁵⁴³ Στην οδ. Μαιζώνος 231, εντοπίστηκε κτίσμα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που θα πρέπει να ταυτιστεί με γυμνάσιο (ΑΔ 39 (1984), σελ. 90) ενώ στη συμβολή Μαιζώνος 225 και Γενναδίου, αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής και ρωμαϊκός αγωγός (ΑΔ 33 (1978), σελ. 89).

⁵⁴⁴ Η κα Παλακώστα, ανασκαφέας του Λουτρού Π-2, σε τηλεφωνική επικοινωνία μαζί της, ανέφερε ότι οι ανασκαφικές έρευνες έχουν εντοπίσει μεγάλο λουτρικό συγκρότημα καθώς και τμήματα των υποκαύστων. Δυστυχώς, σχέδια και φωτογραφίες από την ανασκαφή δεν δημοσιεύθηκαν στα αντίστοιχα ΑΔ.

⁵⁴⁵ Για τη σύνδεση του Λουτρού Κ-1 στην Κόρινθο με το Γυμνάσιο της πόλης. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 57 και σελ. 155.

3. Λουτρό Π-3: Στη συμβολή των οδών Καραϊσκάκη και Μιαούλη 67-73⁵⁴⁶ έχουν εντοπιστεί δύο όμορες οικίες των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁵⁴⁷ (εικ. 142), που η μία διέθετε σύμφωνα με τον ανασκαφέα διαμερίσματα «λουτρικού χαρακτήρα». Συγκεκριμένα, οι οικίες χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ. και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ. Οι τοίχοι των χώρων ήταν κατασκευασμένη σύμφωνα με το *opus quasi reticulatum* ενώ για τις μεταγενέστερες επισκευές χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι.

Σύμφωνα με τις ανασκαφικές αναφορές, η οικία Β (εικ. 143-144) που βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα του οικοπέδου διέθετε ένα κεντρικό δωμάτιο (X9) με ψηφιδωτό δάπεδο, διαμερίσματα αποχωρητηρίου και λουτρού χωρίς όμως να γίνεται μια συγκεκριμένη αναφορά στα δωμάτια του λουτρού (X15, X19, X20, X21). Συγκεκριμένα, υπήρχαν δύο αποχωρητήρια, από τα οποία το ένα βρίσκεται πίσω από τον μικρό ορθογώνιο χώρο (X15) και το δεύτερο στα ανατολικά της οικίας. Το δεύτερο αποχωρητήριο (X20) είχε ορθογώνια κάτοψη και το δάπεδό του ήταν πλακόστρωτο ενώ περιμετρικά υπήρχαν υπερυψωμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Τέλος, γίνεται λόγος για δύο αγωγούς, ο ένας από τους οποίους είναι μολύβδινος και για μια δεξαμενή. Η ταύτιση των παραπάνω χώρων με λουτρό ή αποχωρητήριο είναι αβέβαιη, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ούτε λουτήρες ούτε σύστημα θέρμανσης ενώ η λειτουργία των χώρων X15, X22 και X21 που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν παραμένει άγνωστη⁵⁴⁸, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πρέπει να υπήρχε απλά ένα υποτυπώδες αποχωρητήριο για τις ανάγκες της οικίας⁵⁴⁹.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΨΗΛΩΝ ΑΛΩΝΙΩΝ

Περιμετρικά της περιοχής Ψηλών Αλωνιών έχει εντοπιστεί η πλειονότητα των ρωμαϊκών λουτρών που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Η εν λόγω περιοχή είχε γνωρίσει μεγάλη οικοδομική άνθηση ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια ενώ στους ρωμαϊκούς χρόνους έχουν αποκαλυφθεί πολυτελείς επαύλεις⁵⁵⁰. Στην εν λόγω περιοχή έχουν

---

⁵⁴⁶ ΑΔ 30 (1975), σελ. 100-102, σχεδ. 1, πιν. 56 -57. Επίσης, στη συμβολή των οδών Μιαούλη και Καραϊσκάκη σε μεταγενέστερη ανασκαφή έχουν εντοπιστεί τοίχοι της ίδιας περιόδου που ίσως σχετίζονται με την οικία Β και το οικιακό «λουτρό». ΑΔ 55 (2000), σελ. 298.

⁵⁴⁷ Για τις εν λόγω οικίες βλ. Bonini 2006, σελ. 484-485. Bonini 2009, σελ. 121- 162.

⁵⁴⁸ Ό.π. Bonini 2006.

⁵⁴⁹ Η Βάσενχοφεν στον κατάλογό της για τα λουτρά της Πάτρας δεν αναφέρει το Λουτρό Π-3. Wassenhoven, σελ. 135- 138.

⁵⁵⁰ ΑΔ 26 (1971), σελ. 149-157, σχεδ.1-6, πιν. 127-132β

εντοπιστεί εννιά (9) λουτρά, από τα οποία τα τρία (3) είναι τμήματα οικιών (εικ. 145). Τα υπόλοιπα έξι (6) λουτρά θα πρέπει να προορίζονταν για δημόσια χρήση χωρίς όμως να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα σε όλες τις περιπτώσεις αν είχαν δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα.

4. Λουτρό Π-4: Στην οδό Γούναρη 57⁵⁵¹ έχουν εντοπιστεί λείψανα ρωμαϊκού λουτρού που όμως έχουν υποστεί εκτεταμένες καταστροφές. Η έρευνα έχει εντοπίσει τμήμα του συγκροτήματος, συγκεκριμένα έχουν ανασκαφεί έξι (6) χώροι, από τους οποίους οι πέντε (5) είναι συνεχόμενοι και οι τοίχοι τους ήταν χτισμένοι είτε κατά το *opus reticulatum* είτε κατά το *opus testaceum*. Το εν λόγω λουτρικό συγκρότημα θα πρέπει να χρονολογηθεί ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ., όπως μαρτυρεί η κεραμική⁵⁵² αλλά και η ύπαρξη των τοίχων σύμφωνα με το *opus reticulatum*.

Οι δύο χώροι (X4 και X6) που έχουν ΝΔ. κατεύθυνση προορίζονταν για το θερμό λουτρό, καθώς διατηρούν κατάλοιπα υποδαπέδιας θέρμανσης. Οι άλλοι τρεις χώροι είχαν κατεύθυνση προς τα ΒΑ., ο X3 έφερε δάπεδο από πήλινες πλάκες, ο αμέσως συνεχόμενος χώρος (X2) διατηρούσε δάπεδο πάχους 1μ. από λίθους σε κονίαμα από κουρασάνι ενώ ο τρίτος χώρος (X1) είχε υπόστρωμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ανασκαφή των θεμελίων ενός ακόμα χώρου (X7) που θα πρέπει να σχετίζεται με τη διαδικασία του ψυχρού λουτρού (*frigidarium*). Συγκεκριμένα, ο X7 βρίσκεται Α. των χώρων X4 και X6 και εσωτερικά είχε σχήμα περίπου οκταγωνικό⁵⁵³ με αποστρογγυλεμένες γωνίες⁵⁵⁴. Ο εν λόγω χώρος έχει υποστεί αρκετές καταστροφές λόγω μεταγενέστερων επεμβάσεων αλλά σύμφωνα με τα πενιχρά κατάλοιπα πρέπει να διέθετε δάπεδο από πλάκες ενώ στη δυτική του πλευρά έχουν διασωθεί δύο ορθογώνιοι πεσσίσκοι από χυτή τοιχοποιία επιχρισμένοι με κονίαμα. Τέλος, ΒΑ. του λουτρού, υπήρχε πηγάδι, λαξευμένο στο βραχώδες έδαφος, μέσα στο οποίο βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή αλλά και όστρακα του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ.

---

⁵⁵¹ ΑΔ 31 (1976), σελ. 114.

⁵⁵² Η κεραμική που συλλέχθηκε χρονολογείται από τον 1ο αι. μ.Χ. έως το 3ο αι. μ.Χ.

⁵⁵³ Η οκταγωνική κάτοψη του *frigidarium* χρονολογείται από τους πρώιμους ρωμαϊκούς μέχρι και τους βυζαντινούς. Για το πρωτοβυζαντινό λουτρό στη συμβολή των οδών Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως, βλ. ΑΔ 27 (1972), πιν. 54 α. Η οκταγωνική κάτοψη του ψυχρού οίκου ίσως να αποτελεί κατάλοιπο από τα κυκλικά *laconica* που σε αρκετές περιπτώσεις μετατράπηκαν σε *frigidarium*. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 25, σημ. 108.

⁵⁵⁴ Η περιγραφή των χώρων βασίστηκε στην αναφορά των ανασκαφών όπως δόθηκε στο ΑΔ 31 (1976), σελ. 114. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν ούτε σχέδια ούτε φωτογραφίες για τη συγκεκριμένη ανασκαφή.

Το Λουτρό Π-4 λόγω του μέγεθός του αλλά και της μη γειτνιάσής του με οικία μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε ότι προοριζόταν για δημόσια χρήση ενώ η ύπαρξη του πηγαδιού θα μπορούσε να εξυπηρετεί τμήμα των υδρευτικών του αναγκών.

5. Λουτρό Π-5: Νότια της πλατείας στην οδό Μεσολογγίου 19⁵⁵⁵ (οικ. Μ. Μακρυγιάννη) έχει εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού συγκροτήματος, το οποίο πρέπει να είχε λουτρικό χαρακτήρα (εικ. 146). Το οικοδόμημα θα πρέπει να σχετιζόταν με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί στο οικοπέδο της οδού Μεσολογγίου 23 και Ασημάκη Φωτήλα 15⁵⁵⁶.

Το συγκρότημα βρισκόταν ανατολικά ενός χαλικόστρωτου δρόμου⁵⁵⁷ ενώ οι χώροι που έχουν ανασκαφεί αριθμούν τους τρεις (3). Ο Χ3 είναι επιμήκης και θα πρέπει να εκτείνεται προς Ν., χωρίς όμως να γνωρίζουμε το ακριβές μήκος του. Επίσης, το υπόστρωμα του δαπέδου του αποτελούνταν από μετρίου μεγέθους ποταμίσιες κροκάλες και ισχυρό συμπαγές κονίαμα ενώ εσωτερικά του Χ3 υπάρχουν και δύο αντιμέτωπες παραστάδες στους Τ4 και Τ7 που ίσως μαρτυρούν παλαιότερο άνοιγμα. Ανατολικά του Χ3 εκτείνεται ο Χ2 που ήταν και αυτός ορθογώνιος ενώ το δάπεδό του είναι στρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες. Στα νότια του Χ2 παρατηρείται άνοιγμα που οδηγεί σε αίθουσα, στην οποία διαμορφώνονται δύο κόγχες (Κ1 και Κ2). Οι Κ1 και Κ2 βρίσκονται στην ανατολική και δυτική πλευρά αντίστοιχα ενώ στην ανατολική υπάρχει η γένεση μιας τρίτης κόγχης. Το δάπεδο της συγκεκριμένης αίθουσας είναι στρωμένο με πλάκες ενώ το υπόστρωμά του αποτελείται από μικρές κροκάλες και ισχυρό κονίαμα. Ο τοίχος της Κ1, ύψους 1,60 μ., είναι χτισμένος με οπτόπλινθους σε οριζόντιες στρώσεις με κουρασάνι κόκκινου χρώματος ως συνδετικό υλικό (*opus testaceum*) ενώ δύο τοίχοι του οικοδομήματος (Τ1 και Τ5) που έχουν σωθεί σε ύψος είναι κτισμένοι κατά το *opus testaceum* και το *opus reticulatum*. Στα βόρεια της ανασκαφής είχε εντοπιστεί παλαιότερα υπαίθριος χώρος με μεγαλοπρεπή πρόσοψη στην ανατολική του πλευρά και πλατιά μαρμάρινη σκάλα που σώζει τις τρεις βαθμίδες. Η ανατολική πρόσοψη διαθέτει δύο εισόδους με

---

⁵⁵⁵ ΑΔ 51 (1996), σελ. 213-214, σχεδ. 13.

⁵⁵⁶ Οι ανασκαφείς του εν λόγω οικοπέδου κάνουν λόγο για ρωμαϊκή οικία ΑΔ 34 (1979), σελ. 144-147, σχεδ. 11, πιν. 43. Στο άρθρο του P. Bonini για τις οικίες στην Πάτρα δεν γίνεται λόγος για κάποια οικία στην οδό Ασημάκη Φωτήλα 16 και Μεσολογγίου, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε, ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του συγκεκριμένου οικοπέδου θα πρέπει να άνηκαν στο λουτρικό συγκρότημα της οδού Μεσολογγίου 19. Bonini 2009, σελ. 121- 162.

⁵⁵⁷ Ο χαλικόστρωτος δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και πρέπει να εκτεινόταν και στο όμορο οικοπέδο, στο οποίο έχει εντοπιστεί και ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. ΑΔ 34 (1979), σελ. 144.

μαρμάρινα κατώφλια ενώ εσωτερικά και ανάμεσα στις δύο εισόδους σχηματίζεται ημικυκλική κόγχη ίσως για την τοποθέτηση αγάλματος⁵⁵⁸.

6. Λουτρό Π-6: Στη συμβολή της οδού Βύρωνος 2 και Ψηλών Αλωνιών 19 έχει εντοπιστεί οικία των ρωμαϊκών χρόνων που διέθετε λουτρό⁵⁵⁹ (εικ. 147-148). Οι χώροι του οικιακού λουτρού βρίσκονταν στο ΒΔ. τμήμα της οικίας και αριθμούν τους τρεις (3). Ο χώρος 9 (X9)⁵⁶⁰ προοριζόταν για το θερμό λουτρό, καθώς σώζονται πεσσίσκοι από τετράγωνες πήλινες πλάκες (εικ. 149) ενώ στο Β. τμήμα του X9 υπάρχει ημικυκλικός λάκκος επιχρισμένος με κονίαμα που θα πρέπει να ήταν ο πυθμένας μαρμάρινης δεξαμενής θερμού νερού και στα Ν. του X9 έχει βρεθεί τμήμα του *praefurnium*. Τέλος, η οικία διέθετε αξιόλογο αποχετευτικό σύστημα που οι αγωγοί του ήταν είτε κτιστοί είτε πήλινοι σωλήνες (εικ. 150).

Οι οικίες θα πρέπει κάποια στιγμή να εγκαταλείφθηκαν, αν και δεν έχουμε κάποια αναφορά από τους μελετητές, ενώ σε πολύ κοντινή απόσταση ανιδρύθηκε τον 5^ο αι. μ.Χ. ένα μεγάλο λουτρικό συγκρότημα⁵⁶¹.

7. Λουτρό Π-7: Στην οδό Χαραλάμπη 91-93⁵⁶² έχει εντοπιστεί ρωμαϊκό λουτρό, καθώς έχουν ανασκαφεί δύο χώροι με υπόκαυστα (εικ. 151).

Σύμφωνα με την κάτοψη, οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως έναν επιμήκη ορθογώνιο χώρο που προοριζόταν για τη διαδικασία του ζεστού λουτρού, όπως μαρτυρεί το υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης. Ο εν λόγω χώρος ήταν χωρισμένος σε δύο μικρότερους (X1 και X2). Ο δυτικός χώρος (X1) είναι τετράγωνος ενώ ο ανατολικός (X2) έχει ορθογώνια κάτοψη. Ο X1 διέθετε δύο ανοίγματα στον δυτικό και ανατολικό του τοίχο και μέσω του ανατολικού επικοινωνούσε με τον X2. Ο X2 στένευε στο ανατολικό του τμήμα, όπου διέθετε ένα άνοιγμα, μέσα από το οποίο θα

⁵⁵⁸ ΑΔ 34 (1979), σελ. 144-147, σχεδ. 11, πιν. 43 α.

⁵⁵⁹ ΑΔ 28 (1973), σελ. 225-226, σχεδ. 15, πιν. 188 στ -190 β. ΑΔ 37 (1982), σελ. 142-144, σχεδ. 3, πιν. 89 α-γ. Bonini 2006, σελ. 457-458. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν δύο ρωμαϊκές οικίες, από τις οποίες μόνο η μία διέθετε οικιακό λουτρό.

⁵⁶⁰ Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση του P. Bonini ό.π.

⁵⁶¹ Το πρωτοβυζαντινό λουτρό είχε κάτοψη σε σχήμα Γ. Οι κύριοι χώροι του λουτρού παρατάσσονταν κατά μήκος του ενός σκέλους του Γ και οι βοηθητικοί, όπως αίθουσα αναμονής και αποδυτήριο στο άλλο σκέλος ενώ στη συμβολή των δύο αξόνων εντοπίστηκε το οκταγωνικό *frigidarium* που διέθετε περιμετρικά ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες πρέπει να προορίζονταν για λουτήρες. ΑΔ 30 (1975), σελ. 99-100, πιν. 54 α-γ. ΑΔ 33 (1978), σελ. 86. ΑΔ 35 (1980), σελ. 179. ΑΔ 49 (1994), σελ. 214-215. ΑΔ 55 (2000), σελ. 293. Οι λουτήρες του παραπάνω λουτρού αν και μικροί δεν πρέπει να θεωρηθούν ατομικοί, καθώς το μέγεθός τους μπορούσε άνετα να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα 3 με 4 άτομα (εικ. 230) σε αντίθεση με τους λουτήρες στα λουτρά των ελληνιστικών χρόνων (εικ. 231). Οι συγκεκριμένοι λουτήρες αποτελούν ακόμα μια απόδειξη, ότι η συρρίκνωση των δεξαμενών ύδατος θα πρέπει να σχετίζεται με οικονομικούς παράγοντες. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 153, σημ. 723.

⁵⁶² ΑΔ 34 (1979), σελ. 130, σχεδ. 3, πιν. 34 β.

πρέπει να οδηγούσε στο *prae-furnium*⁵⁶³. Οι υπόλοιποι χώροι του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθούν στα δυτικά του X1. Οι ανασκαφικές αναφορές είναι τόσο πενιχρές που δεν μας επιτρέπουν να μελετήσουμε περισσότερο το συγκεκριμένο λουτρό⁵⁶⁴.

8. Λουτρό Π-8: Στην οδό Χαραλάμπη 75-77⁵⁶⁵ έχει εντοπιστεί συγκρότημα που πρέπει να χαρακτηριστεί ως λουτρικό. Συγκεκριμένα, οι ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως ένα αψιδωτό οικοδόμημα των υστερορρωμαϊκών χρόνων που διέθετε διάφορους χώρους, δύο δεξαμενές και πλήθος αγωγών (εικ. 152-153).

Το αψιδωτό οικοδόμημα διέθετε κεντρικά μια αψιδωτή αίθουσα (X6α/X6/X5) ενώ οι υπόλοιποι χώροι, τετράγωνης κάτοψης, εκτείνονταν δεξιά και αριστερά της αίθουσας (X3/X4/X7/X14). Συγκεκριμένα, οι X3 και X4 που έχουν αποκαλυφθεί στα βόρεια της αψιδωτής αίθουσας επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ένα μικρό άνοιγμα ενώ δεν υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης στον κεντρικό χώρο. Οι X7 και X14 που εκτείνονται στα νότια της κεντρικής αίθουσας επικοινωνούσαν με την τελευταία μέσω δύο μικρών ανοιγμάτων στον βόριο τοίχο τους ενώ δεν υπάρχει άνοιγμα στον κοινό τους τοίχο. Επίσης, οι X7 και X14 διέθεταν άλλα δύο ανοίγματα στον νότιο τοίχο τους, μέσω των οποίων επικοινωνούσαν με την δεξαμενή (X13). Ο X13⁵⁶⁶ του κτηρίου είναι μια δεξαμενή με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες και ορθομαρμάρωση στους τοίχους⁵⁶⁷ ενώ δυτικά του αψιδωτού οικοδομήματος έχει εντοπιστεί μια μεγάλη δεξαμενή (X8), το δάπεδο της οποίας είναι στρωμένο με τετράγωνα πήλινες πλάκες και οι τοίχοι της (πλ. 0,90 μ.) φέρουν εσωτερικά υδραυλικό κονίαμα.

Οι χώροι του οικοδομήματος επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω χαμηλών, ορθογώνιων ανοιγμάτων (υψ. 0,50 μ. και πλ. 0,25-0,44 μ.). Οι τοίχοι είναι αρκετά παχείς (0,57-0,67 μ.) με κολυμβητούς λίθους και κοντά στα ανοίγματα είναι κτισμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum* ενώ εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο σε όλη την έκταση του οικοδομήματος είναι καλυμμένο με κουρασάνι. Η κεραμική της ανασκαφής χρονολογείται από τα ελληνιστικά χρόνια μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ.

---

⁵⁶³ Η συγκεκριμένη αναφορά αποτελεί συμπέρασμα της υπογράφουσας μέσω της μελέτης της κάτοψης της ανασκαφής.

⁵⁶⁴ Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής είχαν εντοπιστεί πολλά θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό.

⁵⁶⁵ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 358-359, σχεδ. 10, πιν. 221 α-δ. Επίσης, τμήμα του λουτρού αλλά και δύο δεξαμενές του για τη συλλογή βρόχινου νερού εντοπίστηκαν σε μεταγενέστερη ανασκαφή ΑΔ 62 (2007), σελ. 470-471.

⁵⁶⁶ Η αρίθμηση παραθέτεται στο ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 358-359, σχεδ. 10.

⁵⁶⁷ Το μέγεθος του X13 αλλά και η μαρμάρινη επένδυσή του μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι ο X13 πρόκειται για δεξαμενή κολύμβησης.

Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι το εν λόγω οικοδόμημα είναι βαλανείο, καθώς η μορφή του κτηρίου, η τοιχοποιία, η διάταξη των χώρων, τα στενά ανοίγματα, οι μικρές διαστάσεις των χώρων, η δεξαμενή (X8) και το πλήθος των αγωγών αποτελούν στοιχεία που παραπέμπουν σε λουτρό. Θα πρέπει να σημειωθεί όμως ότι κανένας από τους ανασκαμμένους χώρους δεν διαθέτει υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης, γεγονός που αίρει ερωτήματα για τον λουτρικό χαρακτήρα του συγκροτήματος.

9. Λουτρό Π-9: Στην οδό Χαραλάμπη 65-67⁵⁶⁸ έχει εντοπιστεί μια πολυτελής οικία των αυτοκρατορικών χρόνων που διέθετε λουτρό, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη λουτήρων και πεσσίσκων υπόκαυσης (εικ. 154-155).

Οι αρχαιολογικές έρευνες⁵⁶⁹ εντόπισαν ένα αίθριο (X2), του οποίου το δάπεδο στην πρώτη φάση διέθετε ψηφιδωτό με γεωμετρικά σχήματα κυκλικής διάταξης και φυτικά σχέδια στις γωνίες του ενώ σε μεταγενέστερη φάση καλύφθηκε με μαρμαροθέτημα (εικ. 156-157). Ο X2 διέθετε τρία μεγάλα ανοίγματα που έφεραν από δύο κίονες και οδηγούσαν σε αντίστοιχους υπόστυλους χώρους. Ο βόρειος χώρος (X4) αν και δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του έχει δύο επάλληλα δάπεδα, το προγενέστερο έφερε ψηφιδωτό με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα ενώ το μεταγενέστερο πήλινες πλάκες (εικ. 158). Ο νότιος χώρος (X3) διέθετε, επίσης, ψηφιδωτό δάπεδο, από το οποίο σώζεται μια παράσταση μορφής νέου ενώ στη συνέχεια καλύφθηκε με μαρμαροθέτημα ίδιου τύπου με του αιθρίου. Ο ανατολικός χώρος (X1) είναι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος αλλά στα Β. και Ν. του σώζονται δύο ημικυκλικοί λουτήρες με μαρμάρινη επένδυση (Λ1 και Λ2) ενώ στα Α. του έχει εντοπιστεί μια μεγάλη ελλειψοειδής δεξαμενή (Δα) με πλακόστρωτο δάπεδο που ίσως κατασκευάστηκε αργότερα⁵⁷⁰. Στη δυτική πλευρά του αιθρίου υπάρχουν τρεις χώροι (X5, X5α και X5β) που προορίζονταν για το θερμό λουτρό, καθώς διέθεταν υποδαπέδια θέρμανση⁵⁷¹. Τέλος, στην εν λόγω ανασκαφή έχουν εντοπίσει και άλλοι χώροι που πρέπει να είχαν βοηθητικό χαρακτήρα, όπως είναι μία τετράγωνη

⁵⁶⁸ ΑΔ 40 (1985), σελ. 111-112, σχεδ. 3, πιν. 39 α-γ. Bonini 2009, σελ. 144, σημ. 97. Bonini 2006, σελ. 452. Σε μεταγενέστερη ανασκαφή εντοπίστηκαν αγωγοί και δεξαμενή που ανήκουν στο συγκεκριμένο οικιακό λουτρό ΑΔ 62 (2007), σελ. 470.

⁵⁶⁹ Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση από την κάτοψη της ανασκαφής που παραθέτεται στο αντίστοιχο ΑΔ. ΑΔ 40 (1985), σελ. 111-112, σχεδ. 3.

⁵⁷⁰ Bonini 2006, σελ. 452.

⁵⁷¹ Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι οι τρεις (3) χώροι ήταν δεξαμενές θερμαινόμενου νερού. Το μέγεθος όμως των χώρων αλλά και τα ανοίγματα ανάμεσα στον X5 και X5β δεν συνηγορούν σε αυτή την άποψη. Θεωρώ ότι δεξαμενή θερμαινόμενου νερού πρέπει να ήταν μόνο ο αψιδωτός χώρος X5α ενώ οι υπόλοιποι πρέπει να προορίζονταν απλά για τους θερμαινόμενους χώρους του λουτρού.

δεξαμενή (Δβ), ένα πηγάδι με λίθινο στόμιο και ένα πολύπλοκο αποχετευτικό σύστημα.

Αν και δεν έχει εντοπιστεί η είσοδος για τους θερμούς χώρους, θα πρέπει να επικοινωνούσαν με τους ψυχρούς χώρους μέσω των Χ6 και Χ4. Σε αυτή την περίπτωση το λουτρό θα πρέπει να είχε πίσωστημη κάτοψη.

10. Λουτρό Π-10: Στην οδό Ερενστρώλε 28-32⁵⁷² έχει εντοπιστεί ρωμαϊκή οικία που διατηρούσε μικρό λουτρό (εικ. 159-160). Στην 1^η φάση της οικίας ανήκουν χώροι με υπόκαυστα (Χ1) (εικ. 161), δεξαμενή (Α) για την υδροδότηση του λουτρού και πολύχρωμο ψηφιδωτό με παράσταση πτηνού (Χ2) (εικ. 162) ενώ σε μεταγενέστερη φάση τα υπόκαυστα τίθενται εκτός λειτουργίας και προστίθενται δύο ακόμη δεξαμενές. Η 1^η φάση της οικίας, επομένως και του λουτρού, τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους χωρίς περαιτέρω διευκρίνηση.

11. Λουτρό Π-11: Στην οδό Γούναρη 119-121⁵⁷³ έχει εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού λουτρού, του οποίου μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί πέντε χώροι⁵⁷⁴ (εικ. 163).

Ο Χ1 προοριζόταν για τη διαδικασία του θερμού λουτρού, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη υποδαπέδιας θέρμανσης που αποτελούνταν από δύο σειρές πεσσίσκων⁵⁷⁵. Συγκεκριμένα, η κατώτερη σειρά με ύψος 0,14-0,17 μ. έδρευε πάνω σε δάπεδο από κονίαμα και οι πεσσίσκοι ήταν τετράγωνοι (πλευρ. 0,275 μ.) ή ορθογώνιοι (0,75 x,30 μ.). Οι εν λόγω πεσσίσκοι στήριζαν δάπεδο από μεγάλες πήλινες τετράγωνες πλάκες που διατηρούσαν επίστρωση από ασβεστοκονίαμα και αποτελούσαν τη βάση για την τοποθέτηση της δεύτερης σειράς των πεσσίσκων, οι οποίοι είχαν τετράγωνη διατομή (πλευρ. 0,285 μ.) και ήταν τοποθετημένοι σε διαστήματα 20 με 40 εκατοστών⁵⁷⁶. Στο νότιο άκρο του Χ1 έχει εντοπιστεί μία δεξαμενή (Χ3), η ύπαρξη της οποίας σύμφωνα

⁵⁷² ΑΔ 38 (1983), σελ. 119, σχεδ. 3, πιν. 61 β-γ. Bonini 2009, σελ. 138-139 και .144-145, εικ. 18 και 21. Bonini 2006, σελ. 456. Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση του Ρ. Bonini. Bonini 2006, σελ. 456.

⁵⁷³ ΑΔ 31 (1976), σελ. 111.

⁵⁷⁴ Ακολουθείται η αρίθμηση που υπάρχει στην περιγραφή του ΑΔ 31 (1976), σελ. 111. Αν και υπάρχει μια μικρή σύγχυση, καθώς δεν γίνεται λόγος για κάποιον χώρο που να αριθμείται με τον αριθμό 4.

⁵⁷⁵ Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι η κατώτερη σειρά των πεσσίσκων θα μπορούσε να χρησίμευε για μόνωση από την υγρασία ενώ παρόμοιες κατασκευές έχουν εντοπιστεί και σε ρωμαϊκά κτήρια του βόρειου νεκροταφείου της πόλης ΑΔ 28 (1973), σελ. 212-213, πιν. 175 γ -178 α) και ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 400, πιν. 257 ε. Dekoulakou 2009, σελ. 181. Τέλος, διπλή σειρά πεσσίσκων έχει εντοπιστεί και στο Λουτρό Σ-1 στη Σπάρτη, κατά το κτίσιμο του οποίου υπήρχε πρόβλημα στεγανοποίησης λόγω του υδροφόρου ορίζοντα που στην περιοχή βρίσκεται ψηλά. Για τη διπλή σειρά πεσσίσκων του Λουτρού Σ-1. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 75, σημ. 421.

⁵⁷⁶ Οι πεσσίσκοι που τοποθετήθηκαν σε διάστημα 20 με 30 εκ. πρέπει να αποτελούν τμήμα επισκευής, καθώς τα διαστήματα ανάμεσα στους πεσσίσκους ήταν το λιγότερο 40 εκ. για να μπορεί κάποιος μέσα από το *praefurnium* να εισέλθει μέσα στον χώρο και να καθαρίσει. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 28, σημ. 132.

με τον ανασκαφέα ενισχύει την υπόθεση, ότι ο X1 πρόκειται για *caldarium*⁵⁷⁷. Επίσης, στα ΒΔ. του X1 υπάρχει άνοιγμα, μέσω του οποίου επικοινωνούσε ο X1 με έναν ορθογώνιο χώρο (X2) που δεν έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό του. Το δάπεδο του X2, πάχους 0,34 μ., αποτελούνταν από πέτρες, σπασμένα κεραμίδια και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στα Α. του X1 ανασκάφηκε μέρος ενός άλλου χώρου (X6) που διέθετε και αυτός υποδαπέδια θέρμανση ενώ στα Ν. του X1 υπάρχει ένας υπαίθριος χώρος (X5) που το δάπεδό του ήταν στρωμένο με επιμήκεις λίθους. Οι τοίχοι του κτηρίου ήταν κατασκευασμένοι σύμφωνα με το *opus testaceum* ενώ οι ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως και σημαντικό τμήμα των αγωγών του λουτρού.

Τέλος, η κεραμική που συλλέχτηκε από την επίχωση αποτελούνταν από όστρακα μελαμβαφών σκύφων⁵⁷⁸ ανακατεμένα με όστρακα 2^{ου} αι. π.Χ. καθώς και από όστρακα ρωμαϊκών λύχνων που χρονολογούνται από τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση των λυχναριών μας δίνει μια πρώτη χρονολόγηση του λουτρού ενώ η δημόσια χρήση του θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη λόγω των αριθμών των χώρων που έχουν ανασκαφεί αλλά και την μη εύρεση όμορης οικίας.

12. Λουτρό Π-12: Σε απαλλοτριωμένο οικόπεδο των οδών Σισσίνη και Γ. Ρούφου είχε εντοπιστεί ρωμαϊκό λουτρό τη δεκαετία του '50⁵⁷⁹, ενώ στην ευρύτερη περιοχή μεταγενέστερες έρευνες έφεραν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ίδιας περιόδου που θα πρέπει να σχετίζονται με το εν λόγω λουτρό. Στην παρούσα εργασία θεωρήθηκε επιβεβλημένο να αναφερθούν και τα ευρήματα προγενέστερων ανασκαφών της ίδιας περιοχής παρόλο που δεν υπάρχει καμία αναφορά από τους ανασκαφείς, ότι τα συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σχετίζονται με το ρωμαϊκό λουτρό που αποκαλύφθηκε το '50. Η γειτνίασή αλλά και η χρονολόγησή τους αποτελούν το πρώτο βήμα για τη συνολική μελέτη όλων των αρχαιολογικών καταλοίπων.

---

⁵⁷⁷ Συχνά στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχει σύγχυση με τον όρο «δεξαμενή» που τις περισσότερες φορές αποσαφηνίζεται μέσω της περιγραφής του χώρου. Στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να εννοείται ένα είδος μικρής δεξαμενής θερμού νερού.

⁵⁷⁸ Η ύπαρξη ελληνιστικής κεραμικής οφείλεται στην ανατάραξη των προγενέστερων στρωμάτων κατά την ανοικοδόμηση της πόλης στους ρωμαϊκούς χρόνους ΑΔ 31 (1976), σελ. 111.

⁵⁷⁹ Το απαλλοτριωμένο οικόπεδο του '50 από την Εφορεία θα πρέπει να προορίστηκε για τις αποθήκες της υπηρεσίας που βρίσκονται στην ίδια οδό. ΑΔ 52 (1997), σελ. 269. Δεν υπάρχει καμία αναφορά στα ΑΔ και τα ΠΑΕ της εποχής που να σχετίζεται με το ρωμαϊκό λουτρό που εντοπίστηκε στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο.

Συγκεκριμένα, στη συμβολή των οδών Σισσίνη και Γ. Ρούφου⁵⁸⁰ έχουν αποκαλυφθεί δύο παράλληλοι τοίχοι που απείχαν μεταξύ τους 4,50 μ. και ήταν κτισμένοι κατά το *opus testaceum*. Είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. ενώ σώζονται σε μήκος 1, 50 μ. και πλάτος 1,10 μ. Στην οδό Σισσίνη 17⁵⁸¹ έχει αποκαλυφθεί τοίχος, επίσης, κτισμένος σύμφωνα με το *opus testaceum* που έχει κατεύθυνση και αυτός από Α.-Δ. και διαστάσεις 0,28 x 0,60 x 0,22 μ. ενώ στην οδό Σισσίνη 17-19⁵⁸² σε προγενέστερη ανασκαφή έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα πρέπει να σχετίζονται με το ρωμαϊκό λουτρό (εικ. 164). Συγκεκριμένα, έχει αποκαλυφθεί ρωμαϊκός χαλικόστρωτος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν., τον οποίο διέσχιζε κτιστός κεντρικός υπόνομος. Στα Δ. του δρόμου έχουν εντοπιστεί δύο κτήρια: το βόρειο κτήριο σώζεται αποσπασματικά, όπου εντοπίστηκε τμήμα ορθογώνιου χώρου και μια στενή δίοδος που το χώριζε με το νότιο, στην οποία περνούσε υπόνομος που κατέληγε στον παραπάνω κεντρικό υπόνομο. Στο νότιο κτήριο σώζονται δύο ψηφιδωτά δάπεδα του 2ου αι. μ.Χ. (εικ. 165 α-β) και σπαράγματα τοιχογραφιών ενώ στον ανατολικό του τοίχο διέθετε τρεις κόγχες, μια από τις οποίες διέθετε πήλινο αγωγό που κατέληγε στον κεντρικό υπόνομο του δρόμου. Την επόμενη χρονιά⁵⁸³ εντοπίστηκαν νέα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών χρόνων, όπως τοίχος, κτισμένος σύμφωνα με το *opus quasi reticulatum* που έσωζε άνοιγμα θύρας, πλ. 0,97 μ., κονιάματα με ερυθρό χρώμα, χάλκινα νομίσματα και χάλκινα μικροαντικείμενα. Επίσης, στην οδό Σισσίνη 18⁵⁸⁴ (εικ. 166), έχουν εντοπιστεί μεγάλοι χώροι⁵⁸⁵ των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήμα κυκλικής εστίας, οι οποίοι θα μπορούσαν να σχετίζονται με το παραπάνω λουτρό λόγω της γειτνίασης αλλά και του μεγέθους τους.

---

⁵⁸⁰ Οι συγκεκριμένοι τοίχοι έχουν εντοπιστεί απέναντι από το απαλλοτριωμένο οικόπεδο ΑΔ 52 (1997), σελ. 285.

⁵⁸¹ ΑΔ 53 (1998), σελ. 263.

⁵⁸² Η ανασκαφή έφερε στο φως διάφορα ευρήματα όπως χάλκινα νομίσματα και μικροαντικείμενα, λυχνάρια 2^{ου} αι. π.Χ. – 4^{ου} αι. μ.Χ., περίαπτο σε μορφή σταφυλιού από στεατίτη, υφαντικά βάρη, θραύσματα τριών λίθινων λυχναριών, αρχιτεκτονικά μέλη, πήλινες ανθεμωτές, ακροκέραμοι, θραύσμα στήλης με λατινική επιγραφή ενώ στο στρώμα καταστροφής βρέθηκαν πήλινες μήτρες και ένα χρυσό δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο με αμέθυστο. ΑΔ 32 (1977), σελ. 77-80, σχεδ. 8, πιν.59-60.

⁵⁸³ ΑΔ 33 (1978), σελ. 86.

⁵⁸⁴ ΑΔ 44 (1989), σελ.127, πιν. 82 β.

⁵⁸⁵ Ο ανασκαφέας αναφέρει, ότι οι χώροι που ανασκάφηκαν πρέπει να ανήκουν σε οικία των ρωμαϊκών χρόνων. ΑΔ 44 (1989), σελ. 127. Η γειτνίαση τους όμως με το ρωμαϊκό λουτρό μας επιτρέπει να υποθέσουμε, ότι τα εν λόγω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πρέπει να συνδέονται με το λουτρό. Επίσης, ο Ρ. Bonini στο άρθρο του για τις ρωμαϊκές οικίες στην Πάτρα δεν αναφέρει κάποια οικία στην οδό Σισσίνη 18, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τα εν λόγω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν στο Λουτρό Π-12. Bonini 2009, σελ. 121- 162. Τέλος, η ανασκαφή λόγω τεχνικών θεμάτων δεν ολοκληρώθηκε, γεγονός που αφήνει ανοικτές όλες τις υποθέσεις.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στα νοτιοανατολικά της πόλης έχουν ανασκαφεί έξι (6) λουτρά που πρέπει να προορίζονταν για δημόσια χρήση, καθώς δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι αποτελούν τμήμα οικίας (εικ. 167).

13. Λουτρό Π-13: Στην οδό Βασ. Ρούφου 121-125⁵⁸⁶ (οικ. Λυκουργιώτη) εντοπίστηκε λουτρικό συγκρότημα που χρονολογείται μετά το β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. ενώ στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. πραγματοποιήθηκαν βασικές μετατροπές στους χώρους ίσως εξ' αιτίας κάποιας καταστροφής ενώ η λειτουργία του συνέχισε μέχρι τον 5^ο αι. μ.Χ.⁵⁸⁷ (εικ. 168-169). Το εν λόγω λουτρό αποτελεί ένα από τα πιο εντυπωσιακά λουτρά που έχουν ανασκαφεί στην πόλη της Πάτρας. Η λουτρική χρήση του χώρου για τόσο μεγάλο διάστημα αλλά και το μέγεθός του πρέπει να αποτελούν σημαντικές αποδείξεις για τη δημόσια χρήση του. Η μετατροπή του όμως σε εργαστήριο στην 3^η φάση του συγκροτήματος γεννάει το ερώτημα αν το λουτρό είχε δημόσιο ή ιδιωτικό χαρακτήρα, καθώς σε πολλές περιπτώσεις η αλλαγή του προσανατολισμού μιας οικονομικής μονάδας υποδηλώνει τον ιδιωτικό της χαρακτήρα⁵⁸⁸.

Η είσοδος στο λουτρό βρισκόταν στη δυτική πλευρά ενώ η ανατολική έβλεπε σε αρχαίο δρόμο⁵⁸⁹. Το λουτρό απαρτιζόταν από δύο πτέρυγες, η νότια αποτελούνταν από τέσσερα συνεχόμενα δωμάτια με κατεύθυνση από Δ. προς Α (Χ9, Χ6, Χ1 και Χ2) και οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι κατά το *opus testaceum* ενώ η βόρεια διέθετε έναν κεντρικό χώρο, ο οποίος πλαισιωνόταν από έξι μικρότερους. Οι δύο πτέρυγες επικοινωνούσαν μέσω ενός ανοίγματος στη βόρεια πλευρά του Χ1 που οδηγούσε στον κεντρικό χώρο της βόρειας πτέρυγας (Χ5). Συγκεκριμένα, ο ανατολικός χώρος

⁵⁸⁶ ΑΔ 37 (1982), σελ. 140, σχεδ.2, πιν. 87 β. Παπαποστόλου 1991, σελ. 313.

⁵⁸⁷ Ο λουτρικός χαρακτήρας του οικοδομήματος πρέπει να διατηρήθηκε μέχρι τον 5^ο αι. μ.Χ., οπότε και μετατράπηκε σε εργαστήριο, όπως μαρτυρεί η κατασκευή δύο μεγάλων κεραμικών κλιβάνων και ενός μικρού κλιβάνου μεταλλουργού.

⁵⁸⁸ Ιδιωτικό λουτρό που μετατράπηκε σε εργαστήριο είναι το Λουτρό Κ-2 στην Κόρινθο που αποδίδεται στον Γάιο Ιούλιο Ευρυκλέους. Για το Λουτρό Κ-2. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 57, σημ. 334. Αν και μετατροπή σε εργαστήριο έχει παρατηρηθεί και σε λουτρά δημόσιου χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση του Λουτρού Α-2. Για το Λουτρό Α-2. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 137-138, σημ. 685. Στην περίπτωση του Άργους όμως έχουμε τη μετατόπιση του κέντρου της πόλης προς τα ανατολικά μετά τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ., με αποτέλεσμα το αρχαίο κέντρο να αλλάξει χαρακτήρα. Αβραμέα 2012, σελ. 237.

⁵⁸⁹ Ο αρχαίος δρόμος αποκαλύφθηκε στις οδούς Ερεντσώλε 31-35 και Βασ. Ρούφου 91-93. ΑΔ 33 (1978), σελ. 82. ΑΔ 34 (1979), σελ. 130.

(X2) της **νότιας πτέρυγας** με διαστάσεις 6,40 x 3,50 μ. που έχει ταυτιστεί με τη *nataatio*⁵⁹⁰, οι τοίχοι του έφεραν ορθομαρμάρωση. Στα δυτικά του X2 εντοπίζεται ένας μεγάλος χώρος (X1) με διαστάσεις 8,45 x 8,40 μ., ο οποίος επικοινωνούσε με τον X2 μέσω δύο βαθμίδων και θα μπορούσε να ταυτιστεί με το *frigidarium*. Σύμφωνα με την κάτοψη της ανασκαφής⁵⁹¹, ο X6 είναι ορθογώνιος με ορθογώνιες επιμήκειες εσοχές στη δυτική και ανατολική του πλευρά ενώ διέθετε και πεσσίσκους υπόκαυσης που μαρτυρούν τη λειτουργία του ως αίθουσα για το ζεστό λουτρό⁵⁹². Ο X9 είναι, επίσης, ορθογώνιος με τη βόρεια και νότια πλευρά του να καταλήγουν σε ισχνές ημικυκλικές απολήξεις. Η **βόρεια πτέρυγα** αποτελείται από έναν κεντρικό τετράγωνο χώρο (X5) με διαστάσεις 8,45x8,40 μ, ο οποίος αρχικά πρέπει να ήταν *nataatio*⁵⁹³ ενώ στη συνέχεια μετατράπηκε σε παλαίστρα ή σε αίθριο. Περιμετρικά του X5 έχουν εντοπιστεί έξι μικρότεροι χώροι, που ορισμένοι από αυτούς διέθεταν υποδαπέδια θέρμανση ενώ διατηρούνται και τα *praeefurnia* τους κάτω από τα λίθινα δάπεδα.

14. Λουτρό Π-14: Στην οδό Ηλείας 60⁵⁹⁴ (οικ. Καραλή) έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων που πρέπει να ταυτιστούν με λουτρό. Συγκεκριμένα, οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν εντοπίσει το δάπεδο της λουτρικής εγκατάστασης με αποχετευτικό αγωγό, μία δεξαμενή, έναν κλίβανο (*praeefurnium*), έναν αρδευτικό αγωγό με φρεάτια καθαρισμού και τμήματα των τοίχων.

Το δάπεδο του λουτρού ήταν επιστρωμένο με ασβεστοκονίαμα ενώ το υπόστρωμά του αποτελούνταν από χονδρό βότσαλο. Επίσης, πλαισιωνόταν με υπερυψωμένο περιχείλωμα και έφερε πρόχυση⁵⁹⁵, μέσω της οποίας επικοινωνούσε με τον κτιστό αποχετευτικό αγωγό. Η δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 4,17 x 3 μ., ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα και σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς της διαμόρφωνε βαθμιδωτό διάδρομο ενώ στη ΒΑ. γωνία της σώζονται τρία (3) σκαλοπάτια καθόδου. Στη ΝΑ. γωνία του πυθμένα της υπήρχε κωνικό βύθισμα, διαμ. 0,18 μ., το οποίο θα πρέπει να χρησίμευε ως αμμοσυλλέκτης. Το *praeefurnium* με τη

⁵⁹⁰ Ο X2 (*nataatio*) βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τους υπόλοιπους χώρους.

⁵⁹¹ Για τους X6 και X9 της νότιας πτέρυγας δεν υπάρχουν αναφορές στο ΑΔ 37 (1982), σελ. 140.

⁵⁹² Στη ΒΔ γωνία του υποκαύστου του X6 βρέθηκαν δύο «θησαυροί», ο ένας δίπλα στον άλλον, του β' μισού του 3^{ου} αι. μ.Χ., οι οποίοι, σύμφωνα με την Π. Αγαλλοπούλου θα πρέπει να άνηκαν σε κάποιον που εργαζόταν στο εν λόγω λουτρό Αγαλλοπούλου 2012, σελ. 48-51, 150-162, πιν. 29-35. Η συγκεκριμένη άποψη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η «κρυψώνα» ήταν προσβάσιμη μόνο στους υπεύθυνους του καθαρισμού των υποκαύστων ή της διατήρησης της φωτιάς (*fornacator*), οι οποίοι στο σύνολό τους ήταν δούλοι.

⁵⁹³ Η υπόθεση του ανασκαφέα για την αρχική χρήση του X5 ως *nataatio* πρέπει να οφείλεται στην εύρεση τριών βαθμίδων στα νότια του χώρου. Στην αρχική του χρήση ως *nataatio* πρέπει να είχε μικρότερες διαστάσεις. Βλ. ΑΔ 37 (1982), σελ. 140, σχεδ.2

⁵⁹⁴ ΑΔ 42 (1987), σελ. 145-146.

⁵⁹⁵ Με αυτό τον τρόπο απομακρύνονταν τα νερά μέσα από τον χώρο του λουτρού.

σειρά του διατηρούσε τον κεντρικό πλινθόκτιστο στύλο, ο οποίος ήταν φτιαγμένος από τριγωνικές πλίνθρες (πλίνθοι ωμοί) και τον κυκλικό διάδρομο για την κυκλοφορία της φωτιάς ενώ στην επίχωση εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα τοξυλίων που πρέπει να προέρχονταν από τις καμάρες της οροφής. Τέλος, ο αγωγός που διαπερνούσε κατά πλάτος έναν από τους τοίχους, κατέληγε σε ορθογώνιο φρεάτιο και αποτελούνταν από δύο καμπυλωτές κεραμίδες, οι οποίες σχημάτιζαν τόξο ενώ το φρεάτιο ήταν κτισμένο κατά το *opus testaceum* και το δάπεδό του ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες.

15. Λουτρό Π-15: Στην οδό Ασημάκη Φωτήλα 97⁵⁹⁶ έχει εντοπιστεί σημαντικό οικοδόμημα των ρωμαϊκών χρόνων που πρέπει να έχει λουτρικό χαρακτήρα (**εικ. 170**). Μετά την κατεδάφιση σύγχρονης οικίας, έχει εντοπιστεί καμαροσκέπαστος χώρος (X6) (**εικ. 171-172**) και τοίχοι άλλων χώρων⁵⁹⁷ ενώ μεταγενέστερη ανασκαφή σε οικόπεδο απέναντι από την οδ. Α. Φωτήλα 97 εντοπίστηκε η συνέχεια του συγκροτήματος με την αποκάλυψη τμήματος υποκαύστου⁵⁹⁸.

Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί δύο παράλληλοι τοίχοι πλινθόκτιστοι (*opus testaceum*) που σώζονται σε ύψος 4,40 μ. και άνηκαν στον καμαροσκέπαστο χώρο (X6)⁵⁹⁹, ο οποίος έφερε ορθομαρμάρωση ενώ το δάπεδό του ίσως να καλύπτονταν από πλάκες μαρμάρου. Επίσης, έχουν εντοπιστεί δύο αγωγοί που διαπερνούσαν κατά μήκος τον ανατολικό τοίχο του X6, ο κατώτερος είναι κατασκευασμένος με ελαφρά κυρτές κεραμίδες ενώ ο ανώτερος με ημικυκλικές. Στον ίδιο τοίχο σώζεται και ημικυκλική κόγχη, μέσα στην οποία εγγράφεται άλλη στενότερη καλυπτόμενη από δύο κεραμίδες. Στη δεύτερη κόγχη κατέληγε ο αγωγός με τις ημικυκλικές κεραμίδες που πρέπει να ήταν υδρευτικός και λειτουργούσε ως κρουνός. Στα νότια της οδού Ασημάκη Φωτήλα, εντοπίστηκε η συνέχεια του οικοδομήματος, όπου οι έρευνες έφεραν στο φως χώρο που διέθετε τρεις (3) πεσσίσκους υποδαπέδιας θέρμανσης (**εικ. 173**) ενώ οι τρεις (3) σωζόμενοι τοίχοι του ήταν όμοιας κατασκευής με εκείνους του X1 (*opus testaceum*).

16. Λουτρό Π-16: Στις οδούς Ερενστρώλε και Μπουκαούρη έχουν εντοπιστεί αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα που έχουν λουτρικό χαρακτήρα και θα πρέπει να αποτελούν τμήματα του ίδιου λουτρού. Σε αυτή την περίπτωση το εν λόγω λουτρό θα πρέπει να κάλυπτε επιφάνεια περίπου ενός οικοδομικού τετραγώνου.

⁵⁹⁶ ΑΔ 35 (1980), σελ. 174, σχεδ. 2-3, πιν. 77 α-β.

⁵⁹⁷ Οι υπόλοιποι χώροι δεν έδωσαν ιδιαίτερα στοιχεία.

⁵⁹⁸ ΑΔ 52 (1997), σελ. 285, πιν. 113 γ

⁵⁹⁹ Έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση του ανασκαφέα από το σχέδιο 2. ΑΔ 35 (1980), σελ. 174, σχεδ. 2.

Συγκεκριμένα, **στην οδό Μπουκαούρη 101 (i)⁶⁰⁰ (εικ. 174)** έχουν εντοπιστεί ένας χώρος με υπόκαυστα (X3) και δύο δεξαμενές (X4 και X5)⁶⁰¹. Στον X3 σώζονται τρεις σειρές πεσσίσκων με τετράγωνες πήλινες πλάκες ενώ σώζεται στη βορειοδυτική γωνία και τμήμα του δαπέδου. Στα ανατολικά του X3 έχουν βρεθεί δύο δεξαμενές: Η βορειότερη έχει τετράγωνη κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,60 x 1,60 μ.) και οι τοίχοι της είναι κατασκευασμένοι με οπτόπλινθους και αμμοκονίαμα (*opus testaceum*). Ο πυθμένας της είναι στρωμένος με σκληρή στρώση πορσελάνης ενώ το αρμοκάλυπτρο του πυθμένα στις γωνίες ήταν κυκλικής τομής, παχ. 0,06 και υψ. 0,09 μ. Σε ορισμένα σημεία της υπήρχε επένδυση με άσπρο μάρμαρο, παχ. 0,03 μ. Η δεύτερη δεξαμενή σώζεται τμηματικά στα νότια της πρώτης και θα πρέπει να χρονολογηθεί μεταγενέστερα (εσωτ. διαστ. 3x4 μ.). Οι τοίχοι και το δάπεδό της ήταν καλυμμένοι με μαρμαρίνες πλάκες, όπως μαρτυρούν τμήματα ορθομαρμάρωσης στη ΝΔ και ΝΑ γωνία και ίχνη αποτυπωμάτων.

Στην οδό Μπουκαούρη 104-106 (ii)⁶⁰² (εικ. 175) (οικ. Αμίτση) κατά μήκος χαλικόστρωτου ρωμαϊκού δρόμου⁶⁰³ εκτείνεται κτήριο της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου που προφανώς συνανήκει με το λουτρικό συγκρότημα της οδού Μπουκαούρη 101 (i)⁶⁰⁴. Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί τρεις όμοροι χώροι που προορίζονταν για τη διαδικασία του ζεστού λουτρού, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη πεσσίσκων, καθώς και κάποιοι χώροι βοηθητικού χαρακτήρα.

Η χρήση του κτηρίου θα πρέπει να ήταν συνεχής από τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι τα ύστερα, όπως μαρτυρούν οι επεμβάσεις και οι επισκευές. Καταρχήν, επισκευές έχουν εντοπιστεί στα τρία δάπεδα ενώ αλλαγές υπάρχουν και στο χώρο της υποδαπέδιας θέρμανσης, στα τοξωτά ανοίγματα για τη διοχέτευση του θερμού αέρα, καθώς και στο άνοιγμα για το *prae-furnium*. Επίσης, επεμβάσεις έχουν εντοπιστεί και στους τοίχους των τριών χώρων, οι οποίοι σώζονται σε ύψος 2,30 μ. **(εικ. 176-177)**. Στους χώρους εκατέρωθεν των υποκαύστων έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον τέσσερα δάπεδα, από τα οποία τα δύο είναι βοτσαλωτά ενώ τα άλλα δύο έχουν εσωτερική

⁶⁰⁰ ΑΔ 53 (1998), σελ. 256-257, σχεδ. 4. Επίσης, στη ΝΔ γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε δρόμος, πλ. 3 μ. που είχε κλίση προς Β ενώ αποκαλύφθηκε και ανοιχτός αγωγός που τον διέσχισε κατά μήκος. Ο δρόμος ήταν κατασκευασμένος με μικρές στρογγυλές πέτρες και σκληρό πατημένο χώμα.

⁶⁰¹ Στο AR 51 (2004-2005), σελ. 36 γίνεται αναφορά για ένα ρωμαϊκό λουτρό στην οδό Μπουκαούρη 101 που διέθετε ένα αφιδωτό δωμάτιο, υπόκαυστα, στέρνες (δεξαμενές) και πηγάδια.

⁶⁰² ΑΔ 55 (2000), σελ. 296-297, εικ. 5, 6 και 7.

⁶⁰³ Στο ανώτερο τμήμα του δρόμου εντοπίστηκαν δύο πήλινοι αγωγοί και ένας μολύβδινος αγωγός για τη μεταφορά νερού.

⁶⁰⁴ Το εν λόγω λουτρό σχετίζεται άμεσα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της οδού Μπουκαούρη 101 ενώ τμήματά του θα πρέπει να αναζητηθούν Β. και Ν. του οικοπέδου Αμίτση.

επένδυση από μαρμάρινες πλάκες, γεγονός που επιτρέπει την υπόθεση ότι ανήκουν σε δεξαμενές. Οι δεξαμενές εκτείνονται τόσο κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Μπουκαούρη όσο και κάτω από τα θεμέλια της προς Β. όμορης οικοδομής ενώ τα άλλα δύο δάπεδα θα πρέπει να ανήκουν σε βοηθητικούς χώρους. Τέλος, κατά την ανασκαφή περισυλλέχθηκαν δώδεκα (12) χάλκινα νομίσματα και τμήμα άνω άκρου αγάλματος από λευκό μάρμαρο, το οποίο κρατούσε επίμηκες αντικείμενο.

Στην οδό Ερενστρώλε 65 (iii)⁶⁰⁵ έχει εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού αψιδωτού κτίσματος (**εικ. 178**) που θα πρέπει να άνηκε σε δεξαμενή λουτρικής εγκατάστασης, το οποίο φέρει κάποιες ομοιότητες με την τετράγωνη δεξαμενή στην οδό Μπουκαούρη 101 (i). Το αψιδωτό κτήριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,50 μ. και είχε εσωτ. πλάτος 2,22 μ. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι κατά το *opus mixtum* και έσωζαν 0,50 μ. του ύψους της ανωδομής τους. Επίσης, διακρίθηκαν δύο φάσεις του δαπέδου από αργούς λίθους και κουρασάνι, η παλαιότερη είχε πάχος 0,25 μ. και η νεότερη 0,40 μ. ενώ ο αρμός της γωνίας των τοίχων με το δάπεδο έχει καλυφθεί με κονίαμα κυρτής επιφάνειας, όπως και στη μία από τις δεξαμενές της οδού Μπουκαούρη 101 (i). Το αψιδωτό κτήριο και στις δύο φάσεις του διέθετε αγωγό αποχέτευσης. Στα Δ. υπάρχει δεύτερη δεξαμενή μεταγενέστερη, με όμοιο πυθμένα με την πρώτη που διέθετε και αυτή αρμοκάλυψη στις γωνίες της.

Στην οδό Ερενστρώλε 67-69 και Μπουκαούρη (iv)⁶⁰⁶ (εικ. 179-181) εντοπίστηκε η συνέχεια της αψιδωτής δεξαμενής της οδού Ερενστρώλε 65. Το συνολικό μήκος εν λόγω δεξαμενής ήταν 18,50-19 μ. ενώ στη γωνία των τοίχων Β και Η υπήρχε μεγάλο φρεάτιο, σωζ. ύψ. 1,70 μ. και διαμ. 0,75 μ., στο οποίο κατέληγαν οι αγωγοί αποχέτευσης⁶⁰⁷.

---

⁶⁰⁵ ΑΔ 33 (1978), σελ. 80-81, πιν. 24 γ. Ο Μ. Πετρόπουλος υποστηρίζει ότι το κτηριακό συγκρότημα στην οδό Ερενστρώλε θα μπορούσε να συνδεθεί με τη λατρεία της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος. Ο μελετητής χαρακτηρίζει τον χώρο ως ιερό λόγω της εύρεσης μικκύλων αγγείων, ειδωλίων και ενός βωμού ενώ η ύπαρξη της μεγάλης αψιδωτής δεξαμενής αποτελεί για τον αρχαιολόγο ακόμα μια απόδειξη ότι πρόκειται για το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος. Πετρόπουλος 2006, σελ. 65-67. Η παραπάνω άποψη όμως δεν συνάδει με τις περιγραφές του Πανσανία, ο οποίος αναφέρει ότι το τέμενος και το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος βρίσκεται απέναντι από ένα πρόπυλο στη νότια πλευρά Αγοράς (7.20.7-8).

⁶⁰⁶ ΑΔ 44 (1989), σελ. 119-120, σχεδ. 3-4, πιν. 73 α -75 α. Και σε αυτό το σημείο εντοπίστηκε χαλικόστρωτος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. που ήταν σε χρήση από τα ελληνιστικά μέχρι και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα έξι (6) διαδοχικά στρώματα. Η συνέχεια του δρόμου έχει εντοπιστεί και στη συμβολή Γούναρη και Μπουκαούρη ΑΔ 32 (1977), σελ. 73-74. Επίσης, κατά μήκος του δρόμου υπήρχε καμαροσκεπής υπόνομος με κλίση προς Ν., εσωτερ. πλ. 0,52 μ. και ύψ. 1,20 μ., στον οποίο κατέληγαν οι αγωγοί των παρόδιων κτηρίων.

⁶⁰⁷ Έναντι της οδού Ερενστρώλε 65 και 67 εντοπίστηκαν δύο τμήματα τοίχων ρωμαϊκών χρόνων, κτισμένων με *opus caementicium*. Οι τοίχοι που είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και απείχαν 14 μ., πρέπει να είχαν άμεση σχέση με τα υπόλοιπα ρωμαϊκά λείψανα της εν λόγω οδού. ΑΔ 52 (1997), σελ. 285.

Επίσης, στο δυτικό παρόδιο του ρωμαϊκού χαλικόστρωτου δρόμου⁶⁰⁸ βρέθηκε κτήριο των ρωμαϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα, οι τοίχοι των χώρων σώζονται σε ύψος μέχρι και 3,90 μ. μαζί με τη θεμελίωση, και είχαν πλάτος 0,60-0,70 μ. ενώ ήταν κτισμένοι κατά το *opus mixtum*. Η αρχική είσοδος από την οδό στο κτήριο γινόταν μέσω του X3, η οποία όμως στην τελευταία οικοδομική φάση καταργήθηκε. Τέλος, έχει διατηρηθεί μια χτιστή βαθμίδα πάνω στην οδό, η οποία πρέπει να αποτελούσε μέρος κλίμακας που οδηγούσε κατά πάσα πιθανότητα στο ανώγειο X3. Αν και δεν υπάρχει κάποια αναφορά ή ένδειξη για τον λουτρικό χαρακτήρα του εν λόγω οικοδομήματος, η γεινιάσή του όμως με τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που παραπέμπουν σε λουτρό πρέπει να αποτελέσει την αφετηρία για την εκ νέου μελέτη του.

Στην περίπτωση που όλα τα παραπάνω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτελούν στοιχεία ενός ρωμαϊκού λουτρού, το οποίο χρονολογείται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, τότε το συγκεκριμένο λουτρικό συγκρότημα μπορεί να θεωρηθεί όχι μόνο ένα τα πρωϊμότερα λουτρά της ρωμαϊκής Πάτρας αλλά και από τα μεγαλύτερα.

17. Λουτρό Π-17: Στην οδό Γ. Ρούφου 88-90⁶⁰⁹ η ανασκαφή έφερε στο φως πολλές επάλληλες οικοδομικές φάσεις των ρωμαϊκών χρόνων σε σημείο που είναι δύσκολη η ταύτιση της ακριβούς λειτουργίας του χώρου (**εικ. 182**). Στην παρούσα εργασία μας ενδιαφέρει η αποκάλυψη του δυτικού παρόδιου κτηρίου που η κύρια χρήση του ήταν λουτρική, όπως μαρτυρούν τα κατάλοιπα υποκαύστου και ενός λουτήρα.

Συγκεκριμένα, στη ΒΔ γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα υποκαύστου, πάνω από το οποίο υπάρχει ένας μεγάλος ημικυκλικός λουτήρας (δεξαμενή) θερμού νερού που διέθετε μαρμαροθέτημα και ορθομαρμάρωση. Επίσης, με τον χώρο των υποκαύστων συνδεόταν και ένας τετράγωνος χώρος που πρέπει να σχετιζόταν με την τροφοδοσία ή τον καθαρισμό των υποκαύστων. Στο νότιο τμήμα του κτηρίου εντοπίστηκαν μικροί χώροι με καταστραμμένα δάπεδα που θα πρέπει να σχετιζόνταν με τις λουτρικές εγκαταστάσεις.

18. Λουτρό Π-18: Στην οδό Αγίου Δημητρίου 90⁶¹⁰ της άνω πόλης (οικ. Λαβιδοπούλου) έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα συμπεριλαμβανομένου και χώρου με υπόκαυστα (**εικ. 183-184**).

⁶⁰⁸ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σημ. 606.

⁶⁰⁹ ΑΔ 42 (1987), σελ. 138, πιν. 76 α.

⁶¹⁰ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 370, σχεδ.10, πιν. 237 α-β.

Σύμφωνα με την κάτοψη της ανασκαφής, ο X1 διέθετε σύστημα υποδαπέδιας θέρμανσης, του οποίου οι πεσσίσκοι ήταν κατασκευασμένοι από πήλινες τετράγωνες πλάκες ενώ στα ανατολικά του ανάμεσα στους τοίχους 2 και 4 διαμορφώνεται επιμήκης χώρος που μάλλον προοριζόταν για πύελο (*alveus*). Επίσης, στον τοίχο 2 υπήρχε τοξωτό άνοιγμα, όπου κατέληγε ο αγωγός του θερμού αέρα, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση φράχθηκε. Οι τρεις χώροι (X2, X3 και X4⁶¹¹) που πλαισίωναν τον X1 έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα, συγκεκριμένα το ψηφιδωτό του X2 έφερε φυτική διακόσμηση με πολύχρωμες ψηφίδες. Τα κινητά ευρήματα περιορίστηκαν σε νομίσματα της υστερορωμαϊκής περιόδου από τον X1 και σε τμήμα ιωνικού κιονόκρανου που εντοπίστηκε πάνω από το ψηφιδωτό του X2.

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Στα βορειοανατολικά της πόλης και ανατολικά της Ακρόπολης έχουν ανασκαφεί τέσσερα (4) λουτρά που η δημόσια χρήση τους μπορεί να υποστηριχθεί από την απουσία οικιών, των οποίων θα αποτελούσαν τμήματα (εικ. 185).

19. Λουτρό Π-19: Στην οδό Εϋνάρδου 41 και Μητροπολίτη Νεοφύτου της άνω πόλης⁶¹² (οικ. Παναγοπούλου) εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που πρέπει έχουν λουτρικό χαρακτήρα⁶¹³ (εικ. 186). Στη βόρεια πλευρά του κύριου χώρου υπάρχει μια δεξαμενή, της οποίας ο πυθμένας είναι στρωμένος με μαρμάρινες πλάκες ενώ κατά μήκος του ανατολικού της τοίχου υπάρχει έδρανο που η ύπαρξή του μαρτυρεί, ότι η δεξαμενή χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή εμβάπτισης. Ο κύριος χώρος διέθετε δάπεδο από κουρασάνι ενώ ένας δεύτερος χώρος στα ΒΔ ήταν στρωμένος από πήλινες πλάκες.

Σε κοντινή απόσταση της συμβολής των οδών Εϋνάρδου και Μητροπολίτη Νεοφύτου εντοπίστηκαν, επίσης, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που συνηγορούν στην ύπαρξη λουτρικής εγκατάστασης, τα οποία θα μπορούσαν να σχετίζονται.

⁶¹¹ Κάτω από το ψηφιδωτό του X4 βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι ενώ πάνω από το δάπεδο του X3 εντοπίστηκε μεταγενέστερη κεραμοσκεπής ταφή.

⁶¹² ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 406, πιν. 260 γ.

⁶¹³ Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι το λουτρό πρέπει να είναι ιδιωτικό χωρίς όμως να το επιχειρηματολογεί ή να διευκρινίζει τι εννοεί με τον όρο «ιδιωτικό». Στην περίπτωση που ο ανασκαφέας με τον όρο ιδιωτικό εννοεί ότι το λουτρό ήταν οικιακό, δηλαδή τμήμα οικίας, άποψη που δεν θα πρέπει να ευσταθεί, δεδομένου ότι ο P. Bonini στο άρθρο του για τις οικίες στη ρωμαϊκή Πάτρα δεν αναφέρει καμία οικία σε αυτή την περιοχή. Bonini 2009, σελ. 121-162. Επομένως, η υπόθεση για δημόσια χρήση του λουτρού ενισχύεται.

Συγκεκριμένα, **στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου απέναντι από τους αριθμούς 71-75⁶¹⁴**, βρέθηκε τμήμα υποκαύστου που ορίζεται Δ. και Ν. από τμήματα δύο τοίχων (**εικ. 187**), των οποίων η γωνία υπάρχει στο άσκαφο τμήμα του δρόμου. Ο δυτικός τοίχος έχει κατεύθυνση Ν.-Β. (διαστ.: μηκ. 3,50 μ., πλ. 0,75 μ., ύψ. 1,20 μ.), είναι χτισμένος κατά το *opus testaceum*, φέρει είσοδο πλάτους 0,45 μ., καθώς και εσωτερική κόγχη ανοίγματος 0,80 μ. Στον χώρο του υποκαύστου σώζονται 12 κιονίσκοι. Τέλος, σε απόσταση 2,10 μ. βόρεια του υποκαύστου βρέθηκε τμήμα ενός άλλου τοίχου, χτισμένου κατά το *opus reticulatum* με κατεύθυνση Α.-Δ. **Στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου 75-77⁶¹⁵**, σε μεταγενέστερη ανασκαφή εντοπίστηκε το ανατολικό τμήμα σημαντικού ρωμαϊκού κτηρίου που πρέπει να αποτελεί τη συνέχεια του ρωμαϊκού λουτρού. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε τμήμα μεγάλου χώρου και δεξαμενής με ελλειψοειδή κόγχη. Ο μεγάλος χώρος (μέγιστες αποκαλυφθείσες διαστάσεις 6,50 x 4,86 μ.) έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικό μοτίβο (3 x 3,05 μ.) και περιμετρικά του ενδείξεις από μαρμάρινες πλάκες. Το ψηφιδωτό, σύμφωνα με την ανασκαφέα, χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Η δεξαμενή είχε βάθος περίπου 0,70 μ. και η είσοδό της πραγματοποιούνταν μέσω δύο (2) βαθμίδων. Ο πυθμένας της διέθετε μαρμαροθέτημα και οι τοίχοι της εσωτερικά ήταν επενδεδυμένοι με μαρμάρινες πλάκες. Τέλος, κάτω από το ψηφιδωτό εντοπίστηκε σύγχρονος με το δάπεδο κτιστός αγωγός πειόσχημης διατομής με κατεύθυνση τη δεξαμενή.

20. Λουτρό Π-20: Στην οδό Αραχναίου 8⁶¹⁶ θα πρέπει να υπήρχε ρωμαϊκό λουτρό, καθώς έχει εντοπιστεί τμήμα υποκαύστου.

Συγκεκριμένα, οι σωζόμενοι πεσσίσκοι που αριθμούν τους πέντε (5) έφεραν στη βάση τους τετράγωνα οπτοπλίνθους (0,29 x 0,29 μ.) ενώ το υπόλοιπο ύψος τους συμπληρωνόταν από κυκλικές (διαμ. 0,24 μ.). Οι πεσσίσκοι εδράζονταν, επίσης, επάνω σε δάπεδο από τετράγωνα οπτοπλίνθους ενώ το δάπεδο του δωματίου αποτελούνταν από χοντρές επιμήκεις πήλινες πλάκες⁶¹⁷ και παχιά στρώση κονιάματος. Το υπόκαυστο ορίζεται στα Ν. από τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος σώζεται σε μήκος 2 μ. και διακόπτεται από άνοιγμα εισόδου 0,50 μ. Επίσης, έχουν

⁶¹⁴ ΑΔ 48 (1993), σελ. 115, πιν. 43γ.

⁶¹⁵ ΑΔ 64 (2009), σελ. 413-414, εικ. 1.

⁶¹⁶ ΑΔ 48 (1993), σελ. 115. Σε παλαιότερη ανασκαφή απέναντι από την οικία της οδού Αραχναίου 8 αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. ενώ στη συμβολή των οδών Αραχναίου και Αγ. Δημητρίου βρέθηκαν δύο τμήματα τοίχων κατά το *opus testaceum*. ΑΔ 46 (1991), σελ. 143.

⁶¹⁷ Ο ανασκαφέας στο ΑΔ αναφέρει τον όρο τουβλέτα. ΑΔ 48 (1993), σελ. 115.

εντοπιστεί άλλοι δύο τοίχοι, οι οποίοι εφάπτονται στην εξωτερική παρειά των δύο τμημάτων του αρχικού τοίχου. Το σύνολο των τοίχων του λουτρού που έχουν ανασκαφεί είναι κατασκευασμένοι κατά το *opus testaceum*.

21. Λουτρό Π-21: Στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου⁶¹⁸, μεταξύ της οδού Λόντου προς Α. και της οδού Ηλείας προς Δ., εντοπίστηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων που παραπέμπουν σε λουτρό.

Συγκεκριμένα, στην τομή βρέθηκαν τμήμα τοίχων ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, τμήμα ημικυκλικής δεξαμενής και αγωγών. Επίσης, στα δυτικά της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα υποκαύστου ενώ ανατολικά των πεσσίσκων εντοπίστηκε χώρος, οι τοίχοι του οποίου ήταν κατασκευασμένοι κατά το σύστημα *opus testaceum* και *opus reticulatum*. Τέλος, οι ανασκαφικές έρευνες έφεραν στο φως κομμάτια κονιάματος με διακόσμηση ωού και ακοντίου, καθώς και στιλπνά όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Το εν λόγω λουτρό όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα θα πρέπει να ήταν σε χρήση για μεγάλο διάστημα.

Σε κοντινή απόσταση εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα πρέπει να συνανήκουν με το Λουτρό Π-21. Συγκεκριμένα, στην οδ. Παναχαΐδος Αθηνάς⁶¹⁹ στο ύψος της εισόδου του κάστρου, εντοπίστηκε χώρος με υπόκαυστο που οι τοίχοι του, σωζ. ύψ. 2,30 και 1,25 μ., διαμόρφωναν την απαρχή κόγχης ενώ στη συμβολή των οδών Παναχαΐδος και Παπαδιαμαντοπούλου βρέθηκε τμήμα ενός ακόμα χώρου που το δάπεδό ήταν διακοσμημένο με ψηφιδωτό (εικ. 188).

22. Λουτρό Π-22: Στην οδό Αιόλου και Γερανείων έχει εντοπιστεί ρωμαϊκό λουτρό (εικ. 189)⁶²⁰. Σύμφωνα με την κάτοψη, το Λουτρό Π-22 που έχει ανασκαφεί στο σύνολό του, διέθετε τους βασικούς χώρους ενός λουτρού. Ο πρώτος χώρος (X1) που είναι και ο μεγαλύτερος έχει τετράγωνη κάτοψη και στο μέσω των δύο πλευρών του έφερε ημικυκλικές απολήξεις. Το σύνολο του δαπέδου του X1 έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Επίσης, στο επίπεδο της εισόδου (αριστερά και δεξιά της εισόδου) του X1 του αναπτύσσονται δύο μικρότεροι τετράγωνοι χώροι (X2 και X3) που η πρόσβαση σε αυτούς πραγματοποιούνταν μέσω δύο βαθμίδων. Στη συνέχεια, ο X1 μέσω μεγάλου ανοίγματος επικοινωνούσε με τον X4 που

⁶¹⁸ ΑΔ 46 (1991), σελ. 143.

⁶¹⁹ ΑΔ 46 (1991), σελ. 143, πιν. 70 β.

⁶²⁰ Στα ΑΔ δεν υπάρχει καμία αναφορά για το Λουτρό Π-22. Η περιγραφή του λουτρού έγινε με βάση την κάτοψη του που υπάρχει στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάτρας. Στην εν λόγω περιοχή έχει ανασκαφεί πλήθος αγωγών που ίσως να σχετίζονταν όχι μόνο με το εν λόγω λουτρό αλλά και με το υδραγωγείο που ήταν σε κοντινή απόσταση. ΑΔ 62 (2007), σελ. 477-478.

προορίζονταν για το ζεστό λουτρό, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη υποκαύστου. Ο Χ4 είναι επιμήκης και στις δύο στενές του πλευρές αναπτύσσονται δύο πύελοι (*alvei*) ενώ η πρόσβαση σε αυτούς πραγματοποιούνταν μέσω δύο βαθμίδων. Προς την ίδια κατεύθυνση υπάρχουν δύο μικρότεροι θερμαινόμενοι χώροι (Χ4 και Χ5) που πρέπει να ήταν τα *caldaria* του λουτρού λόγω του μεγέθους τους αλλά και της γειτνίασης τους με τα *praefurnia*

ΖΩΝΗ ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ

Στα βορειοανατολικά της περιοχής των Ψηλών Αλωνιών και νοτιοδυτικά της Ακρόπολης εντοπίζεται ανδηρωτή περιοχή με αξιόλογα δημόσια κτήρια των ρωμαϊκών χρόνων. Η εν λόγω περιοχή ονομάστηκε συμβατικά, «Ζώνη του Θεάματος»⁶²¹, καθώς εκεί ανιδρύθηκαν οικοδομήματα όπως το Ωδείο και το Στάδιο. Η «Ζώνη του Θεάματος» είχε αρχίσει να οικοδομείται ήδη από την εποχή των Φλαβίων. Συγκεκριμένα, επί Δομιτιανού κτίζεται το ρωμαϊκό Στάδιο⁶²² με δύο σφενδόνες (86 μ.Χ.) ενώ την ίδια περίοδο θα πρέπει να χρονολογηθεί και η πρώτη φάση του Ωδείου⁶²³. Επίσης, σε απόσταση 30 μ. ΒΔ του Ωδείου έχει εντοπιστεί λουτρικό συγκρότημα που θα πρέπει να σχετίζεται άμεσα με τα αθλητικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα στην περιοχή ενώ σε κοντινή απόσταση υπάρχει και Νυμφαίο⁶²⁴ που θα εξασφάλιζε τη συνεχή υδροδότηση της περιοχής. Ένα δεύτερο λουτρό μεγάλης κλίμακας έχει εντοπιστεί Δυτικά στου Σταδίου (εικ. 190).

23. Λουτρό Π-23: Στη συμβολή των οδών Γερμανού και Σωτηριάδου 27⁶²⁵ και σε απόσταση 30 μ. ΝΑ. του Ωδείου έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που πρέπει να είχαν λουτρικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, έχει βρεθεί μικρό τμήμα ρωμαϊκού μνημειώδους αψιδωτού οικοδομήματος, οι τοίχοι του οποίου σώζονται σε ύψος 2 μ., έχουν πάχος 1,17 μ. ενώ διέθεταν και ισχυρά θεμέλια, υψ. από 1,80 μ. έως

⁶²¹ Πετρόπουλος 2009, σελ. 67-68 και 70-72.

⁶²² ΑΑΑ 4 (1971), σελ. 305-317. Πετρόπουλος 2009, σελ. 71-72.

⁶²³ Σύμφωνα με τον Πausανία (7.20.6) το Ωδείο θα πρέπει να ανεγέρθηκε στο β' μισό του 2^{ου} αι μ.Χ. ενώ ο ανασκαφέας του μνημείου, Ν. Γιαλούρης, το χρονολογεί στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. ΑΔ 16 (1960), σελ. 140. Η δυναστεία των Φλαβίων, σύμφωνα με τον Α. Ριζάκη, υπήρξε υπεύθυνη για την τέλεση πολλών ωφελιμιστικών έργων στο σύνολο της αυτοκρατορίας, γεγονός όμως που έχει ίσως λησμονηθεί ήδη από την αρχαιότητα λόγω της καταδίκης της μνήμης (*damnation memoriae*) του Δομιτιανού. Σε αυτή την περίπτωση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καταδίκη της μνήμης του τελευταίου αυτοκράτορα της δυναστείας των Φλαβίων είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα.

⁶²⁴ ΑΔ 33 (1978), σελ. 81-82, πιν. 25 α-γ

⁶²⁵ ΑΔ 32 (1977), σελ. 68. ΑΔ 33 (1978), σελ. 82.

2,25 μ. Επίσης, στα Β. του έχει εντοπιστεί αρχή τοίχου που διακόπτεται από στενό άνοιγμα και συνδέεται στην ανατολική του πλευρά με κλίμακα, της οποίας σώζονται τρία (3) σκαλοπάτια ενώ στα ΝΑ. του βρέθηκε μικρή τετράγωνη δεξαμενή με μαρμάρινη επένδυση. Αν και οι αρχαιολογικές αναφορές είναι πενιχρές, ο Α. Ριζάκης⁶²⁶ ταυτίζει τον συγκεκριμένο χώρο με λουτρό και το χρονολογεί στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους ενώ αναφέρει ταυτόχρονα ότι το λουτρό ήταν διακοσμημένο με ψηφιδωτά δάπεδα και τοιχογραφίες. Το Λουτρό Π-23 λόγω της γειτνίασής του με τα δημόσια κτήρια της «Ζώνης του Θεάματος» θα πρέπει να είχε δημόσιο χαρακτήρα⁶²⁷.

24. Λουτρό Π-24: Στην οδό Γεροκωστοπούλου απέναντι από το κτήριο του Συλλόγου Ερμής έχει εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού λουτρού⁶²⁸. Αν και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εμφανίζονται αποσπασματικά, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε, ότι στο συγκεκριμένο σημείο της πόλης είχε ανεγερθεί μεγάλο λουτρικό συγκρότημα, καθώς εντοπίζονται σε έκταση ενός οικοδομικού τετραγώνου. Επίσης, το μέγεθος του λουτρού αλλά και η γειτνίαση του με το Στάδιο (εικ. 191) οδηγούν στην υπόθεση για τη δημόσια χρήση του. Ανατολικά της πλατείας Γεωργίου Α΄ στην οδό Γεροκωστοπούλου έχει εντοπιστεί τμήμα του *prae-furnium* ενώ στα ανατολικά του έχει αποκαλυφθεί τμήμα χώρου που προοριζόταν για τη διαδικασία του θερμού λουτρού, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη υποκαύστων⁶²⁹ (εικ. 192). Επίσης, στις συμβολές των οδών Γεροκωστοπούλου και Κανακάρη 141, Γεροκωστοπούλου 31 και Καραϊσκάκη⁶³⁰ έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που θα πρέπει να σχετίζονται με το εν λόγω λουτρό. Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί τμήματα λίθινου στυλοβάτη με βάσεις ιωνικών κίωνων, καθώς και δύο τμήματα αράβδωτων κίωνων.

---

⁶²⁶ Rizakis– Petropoulos 2005, σελ. 46.

⁶²⁷ Τέλος, σε άμεση γειτνίαση με το λουτρό και το Ωδείο έχει βρεθεί Νυμφαίο του 2^{ου} αι. μ.Χ. ΑΔ 33 (1978), σελ. 81-82, πιν. 25. Η ίδρυση Νυμφαίου στην εν λόγω περιοχή πιθανώς μαρτυρεί την ανάγκη ύπαρξης μεγαλύτερων ποσοτήτων νερού.

⁶²⁸ ΑΔ 50 (1995), σελ. 207, πιν. 77 β.

⁶²⁹ Υπόκαυστα αλλά και πήλινοι αγωγοί έχουν εντοπιστεί και στην οδ. Καραϊσκάκη 147. ΑΔ 47 (1992), σελ. 138-139, πιν. 40δ.

⁶³⁰ ΑΔ 28 (1973), σελ. 208 και 213. ΑΔ 50 (1995), σελ. 207.

Άργος

Το αρχαίο Άργος βρίσκεται στις δυτικές παρυφές της αργολικής πεδιάδας και εντοπίζεται εξ' ολοκλήρου κάτω από τη σύγχρονη πόλη. Συγκεκριμένα, η αρχαία πόλη ήταν κτισμένη στις βορειοανατολικές παρυφές της Λυκώνης ενώ στα βορειοδυτικά οριζόταν από τους λόφους, Λάρισα και Προφήτη Ηλία (εικ. 193)⁶³¹.

Το Άργος στους ελληνιστικούς χρόνους⁶³² βρίσκεται σε συνεχείς πολιτειακές μεταβολές άλλοτε με το μέρος των Μακεδόνων άλλοτε με την πλευρά του Αχαϊκού Κοινού, ενώ προσπαθεί ταυτόχρονα να διατηρεί καλές σχέσεις με διάφορες άλλες ελληνικές πόλεις, όπως η Ρόδος η Αθήνα, η Μαντίνεια κ.ά. Σε γενικές γραμμές η πόλη δεν έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής αλλά αποτρέπει τον αποκλεισμό και την απομόνωσή της μέσα από τη διοργάνωση των Νεμέων και των καλλιτεχνών της. Από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η Ρώμη στάθηκε ευνοϊκή απέναντι στην πόλη του Άργους. Έτσι, όταν το Άργος στο τέλος του Β' Μακεδονικού πολέμου, δίνεται από τους Μακεδόνες στην Σπάρτη, ο Τίτος Κοϊνκτος Φλαμίνιος (195 π.Χ.) πολιορκεί την πόλη του Νάβιδος με πρόσχημα την απελευθέρωση του Άργους. Με τη σειρά του το Άργος τίμησε τον ρωμαίο στρατηγό με την καθιέρωση προς τιμήν του ετήσιας εορτής, τα *Τίτεια*⁶³³.

Μετά την ήττα του Αχαϊκού Κοινού το 146 π.Χ., το Άργος ευνοήθηκε από τη νέα τάξη πραγμάτων, καθώς άνηκε στην κατηγορία των πόλεων που ήταν φόρου υποτελείς και αποτέλεσε το κέντρο του νεότευκτου Αργολικού Κοινού⁶³⁴. Για την αντιμετώπιση των πειρατών από τον Πομπήιο, το λιμάνι του Άργους υπήρξε σημαντικό σημείο εκκίνησης για τον ρωμαίο στρατηγό ενώ σχετικά αλώβητη βγήκε και μέσα από τους εμφυλίους πολέμους των ρωμαίων στρατηγών. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους γνώρισε μεγάλη ακμή, καθώς αποτέλεσε ένα από τα πολιτιστικά-διοικητικά κέντρα της ρωμαϊκής επαρχίας της Αχαΐας⁶³⁵. Επίσης, η

⁶³¹ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 179. DNP τ.1, λ. Argos.

⁶³² Tomlinson 1972, σελ. 147-171.

⁶³³ Piérant 2010, σελ. 19-20 και 24-25, σημ. 5.

⁶³⁴ Piérant 2010, σελ. 26. Ο δήμος των Αργείων πρέπει να φιλοτέχνησε προς τιμήν του Λεύκιου Μομμίου (*Lucius Mommius*), νικητή της αχαϊκής συμπολιτείας και καταστροφέα της Κορίνθου έναν έφιππο ανδριάντα. Στις μέρες μας σώζεται η ενεπίγραφη βάση, οι διαστάσεις της οποίας μας παραπέμπουν στην ύπαρξη του συγκεκριμένου ανδριάντα. Η επιγραφή χαρακτηρίζει τον ρωμαίο αξιωματούχο ως στρατηγό και ύπατο. BCH (1980), suppl. 6, σελ. 275-278

⁶³⁵ Ριζάκης 1992, σελ. 440.

οργάνωση και η τέλεση των Νεμέων και των Ηραίων αλλά και άλλων εορτών στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής λατρείας, όπως τα Σεβάστεια, μετέτρεψαν το Άργος σε ένα σημαντικό κέντρο⁶³⁶.

Η νέα κατάσταση επέτρεψε στην πόλη να αποκτήσει ένα οικοδομικό πρόγραμμα από νέα δημόσια έργα, όπως μαρτυρούν οι αρχαιολογικές ανασκαφές⁶³⁷. Το Άργος από τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους επεκτείνεται νότια, όπου διαμορφώνεται μια νέα συνοικία, γνώστη και ως «ρωμαϊκή συνοικία»⁶³⁸. Το κέντρο της πόλης παραμένει ωστόσο η αρχαία Αγορά, όπου η ρωμαϊκή παρουσία γίνεται αισθητή ήδη από την εποχή του Αυγούστου με τη διαμόρφωση του δρόμου του σταδίου αλλά και του γυμνασίου και συνεχίζεται μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ.⁶³⁹. Από τα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.⁶⁴⁰ και κυρίως κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. μ.Χ. παρατηρούνται σημαντικές πολεοδομικές επεμβάσεις στην πόλη με την ανέγερση επιβλητικών έργων δημόσιου αλλά και κοινωφελούς χαρακτήρα, όπως υδραγωγεία⁶⁴¹, λουτρικά συγκροτήματα, νυμφαία⁶⁴² αλλά και την επισκευή παλαιότερων, όπως το θέατρο κ.ά. Η πόλη του Άργους υπήρξε και αποδέκτης ευεργεσιών όχι μόνο από αυτοκράτορες

---

⁶³⁶ Ευαγγελίδης 2010, σελ. 85. Camia 2011, σελ. 120-121.

⁶³⁷ Ο πληθυσμός του Άργους πρέπει να γνώρισε αύξηση, καθώς εγκαταστάθηκαν στην πόλη όχι μόνο κάτοικοι των γύρω πολικιών αλλά και πολλοί *negotiatores* ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ. Βλ. BCH 27 (1903), σελ. 266, αρ. 18. Van Berchem 1962, σελ. 305-313. Van Berchem 1963, σελ. 322-324.

⁶³⁸ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 332. ΑΔ 36 (1981), Β', σελ. 110.

⁶³⁹ Στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. η εικόνα της πόλης αλλάζει, καθώς το κέντρο της πόλης μετατοπίζεται ανατολικότερα ενώ τα μνημεία του αρχαίου κέντρου χάνουν την αρχική τους λειτουργία και σημασία. Στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς εγκαταστάθηκαν νεκροταφεία, εργαστήρια κ.ά. Αβραμεία 2012, σελ. 237.

⁶⁴⁰ Το πρώτο υδραγωγείο του Άργους πρέπει να κατασκευάστηκε επί Δομιτιανού και μετέφερε το νερό από την περιοχή Κεφαλάρι. Vittì 2016, σελ. 84, σημ. 5. Σε πάροδο της οδού Θεάτρου έχει εντοπιστεί επιγραφή που αναφέρει το όνομα του αυτοκράτορα Τίτου [ΑΔ 50 (1995), σελ. 108, IG IV 584] ενώ σε ανασκαφές του 2009 στην Αγορά βρέθηκε βάση αγάλματος με αφιερωματική επιγραφή στον αυτοκράτορα Βεσπασιανό από κάποιον *Πόπλιος Τυράνιος* που είχε διατελέσει αγορανόμος. ΑΔ 64 (2009), σελ. 271-272, εικ. 114

⁶⁴¹ Το δεύτερο υδραγωγείο που αποδίδεται στον Αδριανό ξεκινούσε από την περιοχή Κεφαλόβρυσο και κατέληγε στο ρωμαϊκό Νυμφαίο στους πρόποδες του λόφου Λάρισα. Σημαντικό στοιχείο για την αδριάνεια ταυτότητα του υδραγωγείου αποτελεί η εύρεση οκτώ (8) ενεπίγραφων θραυσμάτων. BCH 68 (1944), σελ. 397. Σχετική βιβλιογραφία για το υδραγωγείο, βλ. Lolos 1997, σελ. 306. ΑΔ 63 (2008), σελ. 264-265, σημ. 30-32. Vittì 2016, σελ. 123-126.

⁶⁴² Στους πρόποδες της Λάρισας υπάρχει ένα από τα Νυμφαία του Άργους, το οποίο διέθετε δύο δεξαμενές λαξευμένες στον βράχο, στις οποίες κατέληγε ο αγωγός του υδραγωγείου και οι οποίες λειτουργούσαν ως συλλέκτες νερού (εικ. 46). BCH 68 (1944), σελ. 397, σελ. 164-165, σημ. 1. Vittì 2016, σελ. 127-132. Στην Αγορά έχει εντοπιστεί ένα ακόμα Νυμφαίο που ήταν οκτάστυλος μονόπτερος και χρονολογείται στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. Marchetti-Kolokostas 1995. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 357-372. Τα Νυμφαία παίζουν σημαντικό ρόλο στην υδροδότηση μιας πόλης, καθώς αποτελούν στην ουσία συλλέκτες νερού, από τους οποίους η πόλη τροφοδοτούνταν με νερό.

αλλά και από επιφανείς οικογένειες του Άργους⁶⁴³. Συγκεκριμένα, η επισκευή του προσκηνίου του Θεάτρου⁶⁴⁴ αλλά και η κατασκευή του δεύτερο υδραγωγείου (**εικ. 194-195**) αποδίδονται στον αυτοκράτορα Αδριανό, ο οποίος πρέπει να επισκέφτηκε το Άργος⁶⁴⁵ κατά τη διάρκεια του 2^{ου} ταξιδιού του στον ελλαδικό χώρο (123/4 μ.Χ.)⁶⁴⁶.

Το ρωμαϊκό Άργος ως σημαντικό πολιτιστικό και διοικητικό κέντρο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας θα πρέπει να διέθετε σημαντικό αριθμό λουτρικών συγκροτημάτων που προορίζονταν για την εξυπηρέτηση των κατοίκων και των επισκεπτών και τα οποία μας είναι γνωστά μέσα από τις σωστικές ανασκαφές αλλά και τις συστηματικές ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (**εικ. 196**). Οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες έχουν φέρει στο φως δεκατρία (13) λουτρά των ρωμαϊκών χρόνων (**εικ. 197**). Αρχικά θα παρουσιαστούν τα δύο (2) μεγάλα λουτρά που ανεγέρθηκαν σε δημόσιους χώρους και λόγω της θέσης τους αλλά και του μεγέθους τους, πρέπει να είχαν δημόσιο χαρακτήρα. Τα υπόλοιπα ένδεκα (11) λουτρά θα παρουσιαστούν με βάση τη θέση τους στις δύο οικιστικές περιοχές της πόλης, καθώς η χρονολογική τους κατάταξη δεν είναι δυνατόν να γίνει με ακρίβεια. Τέλος, ο αριθμός των λουτρών του Άργους είναι δυνατόν να αυξηθεί λόγω της εύρεσης δύο επιγραφών που κάνουν λόγο για άλλα τέσσερα (4) βαλανεία.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΛΟΥΤΡΩΝ

Λουτρικά Συγκροτήματα Δημόσιου Χαρακτήρα

Στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς έχουν εντοπιστεί δύο (2) εκτεταμένα λουτρικά συγκροτήματα που είχαν καθαρά δημόσιο χαρακτήρα, γνωστά ως Θέρμες Α' και Θέρμες Β'. Αν και δεν είναι σύγχρονα για ένα μεγάλο διάστημα συλλειτουργούν ενώ παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες ως προς τον χαρακτήρα τους, τη θέση ανέγερσής τους αλλά και τον λόγο χρήση τους. Συγκεκριμένα, όπως

---

⁶⁴³Οι ευεργεσίες της τοπικής ελίτ είναι γνωστές κυρίως μέσα από τις επιγραφικές μαρτυρίες. BCH 80 (1956), σελ. 610. BCH 102 (1977), σελ. 784.

⁶⁴⁴Η ανακαίνιση του προσκηνίου του Θεάτρου που έγινε από τον Αδριανό μαρτυρείται από επιγραφή, η οποία εντοπίστηκε στην ορχήστρα του θεάτρου. Παπαχατζής 1994, Κορινθιακά -Λακωνικά, σελ. 165, σημ. 1. Για την επιγραφή βλ. BCH 68 (1944), σελ. 400-401.

⁶⁴⁵Το Άργος κατείχε μια θέση στο Πανελλήνιο, το Κοινό των ελληνικών πόλεων που ίδρυσε ο αυτοκράτορας Αδριανός με έδρα την Αθήνα. Alcock 1993, σελ. 17, 166-167.

⁶⁴⁶Για το δεύτερο ταξίδι του Αδριανού στην Ελλάδα, βλ. Birley 1998, σελ 175-188.

αναφέραμε ήδη είχαν δημόσιο χαρακτήρα, ανεγέρθηκαν πάνω σε προγενέστερα δημόσια οικοδομήματα και πρέπει να εξυπηρετούσαν κυρίως τις ανάγκες που προέκυπταν από την τέλεση αγώνων αλλά και την προπόνηση αθλητών.

1. Λουτρό A-1 (Θέρμες Α'): Στους πρόποδες του λόφου Λάρισας εκτείνεται ένα από τα μεγαλύτερα σωζόμενα λουτρικά συγκροτήματα του κυρίως ελλαδικού χώρου, γνωστά ως Θέρμες Α'⁶⁴⁷. Συγκεκριμένα, το Λουτρό A-1⁶⁴⁸ βρίσκονται ΝΔ. του ρωμαϊκού Θεάτρου και ΒΑ. του ρωμαϊκού Ωδείου⁶⁴⁹ (εικ. 198) και το σύνολο των παραπάνω δημόσιων κτηρίων θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκουν στη «Ζώνη του Θεάματος» του Άργους⁶⁵⁰ (εικ. 199-200).

Το εν λόγω οικοδόμημα χρονολογείται ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους με διαφορετική όμως χρήση. Σύμφωνα με την επικρατέστερη θεωρία, το ελληνιστικό κτήριο πρέπει να είχε λατρευτικό χαρακτήρα και να αποτελούσε ιερό θεραπόντων θεών⁶⁵¹ (εικ. 201-202). Στην αρχική του φάση το κτήριο αποτελούνταν από μια αψιδωτή αίθουσα και από ένα μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιο αίθριο που διέθετε περιστύλιο, στο οποίο αργότερα αναπτύχθηκαν οι κύριοι χώροι του μεταγενέστερου λουτρού. Επομένως, στην περίπτωση του Λουτρού A-1 (εικ. 203-204) έχουμε την επαναχρησιμοποίηση ενός δημόσιου οικοδομήματος με διαφορετικό εν μέρει χαρακτήρα, καθώς το νερό κατείχε σημαντική θέση στη λατρεία των εν λόγω θεοτήτων⁶⁵². Η μετατροπή του κτηρίου σε λουτρό χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. και

---

⁶⁴⁷Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. BCH 78 (1954), σελ. 173-175. BCH 79 (1955), σελ. 322-328. BCH 97 (1973), σελ. 490-500. BCH 98 (1974), σελ. 764-774. BCH 99 (1975), σελ. 699-703. BCH 100 (1976), σελ. 747-500. BCH 101 (1977), σελ. 667-671. BCH 102 (1978), σελ. 773-775. BCH 103 (1979), σελ. 617-618. BCH 104 (1980), σελ. 689-694. BCH 105 (1981), σελ. 899-902. BCH 106 (1982), σελ. 637-643. BCH 107 (1983), σελ. 761. BCH 108 (1984), σελ. 850. BCH 110 (1986), σελ. 767-772. BCH 111 (1987), σελ. 597-603. BCH 112 (1988), σελ. 710-715. BCH 113 (1989), 711-717. BCH 114 (1990), σελ. 858-866.

⁶⁴⁸Aupert 1994, σελ. 193-200.

⁶⁴⁹Για το Θέατρο και το Ωδείο. Βλ. Ginouves 1972.

⁶⁵⁰Ο χαρακτηρισμός της συγκεκριμένης περιοχής με τον όρο «Ζώνη του Θεάματος» δόθηκε από την υπογράφοσα μιμούμενη την κίνηση του Μ. Πετρόπουλου να δώσει τον παραπάνω όρο σε περιοχή της Πάτρας, όπου έχουν εντοπιστεί δημόσια οικοδομήματα όπως το Ωδείο, το Στάδιο, το Λουτρό Π-23 και το Λουτρό Π-24. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 125, σημ. 621.

⁶⁵¹Η επικρατέστερη υπόθεση για την αρχική φάση της λειτουργίας του οικοδομήματος παραμένει ότι ήταν Ασκληπιείο-Σεραπείο. BCH 111 (1987), σελ. 511-517. BCH 112 (1988), σελ. 710-715. Aupert-Ginouves 1989, σελ. 151-155. Aupert 1991, σελ. 189. Στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους πρέπει το κτήριο να χρησιμοποιήθηκε και ως χώρος λατρείας του αυτοκράτορα, όπως μαρτυρεί η εύρεση τμήματος μνημειακής επιγραφής με χάλκινα γράμματα σε β' χρήση ανάμεσα στον χώρο D και F, η οποία μνημονεύει τον οίκο των Σεβαστών. Βλ. BCH 102 (1978), σελ. 775, εικ. 6. BCH 106 (1982), σελ. 639, εικ. 2. BCH 118 (1994), σελ. 134.

⁶⁵²Για τον ρόλο του νερού στη λατρεία του Ασκληπιού. Βλ. Boudon 1994, σελ. 157-168.

ήταν σε χρήση μέχρι και τον 6^ο αι. μ.Χ.⁶⁵³ ενώ τον 4^ο αι. μ.Χ. το κτήριο υπέστη μετατροπές, κατά τις οποίες οι δεξαμενές θερμού λουτρού συρρικνώθηκαν⁶⁵⁴.

Το προγενέστερο οικοδόμημα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούνταν από ένα μεγάλο αίθριο που πλαισιωνόταν από περιστύλιο ενώ κατά μήκος της δυτικής του πλευράς εκτεινόταν τρεις χώροι σε σειρά με συμμετρική διάταξη (B3, B1, B2) ενώ δυτικά των εν λόγω χώρων εντοπίζεται μια αφιδωτή αίθουσα (A1), η οποία βρίσκεται πάνω στον βόρειο άξονα του όλου οικοδομήματος. Η πρόσβαση στους κυρίως χώρους του ιερού πραγματοποιούνταν μέσω μιας κλίμακας⁶⁵⁵ στην ανατολική στοά του αιθρίου.

Το Λουτρό A-1⁶⁵⁶ (Θέρμες Α') (**εικ. 205-207**) με τη σειρά του οργανώνεται σε τρεις (3) ενότητες: της υποδοχής, του ψυχρού λουτρού και του θερμού λουτρού. Η υποδοχή περιλαμβάνει τους χώρους Α και Β του προγενέστερου κτηρίου, καθώς και τη δυτική στοά του αιθρίου που πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως αποδυτήριο (χώρος D) ενώ το ένα τρίτο του αιθρίου ανακατασκευάστηκε για τη χρήση του ψυχρού λουτρού και το υπόλοιπο προορίστηκε για το θερμό λουτρό. Η υψομετρική διαφορά⁶⁵⁷ ανάμεσα στη δυτική στοά και το αίθριο, καθώς το κτήριο ανεγέρθηκε στους πρόποδες του λόφου Λάρισα, αξιοποιήθηκε με τρόπο κατάλληλο για την υδροδότηση και το αποχετευτικό σύστημα του οικοδομήματος.

Στα δυτικά των χώρων υποδοχής εντοπίζεται μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα (A1), διαστ. 10,6 x 12,8 μ., με μια αφιδωτή αίθουσα στα δυτικά της. Το δάπεδο της

⁶⁵³ Η εγκατάλειψη του Λουτρού A-1 στα τέλη του 6^{ου} αι. μ.Χ. μαρτυρείται από την ύπαρξη στρώματος καταστροφής. BCH 104 (1989), suppl. 6, σελ. 396-457.

⁶⁵⁴ Η συρρίκνωση των δεξαμενών θερμού ύδατος στον 4^ο αι. μ.Χ. πρέπει να οφείλεται κυρίως σε οικονομικούς λόγους και όχι θρησκευτικούς, καθώς οι εν λόγω δεξαμενές δεν μετατρέπονται σε ατομικούς λουτήρες απλά μειώνεται το μέγεθός τους. Η αλλαγή αυτή θα έχει ως αποτέλεσμα οι δεξαμενές να γεμίζουν με λιγότερη ποσότητα νερό ενώ η ταυτόχρονη χρήση τους θα πραγματοποιούνταν ανάλογα με τον αριθμό των επισκεπτών. Ο R. Ginouès δεν θεωρεί ότι η συρρίκνωση των δεξαμενών σχετίζεται με την οικονομική ένδεια της εποχής, καθώς το κόστος θέρμανσης του νερού μιας μεγάλης δεξαμενής ή δύο μικρότερων είναι το ίδιο αλλά ούτε με τον χριστιανισμό, καθώς οι δεξαμενές ψυχρού ύδατος παρέμειναν ως είχαν. BCH 79 (1955), σελ. 147-148. Αβραμέα 2012, σελ. 304-305. Η θεωρία του R. Ginouès θα μπορούσε να ισχύει μόνο στην περίπτωση που οι θερμαινόμενες δεξαμενές διέθεταν υπόκαυστο, κάτι που δεν συμβαίνει στην περίπτωση του Λουτρού A-1. Το νερό στις δεξαμενές θερμού ύδατος στο συγκεκριμένο λουτρό θερμαίνεται μέσω θερμοδοχείου και της μεθόδου, *testudo alvei* (**εικ. 210**). Επομένως, η συρρίκνωση των εν λόγω δεξαμενών οδηγούσε αυτόματα στην οικονομία νερού και καύσιμης ύλης.

⁶⁵⁵ Η κλίμακα έχει εντοπιστεί εν μέρει κάτω από το αποδυτήριο του λουτρού (χώρος D). ΑΔ 40 (1985), σελ. 97.

⁶⁵⁶ Στη συγκεκριμένη εργασία ακολουθείται η αρίθμηση των χώρων που έχουν υιοθετήσει οι Γάλλοι ανασκαφείς.

⁶⁵⁷ Η υψομετρική διαφορά γίνεται αντιληπτή με τις βαθμίδες, με τις οποίες ο επισκέπτης εισέρχεται σταδιακά από το αποδυτήριο στους χώρους του θερμού λουτρού (**εικ. 201**).

A1 ήταν στρωμένο με πολύχρωμες μαρμαρίνες πλάκες ενώ η οροφή της ήταν καμαροσκέπαστη⁶⁵⁸. Ενδιαφέρον προκαλεί η ύπαρξη κρύπτης στην αφιδωτή αίθουσα, η οποία φιλοξενούσε τρεις σαρκοφάγους⁶⁵⁹. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, η A1 λόγω των διαστάσεων και της διάταξης της θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως “*basilica thermarum*”⁶⁶⁰. Η A1 μέσω δύο βαθμίδων στην ανατολική της πλευρά ενωνόταν με τον ορθογώνιο χώρο B1, εκατέρωθεν του οποίου εντοπίζονται οι τετράγωνοι χώροι B3 και B2 νότια και βόρεια αντίστοιχα. Το σύνολο του χώρου B διέθετε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά σχήματα και συνδεόταν με τρία (3) ανοίγματα, ένα σε κάθε χώρο, με τον επιμήκη χώρο D, ο οποίος στην ουσία καταλάμβανε τον χώρο της δυτικής στοάς. Ο χώρος D πρέπει να θεωρηθεί ως ο πρώτος χώρος του κυρίως λουτρού, καθώς αποτελούσε το αποδυτήριο. Το δάπεδό του διέθετε ψηφιδωτό με γεωμετρικά μοτίβα ενώ η οροφή ήταν κυλινδρική και πρέπει να ήταν διακοσμημένη με ανάγλυφα από γυψοκονίαμα και να έφερε χρώμα. Επίσης, ο χώρος D διέθετε και ένα άνοιγμα στη νότια στενή του πλευρά, με την οποία συνδεόταν με στοά που περιέβαλε το οικοδόμημα. Ίσως, οι λουόμενοι εισέρχονταν στο κυρίως λουτρό από αυτή την είσοδο χωρίς όμως να αποτελεί την κύρια είσοδο του συνολικού οικοδομήματος⁶⁶¹.

Στη συνέχεια, η πρόσβαση από τους χώρους υποδοχής στους κυρίως λουτρικούς πραγματοποιούνταν μέσω δύο μικρών δωματίων, των E1 και E2. Συγκεκριμένα, οι εν λόγω χώροι ενώνονταν μέσω δύο ανοιγμάτων που διέθεταν τρεις (3) βαθμίδες με τον χώρο D στα δυτικά και με τον χώρο του *frigidarium* στα ανατολικά. Οι E1 και E2 είχαν καθαρά βοηθητικό χαρακτήρα και το μοναδικό τους διακοσμητικό στοιχείο ήταν τα ψηφιδωτά τους δάπεδα. Η ενότητα του ψυχρού

---

⁶⁵⁸ Vitti 2016, σελ. 87-107.

⁶⁵⁹ Κάτω από το δάπεδο της αφιδωτής αίθουσας της 1^{ης} φάσης του οικοδομήματος έχει εντοπιστεί κρύπτη με τρεις σαρκοφάγους που όμως χρονολογούνται στον 4^ο-5^ο αι. μ.Χ. ΑΔ 40 (1985), σελ. 96-97. Σημαντικές ομοιότητες παρατηρούνται με το Ηρώο της Καλυδώνας, στο οποίο έχει εντοπιστεί υπόγειος ταφικός θάλαμος με λίθινες κλίνες των ελληνιστικών χρόνων, ο οποίος βρίσκεται στον βόρειο άξονα που τέμνει το αίθριο του Ηρώου και χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Αν και οι σαρκοφάγοι δεν είναι της ίδιας εποχής, έχει ενδιαφέρον η μελέτη της ύπαρξης κρύπτης σε οικοδομήματα παρόμοιου χαρακτήρα. Για το Ηρώο της Καλυδώνας βλ. Dygge - Poulsen – Phomaios, 1934. Charatzopoulou 2006, σελ. 63 -87.

⁶⁶⁰ Η *basilica thermarum* έχει συνήθως ορθογώνια κάτοψη και συχνά διέθετε ξύλινη οροφή. Προοριζόνταν συνήθως για χώρο συναντήσεων. Ginpouñs 1992, σελ. 105. Yegül 1992, σελ. 160 και 488. Στη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο χώρος A1 θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για την αυτοκρατορική λατρεία, κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 130, σημ. 621.

⁶⁶¹ Η τοποθέτηση της εισόδου του λουτρού δημιουργεί διάφορα ερωτήματα, καθώς υπάρχει και η άποψη, ότι η κεντρική είσοδος βρισκόνταν στα ανατολικά του συγκροτήματος και μέσω της νότιας στοάς οι λουόμενοι εισέρχονταν στο αποδυτήριο.

λουτρού χαρακτηρίζεται για τη συμμετρική της διάταξη και για την αξιολογή διακόσμησή της. Ο κύριος χώρος του *frigidarium* είχε ορθογώνια κάτοψη και πλαισιωνόταν αρχικά από τρεις (3) πισίνες. Οι δύο πισίνες ορθογωνίων διαστάσεων (Fi και Fii) βρίσκονται στις στενές πλευρές του *frigidarium* και η πρόσβασή τους σε αυτές πραγματοποιούνταν μέσω τεσσάρων βαθμίδων ενώ μπροστά από τις εισόδους τους υπήρχαν από δύο κίονες⁶⁶². Επίσης, κατά μήκος της μεγάλης πλευράς των χώρων Fi και Fii παρατηρούνται τρεις (3) κόγχες, δύο (2) ορθογώνιες και μία (1) ημικυκλική ενώ από μια ημικυκλική κόγχη παρατηρείται και στις στενές πλευρές των δεξαμενών. Στη δυτική πλευρά του *frigidarium* ανάμεσα στους χώρους E1 και E2 διακρίνεται η τρίτη δεξαμενή (Fiii)⁶⁶³, η οποία διέθετε επίσης ημικυκλικές και ορθογώνιες κόγχες⁶⁶⁴ ενώ στη δεύτερη φάση της μετατράπηκε σε εξέδρα. Οι συγκεκριμένες κόγχες πρέπει να φιλοξενούσαν τα αγάλματα που έχουν εντοπιστεί στον ευρύτερο χώρο του *frigidarium* (εικ. 208). Το σύνολο του δαπέδου του *frigidarium* ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, τμήματα των οποίων σώζονται σε ορισμένα σημεία. Τέλος, έχει εντοπιστεί τμήμα του δικτύου που τροφοδοτούσε με νερό τις δεξαμενές του ψυχρού λουτρού, καθώς και αγωγοί για την απομάκρυνση των χρησιμοποιημένων υδάτων.

Ανάμεσα στους χώρους του ψυχρού και του θερμού λουτρού παρεμβάλλονται δύο χώροι (H και G) που πρέπει να είχαν βοηθητικό χαρακτήρα. Ο χώρος H διέθετε αρχικά δύο ανοίγματα, ένα στον δυτικό του τοίχο και ενωνόταν με το *frigidarium* και ένα στον νότιο τοίχο, το οποίο κάποια στιγμή μετατράπηκε σε ημικυκλικό λουτήρα του χώρου G. Η λειτουργία του χώρου H είναι προβληματική αλλά υπάρχει η θεωρία ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως αποχωρητήριο (*latrinae*)⁶⁶⁵. Η άποψη αυτή βασίζεται στην ύπαρξη ενός μεγάλου ορθογωνίου ανοίγματος, το οποίο εδράζεται πάνω σε έναν υπόνομο⁶⁶⁶, από το οποίο όμως λείπει η καλυπτήρια πλάκα με τα χαρακτηριστικά ανοίγματα. Επίσης, το εν λόγω λουτρικό συγκρότημα αποτελεί ένα

---

⁶⁶²Οι κίονες ήταν φτιαγμένοι από πράσινο μάρμαρο (*lapis lacedaemonius*) ενώ τα κορινθιακά κιονόκρανα από λευκό. BCH 79 (1955), σελ. 324.

⁶⁶³Ο χώρος Fiii, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, αρχικά χρησιμοποιούνταν ως πισίνα, καθώς έχει μεγάλες ομοιότητες με τις άλλες δύο (F1 και Fii) και αργότερα μετατράπηκε σε εξέδρα. BCH 97 (1973), σελ. 490-500.

⁶⁶⁴Συγκεκριμένα, στην ανατολική του πλευρά υπήρχαν δύο ορθογώνιες και μια ημικυκλική κόγχη εναλλάξ ενώ στις δύο στενές, βόρεια και νότια, υπήρχαν από μια ημικυκλική.

⁶⁶⁵ Η ύπαρξη αποχωρητηρίων στα λουτρά ήταν αναγκαία και θα πρέπει να αναζητούνται αν όχι σε όλα τα λουτρικά συγκροτήματα σίγουρα στα μεγάλης κλίμακας.

⁶⁶⁶Τα απόνερα του λουτρού χρησιμοποιούνταν για την απομάκρυνση των ακαθαρσιών από τα αποχωρητήρια και για αυτό το λόγο οι θέσεις των αποχωρητηρίων τοποθετούνταν πάνω από τους υπονόμους. Για τις *latrinae* βλ. Merletto 1998, σελ. 297-305.

κλειστό σύνολο που έχει ανασκαφεί το σύνολο των λειτουργικών χώρων του, ένας από τους οποίους θα πρέπει να ταυτιστεί με τις βεσπασιανές. Άρα, η ταύτιση του χώρου Η με αποχωρητήριο είναι για έναν ακόμα λόγο ασφαλής. Ο χώρος (G) από την άλλη πλευρά ενωνόταν με το *frigidarium* με δύο ανοίγματα στη δυτική του πλευρά, με το πρώτο δωμάτιο του θερμού λουτρού (C1) μέσω ανοίγματος στη νότια και με τον C2 μέσω ανοίγματος στην ανατολική⁶⁶⁷, ενώ το βόριο άνοιγμα, όπως έχουμε αναφέρει, μετατράπηκε σε ημικυκλικό λουτήρα⁶⁶⁸. Ο ορθογώνιος χώρος G μπορεί να χαρακτηριστεί ως χώρος αναμονής, στον οποίο οι λουόμενοι περίμεναν πριν την είσοδο τους στο *caldarium*. Η συγκεκριμένη άποψη στηρίζεται στην ύπαρξη μιας ημικυκλικής κόγχης στη ΒΑ. γωνία που διέθετε έδρανο. Τέλος, οι ανασκαφικές έρευνες έχουν εντοπίσει και σε αυτό το σημείο πυκνό δίκτυο για την υδροδότηση του θερμού λουτρού.

Η τρίτη ενότητα του λουτρού είναι εκείνη του θερμού λουτρού που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του προγενέστερου αιθρίου και αριθμούσε τους τρεις (3) χώρους (C1, C2, C3) (εικ. 209). Η πορεία στους θερμούς χώρους ήταν κυκλική, καθώς οι λουόμενοι μπορούσαν να ακολουθήσουν την εξής πορεία: G–C1–C2–C3–C2–G ή την αντίστροφη της και να καταλήξουν εκ νέου στο *frigidarium*. Στα νότια του χώρου G εντοπίζεται ο χώρος C1 που επικοινωνούσαν με άνοιγμα στα δυτικά του βόρειο τοίχου του C1. Ο εν λόγω χώρος έχει ορθογώνια κάτοψη ενώ η ανατολική του στενή πλευρά είναι αψιδωτή, καθώς φιλοξενούσε μία αψιδωτή δεξαμενή θερμού ύδατος (C1i). Το δάπεδο του C1 ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες ενώ το δάπεδο των υποκαύστων έφερε πήλινες πλάκες, πάνω στις οποίες εδράζονταν οι κιονίσκοι⁶⁶⁹. Ο χώρος C1 διέθετε επίσης εντοιχία θέρμανση, η οποία επιτυγχανόταν με τη χρήση των *tegulae mammatae*, όπως μαρτυρεί η εύρεση πολλών από αυτές στον χώρο. Η δεξαμενή C1i, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ήταν ημικυκλική και η πρόσβαση σε αυτή πραγματοποιούνταν μέσω μιας βαθμίδας. Οι τοίχοι της C1i θερμαίνονταν επίσης μέσω της χρήσης των *tegulae mammatae*, ενώ η θέρμανση του νερού επιτυγχανόταν με τη μέθοδο *testudo alvei*⁶⁷⁰ (εικ. 210). Ο C1 διέθετε ακόμα ένα άνοιγμα στα ανατολικά της βόρειας πλευράς, ώστε να συνδέεται με τον χώρο C2, ο

⁶⁶⁷ Στην πρώτη φάση ο χώρος G ενωνόταν με τον χώρο Η μέσω ανοίγματος στον κοινό τους τοίχο, το οποίο αργότερα διαμορφώθηκε σε ημικυκλική πισίνα ψυχρού ύδατος.

⁶⁶⁸ BCH 79 (1955), σελ. 138-140.

⁶⁶⁹ Οι κιονίσκοι αποτελούνταν από μια βάση με τετράγωνες πλάκες, από τους πήλινους δίσκους και τέλος μια δεύτερη βάση από πήλινες πλάκες, στην οποία στηριζόταν το δάπεδο του C1.

⁶⁷⁰ Yegül 1992, σελ. 374-375.

οποίος συνδεόταν και με τον χώρο G με άνοιγμα στον δυτικό του τοίχο. Η κάτοψη του C2 ήταν ορθογώνια με μια ελαφριά έλλειψη στη βόρεια στενή του πλευρά, η οποία πιθανότατα να σχημάτιζε, επίσης, μια δεξαμενή θερμού ύδατος⁶⁷¹ (εικ. 211). Η θέρμανση του δαπέδου και των τοίχων του C2 επιτυγχανόταν με τις ίδιες μεθόδους με εκείνες του χώρου C1. Ο C2 είναι ο μόνος χώρος που ενώνεται με όλους τους όμορους χώρους: Στα νότια συνδέεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με τον χώρο C1, στα δυτικά με τον χώρο G και στα ανατολικά μέσω δύο ανοιγμάτων με τον χώρο C3. Ο τρίτος χώρος του θερμού λουτρού (C3) έχει ορθογώνια κάτοψη και διέθετε τρεις δεξαμενές θερμού ύδατος, ορθογωνίων διαστάσεων, στις οποίες η πρόσβαση πραγματοποιούνταν μέσω τριών βαθμίδων. Οι δύο δεξαμενές εντοπίζονται στις στενές πλευρές του C3, δηλαδή στη βόρεια και τη νότια, ενώ η τρίτη δεξαμενή που ήταν πιο επιμήκης στην ανατολική πλευρά. Επιπλέον, ήταν στρωμένες με μαρμάρινες πλάκες ενώ η θέρμανσή του νερού επιτυγχανόταν μέσω εστίας φωτιάς και με τη χρήση της μεθόδου *testudo alvei*. Τέλος, στη ΝΑ. γωνία του λουτρού εντοπίζονται οι βοηθητικοί χώροι του συνόλου του θερμού λουτρού που ήταν τα *praefurnia* (J1 και J2) και εξασφάλιζαν τον ζεστό αέρα και νερό στα *caldaria* και ο βοηθητικός διάδρομος που διέτρεχε το ανατολικό μέρος του λουτρού⁶⁷².

Σε όλο το επίπεδο του οικοδομήματος έχει εντοπιστεί αξιόλογο δίκτυο για την τροφοδότηση του με νερό αλλά και για την απομάκρυνση των χρησιμοποιημένων υδάτων. Σημαντικό ρόλο για την εύρυθμη λειτουργία του εν λόγω δικτύου έπαιξε η υψομετρική διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στην ανατολική και δυτική πλευρά του αιθρίου και η οποία μας μαρτυρείται μέσα από τις βαθμίδες που υπήρχαν για τη μετάβαση από ενότητα σε ενότητα. Επίσης, η τοποθέτηση της κεντρικής είσοδος του λουτρού έχει δημιουργήσει αρκετά ερωτήματα. Πιθανότατα, η κεντρική είσοδος θα πρέπει να εντοπιστεί στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος αλλά στη συνέχεια οι λουόμενοι μέσω της ανατολικής και νότιας στοάς να εισέρχονταν στο κυρίως λουτρό μέσω του ανοίγματος στην νότια πλευρά του αποδυτηρίου (D).

Το Λουτρό A-1 μας έχει δώσει σημαντικά ευρήματα για τον τρόπο διακόσμησης των λουτρικών συγκροτημάτων στα ρωμαϊκά χρόνια. Όπως έχουμε αναφέρει τα δάπεδα των χώρων ήταν στρωμένα είτε με ψηφιδωτά είτε με μαρμάρινες

⁶⁷¹ Η πισίνα θα πρέπει να τοποθετηθεί στην πρώτη φάση του λουτρού ενώ στη δεύτερη φάση αντικαταστάθηκε με την κατασκευή δύο μικρότερων δεξαμενών, μια στη ΒΑ. γωνία και μια στη ΒΔ.

⁶⁷² Vitti 2016, σελ. 109-117.

πλάκες. Σημαντική όμως θέση κατέχει και ο γλυπτός διάκοσμος του λουτρού, καθώς έχουν σωθεί πολλά γλυπτά αλλά και θραύσματα γλυπτών⁶⁷³. Ο κύριος όγκος των γλυπτών θα πρέπει να κοσμούσε τις κόγχες των δεξαμενών του *frigidarium* χωρίς όμως αυτό να σημαίνει, ότι δεν υπήρχε γλυπτός διάκοσμος και σε άλλους χώρους. Οι ανασκαφές έχουν εντοπίσει δύο αγάλματα του Ηρακλή⁶⁷⁴ (εικ. 212), δύο αγάλματα του Ασκληπιού (εικ. 213), ένα της Υγείας⁶⁷⁵, δύο καθιστές Μούσες που θα πρέπει να ήταν τοποθετημένες αντικριστά, καθώς και πολλές άλλες μυθολογικές μορφές, αλλά και πορτρέτα.

Μία ιδιαιτερότητα του Λουτρού A-1 αρκετά ενδιαφέρουσα είναι ο προσανατολισμός του, καθώς οι θερμοί χώροι του σε αντίθεση με τις αναφορές του Βιτρούβιου (5.10.1) έχουν τοποθετηθεί στα Ανατολικά. Ο ρωμαίος αρχιτέκτονας αναφέρει ότι οι θερμοί χώροι πρέπει να τοποθετούνται προς τη Δύση ή έστω προς το Νότο για τη εκμετάλλευση της ηλιακής ενέργειας καθόλη τη διάρκεια της ημέρας. Η τοποθέτηση των θερμών χώρων του Λουτρού A-1 στην ανατολική πλευρά του προγενέστερου οικοδομήματος μαρτυρεί ότι ο αρχιτέκτονας αξιοποίησε τα υπάρχοντα πλεονεκτήματα του χώρου, όπως η υψομετρική διαφορά από τα Δ. στα Α. για την καλύτερη υδροδότηση του λουτρού αλλά και για τη βέλτιστη θέρμανση των ζεστών χώρων⁶⁷⁶ (εικ. 201). Επίσης, το μέγεθος αλλά και η πολυτέλεια του εν λόγω λουτρού οδηγεί στη θεωρία ότι δεν πρόκειται για ένα απλό δημόσιο λουτρό αλλά η ίδρυσή του θα μπορούσε να αποτελεί απόφαση ενός δημόσιου άνδρα. Σύμφωνα με τον P. Aupert, το Λουτρό A-1 πρέπει να αποτελεί έργο του ίδιου του Αδριανού, ο οποίος ευεργέτησε την πόλη και με άλλα έργα, όπως το υδραγωγείο και το προσκήνιο του Θεάτρου, άποψη που ενισχύεται από την εύρεση αφιερωματικής επιγραφής που

---

⁶⁷³ Για τα γλυπτά που έχουν βρεθεί στο Λουτρό A-1 (Θέρμες Α'). Βλ. Marcadé 1957, σελ. 405-450. Marcadé 1980, σελ. 133-174. Στην παρούσα εργασία δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν όλα τα αγάλματα που βρέθηκαν στο λουτρό λόγω του μεγάλου αριθμού.

⁶⁷⁴ Το ένα άγαλμα του Ηρακλή ανήκει στον τύπο Farnese ενώ το δεύτερο αποτελεί σύμπλεγμα του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας. Το σύμπλεγμα θα πρέπει να είχε κρηναία χρήση, καθώς το στόμα του λιονταριού χρησίμευε ως κρουνοί νερού. Η παρουσία του Ηρακλή σε χώρους που σχετίζονται με την άθληση και την αναψυχή, όπως γυμνάσια και θέρμες είναι συχνή. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, ότι σύμφωνα με τη μυθολογία ο Ηρακλής υπήρξε ο ιδρυτής πανελλήνιων αγώνων, όπως τα Νέμεα και τα Ολύμπια, προς τιμήν του πατέρα του. Επίσης, σύμπλεγμα του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας με την ίδια κρηναία χρήση κοσμούσε και το *frigidarium* του Λουτρού K-7 στην Κόρινθο. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 64-65, σημ. 367.

⁶⁷⁵ Η παρουσία θεοτήτων που σχετίζονται με την ίαση και κατ' επέκταση με τη θεραπευτική ιδιότητα του νερού σε λουτρικά συγκροτήματα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Επίσης, δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι η 1^η φάση του οικοδομήματος έχει ταυτιστεί με Ασκληπιείο-Σεραπείο.

⁶⁷⁶ Το δάπεδο των υποκαύσεων έπρεπε να είχε μια μικρή κλίση για να τη βέλτιστη κυκλοφορία του θερμού αέρα. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 28, σημ. 129.

αποδίδεται σε διάδοχο του Τραϊανού, πιθανότατα στον Αδριανό⁶⁷⁷ (εικ. 214). Επίσης, η απόφαση μετατροπής ενός ιερού σε λουτρό, το οποίο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και για την αυτοκρατορική λατρεία, θα πρέπει να αποδοθεί σε πρόσωπο με μεγάλη πολιτική εξουσία. Τέλος, η μεγαλοπρέπεια του λουτρού, η χρονολόγησή του, ο τόπος ίδρυσής του, καθώς και η ύπαρξη της επιγραφής αποτελούν σημαντικά στοιχεία για να θεωρηθεί ως δωρητής είτε ο Αδριανός είτε η ίδια η πόλη.

2. Λουτρό Α-2 (Θέρμες Β'): Το Λουτρό Α-2⁶⁷⁸ βρίσκεται στην Αγορά⁶⁷⁹ και καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα ενός από τα τρία γυμνάσια της πόλης, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 1^ο αι. π.Χ.⁶⁸⁰. Ο χαρακτήρας του είναι καθαρά δημόσιος, καθώς καταλαμβάνει όχι μόνο δημόσιο χώρο αλλά ανιδρύεται σε ήδη υπάρχον δημόσιο κτήριο

Αν και το Λουτρό Α-2 δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του (εικ. 215), οι μέχρι τώρα ανασκαφές μας επιτρέπουν να αναγνωρίσουμε ότι τυπολογικά ανήκει στον «παράλληλο κατά σειρά τύπο»⁶⁸¹ που διαθέτει όμως και παλαίστρα. Συγκεκριμένα, το Λουτρό Α-2 χτίστηκε στη θέση ενός ελληνιστικού γυμνασίου⁶⁸², τμήμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε ως παλαίστρα. Επομένως, σε αυτή την περίπτωση έχουμε τον τύπο λουτρό-«γυμνάσιο» που δεν απαντάται συχνά στον κυρίως ελλαδικό χώρο⁶⁸³. Είναι μεταγενέστερο λουτρικό συγκρότημα από το Λουτρό Α-1, καθώς χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και ήταν σε χρήση μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ.⁶⁸⁴. Κατά τον 5^ο αι.

---

⁶⁷⁷ ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 259-260. BCH 98 (1974), σελ. 777- 779. Ο P. Aupert υποστηρίζει ότι η λατρεία του Σάραπι-Ασκληπειού στον συγκεκριμένο χώρο πρέπει να αποτελεί ενέργεια του Διομιτιανού, άποψη με την οποία ο M. Piégrant διαφωνεί Piégrant 2010, σελ. 33, σημ. 129-130. Η άποψη του Aupert έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή η τυχόν παρουσία του Διομιτιανού στο συγκεκριμένο συγκρότημα μπορεί να αποτελεί μια βασική αιτία της αλλαγής της λειτουργίας του χώρου από την επόμενη δυναστεία λόγω της *damnatio memoriae* του Διομιτιανού.

⁶⁷⁸ BCH 77 (1953), σελ. 250-252. BCH 78 (1954), σελ. 158. BCH 93 (1969), σελ. 969-986, εικ. 5-28. BCH 101 (1977), σελ. 675. BCH 102 (1978), σελ. 783-784. BCH 107 (1983), σελ. 849-853. BCH 108 (1984), σελ. 846-849. ΑΔ 37 (1982), σελ. 107-110. ΑΔ 38 (1983), σελ. 86-87.

⁶⁷⁹ Για την αρχαία Αγορά του Άργους βλ. Ευαγγελίδης 2007, σελ. 84-94. Οι ανασκαφές έχουν πραγματοποιηθεί από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, βλ. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 192 – 196 και 218.

⁶⁸⁰ BCH 77 (1953), σελ. 400, αρ. 5. BCH 102 (1978), σελ. 783-784.

⁶⁸¹ Krencker 1929, σελ. 177-178.

⁶⁸² BCH 101 (1977), σελ. 675. BCH 102 (1978), σελ. 783-784. ΑΔ 37 (1982), σελ. 107-110.

⁶⁸³ Η ύπαρξη του τύπου γυμνάσιο-λουτρό είναι αρκετά διαδεδομένη στην Μικρά Ασία σε αντίθεση με τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Στην παρούσα εργασία, ο τύπος του λουτρού-«γυμνασίου» έχει εντοπιστεί μόνο στο Λουτρό Σ-4 της Σπάρτης. Βλ. στην παρούσα εργασία: σελ. 82-85 και σελ. 154-155.

⁶⁸⁴ Η περίοδος της ταυτόχρονης λειτουργίας των δύο δημόσιων λουτρών μαρτυρεί την αύξηση των λουτρικών αναγκών της πόλης που θα πρέπει να σχετίζεται με την αύξηση των αγώνων που τελούνταν στην επαρχία της Αχαΐας στον 3^ο αι. μ.Χ. Spawforth 1989, σελ. 194.

μ.Χ. το οικοδόμημα μετατρέπεται σε εργαστήριο ενώ στην ύστερη βυζαντινή περίοδο σε κατοικία⁶⁸⁵.

Σύμφωνα με την κάτοψη⁶⁸⁶, οι χώροι του καθεαυτού λουτρού αναπτύσσονται στο δυτικό τμήμα του συγκροτήματος ενώ στο ανατολικό βρίσκεται η παλαίστρα. Η πρόσβαση στο λουτρό πραγματοποιούνταν από τα δυτικά και οι λουόμενοι έμπαιναν στον χώρο A(II) που πρέπει να ταυτιστεί με το αποδυτήριο. Στην ίδια κατεύθυνση με το αποδυτήριο έχουν εντοπιστεί δύο χώροι [F1(III) και F2(IV)] που στα βόρεια τους διέθεταν δεξαμενή ψυχρού νερού (πισίνα) (p1 και p2) και πρέπει να ταυτιστούν με τα *frigidaria*. Παράλληλα μες τους τρεις παραπάνω χώρους και με κατεύθυνση Α. προς Δ. αναπτύσσονται οι αίθουσες για το θερμό λουτρό. Συγκεκριμένα, νότια του F2 υπάρχει άνοιγμα που οδηγεί στον χώρο T1(V) που προοριζόταν για τη διαδικασία του χλιαρού λουτρού (*tepidarium*) όπως μαρτυρεί η ύπαρξη υποδαπέδιας θέρμανσης. Ο χώρος T1 έχει ορθογώνια κάτοψη και στον δυτικό του τοίχο υπάρχει άνοιγμα που οδηγεί στο δεύτερο *tepidarium* T2(VI). Ο χώρος T2 (εικ. 216) είναι, επίσης, ορθογώνιος αλλά λίγο μεγαλύτερος από τον χώρο T1 ενώ στη ΝΔ γωνία του παρατηρείται μια ημικυκλική εσοχή. Ο χώρος T2 επικοινωνεί στα δυτικά μέσω ανοίγματος με το *caldarium* [C(VII)], του οποίου τη διαρρύθμιση δεν γνωρίζουμε, καθώς δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του (εικ. 217).

Στα ανατολικά των κυρίως λουτρικών χώρων υπάρχει ένας εκτεταμένος χώρος [B(IX-X)] που η πρόσβαση σε αυτόν πραγματοποιείται μόνο μέσω του χώρου F2(IV) και στον ανατολικό του τοίχο υπάρχει άνοιγμα, με το οποίο επικοινωνεί με την παλαίστρα P(XI). Ο χώρος B πρέπει να ερμηνευτεί ως βοηθητικός χώρος (*grande salle*)⁶⁸⁷ που είχε τη χρήση είτε προθαλάμου για την είσοδο στον χώρο της παλαίστρας είτε δωματίου ασκήσεων⁶⁸⁸. Στο ανατολικό τμήμα του λουτρικού συγκροτήματος όπως έχουμε ήδη αναφέρει εκτείνεται η παλαίστρα του λουτρού, η οποία στην ουσία είναι το ανατολικό τμήμα του ελληνιστικού γυμνασίου. Η

---

⁶⁸⁵ Το κέντρο της πόλης μετακινείται ανατολικότερα μετά τα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. ενώ το αρχαίο κέντρο αλλάζει και χάνει τον δημόσιο χαρακτήρα του. Αβραμέα 2012, σελ. 237.

⁶⁸⁶ Στην παρουσίαση των χώρων του συγκεκριμένου λουτρού έχει υιοθετηθεί η αρίθμηση των Γάλλων ανασκαφέων. BCH 107 (1983), σελ. 848, εικ. 13.

⁶⁸⁷ Ο όρος *grande salle* χρησιμοποιείται κυρίως από τους Γάλλους μελετητές για να ορίσουν μια αίθουσα (hall) που συνδέεται με το αποδυτήριο ή το *frigidarium* και αρκετές φορές ταυτίζεται και με την *basilica thermanum*.. Yegül, 1992, σελ. 400-404 και 490.

⁶⁸⁸ BCH 108 (1984), σελ. 848-849

παλαίστρα Ρ(XI) έφερε περιστύλιο, του οποίου σώζεται τμήμα στα βόρεια και τα δυτικά.

Το ενδιαφέρον στην περίπτωση του Λουτρού Α-2 είναι, ότι ανήκει στον λεγόμενο τύπο του λουτρού—«γυμνασίου», τύπος που δεν συναντάται συχνά στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο ούτε στις πόλεις αλλά ούτε και στα ιερά. Ο συγκεκριμένος τύπος κάνει αρχικά την παρουσία του στην Μικρά Ασία και στη συνέχεια στη Βόρεια Αφρική⁶⁸⁹.

ΒΟΡΕΙΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ

Στη βόρεια οικιστική ζώνη του Άργους⁶⁹⁰ έχουν εντοπιστεί τέσσερα (4) λουτρά των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία έχουν ανιδρυθεί γύρω από δύο αρχαίους δρόμους⁶⁹¹ με άξονα Β. –Ν. που ήταν σε χρήση και στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ενδιαφέρον προκαλεί η γειτνίαση των εν λόγω λουτρικών συγκροτημάτων, καθώς και τα τρία βρίσκονται ανατολικά της σημερινής οδού Γούναρη (**εικ. 218**).

3. Λουτρό Α-3: Στο **οικόπεδο Παράσχου**, το οποίο βρίσκεται επί της οδού Ασκληπιού, αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού λουτρού⁶⁹². Οι αρχαιολογικές έρευνες έφεραν στο φώς τμήμα αίθουσας με δάπεδο από πήλινες πλάκες, τμήμα υποκαύστου, καθώς και μέρος δύο λουτήρων.

4. Λουτρό Α-4: Σε απόσταση 18 μ. ΒΔ του προηγούμενου λουτρού, στο **οικόπεδο Βανταράκη**, επί της οδού Ασκληπιού, αποκαλύφθηκε ένα άλλο ρωμαϊκό λουτρό⁶⁹³, το οποίο όμως δεν σχετίζεται με το Λουτρό Α-3, παρόλο τη γειτνίασή τους⁶⁹⁴. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν φέρει στο φως το σύνολο του λουτρού αλλά μόνο τέσσερις χώρους του⁶⁹⁵. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τμήμα του υποκάστου (X1) με κιονίσκους από πλίνθους κυκλικής διατομής, τμήμα μεγάλης αίθουσας (X2) με ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμημένο με γεωμετρικά θέματα, μέρος του δωματίου (X3) με δάπεδο από πήλινες πλάκες, όπου είχε διαμορφωθεί χαμηλή

⁶⁸⁹ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 84-85, σημ. 452-455 και σελ. 154-155, σημ. 725.

⁶⁹⁰ Η βόρεια οικιστική περιοχή βρίσκεται βόρεια του Θεάτρου και γύρω από τις οδούς Γούναρη, Πολυγένης, Δαναού, Χατζή και Θεάτρου. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 332, σημ. 56.

⁶⁹¹ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 189, εικ. 6.

⁶⁹² Τα ανασκαφικά ευρήματα παραμένουν αδημοσίευτα ενώ τα στοιχεία που αναφέρονται στην παρούσα εργασία οφείλονται στο άρθρο της Α. Παναγιωτοπούλου. Παναγιωτοπούλου 1998, σελ. 376.

⁶⁹³ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 376.

⁶⁹⁴ Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο οικόπεδο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο οικόπεδο Παράσχου και το οικόπεδο Βανταράκη δεν έδειξαν λείψανα λουτρικών εγκαταστάσεων.

⁶⁹⁵ Η αρίθμηση των χώρων του εν λόγω λουτρού οφείλεται στην υπογράφουσα.

δεξαμενή, τα τοιχώματα της οποίας ήταν καλυμμένα με υδραυλικό κονίαμα, ενώ εντοπίστηκε και μια δεύτερη δεξαμενή (X4), όμοιας κατασκευής με την προηγούμενη, ανάμεσα στο χώρο του X3 και X1.

5. Λουτρό A-5: Στο **οικόπεδο Ζαχαράκη-Μαγκλάρα**, επί της οδού Α. Γεωργαντά, εντοπίστηκαν κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, ένα από τα οποία η ανασκαφέας το ταυτίζει με λουτρό⁶⁹⁶, λόγω της εύρεσης τμήματος αίθουσας που έφερε επίστρωση με μαρμάρινες πλάκες στα νότια του οικοπέδου (**εικ. 219**). Το κύριο μέρος όμως του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθεί στα νότια όμορα οικοπέδα. Επίσης, στο βόρειο μέρος του λουτρού διερχόταν αρχαίος δρόμος που έφερε μολύβδινο αγωγό ύδρευσης (**εικ. 220**).

6. Λουτρό A-6: Στην οδό Γούναρη 93 (Ο.Τ. 155, οικ. Ν. Ξιζή) εντοπίστηκε τμήμα ρωμαϊκού κτηρίου που ο ανασκαφέας αναγνωρίζει ως βαλανείο⁶⁹⁷. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ένα ρωμαϊκό κτήριο στα ανατολικά αρχαίου δρόμου με τοίχους επιμελημένης κατασκευής σύμφωνα με το σύστημα *opus testaceum* και στο οποίο υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης και στάχτες⁶⁹⁸. Τέλος, στη νότια πλευρά του κτηρίου κατέληγε καμπυλωτά μεγάλος ρωμαϊκός αγωγός που πρέπει να χρησίμευε για την απορροή των υδάτων του βαλανείου. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι το ρωμαϊκό λουτρό εντοπίστηκε σε περιοχή, στην οποία υπήρχαν εργαστηριακές εγκαταστάσεις των ρωμαϊκών χρόνων αλλά και εργαστήρια ληνού μεταβυζαντινής εποχής.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ – «ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ»

Η δεύτερη οικιστική περιοχή, γνωστή ως Ρωμαϊκή Συνοικία που ορίζεται νότια της οδού Θεάτρου, δυτικά του Ωδείου και ανατολικά από την οδό Αγίου Κωνσταντίνου έχει φέρει στο φως πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων. Στην εν λόγω ζώνη έχουν εντοπιστεί επτά (7) λουτρικά συγκροτήματα (**εικ. 221**).

⁶⁹⁶ ΑΔ 20 (1965), σελ. 158, πίν. 140 β - δ. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 376.

⁶⁹⁷ ΑΔ 62 (2007), σελ. 278-282, εικ. 17-21.

⁶⁹⁸ Στην περιοχή της ανασκαφής βρέθηκε μαρμάρινο κεφάλι του 2^{ου} -3^{ου} αι. μ.Χ. χωρίς να αποσαφηνίζεται αν το εύρημα εντοπίστηκε στον χώρο του Λουτρού Α-6 ή όχι ΑΔ 62 (2007), σελ. 280-281, εικ. 21.

7. Λουτρό A-7: Στο οικόπεδο **Καλατζή-Μποζονέλου** επί της οδού Αρχαίας Βουλής έχει ανασκαφεί σχεδόν στο σύνολό του ένα εκτεταμένο λουτρικό συγκρότημα των ρωμαϊκών χρόνων που λόγω του μεγέθους του έχει χαρακτηριστεί από τον ανασκαφέα ως δημόσιο⁶⁹⁹. Το εν λόγω λουτρό βρίσκεται στη λεγόμενη «ρωμαϊκή συνοικία» στα νότια της Αγοράς και συγκεκριμένα εντοπίζεται στα νότια ενός πλακόστρωτου δρόμου που οδηγούσε στην Αγορά⁷⁰⁰.

Οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως το *praefurnium* που θέρμαινε έναν τετράγωνο μικρό χώρο (*alveus*), καθώς και το *caldarium* με δύο (2) λουτήρες. Επίσης, το λουτρό διέθετε και άλλους χώρους με δάπεδα από πήλινες ή μαρμάρινες πλάκες, καθώς και ένα δίκτυο αγωγών για την απορροή των υδάτων που κατέληγε στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του πλακόστρωτου δρόμου. Σύμφωνα με την Α. Παναγιωτοπούλου, το συγκεκριμένο λουτρικό συγκρότημα της «ρωμαϊκής συνοικίας» θα μπορούσε να έχει δημόσιο χαρακτήρα λόγω του μεγέθους του⁷⁰¹. Το Λουτρό A-7 μπορεί να προοριζόταν για δημόσια χρήση και να εξυπηρετούσε τους κατοίκους μιας περιοχής πιο απομακρυσμένης από το κέντρο της πόλης χωρίς όμως να είχε απαραίτητα δημόσιο χαρακτήρα.

8. Λουτρό A-8: Στο οικόπεδο **Ελένης Γιάννου** επί της οδού Δαναού έχει εντοπιστεί μέρος λουτρικού συγκροτήματος των ρωμαϊκών χρόνων. Οι έρευνες έχουν αποκαλύψει τμήματα τοίχων και ψηφιδωτά δάπεδα που σύμφωνα με την ανασκαφέα πρέπει να ανήκουν σε λουτρό⁷⁰². Επίσης, η Α. Παναγιωτοπούλου αναφέρει την ύπαρξη αφιδωτού χώρου πιθανόν λουτήρα, ο οποίος εσωτερικά ήταν επενδεδυμένος με μαρμάρινες πλάκες⁷⁰³. Τέλος, σημαντικό κινητό εύρημα υπήρξε η εύρεση γυναικείου αγάλματος των ρωμαϊκών χρόνων, του γνωστού τύπου της Ασπασίας ή Ευρώπης⁷⁰⁴.

---

⁶⁹⁹ Το συγκεκριμένο λουτρό παραμένει αδημοσίευτο. Τα στοιχεία που παραθέτουμε προκύπτουν από την ανακοίνωση της Α. Παναγιωτοπούλου 1998, σελ. 377, εικ.1.

⁷⁰⁰ Ο συγκεκριμένος δρόμος πρέπει να ξεκινούσε από την Αγορά και να οδηγούσε ΝΑ. προς το Τημέριο ενώ το συνολικό του πλάτος με τα πεζοδρόμια και τον αποχετευτικό αγωγό υπολογίζεται στα 6,20 μ. ΑΔ 37 (1982), σελ. 96, σχεδ. Ε. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 189, σημ. 71-72 και σελ. 271-272.

⁷⁰¹ Αν και οι αναφορές για το συγκεκριμένο λουτρό είναι πενιχρές, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε, ότι έχουμε να κάνουμε με ένα αξιόλογο λουτρικό συγκρότημα.

⁷⁰² ΑΔ 22 (1967), σελ. 171-172.

⁷⁰³ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 376. Οι αναφορές στα ΑΔ δεν κάνουν λόγο για την ύπαρξη αφιδωτού χώρου.

⁷⁰⁴ ΑΔ 22 (1967), σελ. 171-172, πιν. δ. ΑΔ 28 (1973), σελ. 226, πιν. 156 α-β.

9. Λουτρό A-9: Στην οδό Δαναού 39 (οικ. Αφών Ξιζή) εντοπίστηκε τμήμα κτηρίου των ρωμαϊκών χρόνων που θα πρέπει να ταυτιστεί με λουτρό⁷⁰⁵. Οι σωστικές ανασκαφές έφεραν στο φως τρεις (3) χώρους και τμήμα μιας δεξαμενής ενώ το κύριο τμήμα του λουτρού θα πρέπει να αναζητηθεί στα νότια και ανατολικά όμορα οικοπέδα.

Οι χώροι του λουτρού που εντοπίστηκαν στο ΝΑ. τμήμα του οικοπέδου έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία σώζονται αποσπασματικά και έχουν επισκευαστεί με ορθογώνιες πήλινες πλάκες. Οι δύο χώροι είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. και οι διαστάσεις τους ήταν 5 x 4 μ. και 4 x 3,5 μ. ενώ ο τρίτος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. με διαστάσεις 4 x 3,5 μ. Τέλος, στη δυτική πλευρά του κτηρίου εντοπίστηκε τμήμα δεξαμενής που καλυπτόταν με πήλινες πλάκες⁷⁰⁶.

10. Λουτρό A-10: Στο οικόπεδο Κατσάνου⁷⁰⁷ επί της οδού Ατρέως έχει ανασκαφεί δεξαμενή θερμού ύδατος⁷⁰⁸ που άνηκε σε λουτρό και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους⁷⁰⁹. Η δεξαμενή είναι κτισμένη με ισχυρότατους τοίχους, οι οποίοι έφεραν ορθομαρμάρωση ενώ και το δάπεδό της καλυπτόταν από μαρμάρινες πλάκες. Η δεξαμενή διέθετε εντοίχια θέρμανση που επιτυγχανόταν με τη βοήθεια των *tegulae mammatae* που εντοπίστηκαν πίσω από την ορθομαρμάρωση ενώ ο πυθμένας της θερμαινόταν χάρη στους κιονίσκους του υποκαύστου που βρίσκονταν κάτω από τη δεξαμενή. Το υπόκαυστο, το οποίο διέθετε πλήθος κιονίσκων και τριγωνικών απολήξεων εξαερισμού, εκτείνεται κάτω από τον δρόμο και τα όμορα οικόπεδα. Οι άλλοι χώροι του λουτρού σώζονται στο επίπεδο των θεμελίων ενώ οι κυρίως χώροι του θα πρέπει να αναζητηθούν προς τα δυτικά. Το εν λόγω λουτρό θα πρέπει να εκτείνεται κατά μήκος του πλακόστρωτου δρόμου που έχει εντοπιστεί κατά μήκος

⁷⁰⁵ ΑΔ 60 (2005), σελ. 257-259, εικ. 1-2.

⁷⁰⁶ Εκτός από τα δύο λουτρά που έχουν εντοπιστεί στην οδό Δαναού, έχει βρεθεί και ένα υπόγειο λατρευτικό κτήριο της ίδιας περιόδου, το οποίο ο ανασκαφέας το ταυτίζει με ιερό της Ίσιδος, η οποία θεωρείται μία από τις θεράποντες θεότητες και άρα η λατρεία της έχει άμεση σχέση με το υδάτινο στοιχείο. Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 191, σημ. 47. ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 222-226. Vitti 2016, σελ. 135-136. Στην περίπτωση που το συγκεκριμένο κτήριο ταυτιστεί με Ισείο, τα δύο λουτρά μπορεί να χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες που προέκυπταν από το ιερό χωρίς όμως να αποκλείεται και ο ιδιωτικός τους χαρακτήρας.

⁷⁰⁷ Στο οικόπεδο Κατσάνου έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά κατάλοιπα που σχετίζονται με την ύδρευση της πόλης Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 329, σημ. 21.

⁷⁰⁸ Σε μικρή απόσταση θα πρέπει να αναζητηθεί όχι μόνο το *caldarium* αλλά και το *praefurnium* του λουτρού.

⁷⁰⁹ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 376-377, εικ.1. ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 226-227. BCH 104 (1980), σελ. 596.

της οδού Ατρέως, με πλ. 7 μ. και διεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος ξεκινούσε από την Αγορά και οδηγούσε προς την Τίρυνθα⁷¹⁰.

11. Λουτρό Α-11: Στο **οικόπεδο Κολοβού-Συρεγγέλα** επί της οδού Θεάτρου εντοπίστηκε τμήμα λουτρικού συγκροτήματος⁷¹¹. Οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν φέρει στο φως το *praefurnium* και υπόκαυστα με κιονίσκους από πλίνθους κυκλικής διατομής.

12. Λουτρό Α-12: Στο **οικόπεδο Κουτσοπούλου**, σε απόσταση 50 μ. νότια από τον χώρο του Λουτρού Α-1, αποκαλύφθηκε τμήμα ασιδωτού οικοδομήματος, του οποίου οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από οπτόπλινθους και κουρασάνι ενώ το δάπεδό ήταν καλυμμένο με πήλινες πλάκες⁷¹². Η ανασκαφείας αποδίδει το κτίσμα σε λουτρικό συγκρότημα ρωμαϊκών χρόνων.

13. Λουτρό Α-13: Στο **οικόπεδο Καρανικόλα** επί της οδού Κιλικίας, νότια του Λουτρού Α-12, εντοπίστηκε δεξαμενή με ισχυρή οπτοπλινθοδομή ενώ στις επιχώσεις του οικοπέδου βρέθηκαν τμήματα από *tegulae mammatae* που ενισχύουν την άποψη της ανασκαφείας, ότι η δεξαμενή αποτελεί τμήμα λουτρικού συγκροτήματος⁷¹³.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Η ύπαρξη δύο όμως (2) επιγραφών πιθανόν να αυξάνουν τον αριθμό των ρωμαϊκών λουτρών του Άργους. Σύμφωνα με την επιγραφή IG IV 593, η Κλαυδία Ολυμπία ως ευεργέτης χρηματοδότησε την κατασκευή ενός βαλανείου στο Άργος στη μνήμη του πατέρα της, Τι. Κλαύδιου Τυχικού⁷¹⁴ (**Παράρτημα επιγραφών**). Σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, ο Τι. Κλαύδιος Τυχικός υπήρξε ελληνοδίκης των αγώνων στο Άργος τον 2^ο αι. μ.Χ. – 3^ο αι. μ.Χ. Η ανέγερση του συγκεκριμένου βαλανείου αποτελεί ευεργεσία από μια γυναίκα προς την πόλη του πατέρα της.

⁷¹⁰ Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 189. ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 212. ΑΔ 36 (1981), σελ. 109-111. BCH 105 (1981), σελ. 906-912.

⁷¹¹ Το λουτρό παραμένει αδημοσίευτο και τα πενήντα στοιχεία που παραθέτουμε προκύπτουν από το άρθρο της Α. Παναγιωτοπούλου 1998, σελ. 376, εικ. 1.

⁷¹² Pariente - Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 377. ΑΔ 28 (1973), σελ. 120.

⁷¹³ Το εν λόγω οικοδόμημα παραμένει αδημοσίευτο και οι ελάχιστες αναφορές που έχουμε προκύπτουν από το άρθρο της Α. Παναγιωτοπούλου 1998, σελ. 377, εικ. 1.

⁷¹⁴ Ο Τι. Κλαύδιος Τυχικός όπως μαρτυρεί επιγραφή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ., υπήρξε ελληνοδίκης των αγώνων στο Άργος. BCH 80 (1956), σελ. 605-610. Μίτσος 1952, σελ. 177.

Η δεύτερη επιγραφή που εντοπίστηκε στην Αγορά αναφέρεται σε τρία (3) βαλανεία⁷¹⁵, η οποία λόγω των γραμμάτων χρονολογείται στον 3^{ον} αι. μ.Χ. (**Παράρτημα επιγραφών**). Οι ανασκαφείς αναφέρουν, ότι τα βαλανεία πρέπει να ταυτιστούν με τα τρία γυμνάσια πόλης, τα οποία γνωρίζουμε μέσα από επιγραφές⁷¹⁶. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να εξετάσουμε το ενδεχόμενο τα βαλανεία της επιγραφής να ανήκουν στον τύπο λουτρού-γυμνασίου και το ένα από αυτά να ταυτιστεί με το Λουτρό Α-2. Η επιγραφή όμως θα μπορούσε να αναφέρεται απλά σε τρία (3) δημόσια λουτρικά συγκροτήματα της πόλης και τα δύο από αυτά να ταυτιστούν με τα δημόσια λουτρά Α-1 και Α-2.

Τέλος, έχουν εντοπιστεί ακόμα τρεις (3) επιγραφές (IG IV 597/ IG IV 602/ IG IV 606) (**Παράρτημα επιγραφών**), οι οποίες σχετίζονται με τα βαλανεία του Άργους και μας δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον θεσμό της λουτρικής ευεργεσίας, για το δικαίωμα χρήσης του λουτρού, για το ρόλο του λουτρού κατά τη διάρκεια αγώνων αλλά και για τον «δεσμό» του γυμνασίου με το λουτρο. Οι παραπάνω επιγραφές αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια αγώνων που τελούνταν στο Άργος όπως τα Ήραια, τα Νέμεα και τα Σεβάστεια υπήρχαν διάφορες παροχές προς τους κατοίκους που ορισμένες από αυτές λάμβαναν χώρα στο λουτρό. Συγκεκριμένα, παρέχονταν στους λουομένους δωρεάν λάδι, παροχή που κάποιες φορές αφορούσε όχι μόνο τους ελεύθερους αλλά και του δούλους (IG IV 597: *παντι ἐλευθέρω και δούλω*, IG IV 606: *δούλοις τε και ἐλευθέροις*). Επίσης, η παραπάνω παροχή λάμβανε χώρα όχι μόνο στα βαλανεία αλλά και στα γυμνάσια της πόλης, καθώς κατά τη διάρκεια αγώνων τα συγκεκριμένα κτήρια ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή ενώ η παρατακτική σύνδεση των δύο όρων (IG IV 567: *ἐν παντι γυμνασίω και βαλανείω*, IG IV 602: *κατὰ πᾶν γυμνασίον και βα[λ]ανεῖον πᾶν*, IG IV 606: *ἐν τε γυμνασίοις και βαλανείοις*) στα κείμενα των επιγραφών μαρτυρούν τη λειτουργική σύνδεση ανάμεσα στο Γυμνάσιο και το λουτρό.

⁷¹⁵ Αρ. Ε 92, BCH 102 (1978), σελ. 783-784, εικ. 18-19. Marchetti 2010, σελ. 51-52.

⁷¹⁶ Σώζεται αφιερωματική επιγραφή στον L. Cornelius Ingenuus που διετέλεσε γυμνασιάρχης και των τριών γυμνασίων του Άργους IG IV 607. BCH 77 (1953), σελ. 400, αρ. 5. Μίτσος 1952, σελ. 110.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΑΝΑ ΠΟΛΗ

Συνοψίζοντας, τα τέσσερα (4) αστικά κέντρα της ρωμαϊκής Πελοποννήσου μας έχουν δώσει μέχρι σήμερα εξήντα (60) λουτρικά συγκροτήματα. Συγκεκριμένα, στην πρωτεύουσα της Αχαΐας, την Κόρινθο, έχουν εντοπιστεί (10) λουτρά, στη «ευνοούμενη» Σπάρτη δεκατρία (13), στην εμπορική Πάτρα είκοσι τέσσερα (24) και στο Άργος δεκατρία (13). Ο εντοπισμός μικρού αριθμού λουτρών στην Κόρινθο συγκριτικά με τις υπόλοιπες πόλεις είναι αποτέλεσμα των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν κυρίως στο κέντρο της πόλης και όχι στο σύνολο του αστικού ιστού της πρωτεύουσας, σε αντίθεση με τις άλλες τρεις πόλεις που τα ανασκαφέντα λουτρά αποτελούν αποτέλεσμα σωστικών ανασκαφών και εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση του αστικού ιστού τους.

Κόρινθος

Η πρωτεύουσα της Αχαΐας, όπως προαναφέραμε, μας έχει δώσει τον μικρότερο αριθμό λουτρών από τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου. Τα λουτρά της Κορίνθου αριθμούν τα δέκα (10), από τα οποία τα εννέα (9) είναι γνωστά από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (**εικ. 56**) και το δέκατο μέσα από μία λατινική επιγραφή (**εικ. 98**).

Τα κορινθιακά λουτρά που εντοπίστηκαν πρέπει να αποτελούν μικρό μέρος των λουτρικών συγκροτημάτων που διέθετε η πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τη θέση της πόλης ως διοικητικού και οικονομικού κέντρου της Αχαΐας αλλά και από τις αρχαίες πηγές. Συγκεκριμένα, ο Πausanias (2.3.5) κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Κόρινθο αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η πόλη διέθετε λουτρά σε πολλά μέρη, μαρτυρία ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ο περιηγητής δεν αναφέρεται συνήθως σε οικοδομήματα που είχαν πρακτικό χαρακτήρα. Επίσης, η πόλη αποτελούσε πόλο έλξης πολλών επισκεπτών όχι μόνο από την κορινθιακή χώρα αλλά και από την υπόλοιπη αυτοκρατορία, με αποτέλεσμα την αύξηση των λουτρικών αναγκών. Ο μη εντοπισμός περισσότερων

ρωμαϊκών λουτρών οφείλεται στην ανασκαφική έρευνα μικρού μόνο τμήματος του πολεοδομικού ιστού της ρωμαϊκής Κορίνθου.

Η Κόρινθος διαθέτει τα περισσότερα αναλογικά πρώιμα λουτρά των πελοποννησιακών πόλεων, καθώς η πλειονότητα τους χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. Έτσι, τα έξι (6) λουτρά (**εικ. 222**) του συγκεκριμένου καταλόγου χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ., από τα οποία τα τέσσερα (4) τοποθετούνται στο α΄ μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. (K-1, K-2, K-3 και K-10) και τα άλλα δύο στο β΄ μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. (K-4 και K-5). Η ύπαρξη των έξι (6) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών μαρτυρεί από τη μια πλευρά την θέση που έχει το λουτρό στις πόλεις κατά την αυτοκρατορική περίοδο και από την άλλη τις υδροδοτικές ικανότητες της πόλης πριν την κατασκευή του αδριάνειου υδραγωγείου. Έτσι, λόγω του πλούσιου υδροφόρου ορίζοντα της πόλης ήταν δυνατή η επαρκής υδροδότηση των πρώιμων λουτρών (**εικ. 57**). Γι' αυτό το λόγο τα πρώιμα ρωμαϊκά λουτρά έχουν εντοπιστεί σε κοντινή απόσταση από κρήνες. Συγκεκριμένα, το Λουτρό K-1, το Λουτρό K-2 και το Λουτρό K-4 γειτνιάζουν με τις κρήνες Λέρνα, Πειρήνη και Hadji Mustafa αντίστοιχα. Στη συνέχεια, η κατασκευή του αδριάνειου υδραγωγείου (**εικ. 45**) πρέπει να οδήγησε στην ανέγερση μεγαλύτερων λουτρικών συγκροτημάτων, των οποίων η λειτουργία απαιτούσε μεγαλύτερες ποσότητες νερού, όπως το Λουτρό K-7 αλλά και το Λουτρό του Αδριανού που μνημονεύει ο Παισανίας (2.3.5) και το οποίο δεν έχει εντοπιστεί ή ταυτιστεί ακόμα. Οι κρήνες όμως συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται για την υδροδότηση των λουτρών και μετά την κατασκευή του υδραγωγείου, όπως αποδεικνύει και η ανέγερση του Λουτρού K-6 σε κοντινή απόσταση με την κρήνη του Χειλιωτόμυλου (**εικ. 76**).

Τα κορινθιακά λουτρά που γνωρίζουμε μέσα από τις ανασκαφές και τις πηγές προορίζονταν για δημόσια χρήση, η οποία μαρτυρείται κυρίως από την απουσία κάποιας όμορης οικίας αλλά και από τον δημόσιο χαρακτήρα του τόπου ανέγερσής τους. Η διάκρισή τους ως προς τον δημόσιο ή ιδιωτικό τους χαρακτήρα είναι ορισμένες φορές δύσκολη. Καταρχήν, δημόσια λουτρά πρέπει να ήταν το Λουτρό K-1, το Λουτρό K-8, το Λουτρό K-9, καθώς ανεγέρθηκαν δίπλα σε δημόσια οικοδομήματα που σχετίζονταν με αθλητικές δραστηριότητες, όπως το Γυμνάσιο, το Θέατρο και το Αμφιθέατρο αντίστοιχα, αλλά και το Λουτρό K-7, λόγω της μεγάλης κλίμακας και της πολυτέλειάς του. Επίσης, το Λουτρό K-10 που είναι γνωστό από την επιγραφή του α΄ μισού του 1^{ου} αι. μ.Χ. θα μπορούσε να είχε δημόσιο χαρακτήρα, λόγω της «εμπλοκής» ενός αξιωματούχου αλλά και του τόπου ανέγερσής του (Νότια Στοά) (**εικ. 223**). Το Λουτρό K-2 ως έργο ευεργεσίας του Ευρυκλέους προορίζονταν

για δημόσια χρήση χωρίς όμως να είναι ξεκάθαρος ο δημόσιος ή ιδιωτικός του χαρακτήρας, καθώς ποιός γνωρίζουμε το χρηματοδότησε αλλά όχι ποιος το διαχειριζόταν. Η απουσία οικιακών λουτρών στη ρωμαϊκή Κόρινθο πρέπει να θεωρηθεί αποτέλεσμα των ανασκαφικών ερευνών που έχουν επικεντρωθεί κυρίως στο δημόσιο κέντρο της πόλης και όχι στο οικιστικό κομμάτι της, η έρευνα του οποίου θα μας δώσει περισσότερες πληροφορίες για τη θέση του λουτρού στην καθημερινή ζωή των κατοίκων αλλά και μεγαλύτερο αριθμό λουτρών.

Σπάρτη

Τα λουτρικά συγκροτήματα από τη ρωμαϊκή Σπάρτη αριθμούν τα δεκατρία (13) και εντάσσονται στο σύνολο του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης (**εικ. 99**). Το πλήθος αλλά και το μέγεθος των λουτρών που μας έχει δώσει η Σπάρτη οφείλεται στην ευνοούμενη θέση της κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

Η μελέτη των λουτρών της Σπάρτης μας έχει δώσει ιδιαίτερες πληροφορίες για τη φυσιογνωμία της ρωμαϊκής πόλης. Καταρχήν, στη Σπάρτη έχουμε το πρωιμότερο λουτρό (Λουτρό Σ-1) στο σύνολο των τεσσάρων αστικών κέντρων της Πελοποννήσου, την ανέγερση ενός λουτρικού συγκροτήματος στον τύπο λουτρού-«γυμνασίου» (Λουτρό Σ-4) και την ανέγερση μεγάλων λουτρικών συγκροτημάτων από τον 2^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 3^ο αι. μ.Χ.

Τα πρώιμα λουτρά της Σπάρτης είναι το Λουτρό Σ-1α και το Λουτρό Σ-2 (**εικ. 224**). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το Λουτρό Σ-1α, καθώς ήταν το πρωιμότερο λουτρό της πόλης, είχε τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής (μέχρι τον 6^ο αι. μ.Χ.) και στην περίπτωση που το Λουτρό Σ-1β αποτελεί επέκταση του Λουτρού Σ-1α, τότε υπήρξε και το μεγαλύτερο λουτρό της πόλης μέχρι την ανέγερση του Λουτρού Σ-9 στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. Η πλειονότητα όμως των λουτρών της Σπάρτης χρονολογούνται από τον 2^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. Αρχικά, κατά τον 2^ο αι. μ.Χ., ανεγέρθηκαν άλλα τρία (3) λουτρά που προορίζονταν για δημόσια χρήση (Σ-3, Σ-4 και Σ-5) και από τα οποία τα δύο (2) πρέπει να χαρακτηριστούν ως δημόσια (**εικ. 225**). Συγκεκριμένα, το Λουτρό Σ-4 ανήκει στον τύπο του λουτρού-«γυμνασίου» ενώ ο δημόσιος χαρακτήρας του Λουτρού Σ-5 διαφαίνεται μέσα από την ύπαρξη ενός στρωτήρα με τη σφραγίδα [...]**ΔΑΜ**[**ΟΣΙΟΣ**...], αλλά και από τη διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα του χώρου και μετά την παύση της λουτρικής του λειτουργίας

και τη μετατροπή του σε νεκροταφείο. Στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. με αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογούνται το Λουτρό Σ-6, το Λουτρό Σ-7 και το Λουτρό Σ-8. Το Λουτρό Σ-7 έχει χαρακτηριστεί ως οικιακό, καθώς αποτελεί τμήμα οικίας, το μέγεθός του όμως εγείρει διάφορα ερωτήματα ως προς τη χρήση του, καθώς έχουν ανασκαφεί οκτώ (8) χώροι που προορίζονταν για το θερμό λουτρό. Είναι αρκετά πιθανόν τόσο μεγάλα οικιακά λουτρά να αξιοποιούνταν από τους ιδιοκτήτες τους ως ιδιωτικές επιχειρήσεις σε περιπτώσεις που οι λουτρικές ανάγκες αυξάνονταν, δηλαδή κατά τη διάρκεια διαφόρων αγωνιστικών εκδηλώσεων. Στο β' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ., χρονολογείται το μεγαλύτερο λουτρικό συγκρότημα στη Σπάρτη (Λουτρό Σ-9) που είχε δημόσιο χαρακτήρα (**εικ. 225**), όπως μαρτυρείται από το μέγεθος αλλά και από τον τόπο ανέγερσής του, καθώς βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το Θέατρο, αλλά και το Λουτρό Σ-10 που ήταν οικιακό. Το Λουτρό Σ-10, όπως και το Λουτρό Σ-7, διέθετε αρκετούς λουτρικούς χώρους για τις ανάγκες μιας κατοικίας, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τόσο μεγάλα οικιακά λουτρά πιθανόν να είχαν κατά διαστήματα μια ευρύτερη χρήση. Τέλος, η σχέση του ιδιοκτήτη του συγκεκριμένου Λουτρού (Σ-10) με αγώνες φαίνεται και από το ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου 2 που έφερε αγωνιστικούς στεφάνους με τα ονόματα διαφόρων αγώνων, ανάμεσά τους και τα Ευρύκλεια, που λάμβαναν χώρα στη λακωνική πόλη.

Πάτρα

Η ρωμαϊκή Πάτρα έχει δώσει τον μεγαλύτερο αριθμό ρωμαϊκών λουτρών, καθώς η πλειονότητά τους αποτελείται από ευρήματα σωστικών ανασκαφών. Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί είκοσι τέσσερα (24)⁷¹⁷ λουτρά (**εικ. 135**), τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα στο σύνολο του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Ο αριθμός των ευρεθέντων λουτρών της Πάτρας είναι ενδεικτικός για τα λουτρά που θα πρέπει να αναζητηθούν στο οικιστικό κομμάτι της ρωμαϊκής Κορίνθου.

Τα πρωιμότερα λουτρά της Πάτρας που αριθμούν τα έξι (6), χρονολογούνται στον 1^ο αι. μ.Χ., ανεγέρθησαν σε απόσταση μεταξύ τους καλύπτοντας έτσι τις λουτρικές ανάγκες της πόλης, και προορίζονταν για δημόσια χρήση (Λουτρό Π-1, Λουτρό Π-2, Λουτρό Π-4, Λουτρό Π-11, Λουτρό Π-16 και Λουτρό Π-23) (**εικ. 226**).

⁷¹⁷ Ο λουτρικός χαρακτήρας του Π-4 δεν είναι βέβαιος, γεγονός που πιθανόν να μειώσει τον αριθμό των λουτρών της πόλης στα είκοσι τρία (23).

Επίσης, η θέση τριών (3) λουτρών αποτελούν βασική ένδειξη για τον δημόσιο χαρακτήρα τους (Λουτρό Π-2, Λουτρό Π-23 και το Λουτρό Π-24), καθώς εντοπίζονται σε κοντινή απόσταση με δημόσια κτήρια. Συγκεκριμένα, το Λουτρό Π-2 έχει βρεθεί κοντά στο λιμάνι και θα πρέπει να βρισκόταν στο άλσος που μνημονεύει ο Πausanias⁷¹⁸, στο οποίο υπήρχαν λατρευτικοί χώροι αλλά και το Γυμνάσιο, ενώ το Λουτρό Π-23 και το Λουτρό Π-24 βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση με το Ωδείο και το Στάδιο της πόλης (εικ. 227). Τέλος, το μέγεθος του Λουτρού Π-13 και Π-16 ίσως αποτελεί μια μαρτυρία για τον δημόσιο χαρακτήρα του. Στον 2^ο αι. μ.Χ. χρονολογούνται τρία (3) λουτρά (Λουτρό Π-11, Λουτρό Π-13 και το Λουτρό Π-19), τα οποία εντοπίζονται στα Α. και στα ΝΑ. της πόλης και πρέπει να υδροδοτούνταν κατευθείαν από το υδραγωγείο της πόλης. Η χρονολόγηση των υπόλοιπων λουτρών, εκτός του Λουτρού Π-8 που τοποθετείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, δεν είναι ακριβής.

Η περίπτωση της Πάτρας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή έχει εντοπιστεί ένας μεγάλος αριθμός λουτρών που ιδρύθηκαν σε όλη την έκταση της ρωμαϊκής πόλης, με στόχο την εξυπηρέτηση του συνόλου των κατοίκων αλλά και των επισκεπτών της. Επίσης, ο μικρός αριθμός των οικιακών λουτρών (Π-6, Π-9 και Π-10) σε σύγκριση με τις ρωμαϊκές κατοικίες⁷¹⁹ που έχουν αποκαλυφθεί μας βοηθάει να κατανοήσουμε, ότι οι λουτρικές ανάγκες των κατοίκων καλύπτονταν από τα αστικά λουτρά δημόσιας χρήσης, είτε αυτά ήταν δημόσια είτε ιδιωτικά.

Η ύδρευση της πόλης και κατ' επέκταση των λουτρών της πριν την κατασκευή του υδραγωγείου τον 2^ο αι. μ.Χ. πραγματοποιούνταν από τις φυσικές της πηγές αλλά και από τα πηγάδια της. Συγκεκριμένα, το δημόσιο Λουτρό Π-2 (1^{ος} αι. μ.Χ.) κατασκευάστηκε σε περιοχή που πρέπει να διέθετε πηγές, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη της μαντικής πηγής του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης, ενώ η ύδρευση του Λουτρού Π-4 πρέπει να πραγματοποιούνταν από το πηγάδι που εντοπίστηκε στα ΒΑ. του οικοδομήματος. Τέλος, η μελέτη της ύδρευσης των λουτρών της Πάτρας δεν μπορεί να γίνει ανεξάρτητα με τα Νυμφαία της πόλης, τα οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ως συλλέκτες νερού για τη διανομή του νερού. Συγκεκριμένα,

---

⁷¹⁸ 7.21.10-12.

⁷¹⁹ Η ταύτιση των τριών οικιακών λουτρών πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της διδακτορικής διατριβής του P. Bonini (Bonini 2006). Σύμφωνα με τον κατάλογο της εν λόγω εργασίας οι πατρικές οικίες αριθμούν τις σαράντα οκτώ (48) Bonini 2009, σελ. 156-157.

στην Πάτρα έχουν βρεθεί τέσσερα (4) ρωμαϊκά Νυμφαία⁷²⁰, σε διαφορετικά σημεία της πόλης, για την καλύτερη υδροδότησή της λόγω των μεγάλων κλίσεων του εδάφους (**εικ. 228**).

Άργος

Οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν εντοπίσει στο Άργος δεκατρία (13) ρωμαϊκά λουτρά (**εικ. 197**), αριθμός όμως που μπορεί να αυξηθεί στην περίπτωση που τα τέσσερα (4) λουτρά, τα οποία αναφέρονται σε επιγραφές, δεν ταυτίζονται με κάποια από τα παραπάνω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα από το Άργος είναι ιδιαίτερα αποσπασματικά, το ίδιο και η μελέτη του σχετικού υλικού. Από τη μια πλευρά υπάρχουν δύο μεγάλα και πολυτελή λουτρικά συγκροτήματα, τα οποία έχουν μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό και από την άλλη πλευρά διάσπαρτα αρχιτεκτονικά λείψανα λουτρών, για τα οποία έχουμε πενιχρές πληροφορίες.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν το Λουτρό A-1 και το Λουτρό A-2, τα οποία εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς. Ο δημόσιος χαρακτήρας τους διακρίνεται όχι μόνο από το μέγεθός τους αλλά κυρίως από την ανέγερσή τους πάνω σε προγενέστερα δημόσια οικοδομήματα (**εικ. 229**). Το Λουτρό A-1 είναι πρωιμότερο, καθώς χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού ενώ το Λουτρό A-2 πρέπει να κατασκευάστηκε προς τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. Η ανάγκη για την ίδρυση ενός δευτέρου δημόσιου λουτρού δείχνει την αύξηση των λουτρικών αναγκών της πόλης που θα πρέπει να οφείλονταν κυρίως στη διοργάνωση διαφόρων αγώνων και εορτών. Επίσης, η παύση της λειτουργίας του Λουτρού A-2 στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. και η συρρίκνωση των θερμών δεξαμενών του Λουτρού A-1 κατά των 4^ο αι. μ.Χ. μαρτυρούν τις οικονομικές δυσχέρειες της εποχής, ίσως όμως και τη δημογραφική μείωση της πόλης και κατ' επέκταση τη μείωση των λουτρικών αναγκών. Το Λουτρό A-1 αποτελεί ένα κλειστό σύνολο, καθώς ιδρύθηκε μέσα στο πλαίσιο ενός οριοθετημένου χώρου, με αποτέλεσμα να έχει ανασκαφεί το σύνολό των λειτουργικών του χώρων. Έτσι, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τεχνικά θέματα που αφορούν το λουτρό, όπως ο τρόπος υδροδότησης και θέρμανσής του, η

⁷²⁰ Στην οδό Κορίνθου 387: ΑΔ 30 (1975), σελ. 104, .σχεδ. 4, πιν. 59 δ. Στην οδό Γερμανού 36-40: ΑΔ 33 (1978), σελ. 81-82, πιν. 25. Στην οδό Κανάρη 55 και Ι. Βλάχου: ΑΔ 35 (1980), σελ. 179-182. ΑΔ 36 (1981), 162, σχεδ. 7, πιν. 103 β-γ. Στην οδό Ηφαίστου 10: ΑΔ 39 (1984), σελ. 87.

πορεία που ακολουθούσαν οι λουόμενοι, αλλά και να ταυτίσουμε το σύνολο των λειτουργικών του χώρων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και το Λουτρό Α-2 που μαζί με το Λουτρό Σ-4 από την Σπάρτη αποτελούν τα μοναδικά μέχρι σήμερα λουτρικά συγκροτήματα της Πελοποννήσου που ανήκουν στον τύπο του λουτρού-«γυμνασίου».

Από τον συγκεκριμένο κατάλογο απουσιάζουν λουτρά που να χρονολογούνται στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, η ύπαρξη των οποίων πρέπει να θεωρείται βέβαιη. Η απουσία μέχρι σήμερα πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών μπορεί να ερμηνευτεί ως τυχαίο γεγονός, αλλά θα μπορούσε επίσης να αποδοθεί στην συνοπτική και όχι εις βάθος μελέτη και παρουσίαση των ανασκαφέντων λουτρών, τα οποία χρονολογούνται απλά στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τα υπόλοιπα λουτρά της πόλης έχει ενδιαφέρον η παρουσία πέντε (5) λουτρών στην περιοχή της «ρωμαϊκής συνοικίας», η οποία αποτέλεσε την επέκταση του Άργους κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Η μελέτη των λουτρών του Άργους είναι αρκετά προβληματική, καθώς, ως ευρήματα σωστικών ανασκαφών είτε δεν έχουν ανασκαφεί στο σύνολό τους είτε παραμένουν αδημοσίευτα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση τους και να μην μπορεί να προσδιοριστεί καλύτερα η χρονική στιγμή που ο θεσμός του λουτρού καθιερώνεται και στο Άργος. Πολλά όμως από τα λουτρά πρέπει να συλλειτουργούσαν, ακόμα και αν δεν ιδρύονται την ίδια περίοδο.

Τέλος, το επιγραφικό υλικό από το Άργος μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τα λουτρά της πόλης. Έτσι, είναι γνωστή η ταυτότητα δύο λουτρών: το Λουτρό Α-1 πρέπει να αποτελεί αυτοκρατορικό έργο είτε του Αδριανού ή είτε κάποιου άλλου διαδόχου του Τραϊανού (**εικ. 214**), ενώ κάποιο άλλο λουτρό του Άργους που δεν έχει ακόμα ταυτιστεί ή εντοπιστεί αποτέλεσε ευεργεσία μιας κόρης στη μνήμη του πατέρα της (IG IV 593). Μια τρίτη επιγραφή από την Αγορά κάνει λόγο για τρία (3) βαλανεία, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα των τριών (3) γυμνασίων της πόλης ενώ ακόμα τρεις (3) επιγραφές από το Άργος αναφέρουν την παροχή ελαίου για τα γυμνάσια και τα βαλανεία της πόλης στο πλαίσιο εορτών.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Η μελέτη του ρωμαϊκού λουτρού ως οικοδόμημα αλλά και ως θεσμός στις πελοποννησιακές πόλεις μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες όχι μόνο για τα λουτρά αλλά και για τις ίδιες τις πόλεις, οι οποίες διακρίνονται για τις ιδιαιτερότητές τους. Αν και τα λουτρικά συγκροτήματα που εξετάσαμε στη συγκεκριμένη εργασία χαρακτηρίζονται για την ανομοιογένειά τους, σκιαγραφούν ένα μέρος της φυσιογνωμίας τόσο της εκάστοτε πόλης όσο και των κατοίκων της.

Η χρονολόγηση και η διάρκεια ζωής των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Η καθιέρωση του ρωμαϊκού λουτρού στον ελλαδικό χώρο θα πρέπει να τοποθετηθεί στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, στους οποίους χρονολογούνται και τα πρωιμότερα λουτρά των τεσσάρων (4) πόλεων της συγκεκριμένης έρευνας. Έτσι, η απουσία ρωμαϊκών λουτρών στον 1^ο αι. π.Χ. ακόμα και σε πόλεις με έντονη ρωμαϊκή παρουσία από την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο, όπως λ.χ. η Πάτρα και το Άργος, δεν είναι ένα τυχαίο γεγονός, καθώς η ανάπτυξη της δημοτικότητας και η καθιέρωση του θεσμού του λουτρού στην ιταλική χερσόνησο και κυρίως στη Ρώμη τοποθετείται στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. Επομένως, το ρωμαϊκό λουτρό ως κτήριο αλλά και ως θεσμός στον ελλαδικό χώρο εμφανίστηκε μέσα στο πλαίσιο του οικοδομικού προγράμματος του Αυγούστου και η δημοτικότητά του στο σύνολο των ελληνικών πόλεων αποτελεί μία πλευρά του εκρωμαϊσμού τους⁷²¹. Η Κόρινθος (**εικ. 222**) και η Πάτρα (**εικ. 226**) μας έχουν δώσει τα περισσότερα πρώιμα λουτρά (1^{ου} αι. μ.Χ.) λόγω της θέσης της πρώτης και των σωστικών ανασκαφών που έλαβαν χώρα στην Πάτρα, ενώ η απουσία λουτρών του 1^{ου} αι. μ.Χ. στο Άργος πρέπει να θεωρηθεί είτε τυχαίο αποτέλεσμα των ανασκαφών είτε αποτέλεσμα της μη συστηματικής μελέτης και χρονολόγησης των ανασκαφέντων λουτρών. Η κατασκευή των μεγάλων λουτρικών συγκροτημάτων κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. πρέπει να συσχετιστεί με την ανέγερση υδραγωγείων και λοιπών τεχνικών έργων για τη μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων νερού, αλλά και με την αύξηση των λουτρικών αναγκών των πόλεων, οι οποίες πρέπει να σχετίζονταν με την οργάνωση νέων αθλητικών εκδηλώσεων.

---

⁷²¹ Για τον εκρωμαϊσμό των πόλεων βλ. Fentress 2000.

Τέλος, ένας σημαντικός αριθμός λουτρών των τεσσάρων πόλεων λειτούργησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, δηλώνοντας με αυτόν τρόπο τη θέση του λουτρού στο πλαίσιο του αστικού βίου αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις τον δημόσιο χαρακτήρα τους. Αν και πολλά λουτρά δεν ήταν σύγχρονα για σημαντικά χρονικά διαστήματα συλλειτουργούσαν, αποδεικνύοντας την αύξηση των λουτρικών αναγκών μιας πόλης αλλά και της δημοτικότητας του θεσμού. Στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. παρατηρείται η εγκατάλειψη λουτρικών συγκροτημάτων δημόσιας χρήσης που ήταν σε λειτουργία πάνω από δύο αιώνες (Κ-1, Κ-2, Σ-5, Σ-9 και Α-2). Η παύση λειτουργίας ορισμένων αστικών λουτρών πολλές φορές αποδίδεται στις φυσικές καταστροφές και τις επιδρομές που έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο, οι οποίες όμως θα πρέπει να αποτέλεσαν απλά την αφορμή για την εγκατάλειψη των λουτρών⁷²². Τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην οικονομική κρίση της περιόδου όσο και στη δημογραφική. Έτσι, οι «μειωμένες» λουτρικές ανάγκες μιας περιοχής εξυπηρετούνταν από τα υπόλοιπα λουτρικά συγκροτήματα που δεν εγκαταλείφθηκαν αλλά επισκευάστηκαν και λειτούργησαν μέχρι και τον 5^ο αι. μ.Χ. και 6^ο αι. μ.Χ. (Κ-3, Κ-7, Σ-1, Σ-4, Π-13 και Α-1). Επίσης, η οικονομική κρίση υπήρξε και η βασική αιτία για τη συρρίκνωση των δεξαμενών θερμού ύδατος στα λουτρικά συγκροτήματα (Λουτρό Α-1)⁷²³, καθώς η μείωση του μεγέθους τους δεν τις μετέτρεψε σε ατομικούς λουτήρες όπως στην περίπτωση των ελληνιστικών λουτρών αλλά σε δεξαμενές που χρειάζονταν μικρότερη ποσότητα νερού και κυρίως λιγότερη καύσιμη ύλη για να θερμανθούν (εικ. 230-231).

Ο σχεδιασμός των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Το λουτρό αν και αποτελεί τον πιο αντιπροσωπευτικό αρχιτεκτονικό τύπο της ρωμαϊκής περιόδου χαρακτηρίζεται για την ανομοιογένειά του ως προς τον τρόπο ανοικοδόμησής του. Καταρχήν, το ρωμαϊκό λουτρό θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα λειτουργικό και τεχνικό έργο που για τον σχεδιασμό του ο εκάστοτε αρχιτέκτονας ή τεχνίτης θα έπρεπε να λάβει υπόψη του πρακτικά ζητήματα, όπως η έκταση της προσφερόμενης γης, τα χαρακτηριστικά του εδάφους, το διαθέσιμο χρηματικό ποσό, αλλά και τεχνικά θέματα, όπως το σύστημα θέρμανσης και ο τρόπος υδροδότησης του οικοδομήματος. Έτσι, δεν θα πρέπει να ακολουθείται με ευλάβεια η

⁷²² Η παύση λειτουργίας ενός αστικού λουτρού θα πρέπει να εξετάζεται συγχρόνως με την τυχόν ανέγερση ενός νέου στα όρια της πόλης.

⁷²³ Για τη συρρίκνωση των δεξαμενών θερμού ύδατος. Βλ. Στην παρούσα εργασία: 110, σημ. 561. Για τις δεξαμενές θερμού νερού του Λουτρού Α-1. Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 131, σημ. 654.

αρχιτεκτονική τυπολογία του Krencker⁷²⁴, η οποία αποτελεί μια σύγχρονη προσέγγιση για την κατηγοριοποίηση των οικοδομημάτων που σε πολλές περιπτώσεις όμως είναι βοηθητική.

Το βασικό στοιχείο που πρέπει να αναζητηθεί σε ένα λουτρό είναι ο τρόπος ανάπτυξής του, ώστε να είναι δυνατή και επιτυχημένη η θέρμανση του. Η αποσπασματική ανασκαφή των αστικών λουτρών στην Πελοπόννησο δεν μας επιτρέπει να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας του λουόμενου μέσα στο λουτρό και κατ' επέκταση της πορείας του συστήματος θέρμανσης, δύο πορείες αντιστρόφως ανάλογες. Εξαίρεση αποτελούν τα δύο (2) μεγάλα λουτρά του Άργους, Α-1 και Α-2, τα Λουτρά Κ-2 και Κ-7 της Κορίνθου αλλά και το Λουτρό Π-22 από την Πάτρα που έχουν ανασκαφεί σχεδόν στο σύνολό τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανομοιογένειας του ρωμαϊκού λουτρού αποτελεί το Λουτρό Α-1 που ως ένα κλειστό σύνολο, καθώς αναπτύχθηκε μέσα στα όρια ενός προγενέστερου οικοδομήματος, είναι εφικτή η ταύτιση των χώρων του. Έτσι, γνωρίζουμε ότι η πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος ήταν από τα Δυτικά προς τα Ανατολικά με τους θερμούς χώρους να έχουν τοποθετηθεί στην ανατολική πλευρά του συγκροτήματος, σε αντίθεση με τον Βιτρούβιο (5.10.1), ο οποίος αναφέρει ότι οι θερμοί χώροι πρέπει να βρίσκονται στη δυτική πλευρά του λουτρού για την καλύτερη αξιοποίηση της ηλιακής ενέργειας. Η επιλογή του αρχιτέκτονα του Λουτρού Α-1 να τοποθετήσει τους θερμούς χώρους στα ανατολικά πρέπει να οφείλεται στην υψομετρική διαφορά (**εικ. 201**) που υπήρχε ανάμεσα στη δυτική στοά και το αίθριο και η οποία αξιοποιήθηκε με τον κατάλληλο τρόπο για την υδροδότηση του λουτρού που πραγματοποιούνταν από το Νυμφαίο στους πρόποδες του λόφου Λάρισας (**εικ. 46**). Επίσης, η φυσική κλίση του εδάφους βοηθούσε στην ομαλή κυκλοφορία του θερμού αέρα με αποτέλεσμα την καλύτερη θέρμανση του λουτρού (Βιτρούβιος, 5.10.2). Επομένως, οι εδαφικές ιδιαιτερότητες του χώρου υπήρξαν ο βασικός γνώμονας για την ανάπτυξη των λουτρικών χώρων του Λουτρού Α-1.

Επίσης, στην περιοχή της Πελοποννήσου υπάρχουν δύο λουτρικά συγκροτήματα που ανήκουν στον λεγόμενο τύπο του λουτρού-γυμνασίου, ο οποίος δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Ο συγκεκριμένος τύπος

---

⁷²⁴ Η προτεινόμενη ταξινόμηση του Krencker βασίστηκε στη λειτουργική κατασκευή των λουτρών με βάση την πορεία που ακολουθούσε ο λουόμενος. Έτσι, για τα μικρού μεγέθους λουτρά υπάρχουν ο ευθύγραμμος και ο κυκλικός τύπος ενώ για τα μεγάλα λουτρικά συγκροτήματα, ο μικρός και ο μεγάλος αυτοκρατορικός τύπος, βάσει των οποίων οι χώροι αναπτύσσονται εκατέρωθεν ενός κεντρικού άξονα. Krencker 1929, σελ. 176-181.

που αποτελεί το σύμπλεγμα ενός λουτρικού συγκροτήματος και ενός γυμνασίου, είχε μεγάλη απήχηση αρχικά στη Μικρά Ασία και στη συνέχεια στη Βόρεια Αφρική. Η ίδρυση μεγάλων ρωμαϊκών λουτρών σε άμεση επαφή με ελληνιστικά γυμνάσια στη Μικρά Ασία θα πρέπει να ερμηνευτεί όχι ως πρακτική απόφαση αλλά ως πολιτική. Το ελληνιστικό γυμνάσιο ως έργο ευεργεσίας των ελληνιστικών βασιλέων αλλά και ως τόπος ευεργεσίας της οικονομικής ελίτ έπρεπε να αποκτήσει ένα «αντίπαλο δέος» στο πλαίσιο της πολιτικής προπαγάνδας των ρωμαίων αυτοκρατόρων, και αυτό ήταν το ρωμαϊκό λουτρό. Έτσι, ο συγκεκριμένος «τύπος» άνθησε στην ελληνική ανατολή και μεταφέρθηκε αυτούσιος στη Β. Αφρική. Αντίθετα ο κυρίως ελλαδικός χώρος που δεν γνώρισε την οικονομική ευρωστία των ελληνιστικών βασιλείων δεν διέθετε τέτοιου είδους γυμνάσια, με αποτέλεσμα την μη ανάπτυξη του συμπλέγματος λουτρού-γυμνασίου. Στην Πελοπόννησο όμως υπάρχουν δύο λουτρά που διαθέτουν παλαίστρα, το Λουτρό Σ-4 στη Σπάρτη (εικ. 232) και το Λουτρό Α-2 στο Άργος (εικ. 233). Το σπαρτιατικό λουτρό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς διέθετε κυκλική παλαίστρα με μοναδικό παράλληλο το λουτρό-γυμνάσιο στη Gigthis της Τυνησίας⁷²⁵. Το Λουτρό Α-2 από την άλλη πλευρά κατέλαβε το δυτικό τμήμα ενός από τα τρία (3) ελληνιστικά γυμνάσια του Άργους ενώ το ανατολικό τμήμα του γυμνασίου μετατράπηκε σε παλαίστρα. Η ανέγερση των συγκεκριμένων λουτρών θα πρέπει να σχετίζεται με την αύξηση των λουτρικών αναγκών λόγω των νέων αγωνιστικών εκδηλώσεων που καθιερώθηκαν από τον 2ο αι. μ.Χ. στην επαρχία της Αχαΐας.

Η απουσία όμως του «τύπου» συμπλέγματος λουτρού-γυμνασίου στον κυρίως ελλαδικό χώρο δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν λουτρά σε κοντινή απόσταση με τα Γυμνάσια για την εξυπηρέτηση των αθλητικών και μη εκδηλώσεων. Έτσι, το πρώιμο Λουτρό Κ-1 της Κορίνθου (εικ. 234) και το πρώιμο Λουτρό Π-2 της Πάτρας (εικ. 235) που γειτνιάζαν με τα Γυμνάσια της πόλης, χωρίς όμως να είναι όμορα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούσαν ένα είδος «συντάγματος λουτρού-γυμνασίου», το οποίο εντοπίζεται και σε άλλες πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου, λ.χ. στη Νικόπολη⁷²⁶, αλλά και στα ιερά.

⁷²⁵ Krencker 1929, σελ. 188, εικ. 243. Yegül 1992, σελ. 251, εικ. 251. Taylor 2009, σελ. 105-114.

⁷²⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, επίσης, αποτελούν οι Βόρειες Θέρμες της Νικόπολης που εξυπηρετούσαν κυρίως τις ανάγκες του Γυμνασίου της πόλης χωρίς όμως τα δύο κτήρια να ανήκουν σε ένα κοινό οικοδομικό σύνολο. Στο *έν ἄλσει προάστειον* (Στράβων 7.7.6) της Νικόπολης είχαν ανδρυνθεί τα οικοδομήματα εκείνα που σχετίζονταν με την τέλεση των Ακτίων, Γυμνάσιο, Στάδιο, Θέατρο και Βόρειες Θέρμες Κοντογιάννη 2007, σελ. 361-370, Φάκλαρη 2007, σελ. 563-569. Επίσης, στα ιερά η πλειονότητα των λουτρών δεν είναι όμορα με τα γυμνάσια.

Ο τρόπος δόμησης των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Ο τρόπος δόμησης της πλειονότητας των πελοποννησιακών λουτρών που εξετάσαμε πραγματοποιήθηκε με τη χρήση πλίνθων και χυτής τοιχοποιίας ως συνδετικού υλικού (*opus testaceum*). Επίσης, η χρήση του *opus reticulatum* συναντάται μόνο πέντε (5) φορές, από τις οποίες οι τέσσερις (4) αφορούν λουτρά της Πάτρας (Π-4, Π-5, Π-19 και Π-21)⁷²⁷ και η πέμπτη το κορινθιακό Λουτρό Κ-1. Σε δύο ακόμα λουτρά της Πάτρας (Π-3 και Π-12) έχει χρησιμοποιηθεί το σύστημα *opus quasi reticulatum* ενώ το σύστημα *opus mixtum* το συναντάμε μόνο στο Λουτρό Π-16, το οποίο όμως συνυπάρχει με το σύστημα *opus testaceum*. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις αναφέρεται και η ταυτόχρονη χρήση οπτοπλίνθων και λίθων, όπως στην περίπτωση των Λουτρών Κ-2 (πωρόλιθος) και Κ-4 (ασβεστόλιθος) από την Κόρινθο, των Λουτρών Σ-1 και Σ-9 από τη Σπάρτη και του Λουτρού Π-8 από την Πάτρα.

Το σύστημα θέρμανσης των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Το σύνολο των λουτρών της έρευνας διέθεταν υπόκαυστο για τη θέρμανση των δαπέδων με μόνη εξαίρεση το Λουτρό Κ-1, ενώ η απουσία υποκαύστου σε οικοδομήματα που έχουν ταυτιστεί με λουτρό είναι αποτέλεσμα της μη επέκτασης της ανασκαφής στο σύνολο του κτηρίου. Οι τεχνικές θέρμανσης που εφαρμόστηκαν στα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου για τη θέρμανση των τοίχων ήταν οι *tegulae mammatae*, τα *tubuli* (σωληνώσεις) και τα πήλινα πηνία με τα μεταλλικά καρφιά. Η πιο διαδεδομένη τεχνική ήταν εκείνη των *tegulae mammatae*, η οποία απαντάται σε επτά (7) λουτρά (Κ-7, Σ-1, Σ-7, Σ-10, Α-1, Α-10 και Α-13), ενώ η χρήση *σωληνώσεων* εντοπίζεται στο Λουτρό Κ-7 και το Λουτρό Σ-8 και η χρήση *πήλινων πηνίων* μόνο στο Λουτρό Κ-7. Το Λουτρό Κ-7 της Κορίνθου, όπως παρατηρούμε, διαθέτει και τις τρεις μεθόδους θέρμανσης των τοίχων, οι οποίες ίσως αποτελούν ένδειξη διαφόρων επισκευών, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι το Λουτρό Κ-7 πρέπει να διέθετε και θέρμανση στους θόλους.

Η θέρμανση του νερού πρέπει να πραγματοποιούνταν με τη μέθοδο του *θερμοδοχείου* ενώ υπάρχουν και μεμονωμένες περιπτώσεις με τη χρήση των άλλων μεθόδων θέρμανσης του νερού. Έτσι, στο Λουτρό Α-1 γίνεται χρήση της μεθόδου *testudo alvei* για τις δεξαμενές θερμού ύδατος του χώρου C1 και C3, ενώ το Λουτρό Σ-1 στη Σπάρτη διέθετε δεξαμενή θερμού ύδατος με υπόκαυστο και δικός της

---

⁷²⁷ Ο τρόπος δόμησης σύμφωνα με το *opus reticulatum* συναντάται στην Πάτρα και σε ρωμαϊκούς ταφικούς θαλάμους της πόλης Dekoulakou 2009, σελ. 163-210.

praefurnium. Τέλος, η δεξαμενή θερμού ύδατος του Λουτρού A-10 διέθετε υπόκαυστο για τη θέρμανση του πυθμένα της αλλά και *tegulae mammatae* για τη θέρμανση των τοίχων της.

Η υδροδότηση των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Η μελέτη του τρόπου υδροδότησης των πελοποννησιακών λουτρών είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα και θα πρέπει να εξετάζεται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε πόλης. Αρχικά, η ύδρευση των πόλεων και κατ' επέκταση η υδροδότηση υδραυλικών έργων όπως τα λουτρά σχετιζόταν άμεσα με τους υδάτινους πόρους της κάθε περιοχής. Έτσι, τα πρώιμα λουτρά της Κορίνθου τροφοδοτούνταν από τις κρήνες της πόλης, λόγω του πλούσιου υδροφόρου ορίζοντά της, ενώ δεν ήταν τυχαία η ανέγερση του Λουτρού K-1, του Λουτρού K-2 και του Λουτρού K-4 σε μικρή απόσταση από τις κρήνες Λέρνα, Πειρήνη και Hadji Mustafa αντίστοιχα. Η υδροδότηση των πρώιμων λουτρών της Σπάρτης πραγματοποιούνταν από πηγάδια (Λουτρό Σ-2), ίσως από τον ποταμό Ευρώτα ή ακόμα και από κάποιο κλειστό σύστημα ύδρευσης που είχε η πόλη ήδη από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Η ύδρευση της ρωμαϊκής Πάτρας και κατ' επέκταση και των λουτρών (Λουτρά Π-4 και Π-9) της εξυπηρετούνταν από πηγάδια που ήταν κατασκευασμένα από πήλινους δακτυλίους τοποθετημένους κατακόρυφα στο έδαφος. Τέλος, η υδροδότηση των λουτρών του Άργους πρέπει να πραγματοποιούνταν από τα πηγάδια της, καθώς η πόλη διέθετε πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα⁷²⁸ ενώ σημαντικό ρόλο πρέπει να είχε και το πρώτο υδραγωγείο της πόλης που χρονολογείται στην εποχή των Φλαβίων και συγκεκριμένα επί Διομιτιανού.

Τα υδραγωγεία του 2ου αι. μ.Χ. πρέπει να αποτέλεσαν τη βασική προϋπόθεση για την ίδρυση μεγάλων λουτρικών συγκροτημάτων, αν και η κατασκευή τους είχε ως κύριο στόχο την υδροδότηση της πόλης και στη συνέχεια την παροχή νερού σε τεχνικά έργα. Η παρουσία όμως των υδραγωγείων δεν πρέπει να υπήρξε η αιτία για την εγκατάλειψη των προγενέστερων «πηγών» νερού. Σημαντικό ρόλο στην υδροδότηση των λουτρών είχαν επίσης και τα Νυμφαία που αποτελούσαν στην ουσία εξωραϊσμένες δεξαμενές για την αποθήκευση του νερού και στη συνέχεια για τη διανομή του στα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη χρησιμότητα των Νυμφαίων στον τρόπο διαχείρισης του νερού είναι η Πάτρα, η οποία λόγω του επικλινούς του εδάφους της διέθετε τέσσερα (4)

⁷²⁸ Piérant 2010, σελ. 20, σημ. 11-13. Στράβων, 8.6.7-8.

Νυμφαίου σε διαφορετικά σημεία, ώστε η υδροδότηση της πόλης να γίνεται με πιο ομαλό τρόπο.

Τα είδη των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Ο βασικός διαχωρισμός των λουτρών στηρίζεται στα ζητήματα ιδιοκτησίας και χρήσης τους. Έτσι, υπάρχουν τα δημόσια και ιδιωτικά λουτρά που προορίζονταν για δημόσια χρήση και τα οικιακά που είχαν καθαρά ιδιωτική χρήση. Η ταύτιση των οικιακών λουτρών είναι σχετικά εύκολη, καθώς αποτελούν τμήμα μιας οικίας ή μιας έπαυλης. Στα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου έχουν εντοπιστεί πέντε (5) οικιακά λουτρά (Π-6, Π-9, Π-10, Σ-7 και Σ-10), από τα οποία τα δύο βρίσκονται στη Σπάρτη και ίσως να είχαν μια ευρύτερη χρήση κατά περιόδους. Ο προσδιορισμός όμως του δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα ενός λουτρού είναι πιο δύσκολος. Το πρώτο κριτήριο για την ταύτιση ενός δημόσιου λουτρού είναι ο τόπος ανέγερσής του αλλά και ο δημόσιος ή μη χαρακτήρας του οικοδομήματος που διαδέχεται ένα λουτρό. Έτσι, τα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου που είχαν χωρίς αμφιβολία δημόσιο χαρακτήρα ήταν δεκατρία (13). Συγκεκριμένα, έξι (6) λουτρά βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση με θέατρο, αμφιθέατρο ή στάδιο, τα Λουτρά Κ-8 και Κ-9 της Κορίνθου, το Λουτρό Σ-9 της Σπάρτης, τα Λουτρά Π-23 και Π-24 και το Λουτρό Α-1 του Άργους. Τέσσερα (4) ακόμα λουτρά σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με γυμνάσιο της πόλης: Το Λουτρό Σ-4 της Σπάρτης και το Λουτρό Α-2 του Άργους αποτελούσαν τμήμα του συμπλέγματος λουτρού-παλαίστρας ενώ το Λουτρό Π-2 της Πάτρας και το κορινθιακό Λουτρό Κ-1 βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση με γυμνάσια και ανήκουν στον τύπο «συντάγματος» λουτρού-γυμνασίου. Ο δημόσιος χαρακτήρας του Λουτρού Κ-1 επιβεβαιώνεται και από τη μετατροπή του σε τόπο λατρείας με την παύση της λουτρικής του λειτουργίας. Επίσης, το μέγεθος, η πολυτέλεια αλλά και η διάρκεια λειτουργίας του Λουτρού Κ-7 μαρτυρούν τον δημόσιο χαρακτήρα του ενώ η «εμπλοκή» ενός αξιωματούχου σε επισκευές του Λουτρού Κ-10 αποδεικνύει τον δημόσιο χαρακτήρα του. Τέλος, το Λουτρό Σ-5 πρέπει να θεωρηθεί δημόσιο κυρίως για τη μετατροπή του σε νεκροταφείο μετά την παύση της λειτουργίας του αλλά και η ύπαρξη στρωτήρα με τη σφραγίδα [...]ΔΑΜ[ΟΣΙΟΣ...]. Τέλος, ίσως δημόσιο χαρακτήρα να είχε και το Λουτρό Π-16 λόγω του μεγέθους του αλλά και ορισμένων ευρημάτων (γλυπτός διάκοσμος), το οποίο όμως δεν συμπεριλαμβάνεται στα δεκατρία (13) δημόσια λουτρά της εργασίας. Ο αριθμός όμως των δημόσιων λουτρών πρέπει να ήταν μεγαλύτερος αλλά η αποσπασματική ανασκαφή των χώρων και η

απουσία μελέτης των ευρημάτων δεν μας επιτρέπουν να εικάσουμε οτιδήποτε άλλο. Τέλος, τα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου που πρέπει να είχαν ιδιωτικό χαρακτήρα ήταν το Λουτρό Κ-2 από την Κόρινθο που αποδίδεται στον Γάιο Ιούλιο Ευρυκλή αλλά και το βαλανείο στο Άργος που χρηματοδότησε η Κλαύδια Ολυμπία στη μνήμη του πατέρα της, το οποίο όμως δεν συγκαταλέγεται στον κατάλογο των εξήντα (60) λουτρών, καθώς δεν έχει εντοπιστεί ή ταυτιστεί ακόμα.

Η διακόσμηση των αστικών λουτρών της Πελοποννήσου

Η διακόσμηση των λουτρών που εξετάστηκαν σχετίζεται με το είδος του εκάστοτε λουτρού αλλά και της ταυτότητας του ιδιοκτήτη. Έτσι, λουτρικά συγκροτήματα με δημόσιο χαρακτήρα αλλά και μεγάλης κλίμακας έφεραν περισσότερα διακοσμητικά στοιχεία, όπως διαφορετικά είδη μαρμάρων, γλυπτό διάκοσμο, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες κ.ά.

Καταρχήν, το σύνολο των λουτρών διέθετε ορθομαρμάρωση που πρέπει να είχε κυρίως λειτουργικό χαρακτήρα, ενώ ο διακοσμητικός χαρακτήρας της ορθομαρμάρωσης πρέπει να εντοπιστεί στη χρήση μαρμάρινων πλακών διαφορετικών χρωμάτων (*lapis lacedaemonius*, *giallo antico*, *rosso antico* και *fiore di pesco* κ.ά), όπως στην περίπτωση του δημόσιου Λουτρού Κ-7. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε τέσσερα λουτρά της Πελοποννήσου (Κ-2, Κ-7, Π-1 και Α-1) για διακοσμητικούς λόγους έχει χρησιμοποιηθεί πράσινος πορφυρίτης⁷²⁹ (*lapis lacedaemonius*) που προερχόταν από το λατομείο των Κροκεών και ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής για κτήρια που σχετίζονταν με το νερό.

Γλυπτός διάκοσμος στα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου απαντάται μόνο σε δημόσια λουτρά. Έτσι, σημαντικό αριθμό γλυπτών έχουν δώσει το Λουτρό Κ-1, το Λουτρό Κ-7 (Κόρινθος) και το Λουτρό Α-1 (Άργος) ενώ στα δημόσια Λουτρά Σ-1 και Σ-5 της Σπάρτης έχουν εντοπιστεί μεμονωμένα γλυπτά. Τέλος, θραύσματα γλυπτών έχουν εντοπιστεί και στο Λουτρό Π-16 της Πάτρας που λόγω λόγω του μεγέθους του θα μπορούσε ίσως να είχε δημόσιο χαρακτήρα. Ένα ακόμα διακοσμητικό στοιχείο των λουτρών είναι τα ψηφιδωτά δάπεδα που απαντώνται στην πλειονότητα των λουτρών αλλά και τα μαρμαροθετήματα ενώ σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις έχουν σωθεί και σπαράγματα τοιχογραφιών (Σ-13, Π-12 και Π-23).

⁷²⁹ Βλ. Στην παρούσα εργασία: σελ. 60, σημ. 344.

Ο θεσμός της ευεργεσίας στα αστικά λουτρά της Πελοποννήσου

Οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες για την τέλεση διαφόρων ευεργεσιών που σχετίζονται με τον θεσμό αλλά και το οικοδόμημα του λουτρού. Στα τέσσερα (4) αστικά κέντρα της Πελοποννήσου είναι γνωστές «λουτρικές» ευεργεσίες που σχετίζονταν τόσο με το ίδιο το λουτρό όσο και με τους χρήστες του. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τέσσερα (4) λουτρά που κτίστηκαν στο πλαίσιο του θεσμού της ευεργεσίας, δύο από τον αυτοκράτορα, Αδριανό και δύο από ιδιώτες. Συγκεκριμένα, στην Κόρινθο, όπως μας αναφέρει ο Πausanias (2.3.5) ανεγέρθηκαν δύο λουτρά, ένα από τον Αδριανό που δεν έχει ακόμα ταυτιστεί ή εντοπιστεί και ένα από τον Γάιο Ιούλιο Ευρυκλή και έχει ταυτιστεί με ασφαλή βεβαιότητα με το Λουτρό K-2. Επίσης, στο Άργος, όπως μας πληροφορούν θραύσματα μίας επιγραφής⁷³⁰ το Λουτρό A-1 πρέπει να αποτέλεσε ευεργεσία ενός από τους διαδόχους του Τραϊανού ίσως του Αδριανού ενώ ένα άλλο λουτρό που δεν έχει ταυτιστεί ή εντοπιστεί ακόμα ανεγέρθηκε από την Κλαύδια Ολυμπία (IG IV 593) στη μνήμη του πατέρα της που είχε διατελέσει ελληνοδίκης. Επίσης, εάν η επισκευή του Λουτρού K-10 πραγματοποιήθηκε από τον Granus Bassus με δικά του έξοδα θα μπορούσε να αποτελεί και αυτή ένα είδος ευεργεσίας.

Στη δεύτερη περίπτωση, οι ευεργεσίες που μας είναι γνωστές μέσα από τρεις (3) επιγραφές (IG IV 597. 602. 606) από το Άργος, είχαν ως άμεσο αποδέκτη τους χρήστες των γυμνασίων και των βαλανείων της πόλης με την παροχή ελαίου. Οι παραπάνω επιγραφές μας δίνουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον θεσμό της ευεργεσίας που στη συγκεκριμένη περίπτωση λαμβάνει χώρα και στο λουτρό. Καταρχήν, οι εν λόγω ευεργεσίες λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών που άπτονται και της αυτοκρατορικής λατρείας και απευθύνεται τόσο στους ελεύθερους κατοίκους όσο και τους δούλους. Η μελέτη του θεσμού της ευεργεσίας μπορεί να μας δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για αρκετές πτυχές της πολιτικής, οικονομικής αλλά και κοινωνικής ζωής μιας πόλης ή μιας περιοχής.

---

⁷³⁰ BCH 98 (1974), σελ. 777-779.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- **ΑΔ** Αρχαιολογικό Δελτίο
- **ΑΕ** Αρχαιολογική Εφημερίδα
- **ΑΑΑ** Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
- **ABSA** Annual of the British School at Athens
- **ABCSA** American School of Classical Studies at Athens
- **AJA** American Journal of Archeology
- **AR** Archaeological Reports
- **BICS** Bulletin Institute of Classical Studies
- **BCH** Bulletin de Correspondance Hellénique
- **DHA** Dialogue d' Histoire Ancienne
- **DNP** von Hubert Cancik und Helmuth Schneidr (Hrsg), Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart-Weimar 2000.
- **JRA** Journal of Roman Archaeology
- **LTL** Forcellini, A.,- Furlanetto, I., - Corradini, F.,- Perin, I., Lexicon Totius Latinitatis, Tom. IV, MCMLXV.
- **OLD** Glare, G.W. (ed.), The Oxford Latin Dictionary, Oxford University Press, 1982.
- **ΠΑΕ** Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
- **RE** Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft der Pauly-Wissova.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Αβραμέα, Α., 2012.** *Η Πελοπόννησος από τον 4^ο ως τον 8^ο αιώνα, αλλαγές και συνέχεια*, μτφ. Κρεμμύδα, Μ., ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- **Αγαλλοπούλου, Π., 1990.** Colonia Augusta Achaica Patrensis «Ψευδοαυτόνομα» νομίσματα της Πάτρας από της ανασκαφές, *Μελετήματα 13*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 211-219
- **Αγαλλοπούλου, Π., 2012.** *Θέματα νομισματοκοπίας και νομισματικής κυκλοφορίας των Πατρών (14 π.Χ. -268 μ.Χ.)*, ΤΑΠΑ, Τρίπολη.
- **Alföldy, G., 2002.** *Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- **Αριστοδήμου, Γ., 2008.** *Ο γλυπτός διάκοσμος νυμφαίων και κρηνών στο ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (διδ. διατριβή)*, Θεσσαλονίκη, σελ. 126, 241.
- **Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π., 1973.** Κατάλογος ρωμαϊκών ψηφιδωτών δαπέδων με ανθρώπινες μορφές στον ελληνικό χώρο, *Ελληνικά 26*, σελ. 216-254.
- **Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π., 1997.** *Σύνταγμα Παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τ. II, Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη.
- **Balsdon, J.P.V. 1984.** *Ρωμαίες γυναίκες, η ιστορία και τα έθιμά τους*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- **Βασενχόφεν, Μ.Ε., 2009.** *Το Λουτρό: Η ιδιωτική αρχιτεκτονική στην ελληνιστική Ελλάδα και η κληρονομιά της στον ρωμαϊκό κόσμο*, PhD, NTUA (Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο).
- **Βελισσαρίου, Π. 1991.** Αρχαιολογική ένδειξη της παρουσίας Βησιγόθων στην Φολόη και στον Ερύμανθο (397 μ.Χ.), Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία:

ανακοινώσεις κατά το πρώτο διεθνές συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, Αθήνα, σελ. 269-273.

- **Γιαννακάκη, Χ., 2008.** *Τα Μνημεία του Ευρώτα*, Υπουργείου Πολιτισμού - Ε' Ε.Π.Κ.Α., Σπάρτη 2008.
- **Ευαγγελίδης Β., 2007.** *Η αγορά των Πόλεων της Ελλάδας από τη Ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3^ο αι. μ.Χ.*, (διδακτ. διατριβή), τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- **Garnsey, P., - Saller, R., 2012.** *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- **Gehrke H.J., 2009.** *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- **Hammond, N.G.L. – Walbank, F.W., 1995.** *Ιστορίας της Μακεδονίας*, τ. Γ', εκδόσεις ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑ Α.Ε., Θεσσαλονίκη.
- **Κοντογιάννη, Θ., 2007.** Το Θέατρο της Νικόπολης, στο Νικόπολις Β', Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την αρχαία Νικόπολη, 11-15/9/2002), Πρέβεζα: Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, σελ. 361-370.
- **Κουγέας, Σ.Β., 1928.** Έπιγραφαι εκ Γυθείου συμβολαί εις την ιστορίαν τῆς λακωνικῆς κατά τοῦς χρόνους τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, *Ελληνικά 1*, σελ. 7-38
- **Κουρίνου, Ε., 1995.** Η ύδρευση της αρχαίας Σπάρτης: επιγραφικές μαρτυρίες, στα Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τ.2, σελ. 357-360.
- **Κουρίνου, Ε., 2000.** *Σπάρτη: συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της* (διδ. διατριβή), ΗΟΡΟΣ, Αθήνα.
- **Lloyd, G.E.R., 2013.** Η ελληνική επιστήμη μετά τον Αριστοτέλη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- **Λώλος, Γ., 2010.** Ύδωρ βασιλεύς Αδριανός εσήγαγεν εκ Στυμφήλου: το αδριάνειο υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του νερού στα ρωμαϊκά χρόνια, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα.

- **Μίτσος, Μ., 1952.** *Αργολική Προσωπογραφία*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Εν Αθήναις.
- **Μπούρας, Χ., 1982.** Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία, *ΑΕ 121*, σελ. 99-112
- **Οικονομίδου, Μ., 1975.** *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 79.
- **Παναγιωτοπούλου, Α., 1998.** Ρωμαϊκά και υστερορρωμαϊκά λουτρά στο Άργος, στο Pariente, Α. – Touchais, G. (επιμ.), 1998, σελ. 373-384.
- **Παπαγεωργιάδου, Χ., 1991.** Η νομισματοκοπία της Colonia Patrensis: παρατηρήσεις στην εικονογραφία, *Μελετήματα 13*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 205-209.
- **Παπαποστόλου, Ι., 1986.** Aedes augustalium στην Πάτρα, *Δωδώνη 15*, σελ.261-272
- **Παπαποστόλου, Ι., 1991.** Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία, *Μελετήματα 13*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ.305-320.
- **Παπαχατζής, Ν., 1994.** *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά - Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- **Παπαχατζής, Ν., 1994.** *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά - Αρκαδικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- **Πετρόπουλος, Μ., 2007.** Νικόπολις-Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την αρχαία Νικόπολη, 11-15/9/2002), Πρέβεζα: Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, σελ. 175-211.
- **Πετρόπουλος, Μ., 1999.** *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών και το λυχνομαντείο*, Υπουργείο Πολιτισμού: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου Αρ. 70, Αθήνα.
- **Πετρόπουλος, Μ., 2009.** Ρωμαϊκές παρεμβάσεις στο πολεοδομικό σχέδιο της Πάτρας, *Triropodes 8*, σελ. 39-77.

- **Ριζάκης, Α., 1986.** Η κοινότητα των «συμπραγματευομένων ρωμαίων» της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διείσδυση στη Μακεδονία, στις Ανακοινώσεις κατά το 4^ο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμβρίου 1983) *Αρχαία Μακεδονία IV*, σελ. 511-524.
- **Ριζάκης, Α., 1987-1988.** Η ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαϊκή Συμπολιτεία, στα Πρακτικά του Γ' Διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Αθήναι, σελ. 17-35.
- **Ριζάκης, Α., 1990.** Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, *Μελετήματα 10*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 321-337.
- **Ριζάκης, Α. 1992.** Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο των πόλεων της Πελοποννήσου, στα Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, τ. 1, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα, σελ. 433-448.
- **Ριζάκης, Α., 1994.** Η Πελοπόννησος κατά την αυτοκρατορική εποχή. Πόλεις, ύπαιθρος χώρα και κοινωνική κινητικότητα, στο *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou, 14 - 16 mai 1992*, Doukellis, P. – Mendoni, L. (eds), Paris, σελ. 397-404.
- **Ριζάκης, Α., 2001.** Ηγετική τάξη και κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική εποχή, στο *Forschungen in der Peloponnes: Akten des Symposions anlässlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen"* (Athen 5.3.-7.3.1998). Österreichisches Archäologisches Institut, Athen, σελ. 181-197.
- **Ριζάκης, Α., 2008.** Η διοικητική οργάνωση της αποικίας των Φιλίππων. Η περίπτωση των praefecti fabrum, στα Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 24-25 Νοεμβρίου 2001: στη μνήμη της Φανούλας Παπάζογλου, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σελ. 189-197.
- **Shipley, G., 2012.** *Ο ελληνικός κόσμος μετά τον Αλέξανδρο 323-30 π.Χ.*, τ. Α', MIET, Αθήνα.

- **Τρομάρας, Λ., 1998.** *Μαρτιάλης και ιουλιοκλαυδιανοί Καίσαρες*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- **Φάκλαρη, Υ., 2007.** Αναθηματική επιγραφή του Γυμνασίου της Νικόπολης, στο Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για την αρχαία Νικόπολη, 11-15/9/2002), Πρέβεζα: Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, σελ. 563-569.
- **Von Hesberg, H., 2009.** *Ρωμαϊκή Αρχιτεκτονική*, Στεφανίδου-Τιβεριού Θεοδοσία (επιμ.), University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- **Walbank, F.W., 1984.** *Ο ελληνιστικός κόσμος*, Εκδόσεις Βάνια, Θεσσαλονίκη.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Adam, J-P., 1984.** *La construction romaine: matériaux et techniques*, Picard, Paris.
- **Adam-Veleni, P., 2013.** The Hellenistic *Balaneion* at the Roman Forum of Thessaloniki, στο Greek Baths and Bathing Culture: New Discoveries and Approaches, Lucore, S. – Trümper, M. (ed), PEETERS, Leuven-Paris-Walpole, MA, σελ. 201-210.
- **Agallopoulou, P., 1989.** Two unpublished coins from Patras and the name of the roman colony, *Hesperia* 58, σελ. 445-447, πιν. 82
- **Alcock, S.E., 1993.** *Graecia Capta: the landscapes of roman Greece*, Cambridge University Press, New York.
- **Arafat, K.W., 1994.** *Pausanias' Greece: Ancient artists and roman rulers*, Cambridge University Press, New York.
- **Aupert P., - Ginouvès R., 1989.** Une toiture révolutionnaire à Argos, στο The Greek Renaissance in the Roman Empire (ed. Walker, S.,-Cameron, A.), Institute of Classical Studies, Bulletin suppl. 55, σελ. 151-155, πιν. 57-59.

- **Aupert, P., 1991.** Les Thermes comme lieux de culte, στο Les Thermes Romains, Actes de la Table Ronde, Rome 11-12 novembre 1988 Rome, σελ. 185-192.
- **Aupert, P., 1994.** L' eau curative à Argos, στο L' eau, la santé et la maladie dans le monde grec, Actes du colloque organisé à Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25 au 27 novembre 1992, σελ. 193-200.
- **Aubert, J-J., 1994.** Business Managers in ancient Rome: A Social and Economic Study of Institores, 200 B.C. – A.D. 250, E.J. Brill, Leiden-New York-Köln.
- **Balzat, J.S., 2008.** Les Euriclides en Laconie, στο Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien, textes réunis par Catherine Grandjean, Colloque de Tours 6-7 octobre 2005, Diffusion DE BOCCARD, Bordeaux, σελ. 335-350.
- **Biers, J., 1985.** *The Great Bath on the Lechaion Road*, Corinth XVII, ASCSA.
- **Biers, J., 2003.** “LAVARI EST VIVERE: Baths in roman Corinth”, στο Corinth XX, Corinth, the centenary 1896-1996, Williams II, C.K.- Bookidis N. (eds), ASCSA, σελ. 303-319.
- **Birley, A., 1998.** *Hadrian, the restless emperor*, London and New York 1998
- **Blyth., P.H., 1999.** The consumption and cost of fuel in hypocaust baths, στο DeLaine, J. and Johnston, D.E. (ed.) 1999, σελ. 86-98.
- **Bonini, P., 2009.** Le case di Patrasso e la ‘romanizzazione’ in Graecia, *Tripodes 8*, Atene, σελ. 121- 162.
- **Bonini, P., 2006.** *La casa nella Grecia romana: forme e funzioni dello spazio private fra I e VI secolo*, Edizioni Quasar.
- **Boudon, V., 1994.** Le rôle de l' eau dans les prescriptions médicales d' Asclépios chez Galien et Aelius Aristide, στο L' eau, la santé et la maladie dans le monde grec, Actes du colloque organisé à Paris (CNRS et Fondation Singer-Polignac) du 25 au 27 novembre 1992, σελ. 157-168.

- **Bowersock, G.W., 1961.** Eurycles of Sparta, *JRS* 51, σελ. 112-118
- **Brödner, E., 1983.** *Die römischen Thermen und das antike Badewesen: eine kulturhistorische Betrachtung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- **Broneer, O., 1954.** *The South Stoa and its Roman Successors*, Corinth I, part iv, ASCSA, Princeton, new Jersey 1954.
- **Broneer, O., 1971.** *The Temple of Poseidon*, Isthmia I, ASCSA, Princeton.
- **Broneer, O., 1973.** *Topography and architecture*, Isthmia II, ASCSA, Princeton.
- **Camia, F., 2011.** *THEOI SEBASTOI: Il culto degli imperatori romani in Graecia (provincial Achaia) nel secondo secolo d.C.*, Μελετήματα 65, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- **Carter, J.M., 1970.** *The Battle of Actium. The Rise and Triumph of Augustus Caesar*, London.
- **Carter, J.M., 1973.** *The Battle of Actium*, *Classical Review* 23, σελ. 56-58.
- **Cartledge, P. – Spawforth, A., 2002.** *Hellenistic and Roman Sparta*, (sec.ed), London and New York.
- **Crouch, D.P., 1993.** *Water Management in Ancient Greek Cities*, New York-Oxford, Oxford University Press.
- **Charatzopoulou, C., 2006.** *L' héroon de Kalydon revisité*, στο 'ROIS, CITES, NECROPOLES, institutions, rites et monuments en Macedoine' Actes des colloques de Nanterre (décembre 2002) et d' Athènes (janvier 2004), *Μελετήματα* 45, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 63 -87.
- **Dekoulakou, I., 2009.** *Monumenti delle necropoli di Patraso durante il dominio romano*, *Tripodes* 8, Atene, σελ. 163-210.

- **DeLaine, J. 1988**, Recent Research on Roman Baths. *JRA 1*, σελ. 11-32.
- **DeLaine, J., 1992**. New Models, Old Modes: Continuity and Change in the Design of Public Baths, στο *Die Römische Stadt im 2. Jahrhundert N.Chr*, Xantener Berichte Band 2, σελ. 257-275.
- **DeLaine, J. - Johnston, D.E. (ed.) 1999**, *Roman Baths and Bathing. First international Conference Part 2*. JRA Supplementary Series 37.
- **DeLaine, J., 1999**. Benefactions and urban renewal: bath buildings in Italy, στο DeLaine, J. and Johnston, D.E. (ed.) 1999, σελ. 67-74.
- **Ducrey, P. – van Effenterre, H., 1973**. Un règlement d' époque Romaine sur les bains à Arcadès, *Κρητικά Χρονικά 25*, σελ. 281-290.
- **Duncan-Jones, R.P., 1977**. *The Economy of the Roman empire: quantitative studies*, Cambridge University Press, Cambridge.
- **Dygge, E., Poulsen, F., Phomaios, K., 1934**. *Das Heroon von Kalydon*, Kobenhavn.
- **Dworakowska, A., 1969**. Carrières antiques de pierre du Péloponnèse: matériaux pour l' inventaire, *Archaeologia 20*, σελ. 1-38
- **Dworakowska, A., 1975**. *Quarries in ancient Greece*, Wrocaw: Zakad Narodowy im. Ossolinskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk,
- **Eckstein, A.M., 2008**. *Rome enters the Greek East: from anarchy to hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 B.C.*, Malden, Mass.: Blackwell Pub., 2008.
- **Edwards, K.M., 1933**. *Coins 1896-1929, Corinth VI*, ASCSA, Cambridge.
- **Engels, D., 1990**. *Roman Corinth, an alternative model for the classical city*, The University of Chicago, Chicago and London.
- **Eschebach, H., 1979**. *Die stabianer Thermen in Pompeji*, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.

- **Evans H.B., 1994.** *Water Distribution in ancient Rome: The Evidence of Frontinus*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- **Fagan, G., 1993.** Pliny Naturalis Historia 36.121 and the number of balnea in early Augustan Rome, *Classical Philology* 88, σελ. 333-335.
- **Fagan, G., 1999.** *Bathing in public in the Roman world*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- **Fagan, G., 2001.** The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions, *AJA* 100, no.3, σελ. 403-426.
- **Farrington, A., 1995.** *The Roman Baths of Lycia, an architectural study*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph no. 20.
- **Farrington, A., 1999.** The introduction and spread of Roman bathing in Greece, στο DeLaine, J. and Johnston, D.E. (ed.) 1999, σελ. 57-66..
- **Fentress, E. (ed), 2000.** Romanization and the city: creation, transformations and failures, Proceedings of a conference held at the American Academy in Rome to celebrate the 50th anniversary of the excavations at Cosa, 14-16 May 1998, Portsmouth-Rhode Island, *JRA* 38 suppl.
- **Fournet, T., - Redon, B., 2013.** Heating Systems of Greek Baths: New Evidence from Egypt, στο Greek Baths and Bathing Culture: New Discoveries and Approaches, Lucore, S. – Trümper, M. (ed), PEETERS, Leuven-Paris-Walpole, MA, σελ. 241-263.
- **Fournet, T. - Lucore, S. - Redon, B., - Trümper, M., 2013.** Catalog, στο Greek Baths and Bathing Culture: New Discoveries and Approaches, Lucore, S. – Trümper, M. (ed), PEETERS, Leuven-Paris-Walpole, MA, σελ. 269-333.
- **Garnett, S., 1975.** Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44, σελ. 173-206
- **Gauthier, Ph., 1985.** *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe-Ier siècle avant J.-C.)*, BCH suppl. XII, Paris.

- **Gebhard E., 1993.** The Isthmian Games and the sanctuary of Poseidon in the early empire, *JRA* (suppl. 8), σελ 78- 82.
- **Ginouvés, R., 1959.** *L'Établissement thermal de Gortys d'Arcadie*, Études peloponnesiennes 2, Paris.
- **Ginouvés, R., 1955.** Sur un Aspect de l'Évolution des Bains en Grèce vers le IV Siècle de notre Ère. *BCH* 79, σελ.135-152
- **Ginouvés, R., 1962.** *Balaneutikè, recherché sur le bain dans l'antiquité grecque*, Édition E., De Boccard, Paris.
- **Ginouvés, R., 1972.** *Le théâtre à gradins droits et l'odéon d'Argos*, École Française d'Athènes, Études Péloponnésiennes VI, Paris.
- **Ginouvés, R., 1992.** *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, τ.3, École Française d'Athènes- École Française de Rome, Roma.
- **Gruen, E.S., 1984.** The Hellenistic World and the coming of Rome, vol. II, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- **Hill, B.H., 1964.** *The Springs: Peirene, Sacred Spring, Glauke, Corinth I*, part vi, ASCSA, Princeton.
- **Hayward, C.L., 2003.** GEOLOGY OF CORINTH: The study of a basic resource, στο Corinth XX, Corinth, the centenary 1896-1996, Williams II, C.K.- Bookidis N. (eds), ASCSA, σελ. 15-42.
- **Hoffmann, M., 1999.** *Griechische Bäder, Quellen und Forschungen zur antiken Welt*, Tuduv-Verlagsgesellschaft, München.
- **Jackson, R., 1999.** Spas, waters and hydrotherapy in the Roman world, στο DeLaine, J. and Johnston, D.E. (ed.) 1999, σελ. 107-116.
- **Jones, B.W., 1992.** *The emperor Domitian*, London and New York.
- **Kantiréa M., 2007.** *Les Dieux et les Dieux Augustes: Le culte imperial en Grèce sous les Julio-claudiens et les Flaviens, etudes épigraphiques et*

archéologiques, Μελετήματα 50, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.

- **Kent, J.H., 1966.** *The inscriptions 1926-1950*, Corinth VIII, part iii, ASCSA, Princeton 1966.
- **Krencker, D., 1929.** *Die Trierer Kaiserthermen, Ausgrabungsbericht und grundsätzliche Untersuchungen römischer Thermen*, Augsburg B. Filser.
- **Larsen, J. A.O., 1968.** *Greek Federal States: their institutions and history*, Clarendon Press-Oxford.
- **Landon, M.E., 2003.** Beyond Peirene: Toward a broader view of Corinthian water supply, στο Corinth XX, Corinth, the centenary 1896-1996, Williams II, C.K.- Bookidis N. (eds), ASCSA, σελ. 43-62.
- **Liddell, H.G. - Scott, R.** Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης, Εκδοτικός οίκος «Ι. Σιδέρη», Αθήνα
- **Lolos, Y.A., 1997.** The Hadrianic Aqueduct of Corinth, with an Appendix on the Roman Aqueducts in Greece, *Hesperia* 66, σελ. 271-314.
- **Manderscheid, H., 2000.** The water management of Greek and Roman Baths, στο Handbook of Ancient Water Technology, Ö. Wikander (ed.), BRILL, Leiden-Boston-Köln, σελ. 467-535.
- **Mantas, K., 1995.** Women and athletics in the Roman East, *Kikephoros* 8, σελ. 125-144.
- **Marcadé, J., 1957.** Sculptures argiennes, *BCH* 81, σελ. 405-450.
- **Marcadé, J., 1980.** Sculptures argiennes, *BCH suppl.* 6, σελ. 133-174
- **Marchetti, P. - Kolokostas, K., 1995.** Le Nymphée de l' Agora d' Argos: fouille, etude architectural et historique, École Française d' Athènes, Études Péloponnésiennes XI, Paris.
- **Marchetti, P., 2010.** L' Épigraphie Argienne et l' Oligarchie Locale du Haute-Empire, στο Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture

under the Roman Empire: Continuity and Innovation, *Μελετήματα 63*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, σελ. 43-57.

- **Merletto, A., 1998.** Public toilets in the Roman world, στο *Cura aquarum in Sicilia. Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region*, Syracuse May 16 - 22, σελ. 297-305.
- **Müller, C., - Hasenohr, C. (ed), 1998.** Les Italiens dans le monde grec, IIe siècle av. J.-C. – Ier siècle ap. J.-c.: Circulation, Activités, Intégration, Actes du de la Table Ronde, École Normale Supérieure, Paris 14-16 Mai 1998, *BCH suppl. 41*.
- **Nielsen, I., 1993.** *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Bath*, τ.1-2, Århus.
- **Palagia, O., 1989.** Seven pilasters of Herakles from Sparta, στο *The Greek Renaissance in Roman Empire*, A. Cameron and S. Walker (eds), *BICS suppl. 55*, σελ. 122- 129
- **Pariente, A. – Touchais, G. (επιμ.), 1998.** Ἄργος και Αργολίδα: τοπογραφία και πολεοδομία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα-Ἄργος 28/4 – 1/5/1990, École française d' Athènes, Υπουργείο Πολιτισμού, Δ' Ε.Π.Κ.Α., Αρχαιολογικό Μουσείο, Ναύπλιο.
- **Pasquinucci, M. (ed.) 1987.** *Terme romane e vita quotidiana*, Edizioni Panini, Modena.
- **Piérant, M., 2010.** Argos romaine: Le cite des Perséides, στο *Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, *Μελετήματα 63*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, σελ. 19-41.
- **Ring, J. W., 1996.** Baths and Solar Energy in the Roman Empire, *AJA 100*, σελ. 717-724.

- **Rizakis, A., 1988.** Le port de Patras et les communications avec l' Italie sous la République, στο *Mélanges maritimes offerts à J Rougé*, Cahiers d' histoire 33, σελ. 453-472.
- **Rizakis, A., 1989.** La colonie romaine de Patras en Achaïe: Le témoignage épigraphique, στο *The Greek renaissance in the roman empire* (ed. Walker, S.,-Cameron, A.), Institute of Classical Studies, Bulletin suppl. 55, σελ. 180-186.
- **Rizakis, A. (sous la direction) 1992.** Paysages d' Achaïe I: Le bassin du Peiros et la plaine occidentale, *Μελετήματα 15*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 77-100.
- **Rizakis, A., 1995.** *Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale*, *Μελετήματα 20*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- **Rizakis, A., 1996.** Les colonies Romaines des côtes occidentals grecques, populations et territoires, *DHA 22/1*, σελ. 255-324.
- **Rizakis, A., 1998.** *Achaïe II, La cite de Patras: Épigraphie et histoire*, *Μελετήματα 25*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- **Rizakis, A. - Zoumbaki, S., (with the collaboration of M. Kantirea) 2001.** *Roman Peloponnese I, Roman Personal Names in their Social Context (Achaïa, Arcadia, Argolis, Corinthia and Eleia)*, *Μελετήματα 31*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα.
- **Rizakis, A. - Petropoulos, M., 2005.** “Ancient Patrai,” in *Patras: from ancient times to the present: collective volume*, K. S. Staikos and T. Sklavenitis (eds), Athens: Kotinos, σελ. 3-55.
- **Rizakis, A., 2009.** La colonie de Patras en Achaïe dans le cadre de la colonisation augustéenne, *Tripodes 8*, Atene, σελ. 17-38.

- **Rizakis, A., 2010a.** Peloponnesian cities under Roman rule, στο Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation, *Μελετήματα 63*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, σελ. 1-18.
- **Rizakis, A., 2010b.** *Colonia Augusta Achaïca Patrensis*. Réaménagements urbains, constructions édilitaires et la nouvelle identité patréenne, στο Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation, *Μελετήματα 63*, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, σελ. 129-154.
- **Rizakis, A., 2014.** Town and Country in Early Imperial Greece, *Pharos: Journal of the Netherlands Institute at Athens*, vol. 20, no. 1. pp. 241-267.
- **Robinson, B.A., 2013.** PLAYING IN THE SUN: Hydraulic Architecture and Water Displays in Imperial Corinth, *Hesperia 82*, σελ. 341-384.
- **Roeburk, C., 1951.** *The Asklepieion and Lerna*, Corinth XIV, ASCSA, Princeton.
- **Romano, D. G., 1994.** A Hellenistic deposit from Corinth: evidence for interim period activity (146-44 B.C.), *Hesperia 63*, σελ. 57-104
- **Romano, D.G., 2000.** A tale of two cities: Roman colonies at Corinth, στο Fentress, E. (ed), 2000, σελ.83-104.
- **Romano, D. G., 2003.** City Planning, Centuriation, and Land Division in roman Corinth: Colonia Laus Iulia Corinthiensis & Colonia Iulia Flavia Augusta Corinthiensis” στο Corinth XX, Corinth, the centenary 1896-1996, Williams II, C.K.- Bookidis N. (eds), ASCA, σελ. 279-299.
- **Romano, D. G., 2005.** Urban and Rural Planning in roman Corinth, στο Urban religion in Roman Corinth: Interdisciplinary Approaches, Schowalter, D. – Friesen, S. (eds), Harvard University Press, Harvard Theological Studies, 53, σελ. 11-24.
- **Rothaus, R., 2000.** *Corinth: The first city of Greece, an urban history of late antique cult and religion*, Brill, Leiden-Boston-Köln.

- **Russell, B., 2013.** *The Economics of the Roman stone trade*, Oxford University Press, Oxford.
- **Scranton, R., 1957.** *Mediaeval Architecture in the central area of Corinth*, Corinth XVI, ASCSA, Princeton.
- **Scullard, H.H., 1976.** *From Gracchi to Nero: A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, METHUEN & CO LTD, London.
- **Spawforth, A.J.S., 1985.** Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes, *ABSA* 80, σελ. 239-243, πιν. 21b-22c.
- **Spawforth, A.J.S., 1989.** Agonistic festivals in roman Greece, στο *The Greek Renaissance in the Roman Empire* (ed. Walker, S.,-Cameron, A.), Institute of Classical Studies, Bulletin suppl. 55, σελ.193-197.
- **Spawforth, A.J.S., 1993.** Roman Corinth: The Formation of a Colonial Elite, στο *Roman onomastics in the Greek East. Social and political aspects. Proceedings of the international colloquium organized by the Finnish Institute-Centre for the Greek and Roman Antiquity, Athens 7-9 september, Athens*, σελ. 167-181.
- **Steinhauer, G., 2010.** C. Iulius Eurycles and the Spartan dynasty of the Euryclids, στο *Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, *Μελετήματα* 63, Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας-Εθνικό Ίδρυμα ερευνών, Αθήνα, σελ. 75-88.
- **Strocka, V.M., 2010.** *Die Gefangenenfassade an der Agora von Korinth, Ihr Ort in der römischen Kunstgeschichte*, Regensburg.
- **Taylor, C.P., 2009.** *The Design and Uses of Bath-House Palaestrae in Roman North Africa* (DPh), Edmorton, Alberta, Fall.
- **Thébert, Y.,** *Themes romains d' Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen: études d' histoire et d' archéologie*, BEFAR 315, Rome 2003.

- **Tomlinson, R.A., 1972.** *Argos and the Argolid: from the end of the Bronze Age to the Roman occupation*, London.
- **Trevor Hodge, A. 1992.** *Roman Aqueducts and Water Supply*, Duckworth, London.
- **Vitti, P., 2016.** *Building roman Greece, innovation in vaulted construction in the Peloponnese*, «L' ERMA» di BRETSCHNEIDER.
- **Yegül, F., 1979.** The small city bath in classical antiquity, *Archeologia Classica 31*, σελ. 108-131, πτν. XXVI-XLVII.
- **Yegül, F., 1992.** *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, The MIT Press.
- **Yegül F., 2003.** Building a Roman bath for the cameras, *JRA 16*, σελ. 153-177.
- **Yegül, F., 2010.** *Bathing in the Roman World*, Cambridge University Press.
- **Van Berchem, D., 1962.** Les italiens d' Argos et le déclin de Délos, *BCH 86*, σελ. 305-313.
- **Van Berchem, D., 1963.** Les italiens d' Argos. Un post-scriptum, *BCH 87*, σελ. 322-324.
- **Wassenhoven, M.E., 2012.** *The Bath in Greece in Classical Antiquity. The Peloponnese*, BAR IS 2368, Oxford.
- **Walbank, M.E.H., 1997.** The foundation and planning of early Roman Corinth, *JRA 1997*, no. 10, σελ. 95-130
- **Waywell, G.B.,-Wilkes, J.J., - Walker, S.E.C., 1998.** The Ancient Theatre at Sparta, στο Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (ed.), London 6-8 December 1995, σελ. 97-111.
- **Ward, R.B., 1992.** Women in Roman baths, *The Harvard Theological Review 85*, no2, σελ. 125-147.

- **Williams II, C.K., 1993.** Roman Corinth as a commercial center, *JRA (suppl. 8)*, σελ. 31-46.
- **West, A.B., 1931.** *The inscriptions, 1926-1950*, Corinth VIII, part iii, ASCA, Cambridge, Harvard University Press.
- **Zachos, K., - Pavlidis, E., 2008.** Die frühen Bauten von Nikopolis. Bemerkungen zu den Bauphasen und –techniken der Kaiserezeit, στο *IMPERIUM – Varus und seine Zeit*, Abkamp, R.,- Esch, T. (Hrsg), Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL –Römermuseums am 28. Und 29. April 2008 in Münster, Verlag, σελ. 135-152.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Corinth 8,3 131 (1-25 μ.Χ.)

[Q(uintus) Gr]anius Q(uinti) f(ilius) Bassus, p[roc(urator) Aug(usti)],

[ei]usdem comes, praef(ectus) fa[brum]

[— — — —]VM de ba[ī]neō IM[— — — —]

[— — — — — —]NE · M[— — — — — —]

5 [— — — — — — — — — — — — — — — —]

Corinth 8,3 130 (1-25 μ.Χ.)

Coloni[ae] L(audi)

Iuliae

Corinthiensi

Q(uintus) Granius Q(uinti) f(ilius)

5 Bassus s(ua) p(ecunia) d(ecreto) d(ecurionum)
proc(urator) Aug(usti)

ΣΠΑΡΤΗ

IG V.1 691 (77-78 μ.Χ.)

[A]ὐτοκράτωρ Καῖσαρ Οὐεσπασ[ιανὸς Σε]-

[βα]στός, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δη[μαρχικῆς]

[ἐ]ξουσίας τὸ θ, αὐτοκράτωρ τὸ ιθ',

ὑπατος τὸ η, Λακεδαιμονί<ω>ν τῆ πό-

5 [λει κατεσκεύασεν — — — — — — — — — —]

ΑΡΓΟΣ

IG IV 593 (2^{ος} αι. μ.Χ.)

Κλαυδίαν Ὀλυμπίαν,
<έ>ξ ὑποσχέσεως τοῦ πατρὸς
Κλαυδίου Τυχικοῦ τὸ βα-
λανεῖον κατασκευάσα-
5 σαν τῇ ἑαυτῆς πατρίδι,
ψηφίσματι βου<λ>ῆς.

Επιγραφή αρ. Ε 92. (BCH 102 (1978), σελ. 784) (3^{ος} αι. μ.Χ.)

[άγ]οραν καὶ τοὺς ἐν αὐτ[ῆ]
2 [σε]βαστοὺς καὶ ἥρωας
[καὶ ?] βαλανεῖα τρία μετὰ
[τῶν τ]έκνων Τιβ. Κλαυδί-
[ου] Μενεκλέους καὶ Τι [β]
[Κλ]αυδίου Ἀντιγόνου, τὸ
[ἄνωθ ?]ε ὕδωρ καταγαγόντα

IG IV 597 (ρωμαϊκούς χρόνους)

Ὀνησίφορον Ὀ-
νησιφόρου ἀγων[ο]-
θετήσαντα Ἡραῖα καὶ Ν[έ]-
μεια σεμνῶς καὶ δικαί-
5 ως καὶ μεγαλοψύχως ἐσ-
τιάσαντά τε πανδημει πάν-
τ<α>ς ἐλευθέρους καθ' ἕκα-
στον ἀγῶνα ἐπὶ ἡμέρας
δύω καὶ δόντα ἐπὶ δις
10 τοῖς μὲν πολεῖταις κα-
τ' ἄνδρα δην(άρια) δ', τοῖς δὲ

λοιποῖς ἐλευθέροις ἀν[ὰ]
δην(άρια) β', τό τε ἔλαιον θέντ[α]
ἐν παντὶ γυμνασίῳ
15 καὶ βαλανείῳ ἀδεῶς
ἀπὸ πρωΐας ἄχρι ἡλίου
δύσεως παντὶ ἐλευ-
θέρῳ καὶ δούλῳ ἐκ τῶν ἰ-
δίων ἢ φυλῆ τῶν Π[αμφυ]-
20 λ[ᾶν].

IG IV 602 (116-117 μ.Χ)

[Τ]ιβ(έριον) · Κλαύδιον Φλαβίου Τερτίου υἱὸ[ν]
Τέρτιον Φλαβιανόν, ἄρξαντα φιλοτεί-
μως καὶ θέντα ἔλαιον πρῶτον ἐν ταῖ[ς]
θέαις τοῦ κυρίου vac. Αὐτοκράτο-
5 ρος Νέρβα Τραϊανοῦ Καίσαρος
ἀρίστου Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ
Δακικοῦ · Παρθικοῦ καὶ ἀγωνοθε-
τήσαντα Σεβαστείων καὶ Νεμεί-
ων δικαίως καὶ μεγαλοψύχως,
10 ἐν τε διανομαῖς καὶ δημοθοινί-
αις · καὶ θέντα ἔ[λα]ιον κατὰ πᾶν γυ-
μνάσιον καὶ βα[λ]ανεῖον πᾶν
ἀνεπικωλύτως ἀπὸ ἀνατολῆς
ἡλίου μέχρι δύσεος καὶ θύσαν-
15 τα τῷ Διὶ τῷ vac. Νεμείῳ ἑκατόμ-
βην, ἢ φυλῆ τῶν Ὑρναθίων
τὸν ἴδιον προστάτην.

IG IV 606 (αυτοκρατορικούς χρόνους)

Τιβ(έριον) · Κλαύδιον Διοδότου
υἱὸν Διόδοτον, ἀγορανομήσαντα

καὶ γραμματεύσαντα, καὶ ἱεροφαντή-
σαντα καὶ ἀγωνοθετήσαντα Σεβά-
5 στρια καὶ Νέμεια δικαίως καὶ μεγαλο-
ψύχως, ὡς ὑπερβαλεῖν τοὺς πρὸ αὐτοῦ
πάντας, καὶ μόνον καὶ πρῶτον
θέντα ἔλαιον ἔν τε γυμνασίοις καὶ
βαλανείοις δούλοις τε καὶ ἐλευθέ-
10 ροις ἀπ' ἀνατολᾶς ἀλίου ἄχρι δύσεως
θύσαντά τε καὶ τῷ Διὶ τῷ Νεμείῳ ἑκα-
τόνβαν πρῶτον καὶ μόνον, Ῥωμ[αῖ]-
οι οἱ ἐν Ἄργει κατοικ[κ]οῦντ[ες τ]ὸν ἐ[πιτ]-
ρόπων εὐεργέταν καὶ ἐκ πάππων ἀ-
15 γωνοθέταν, ᾧ καὶ ἐσαφίσαντο τὰς Περ-
σέος καὶ Ἡρακλέος τειμᾶς καὶ χρυσοφο-
ρίαν μετὰ πορφύρας διὰ βίου.

vacat

Γάιος Ἰούλιος Εὐρυκλής

IG IV², 1 592 (31 π.Χ. -14 μ.Χ.) Επίδαυρος

[ἀ] πόλις ἀ τῶν Ἐπιδα[υρίων]

[Γάϊον] Ἰούλιον Λαχάρους υἱὸ[ν Εὐρυ]-

[κλέα] τὸν ἑαυτ[ᾶ]ς πάτρωνα κα[ὶ εὐερ]-

[γέταν]

IG V, 1 970 (περ. 20 π.Χ.) Ασωπός Λακωνίας

ἀ πόλις Γάϊον Ἰούλιον

Εὐρυκλέ[α τὸ]ν ἑαυ-

τᾶς εὐεργέ[τ]αν ἀν-

θέντα τὸ [ἔ]λαιον ε<ι>[ς]

5 τὸν αἰῶνα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1:** Χάρτης της Πελοποννήσου. (Rizakis 2010, xiii).
- Εικ. 2:** Τα όρια της Αχαϊκής Συμπολιτείας στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. (Rizakis 2010, σελ. 2).
- Εικ. 3:** Τα γεωγραφικά όρια της επαρχίας της Αχαΐας μέχρι την εποχή του Τραϊανού. (Alcock 1993, σελ. 4).
- Εικ. 4:** Τα γεωγραφικά όρια της Αχαΐας μετά την ίδρυση της επαρχίας της Ηπείρου. (Alcock, 1993, σελ. 15).
- Εικ. 5:** Τα σημαντικότερα αστικά κέντρα στον ελλαδικό χώρο. (Rizakis 2010, σελ. 7).
- Εικ. 6:** Οι χερσαίες και θαλάσσιες αρτηρίες στον ελλαδικό χώρο. (Rizakis 2010, σελ. 9).
- Εικ. 7:** Τα τέσσερα (4) αστικά κέντρα της Πελοποννήσου: Κόρινθος, Σπάρτη, Πάτρα και Άργος. (Rizakis 2010, xiii).
- Εικ. 8:** «Μπανιέρα» από την Κνωσό. (Ginounès 1962, pl. II).
- Εικ. 9:** «Μπανιέρα» από τις Μυκήνες. (Ginounès 1962, pl.III).
- Εικ. 10:** «Μπανιέρα» από την Πύλο. (Ginounès 1962, pl. III).
- Εικ. 11:** Το λουτρό της Ναυσικάς. (Pasquinucci 1987, σελ. 12).
- Εικ. 12:** Υδρία. Μαδρίτη αρ. 10924. (Ginounès 1962, pl. I).
- Εικ. 13:** Υδρία, Rijksmuseum Van Oudheden, PC63. (Pasquinucci 1987, σελ.14).
- Εικ. 14:** «Ληνοί» από το Γυμνάσιο της Ερέτριας. (Ginounès 1962, pl. XXVIII).
- Εικ. 15:** «Ληνοί» από το Γυμνάσιο της Πριήνης. (Ginounès 1962, pl. XXVIII).
- Εικ. 16:** Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού των Οινιάδων. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 293).
- Εικ. 17:** Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού της αρκαδικής Γόρτυνας. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 290).
- Εικ. 18:** Υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης με κανάλια. Silcester, Μεγάλη Βρετανία. (Yegül 1992, σελ. 362, εικ. 453).
- Εικ. 19:** Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού δίπλα από την Αγορά, Μεγάλα Ύβλαια. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 275).
- Εικ. 20:** Κάτοψη του ιδανικού λουτρού από το έργο, *Ιππία ή Βαλανείον*, του Λουκιανού. Σχέδιο του F. Yegül. (Yegül 1992, σελ. 84).

- Εικ. 21:** Σχεδιαστική απεικόνιση του χώρου του *apodyterium*. (Pasquinucci 1987, σελ. 30).
- Εικ. 22:** Ψηφιδωτό από ρωμαϊκό λουτρό που απεικονίζει λουτρικά υποδήματα (*solea balneares*). Thamugadi, Αλγερία. (Nielsen 1993, σελ. 79).
- Εικ. 23:** Ψηφιδωτό από το *frigidarium* της έπαυλης της *Piazza Armerina*. (Nielsen 1993, σελ. 78).
- Εικ. 24:** Δεξαμενή ύδατος από το *frigidarium* του ρωμαϊκού λουτρού στον Αγ. Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 25:** Μικρές δεξαμενές ύδατος από το *frigidarium* του ρωμαϊκού λουτρού στον Αγ. Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 26:** Σχεδιαστική απεικόνιση του χώρου του *caldarium*. (Nielsen 1993, σελ. 59).
- Εικ. 27:** Σχηματική αποκατάσταση του συστήματος θέρμανσης στις Κεντρικές Θέρμες της Πομπηίας. (Adam 1984, σελ. 293, εικ. 634).
- Εικ. 28:** Σχηματική απεικόνιση του υποδαπέδιου και εντοίχιου συστήματος θέρμανσης ενός ρωμαϊκού λουτρού. (Yegül 1992, σελ. 359, εικ. 442).
- Εικ. 29:** Μονάδες μέτρησης των ρωμαϊκών πήλινων πλακών. (Adam 1984, σελ. 159).
- Εικ. 30:** Το ρωμαϊκό λουτρό στον Άγιο Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 31:** Το ρωμαϊκό λουτρό του Παμίσου στο Θούριο Μεσσηνίας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 32:** Χώροι του ρωμαϊκού λουτρού του Παμίσου στο Θούριο Μεσσηνίας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 33:** Οι τέσσερις (4) μέθοδοι για τη θέρμανση των τοίχων: α. *tegulae mammatae*, β. *tubuli*, γ. πήλινα «καρφιά» ή *σφήνες* και δ. *πηνίο* με τον συνδυασμό μεταλλικών καρφιών. Yegül 1992, σελ. 364, εικ. 455).
- Εικ. 34:** Εντοίχια θέρμανση με τη χρήση *tubuli* από το ρωμαϊκό λουτρό στην Αγορά της Όστιας. (Adam 1984, σελ. 292, εικ. 633).
- Εικ. 35:** Σχεδιαστική απεικόνιση της σύνδεσης του συστήματος θέρμανσης του δαπέδου και των τοίχων με τη χρήση των *tubuli*. (Brödner 1983, σελ. 19).
- Εικ. 36:** *Tegulae mammatae* και πήλινα *πηνία* με μεταλλικά καρφιά. (Nielsen 1993, σελ. 63).
- Εικ. 37:** Πήλινο *πηνίο* από τον X3 του κορινθιακού Λουτρού K-7. (Biers 1985, pl. 31).
- Εικ. 38:** Υποθετικό σύστημα για τη δημιουργία κενού στους θόλους με τη βοήθεια μεταλλικών συνδέσμων, σύμφωνα με τον C. Giuliani. (Yegül 1992, σελ. 367, εικ. 460).

- Εικ. 39:** Σύστημα θέρμανσης του θόλου. Sparsholt, Αγγλία. (Yegül 1992, σελ. 366, εικ. 457).
- Εικ. 40:** Μεταλλικοί σύνδεσμοι από τον Χ3 του Λουτρού Κ-7 στην Κόρινθο. (Biers 1985, pl. 32).
- Εικ. 41:** Σχηματική απεικόνιση του συστήματος θέρμανσης του νερού (*θερμοδοχείο* και *testudo alvei*). (Yegül 1992, σελ. 375).
- Εικ. 42:** Αποκατάσταση του συστήματος *testudo alvei* από τα Suburban Baths στο *Herculaneum*. (http://www.chnt.at/wpcontent/uploads/eBook_CHNT17_Pucci_Blanco.pdf στις 29/12/2016).
- Εικ. 43-44:** Τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου που τροφοδοτούσε την *Nemausus* (σημ. Nîmes). Γνωστό ως Pont du Gard. (http://www.wikiwand.com/hu/Pont_du_Gard και «Το χρυσό δρεπάνι», σελ. 10).
- Εικ. 45:** Η πορεία του αδριάνειου υδραγωγείου της Κορίνθου. (Λώλος 2010, σελ. 6).
- Εικ. 46:** Νυμφαίο στους πρόποδες του λόφου Λάρισας στο Άργος.. (<https://greece.terrabook.com/argolis/el/page/archaio-theatro-argous> στις 28/12/2016).
- Εικ. 47:** Αεροφωτογραφία του Νυμφαίου της Νικόπολης. (Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις).
- Εικ. 48:** Σχηματική απεικόνιση των ανδρικών και γυναικείων λουτρών. (Pasquinucci 1987, σελ. 23).
- Εικ. 49:** Σχηματική απεικόνιση της διοίκησης και του προσωπικού ενός ρωμαϊκού λουτρού. (Pasquinucci 1987, σελ. 20).
- Εικ. 50:** Ψηφιδωτό από το ρωμαϊκό λουτρό της *Piazza Armerina*, στο οποίο απεικονίζονται ένας *unctor*, ένας *alipites/alipilus* και ένας *perfusor*. (Nielsen 1993, σελ. 76 α).
- Εικ. 51:** Οι Θέρμες του Αγρίππα από το «*Forma Urbis Romae*» (Yegül 1992, σελ. 134, εικ. 143).
- Εικ. 52:** Αποκατάσταση του θραύσματος 21 από το «*Forma Urbis Romae*» που απεικονίζουν το λουτρό του *Sura*. (Yegül 1992, σελ. 67, εικ. 69).
- Εικ. 53:** Λατινική επιγραφή από την Πομπηία σε β' χρήση. Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης. (Yegül 1992, σελ. 43, εικ. 43).
- Εικ. 54:** Η πόλη της Κορίνθου και τα δύο επίνειά της, το Λέχαιο και οι Κεγχρεές. (Romano 2003, σελ. 290).
- Εικ. 55:** Η ρωμαϊκή Κόρινθος. (Biers 1985).
- Εικ. 56:** Η θέση των εννέα (9) ρωμαϊκών λουτρών στην Κόρινθο. Το δέκατο λουτρό είναι γνωστό από λατινική επιγραφή. (Robinson 2013, σελ. 344).
- Εικ. 57:** Οι κρήνες της Κορίνθου. (Landon 2003, σελ. 47).
- Εικ. 58:** Η θέση του Λουτρού Κ-1. (*Hesperia* 41 (1972), εικ.1).

- Εικ. 59:** Κάτοψη του Λουτρού Κ-1. (Hesperia 41 (1972), σελ. 11).
- Εικ. 60:** Είσοδος του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 5).
- Εικ. 61:** Ο Χώρος 1 από τα Νότια. (Hesperia 41 (1972), pl. 3).
- Εικ. 62:** Ο Χώρος 1 από τα Βόρεια. (Hesperia 41 (1972), pl. 3).
- Εικ. 63:** Οι μαρμάρινες λεοντοκεφαλές από τους ληνούς του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 6).
- Εικ. 64:** Θραύσματα από γυψοκονίαμα. Διακόσμηση της οροφής του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 6).
- Εικ. 65:** Δεξαμενή κολύμβησης του Λουτρού Κ-1 (Χ2). Λήψη από τα Α. (Hesperia 41 (1972), pl. 5).
- Εικ. 66:** Δεξαμενή κολύμβησης από ρωμαϊκό λουτρό στη γαλλική πόλη, Villards-d' Héria. (Adam 1984, σελ. 299, εικ. 643).
- Εικ. 67:** Πορτρέτο από τη δυναστεία των Ιουλίων Κλαυδίων από τον Χώρο 2. (Hesperia 41 (1972), pl. 8).
- Εικ. 68:** Πορτρέτα αθλητών από τον Χώρο 2. (Hesperia 41 (1972), pl. 8).
- Εικ. 69:** Η θέση του Λουτρού Κ-2. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).
- Εικ. 70:** Κάτοψη της 2^{ης} φάσης του Λουτρού Κ-2. (Biers 2003, σελ. 307).
- Εικ. 71:** Οι *latrinae* στη νότια πλευρά της σειράς των καταστημάτων (*tabernae*). (2ος αι. μ.Χ.). (Scranton 1957, σχεδ. IV).
- Εικ. 72:** Οι *latrinae* από τα Δυτικά. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 73:** Η θέση του Λουτρού Κ-3. (Romano 2003, σελ. 286).
- Εικ. 74:** Η θέση του Λουτρού Κ-4. (Robinson 2013, σελ. 344).
- Εικ. 75:** Η θέση του Λουτρού Κ-5. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).
- Εικ. 76:** Η γειτνίαση του Λουτρού Κ-6 με την πηγή και την κρήνη του Χελιωτόμυλου. (Landon 2003, σελ.49).
- Εικ. 77:** Ο Χώρος 1 του Λουτρού Κ-6. (BCH 83 (1959), σελ. 694, εικ. 1).
- Εικ. 78:** Ψηφιδωτό δάπεδο του Λουτρού Κ-6. (BCH 83 (1959), σελ. 694, εικ.2).
- Εικ. 79:** Η θέση του Λουτρού Κ-7. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).
- Εικ. 80:** Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (1^η φάση). (Biers 2003, σελ. 311).
- Εικ. 81:** Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (3^η φάση). (Biers 2003, σελ. 316).
- Εικ. 82:** Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (4^η φάση). (Biers 2003, σελ. 316).
- Εικ. 83:** Κάτοψη της μαρμάρινης πρόσοψης (αποκατάσταση). (Biers 1985, pl. 42).

- Εικ. 84:** Η μαρμάρινη πρόσοψη (αποκατάσταση). (Biers 1985, pl. 43).
- Εικ. 85:** Τμήμα κρηναίου συμπλέγματος Ηρακλή-λιοντάρι της Νεμέας από τον Χώρο 1 (*frigidarium*). (Biers 1985, pl. 29).
- Εικ. 86:** Μαρμάρινη κεφαλή Πανός από τον Χώρο 1 (*frigidarium*) (Biers 1985, pl. 29).
- Εικ. 87:** Η νότια αμψιδωτή δεξαμενή του Χώρου 2 (*tepidarium*). (Biers 1985, pl. 6).
- Εικ. 88:** Κεφαλή μαρμάρινου αντιγράφου του Ερμή του Πολυκλείτου από τη νότια δεξαμενή του Χώρου 2 (*tepidarium*). (ΑΔ 21 (1966), πιν. 129 α).
- Εικ. 89:** Ο Χώρος 3 (*caldarium*). Λήψη από τα Ν. (Biers 1985, pl. 6).
- Εικ. 90:** Πήλινο *πηνίο* για την θέρμανση των τοίχων από τον Χώρο 3 (*caldarium*). (Biers 1985, pl. 31).
- Εικ. 91:** Ο Χώρος 5. Λήψη από τα ΝΔ. (Biers 1985, pl. 8).
- Εικ. 92:** *Tubulus* με τις χαρακτηριστικές οπές για τη θέρμανση των τοίχων από τον Χώρο 5. (Biers 1985, pl. 31).
- Εικ. 93:** Η βόρεια γωνία του Χώρου 7. Λήψη από τα ΝΔ. (Biers 1985, pl. 8).
- Εικ. 94:** Η θέση του Λουτρού Κ-8. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).
- Εικ. 95:** Η κάτοψη των τοίχων του Λουτρού Κ-8. (Biers 2003, σελ. 308).
- Εικ. 96:** Οι πλίνθοι του Λουτρού Κ-8. (Biers 2003, σελ. 309).
- Εικ. 97:** Η θέση του Λουτρού Κ-9 (κοντά στο Αμφιθέατρο). (Robinson 2013, σελ. 344).
- Εικ. 98:** Η λατινική επιγραφή: Corinth 8,3 131. (West 1931, σελ. 61, αρ. 131, πιν. 13).
- Εικ. 99:** Οι θέσεις των δεκατριών (13) ρωμαϊκών λουτρών στη Σπάρτη. (Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).
- Εικ. 100:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-1α. (ΑΔ 50 (1995), σελ. 135, σχεδ. 9).
- Εικ. 101:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-1α. Λήψη από τα ΝΑ. (ΑΔ 50 (1995), πιν 58 α)
- Εικ. 102:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-1α. Λήψη από τα Α.: Οι χώροι Δ1, Δ2, Δ3 και Δ4. (ΑΔ 50 (1995), πιν. 58 β).
- Εικ. 103:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-1β. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 162).
- Εικ. 104:** Άποψη της ανασκαφής στην οδ. Βρασίδα (Λουτρό Σ-2). (ΑΔ 27 (1972), πιν. 45).
- Εικ. 105:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-3. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 46 α).
- Εικ. 106:** Υπόκαυστο του Λουτρού Σ-3. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 46 β).

- Εικ. 107:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-4. (ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414).
- Εικ. 108-111:** Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το Λουτρό Σ-4. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 112:** Οι Δυτικές Θέρμες στη Gigthis της Τυνησίας με την κυκλική παλαίστρα. (Krencker 1929, σελ. 188).
- Εικ. 113:** Κάτοψη του ρωμαϊκού λουτρού με το Θέατρο-Αμφιθέατρο στο Lixus του Μαρόκου. (Thébert 2003, σελ. 261-263, πιν. CXXII).
- Εικ. 114:** Ψηφιδωτό δάπεδο με αθλητές από την περιοχή του Λουτρού Σ-4. (<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=401034> στις 14/12/2016).
- Εικ. 115:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-5. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 158, σχεδ. 6).
- Εικ. 116:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-5. Λήψη από τα Ν. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 158, πιν. 75 γ).
- Εικ. 117:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-6. (ΑΔ 36 (1981), σελ. 123, σχεδ. 1).
- Εικ. 118:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-6. (ΑΔ 36 (1981), σελ. 123, πιν. 57).
- Εικ. 119:** Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Σ-7. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 284, σχεδ. 1).
- Εικ. 120:** Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Σ-7. (Bonini 2006, σελ. 563).
- Εικ. 121:** Γενική άποψη του Λουτρού Σ-7. (ΑΔ 29 (1973-1974), πιν. 183).
- Εικ. 122:** Άποψη του Λουτρού Σ-7. Λήψη από τα ΝΑ. και τα Δ. αντίστοιχα. (ΑΔ 53 (1998), πιν. 78).
- Εικ. 123:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 291, σχεδ.4).
- Εικ. 124:** Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το Λουτρό Σ-9. Λήψη από τα ΝΑ. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 125:** Κάτοψη των Χώρων 16, 17 και 18. (ΑΔ 51 (1996), σελ. 122, σχεδ. 10).
- Εικ. 126:** Κάτοψη Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 52 (1997), σελ. 187, σχεδ. 12).
- Εικ. 127:** Κάτοψη του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ. 3).
- Εικ. 128:** Η πύελος (Χ3) του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ. 5).
- Εικ. 129:** Ο Χώρος 5 του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ. 5).
- Εικ. 130:** Κάτοψη οικίας και του μικρού οικιακού Λουτρού Σ-12. (Bonini 2006, σελ. 561).
- Εικ. 131:** Η θέση του Λουτρού Σ-13 (ΑΔ 51 (1998), σελ. 102, σχεδ. 1).
- Εικ. 132:** Χάρτης της Πάτρας. (Rizakis 2005, σελ. 9).
- Εικ. 133:** Η ρωμαϊκή αποικία της Δύμης. (Rizakis 2010, σελ. 11).

Εικ. 134: Η διαδρομή που ακολούθησε ο Πausanίας. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 135: Οι θέσεις των είκοσι τεσσάρων (24) ρωμαϊκών λουτρών στην Πάτρα. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 136: Η θέση των λουτρών (Π-1, Π-2 και Π-3) κοντά στο Λιμάνι. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 137: Κάτοψη ανασκαφής των οδ. Μαιζώνος 177-179 και Μιαούλη. (ΑΔ 27 (1972), σχεδ. 5).

Εικ. 138: Άποψη της ανασκαφής από τα Α. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 119 γ).

Εικ. 139: Ο Χώρος 1 από τα Ν. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 222 α).

Εικ. 140: Η δυτική πλευρά του Χώρου 1. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 222 β).

Εικ. 141: Η πύελος στη βόρεια πλευρά του Χώρου 1 (ΑΔ 27 (1972), πιν. 223 α).

Εικ. 142: Κάτοψη της ανασκαφής των οικιών στις οδ. Μιαούλη και Καραϊσκάκη. (ΑΔ 30 (1975), σελ. 100, σχεδ.1).

Εικ. 143: Η οικία Β. (ΑΔ 30 (1975), πιν. 55)

Εικ. 144: Το αποχωρητήριο και το «λουτρό» της οικίας Β. (ΑΔ 30 (1975), πιν. 55).

Εικ. 145: Η θέση των εννέα (9) ρωμαϊκών λουτρών στην περιοχή των Ψηλών Αλωνιών. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 146: Κάτοψη της ανασκαφής. (ΑΔ 51 (1996), σελ. 213, σχεδ. 13).

Εικ. 147: Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Π-6. (Bonini 2006, σελ. 458).

Εικ. 148: Η ανασκαφή της οικίας και του οικιακού Λουτρού Π-6 από τα Ν. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 α).

Εικ. 149: Ο Χώρος 9 του οικιακού Λουτρού Π-6. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 β).

Εικ. 150: Τμήμα του αποχετευτικού συστήματος της οικίας. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 β).

Εικ. 151: Κάτοψη των θερμών χώρων του Λουτρού Π-7. (ΑΔ 24 (1979), σχεδ. 11).

Εικ. 152: Κάτοψη του Λουτρού Π-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 359, σχεδ.10).

Εικ. 153: Αεροφωτογραφία του Λουτρού Π-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), πιν. 221 α).

Εικ. 154: Κάτοψη του Λουτρού Π-9. (ΑΔ 40 (1985), σελ.112, σχεδ. 3).

Εικ. 155: Κάτοψη του Λουτρού Π-9. (Bonini 2006, σελ. 452).

Εικ. 156: Το μαρμαροθέτημα του Χώρου 2. (ΑΔ 40 (1985), πιν. 39 α).

- Εικ. 157:** Το μαρμαροθέτημα του Χώρου 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Πάτρας. (Ιουλία Αρταβάνη).
- Εικ. 158:** Ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου 4. (ΑΔ 40 (1985), πιν. 39 γ).
- Εικ. 159:** Κάτοψη της ανασκαφής. (ΑΔ 38 (1983), σελ. 119, σχεδ. 3).
- Εικ. 160:** Κάτοψη του οικιακού Λουτρού Π-10. (Bonini 2006, σελ. 456).
- Εικ. 161:** Ο Χώρος 1 του οικιακού Λουτρού Π-10. (ΑΔ 38 (1983), πιν. 61 β).
- Εικ. 162:** Το ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου 2. (ΑΔ 38 (1983), πιν. 61 γ).
- Εικ. 163:** Η θέση του Λουτρού Π-11 στην Πάτρα. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).
- Εικ. 164:** Κάτοψη της ανασκαφής στην οδ. Σισσίνη 17-19. (ΑΔ 32 (1977), σελ. 79, σχεδ. 8).
- Εικ. 165 α-β:** Ψηφιδωτά δάπεδα από την ανασκαφή στην οδ. Σισσίνη 17-19. (ΑΔ 32 (1977), πιν. 59 α και 60).
- Εικ. 166:** Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την οδ. Σισσίνη 18. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 127, πιν. 82 β).
- Εικ. 167:** Η θέση των έξι (6) λουτρών στα ΝΑ. της πόλης. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).
- Εικ. 168:** Κάτοψη του Λουτρού Π-13. (ΑΔ 37 (1982), σελ. 142, σχεδ. 2).
- Εικ. 169:** Ανασκαφή του Λουτρού Π-13 από Ν. (ΑΔ 37 (1982), σελ. 142, πιν. 87 β).
- Εικ. 170:** Η κάτοψη της ανασκαφής του Λουτρού Π-15. (ΑΔ 35 (1980), σελ. 175, σχεδ. 2).
- Εικ. 171:** Ο Χώρος 6 του Λουτρού Π-15. (ΑΔ 35 (1980), σελ. 175, σχεδ. 3).
- Εικ. 172:** Ο Χώρος 6 του Λουτρού Π-15. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 77 α-β).
- Εικ. 173:** Υπόκαυστα από το Λουτρό Π-15. (ΑΔ 52 (1997), πιν. 113 γ).
- Εικ. 174:** Κάτοψη της ανασκαφής της οδ. Μπουκαούρη 101. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 256, σχεδ. 4).
- Εικ. 175:** Κάτοψη της ανασκαφής της οδ. Μπουκαούρη 104-106. (1^η & 2^η φάση) (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 5).
- Εικ. 176:** Όψεις των τοίχων στην οδ. Μπουκαούρη 104-106 και τομές της ανασκαφής. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 6).
- Εικ. 177:** Η ανασκαφή στην οδ. Μπουκαούρη 104-106 από τα Α. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 7).
- Εικ. 178:** Τμήμα αψιδωτής δεξαμενής στην οδ. Ερενστρώλε 65. (ΑΔ 33 (1978), πιν. 24 γ).

- Εικ. 179:** Σχέδιο της συνέχειας της αψιδωτής δεξαμενής στην οδ. Ερενστρώλε 67-69. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 122, σχεδ. 3).
- Εικ. 180:** Η συνέχεια της αψιδωτής δεξαμενής στην οδ. Ερενστρώλε 67-69. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 119-120, πιν. 73 α).
- Εικ. 181:** Η αψιδωτή δεξαμενή από τα Β. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 119-120, πιν. 74 α).
- Εικ. 182:** Γενική άποψη της ανασκαφής στην οδ. Γ. Ρούφου 88-90. (ΑΔ 42 (1987), πιν. 76 α).
- Εικ. 183:** Κάτοψη του Λουτρού Π-18. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 370, σχεδ. 10).
- Εικ. 184:** Γενική άποψη του Λουτρού Π-18 από Ν. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 370, πιν. 237 α).
- Εικ. 185:** Η θέση των τεσσάρων (4) λουτρών στα ΒΑ. της πόλης. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).
- Εικ. 186:** Ανασκαφή στην οδ. Εϋνάδρου 41 και Μητροπολίτη Νεοφύτου. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 406, πιν. 260 γ).
- Εικ. 187:** Τμήμα υποκαύστου στην οδ. Παπαδιαμαντοπούλου απέναντι από τους αρ. 71-75. (ΑΔ 48 (1993), σελ. 115, πιν. 43 γ).
- Εικ. 188:** Τμήμα ψηφιδωτού στη συμβολή των οδών Παναχαΐδος και Παπαδιαμαντοπούλου. (ΑΔ 46 (1991), σελ. 143, πιν. 70 γ).
- Εικ. 189:** Το Λουτρό Π-22. (Κατάλογος Αρχαιολογικού Μουσείου Πάτρας).
- Εικ. 190:** Η θέση των Λουτρών Π-23 και Π-24. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).
- Εικ. 191:** Η γειτνίαση του Λουτρού Π-24 με το Στάδιο. (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).
- Εικ. 192:** Τμήμα υποκαύστου του Λουτρού Π-24 στην οδό Γεροκωστοπούλου. (ΑΔ 50 (1995), πιν. 77 β).
- Εικ. 193:** Η θέση του Άργους. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998).
- Εικ. 194:** Η πορεία του αδριάνειου υδραγωγείου του Άργους. (BCH 113 (1989), σελ. 723)
- Εικ. 195:** Πεσσοί του αδριάνειου υδραγωγείου στην κοίτη του Χάραδρου από τα Ν. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 203, εικ. 10).
- Εικ. 196:** Οι αρχαιολογικές θέσεις και οι σωστικές ανασκαφές στο Άργος. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 449, εικ. 6).
- Εικ. 197:** Οι θέσεις των δεκατριών (13) ρωμαϊκών λουτρών στο Άργος. (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).
- Εικ. 198:** Η θέση του Λουτρού Α-1 σε σχέση με το Θέατρο και το Ωδείο. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 250, εικ. 1).

- Εικ. 199:** Ο δρόμος του Θεάτρου, στο βάθος το Θέατρο και στα αριστερά το Λουτρό Α-1. Λήψη από τα Ανατολικά. (<https://argolikivivliothiki.gr/tag> στις 15/12/2016).
- Εικ. 200:** Ο βόρειος τοίχος του χώρου Α από τα νότια. (<https://argolikivivliothiki.gr/tag> στις 15/12/2016).
- Εικ. 201:** Κάτοψη και Τομή του ελληνιστικού κτηρίου. (Vitti 2016, σελ. 89).
- Εικ. 202:** Αποκατάσταση του ελληνιστικού κτηρίου. (Aupert-Ginounès 1989, πιν. 57).
- Εικ. 203:** Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Λουτρού Α-1. Λήψη από τα Δ. (<http://www.argolisculture.gr/el/proteinomenes-diadromes/arhaiologikoi-horoi-mnimeia-tou-dimou-argous/> στις 26/12/2016).
- Εικ. 204:** Αεροφωτογραφία του Λουτρού Α-1 και εν μέρει του Θεάτρου. (http://www.argolikeseidhseis.gr/2016/07/blog-post_279.html στις 23/12/2016).
- Εικ. 205:** Κάτοψη του Λουτρού Α-1. (Vitti 2016, σελ. 110).
- Εικ. 206:** Κάτοψη του Λουτρού Α-1. (Wassenhoven 2012, σελ. 189).
- Εικ. 207:** Αναπαράσταση της κάτοψης του Λουτρού Α-1. (Wassenhoven 2012, σελ. 190).
- Εικ. 208:** Κόγχη στη δυτική εξέδρα του *frigidarium*. (BCH 79 (1955), σελ. 325).
- Εικ. 209:** Τμήμα υποκαύστου από τους θερμούς χώρους του Λουτρού Α-1. (BCH 79 (1955), σελ. 327).
- Εικ. 210:** Η δεξαμενή θερμού ύδατος του χώρου C1, η οποία θερμαινόταν και με τη μέθοδο *testudo alvei*. (BCH 102 (1978), σελ. 774).
- Εικ. 211:** Οι πεσσίσκοι του υπόκαυστο στο C2. (BCH 100 (1976), σελ. 748).
- Εικ. 212:** Άγαλμα του Ηρακλή στον τύπο του Farnese από το Λουτρό Α-1. (BCH 81 (1957), σελ. 408).
- Εικ. 213:** Άγαλμα του Ασκληπιού από το Λουτρό Α-1. (BCH 81 (1957), σελ. 414).
- Εικ. 214:** Αφιερωματική επιγραφή από το Λουτρό Α-1 που αποδίδεται σε διάδοχο του Τραϊανού, πιθανόν του Αδριανού. (BCH 98 (1974), σελ. 778, εικ. 19).
- Εικ. 215:** Κάτοψη του Λουτρού Α-2. (BCH 107 (1983), σελ. 848).
- Εικ. 216:** Υπόκαυστο στο *tepidarium* (T2) του Λουτρού Α-2. (BCH 108 (1984), σελ. 847).
- Εικ. 217:** Μέρος του υποκαύστου από το *caldarium* του Λουτρού Α-2. (BCH 108 (1984), σελ. 847).
- Εικ. 218:** Η θέση των τεσσάρων (4) ρωμαϊκών λουτρών στη Βόρεια οικιστική ζώνη του Άργους. (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).
- Εικ. 219:** Τμήμα αίθουσας με μαρμάρινες πλάκες. (ΑΔ 20 (1965), σελ. 158, πιν. 140 β).

Εικ. 220: Μολύβδινος αγωγός ύδρευσης στο βόρειο τμήμα του λουτρού. (ΑΔ 20 (1965), σελ. 158, πιν. 140 γ).

Εικ. 221: Η θέση των επτά (7) ρωμαϊκών λουτρών στη Νοτιοανατολική ζώνη του Άργους. (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

Εικ. 222: Η θέση των πέντε (5) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Κορίνθου. Το πρώιμο Λουτρό Κ-10 είναι γνωστό από επιγραφή (1^{ος} αι. μ.Χ.). (Robinson 2013, σελ. 344).

Εικ. 223: Η θέση των δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Κορίνθου (Κ-1, Κ-7, Κ-8 και Κ-9). Το δημόσιο Λουτρό Κ-10 είναι γνωστό από επιγραφή. (Robinson 2013, σελ. 344).

Εικ. 224: Η θέση των δύο (2) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Σπάρτης (1^{ος} αι. μ.Χ.). (Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).

Εικ. 225: Η θέση των τριών (3) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Σπάρτης (Σ-4, Σ-5 και Σ-9). (Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).

Εικ. 226: Η θέση των έξι (6) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Πάτρας (1^{ος} αι. μ.Χ.). (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 227: Η θέση των τριών (3) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Πάτρας (Π-2, Π-23 και Π-24). (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).

Εικ. 228: Η θέση των τεσσάρων (4) ρωμαϊκών Νυμφαίων της Πάτρας. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 229: Η θέση των δύο (2) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών του Άργους (Α-1 και Α-2). (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

Εικ. 230: Πρωτοβυζαντινό λουτρό στις οδ. Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως (ΑΔ 27 (1972), πιν. 54 α).

Εικ. 231: Ελληνιστικό λουτρό στην περιοχή της Αγοράς στη Θεσσαλονίκη. (Adam-Veleni 2013, σελ. 204, εικ. 5).

Εικ. 232: Το Σύμπλεγμα λουτρού-«γυμνασίου» από τη Σπάρτη (Σ-4). (ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414).

Εικ. 233: Το Σύμπλεγμα λουτρού-«γυμνασίου» από το Άργος (Α-2). (BCH 107 (1983), σελ. 848).

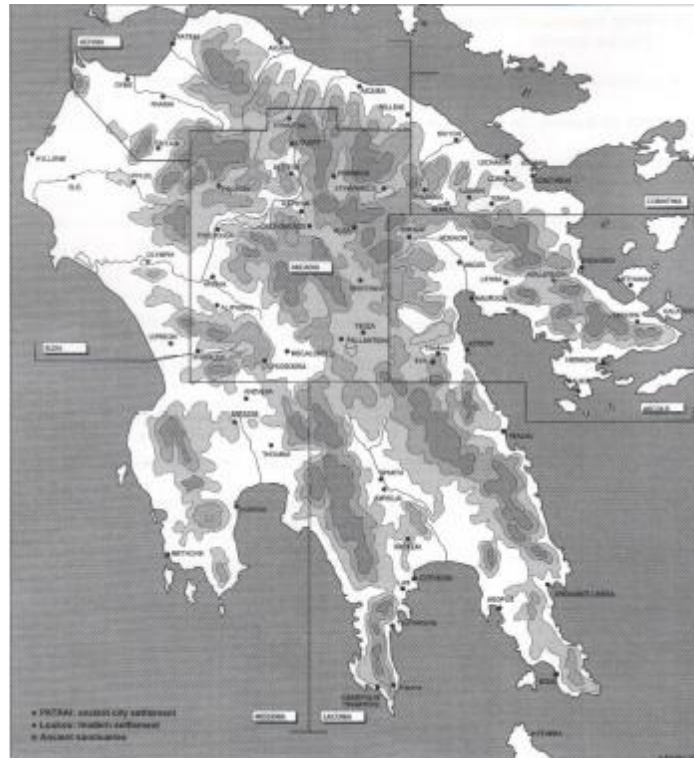
Εικ. 234: Η θέση του «Συντάγματος λουτρού-γυμνασίου» από την Κόρινθο (Κ-1). (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

Εικ. 235: Η θέση του «Συντάγματος λουτρού-γυμνασίου» από την Πάτρα (Π-2). (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

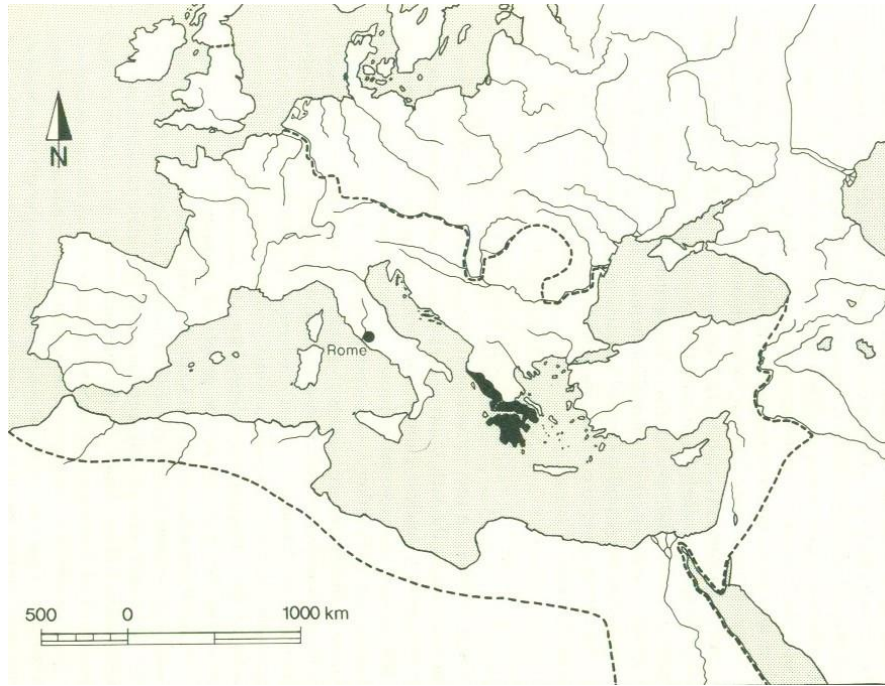
«Ο Αστερίξ Μονομάχος» σελ. 20».

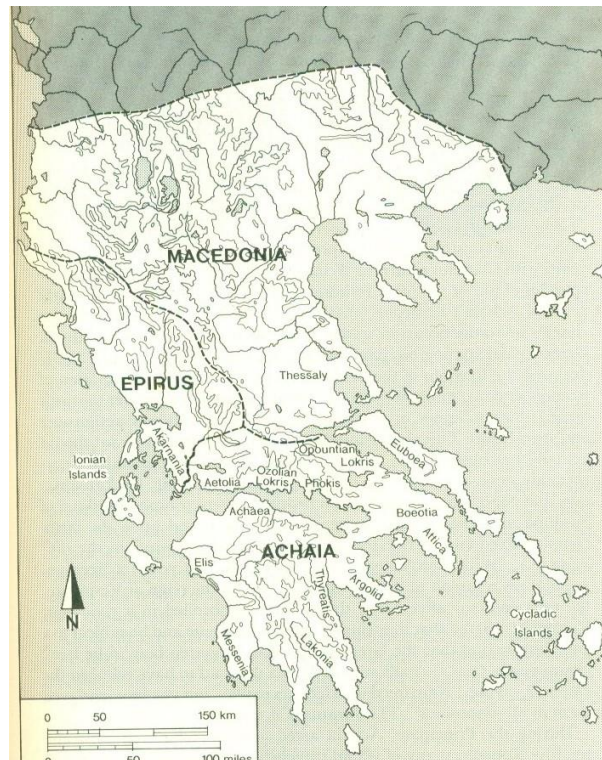
Εικ. 1: Χάρτης της Πελοποννήσου. (Rizakis 2010, xiii).

Εικ. 2: Τα όρια της Αχαϊκής Συμπολιτείας στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. (Rizakis 2010, σελ. 2).

Εικ. 3: Τα γεωγραφικά όρια της επαρχίας της Αχαΐας μέχρι την εποχή του Τραϊανού. (Alcock 1993, σελ. 4).

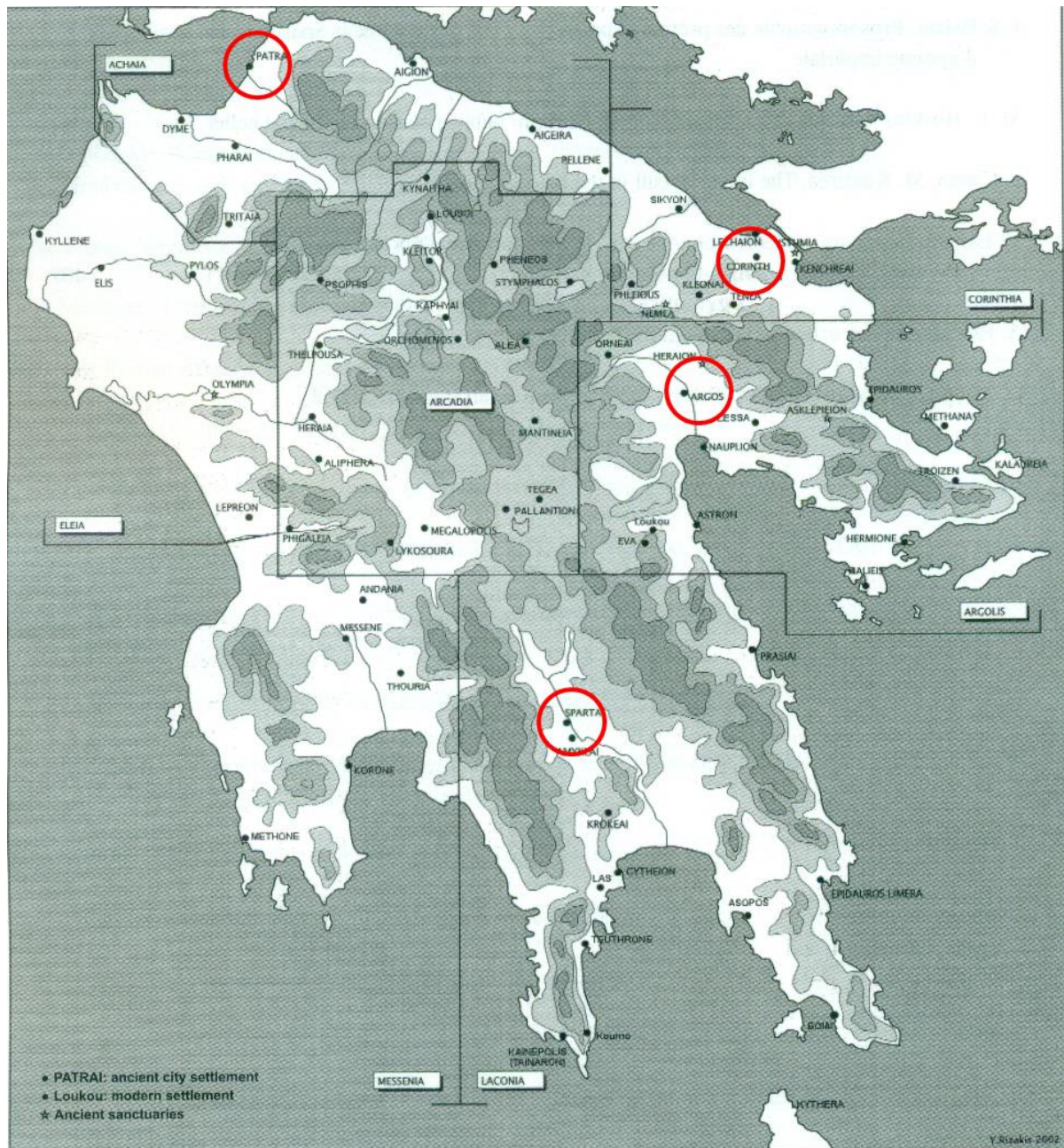
Εικ. 4: Τα γεωγραφικά όρια της Αχαΐας μετά την ίδρυση της επαρχίας της Ηπείρου. (Alcock, 1993, σελ. 15).

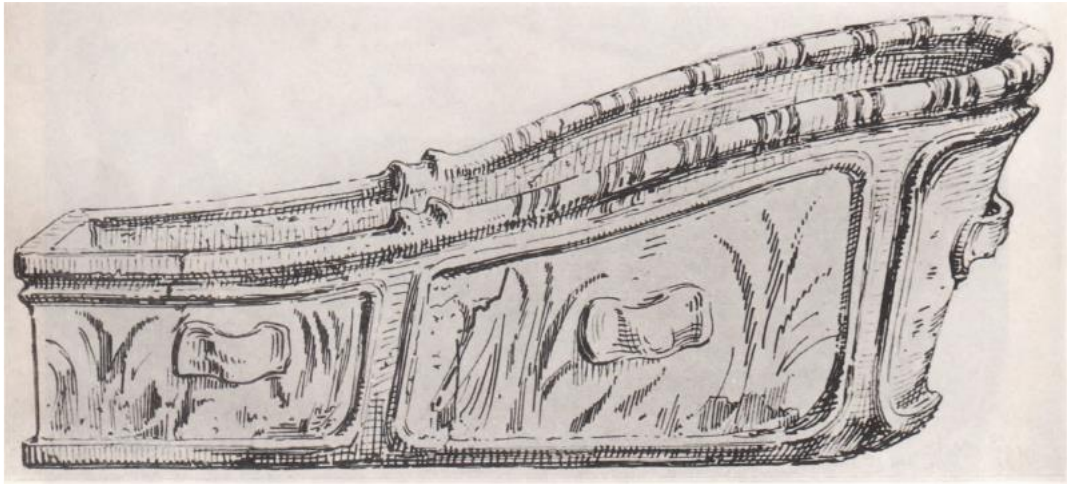
Εικ. 5: Τα σημαντικότερα αστικά κέντρα στον ελλαδικό χώρο. (Rizakis 2010, σελ. 7).

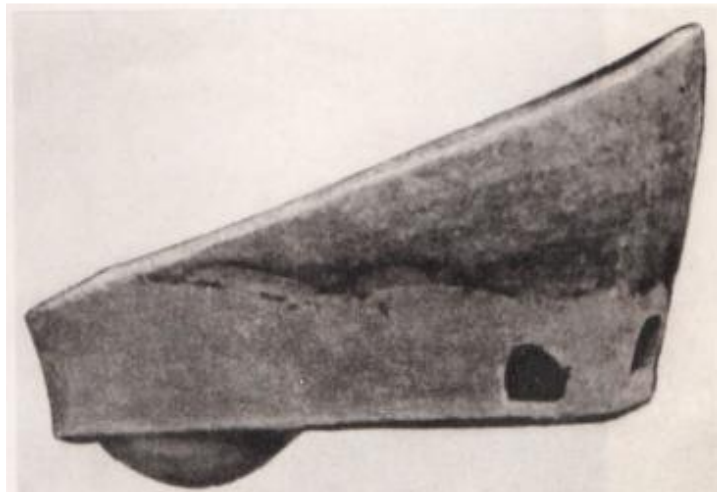
Εικ. 6: Οι χερσαίες και θαλάσσιες αρτηρίες στον ελλαδικό χώρο. (Rizakis 2010, σελ. 9).

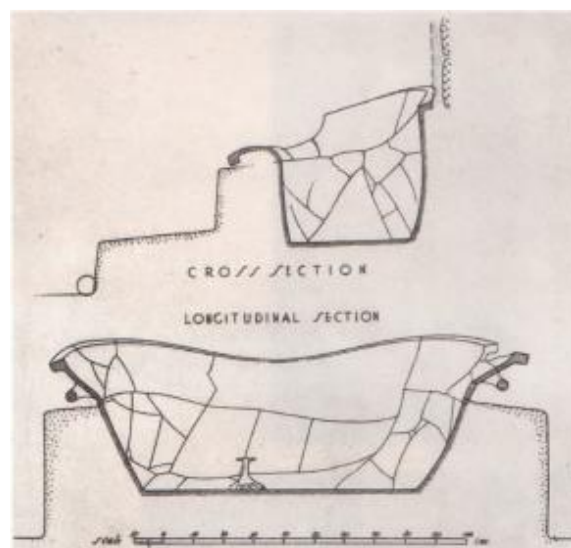
Εικ. 7: Τα τέσσερα (4) αστικά κέντρα της Πελοποννήσου: Κόρινθος, Σπάρτη, Πάτρα και Άργος. (Rizakis 2010, xiii).

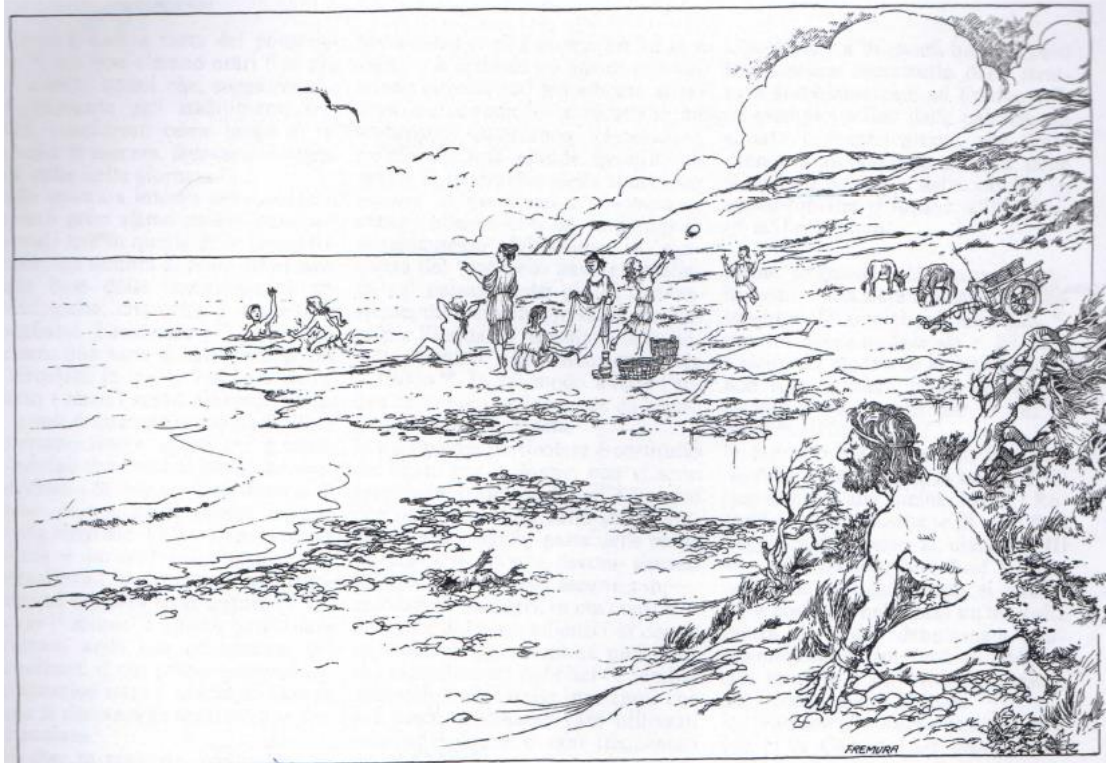
Εικ. 8: «Μπανιέρα» από την Κνωσό. (Ginouvès 1962, pl. II).

Εικ. 9: «Μπανιέρα» από τις Μυκήνες. (Ginouvès 1962, pl. III).

Εικ. 10: «Μπανιέρα» από την Πύλο. (Ginouvès 1962, pl. III).

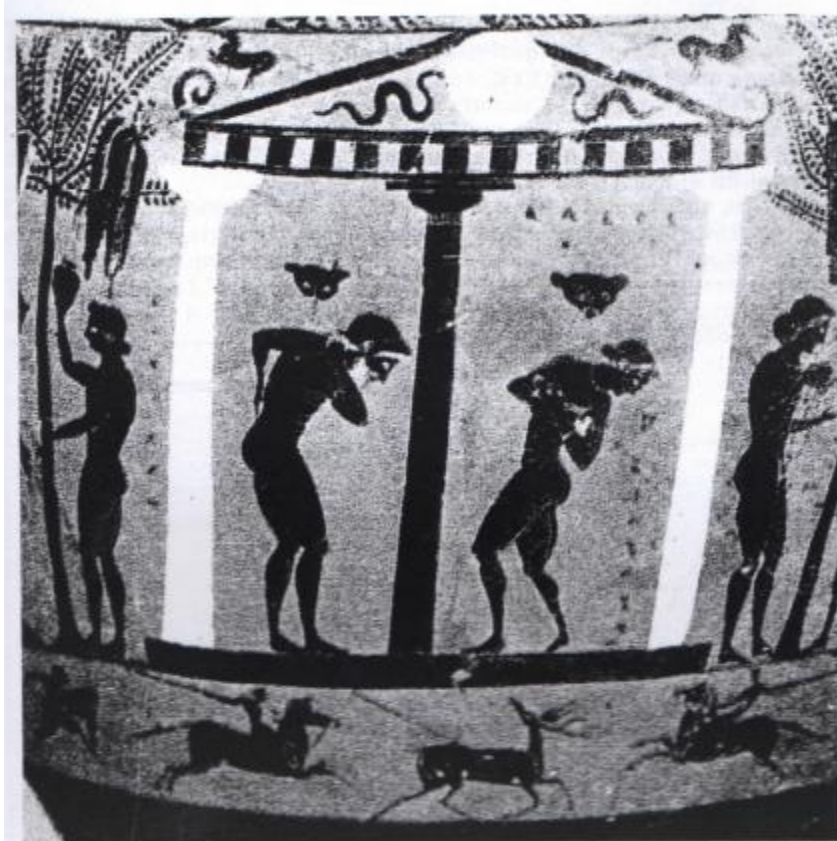

Εικ. 11: Το λουτρό της Ναυσικάς. (Pasquinucci 1987, σελ. 12).

Εικ. 12: Υδρία. Μαδρίτη αρ. 10924. (Ginouvès 1962, pl. I).

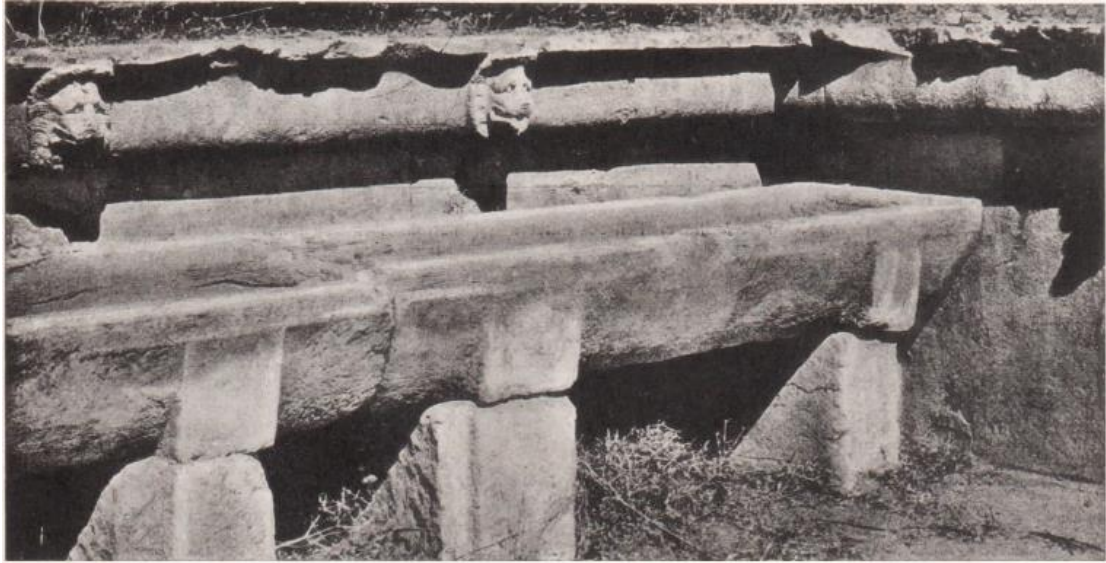

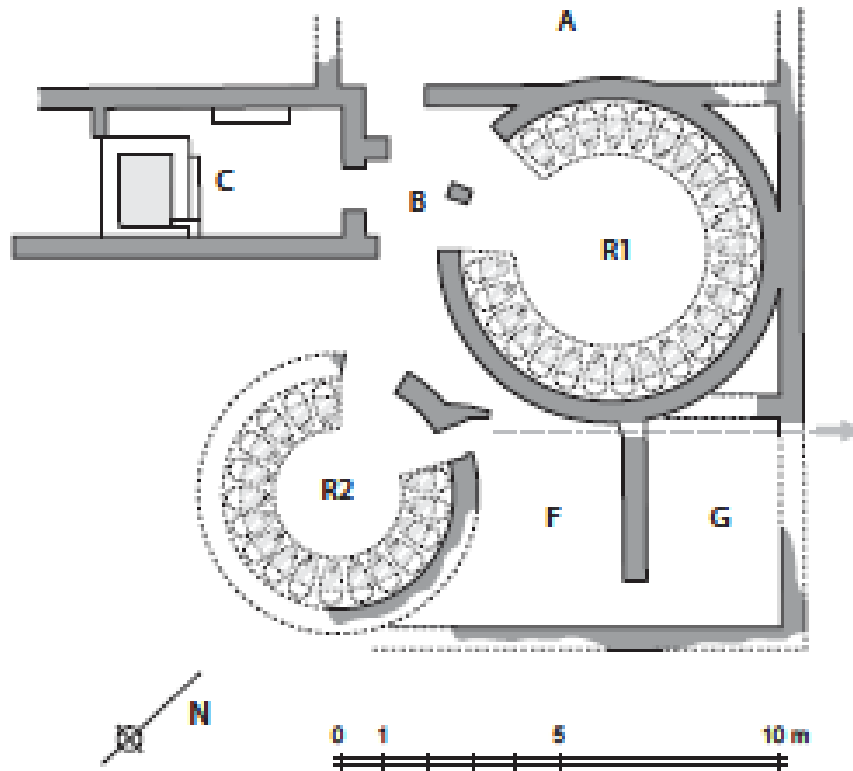
Εικ. 13: Υδρία, Rijksmuseum Van Oudheden, PC63. (Pasquinucci 1987, σελ.14).

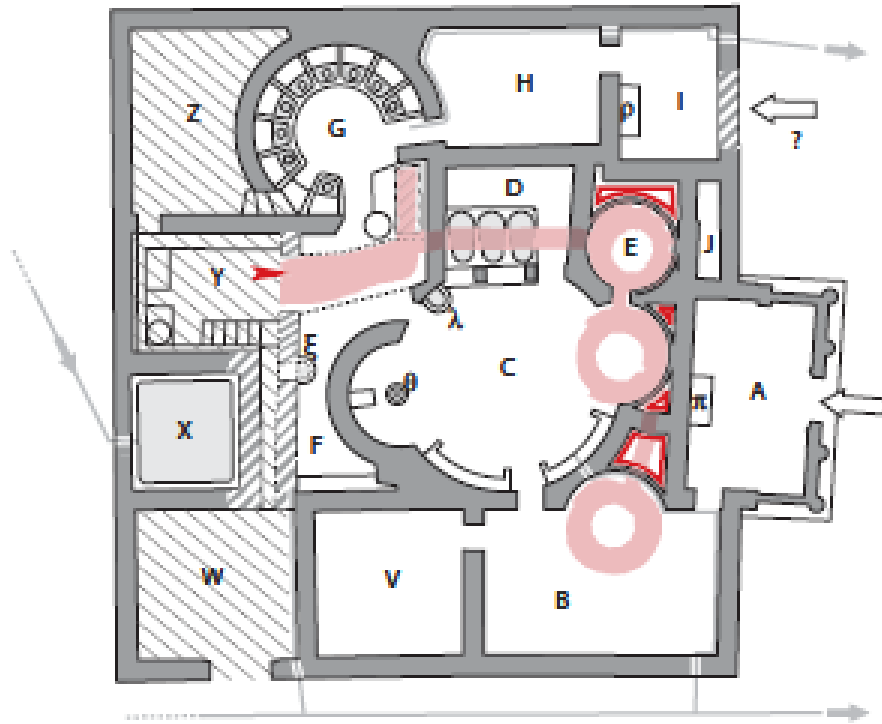
Εικ. 14: «Αηνοί» από το Γυμνάσιο της Ερέτριας. (Ginouènes 1962, pl. XXVIII).

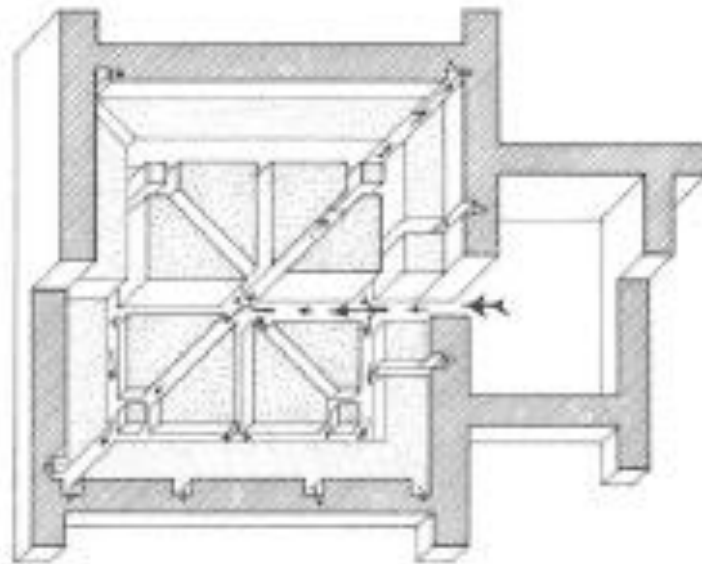
Εικ. 15: «Αιγνοί» από το Γυμνάσιο της Πιρήνης. (Ginouènes 1962, pl. XXVIII).

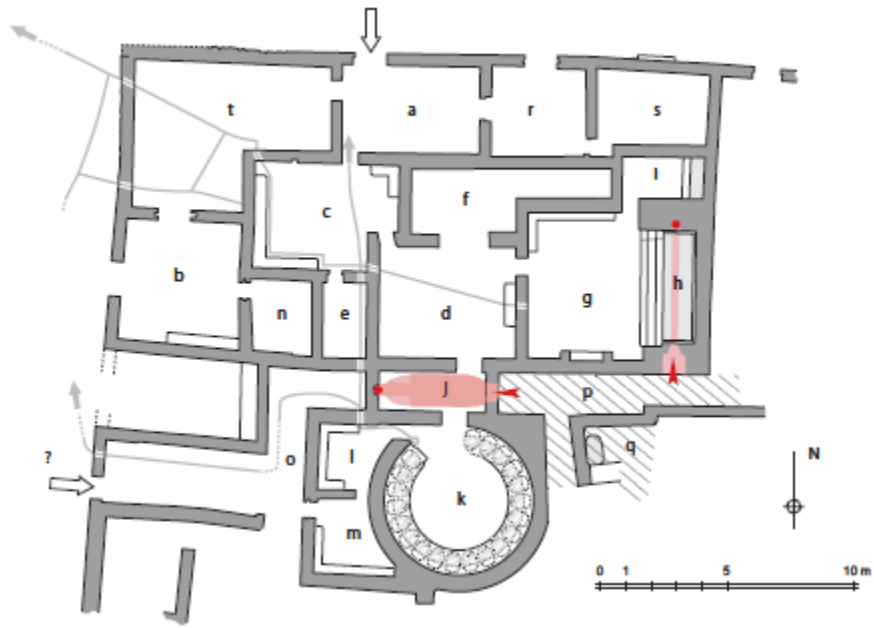
Εικ. 16: Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού των Οινιάδων. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 293).

Εικ. 17: Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού της αρκαδικής Γόρτυνας. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 290).

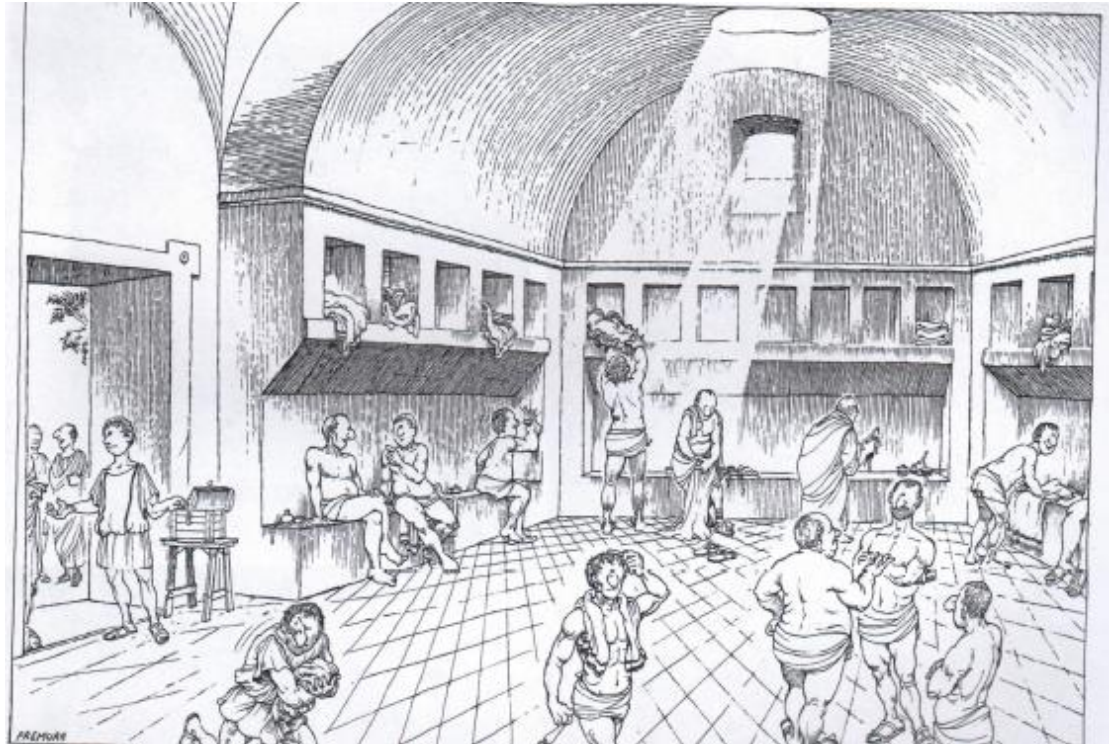
Εικ. 18: Υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης με κανάλια. Silchester, Μεγάλη Βρετανία. (Yegül 1992, σελ. 362, εικ. 453).

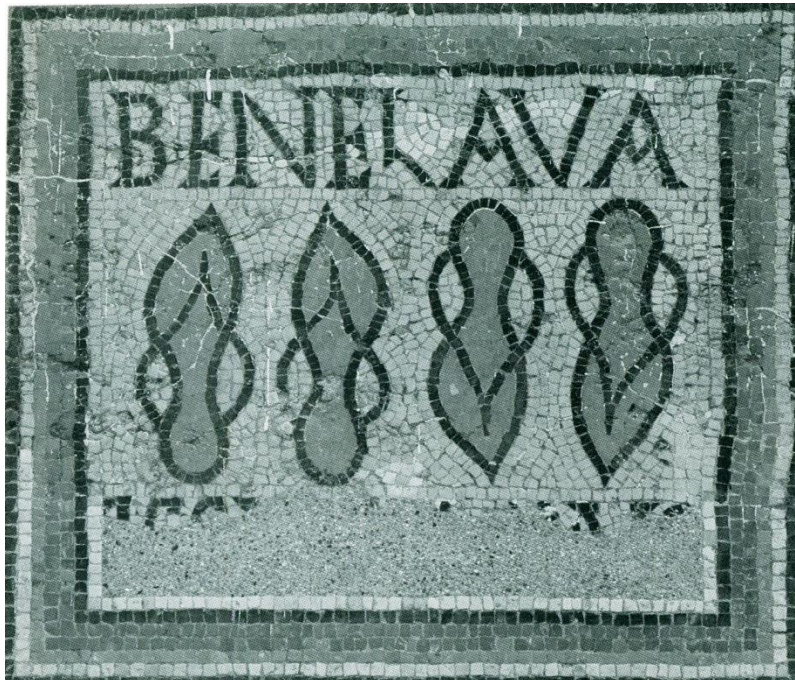
Εικ. 19: Κάτοψη του ελληνιστικού λουτρού δίπλα από την Αγορά, Μεγάλα Ύβλαια. (Fournet-Lucore-Redon-Trümper 2013, σελ. 275).

Εικ. 20: Κάτοψη του ιδανικού λουτρού από το έργο, *Ιππία ή Βαλανείον*, του Λουκιανού. Σχέδιο του F. Yegül. (Yegül 1992, σελ. 84).

Εικ. 21: Σχεδιαστική απεικόνιση του χώρου του *apodyterium*. (Pasquinucci 1987, σελ. 30).

Εικ. 22: Ψηφιδωτό από ρωμαϊκό λουτρό που απεικονίζει λουτρικά υποδήματα (*solea balneares*). Thamugadi, Αλγερία. (Nielsen 1993, σελ. 79).

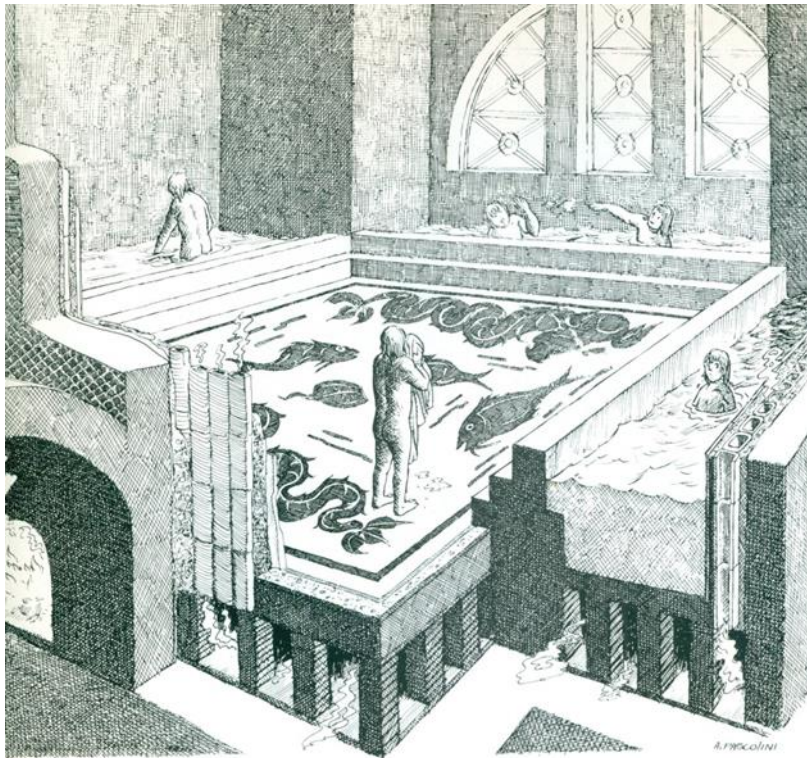
Εικ. 23: Ψηφιδωτό από το *frigidarium* της έπαυλης της *Piazza Armerina*. (Nielsen 1993, σελ. 78).

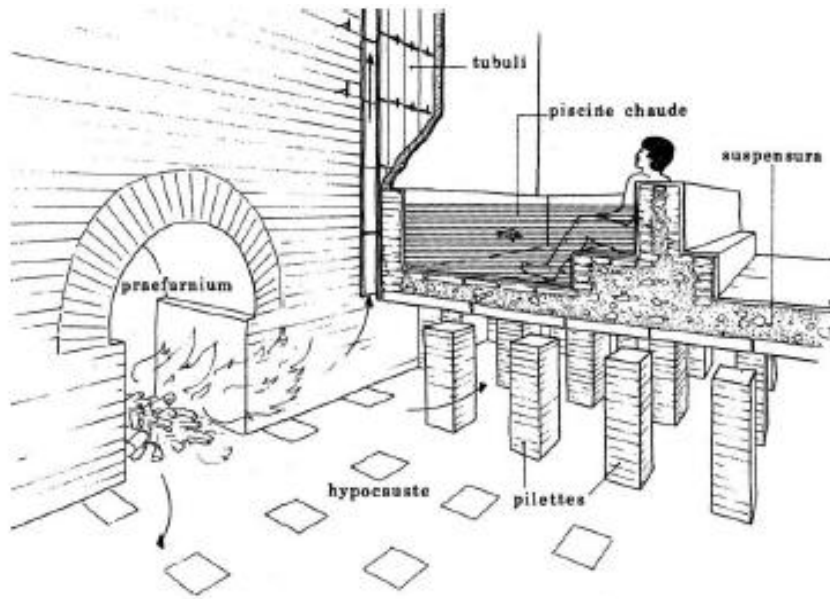
Εικ. 24: Δεξαμενή ύδατος από το *frigidarium* του ρωμαϊκού λουτρού στον Αγ. Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).

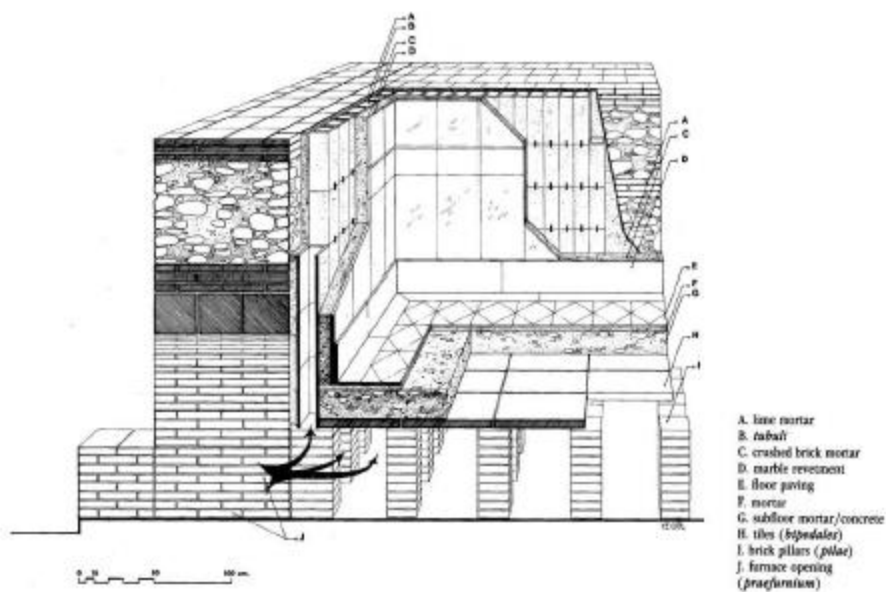
Εικ. 25: Μικρές δεξαμενές ύδατος από το *frigidarium* του ρωμαϊκού λουτρού στον Αγ. Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).

Εικ. 26: Σχεδιαστική απεικόνιση του χώρου του *caldarium*. (Nielsen 1993, σελ. 59).

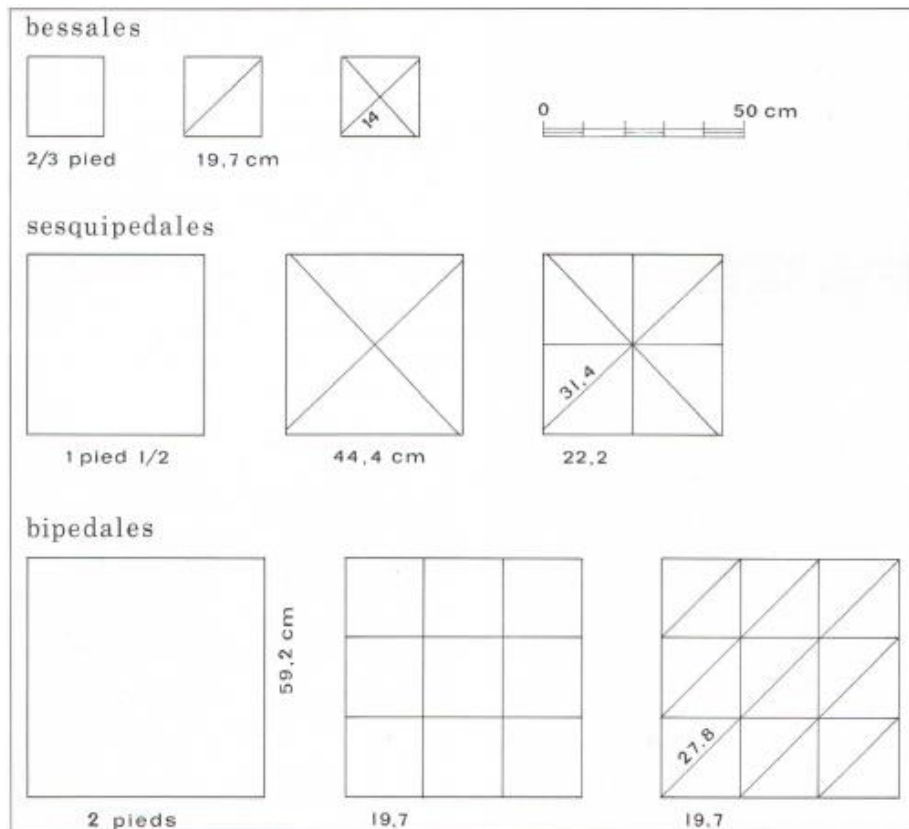

Εικ. 27: Σχηματική αποκατάσταση του συστήματος θέρμανσης στις Κεντρικές Θέρμες της Πομπηίας. (Adam 1984, σελ. 293, εικ. 634).

Εικ. 28: Σχηματική απεικόνιση του υποδαπέδιου και εντοίχιου συστήματος θέρμανσης ενός ρωμαϊκού λουτρού. (Yegül 1992, σελ. 359, εικ. 442).

Εικ. 29: Μονάδες μέτρησης των ρωμαϊκών πήλινων πλακών. (Adam 1984, σελ. 159).

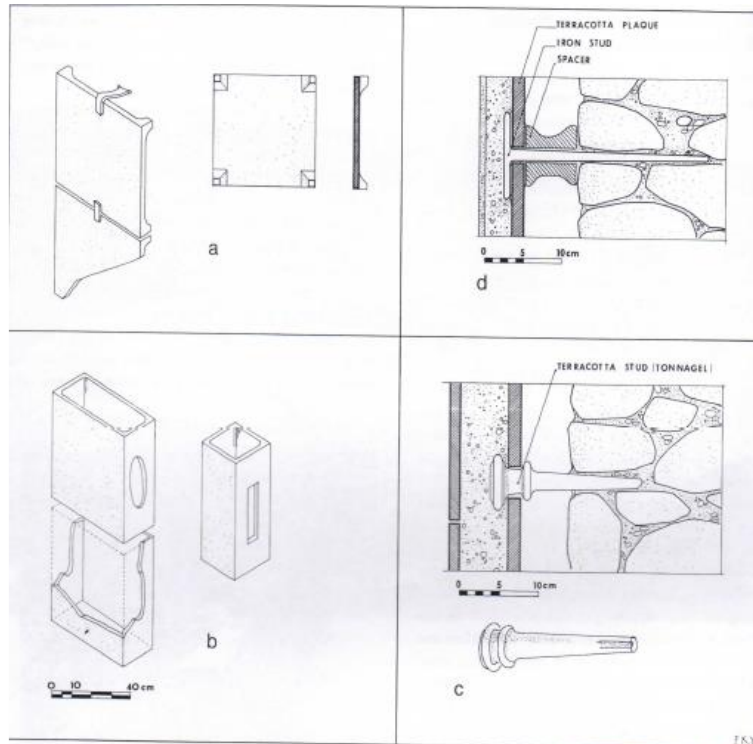
Εικ. 30: Το ρωμαϊκό λουτρό στον Άγιο Θωμά Αιτωλοακαρνανίας. (Ιουλία Αρταβάνη).

Εικ. 31: Το ρωμαϊκό λουτρό του Παμίσου στο Θούριο Μεσσηνίας. (Ιουλία Αρταβάνη).

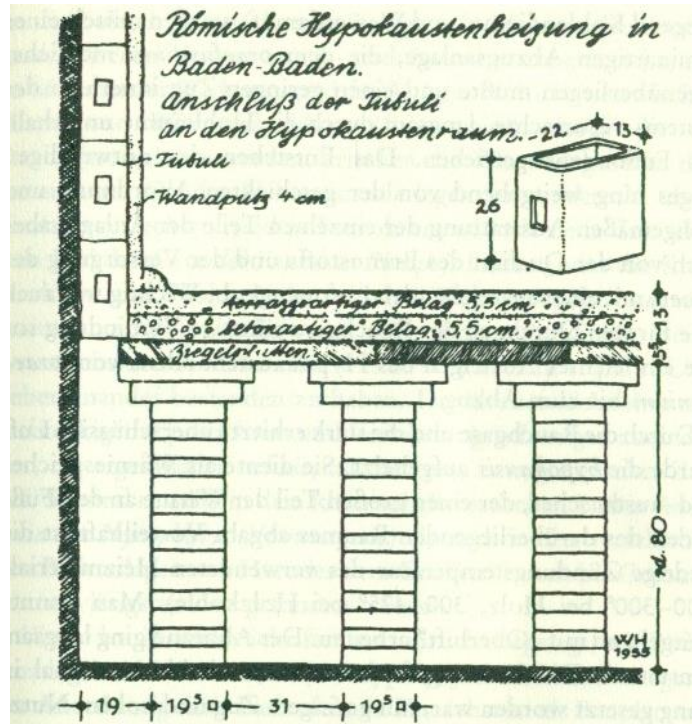
Εικ. 32: Χώροι του ρωμαϊκού λουτρού του Παμίσου στο Θούριο Μεσσηνίας. (Ιουλία Αρταβάνη).

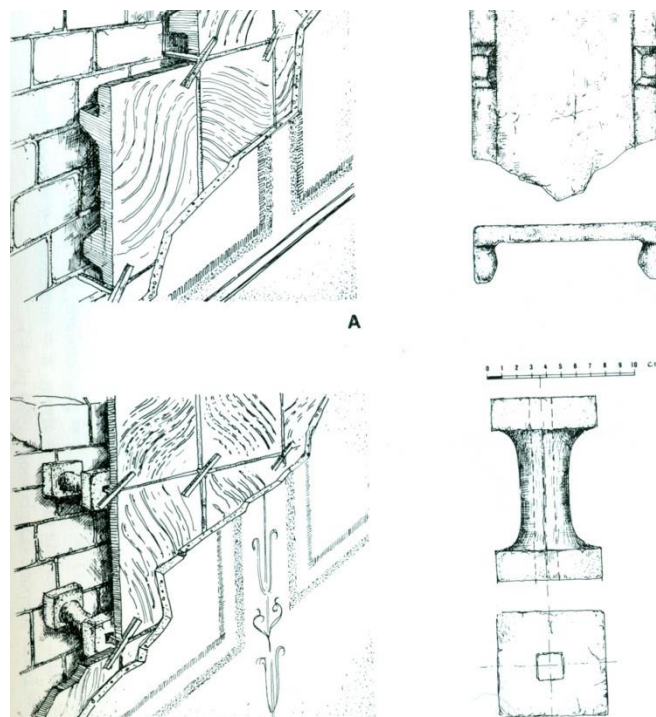
Εικ. 33: Οι τέσσερις (4) μέθοδοι για τη θέρμανση των τοίχων: α. *tegulae mammatae*, β. *tubuli*, γ. πήλινα «καρφιά» ή σφήνες και δ. πηγίο με τον συνδυασμό μεταλλικών καρφιών. (Yegül 1992, σελ. 364, εικ. 455).

Εικ. 34: Εντοίχια θέρμανση με τη χρήση *tubuli* από το ρωμαϊκό λουτρό στην Αγορά της Όστιας. (Adam 1984, σελ. 292, εικ. 633).

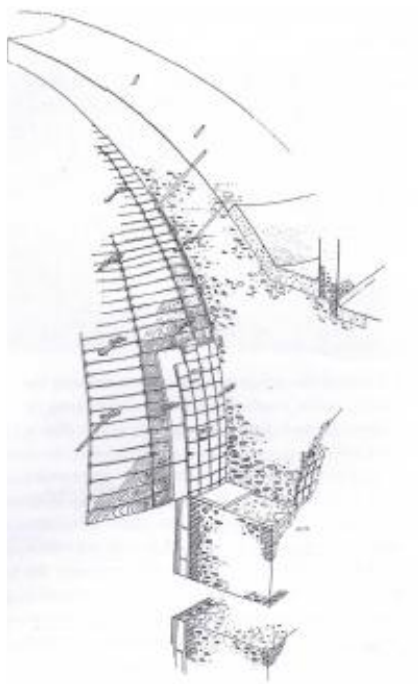
Εικ. 35: Σχεδιαστική απεικόνιση της σύνδεσης του συστήματος θέρμανσης του δαπέδου και των τοίχων με τη χρήση των *tubuli*. (Brödner 1983, σελ. 19).

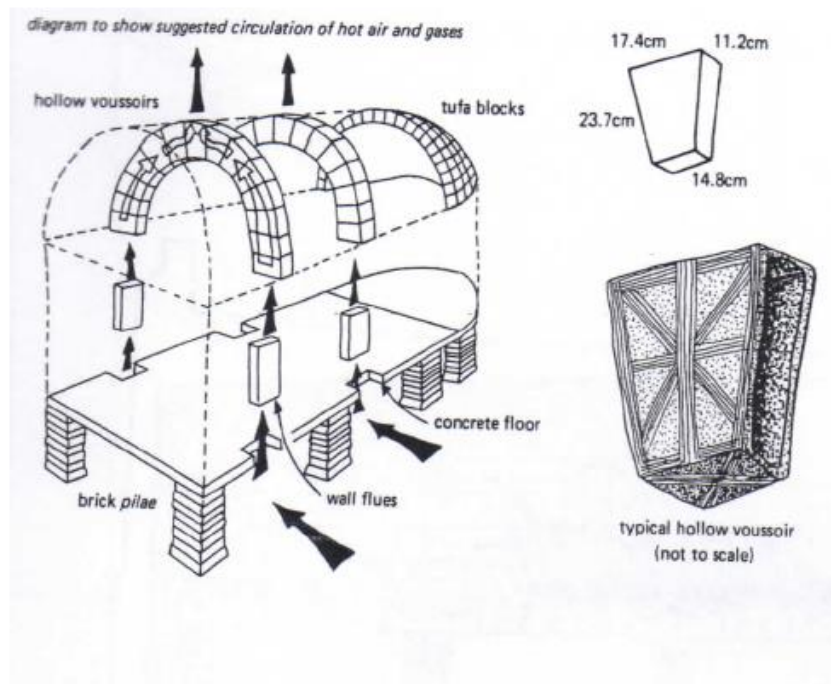
Εικ. 36: *Tegulae mammatae* και πήλινα πηνία με μεταλλικά καρφιά. (Nielsen 1993, σελ. 63).

Εικ.37: Πήλινο πηνίο από τον Χ3 του κορινθιακού Λουτρού Κ-7. (Biers 1985, pl. 31).

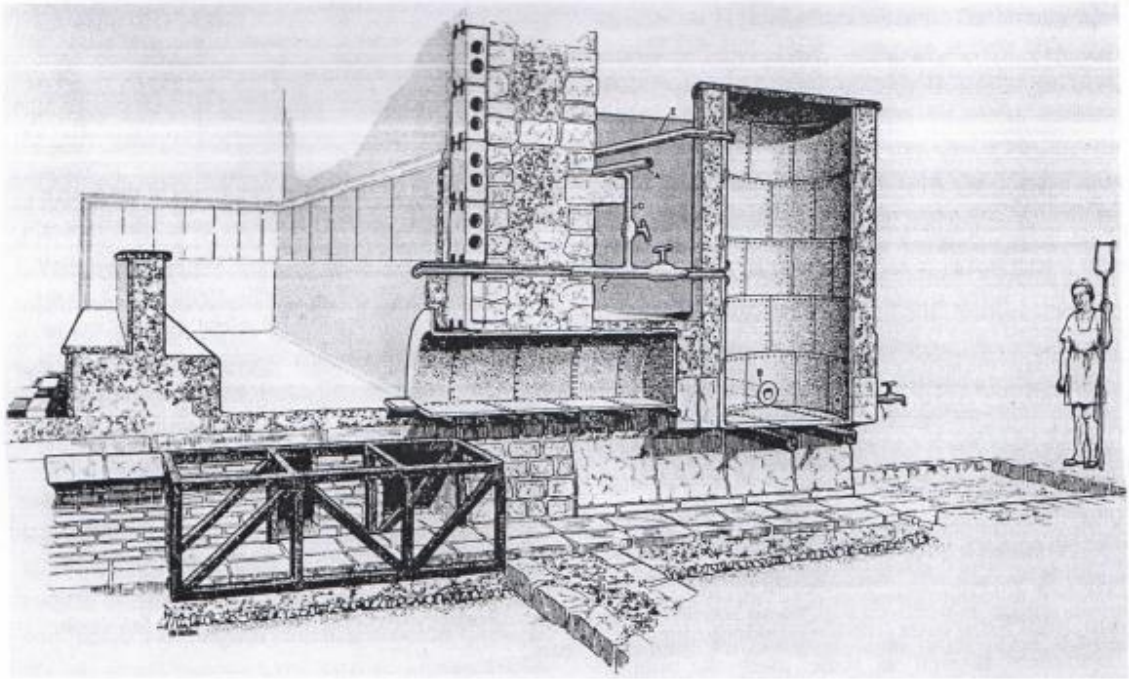
Εικ. 38: Υποθετικό σύστημα για τη δημιουργία κενού στους θόλους με τη βοήθεια μεταλλικών συνδέσμων, σύμφωνα με τον C. Giuliani. (Yegül 1992, σελ. 367, εικ. 460).

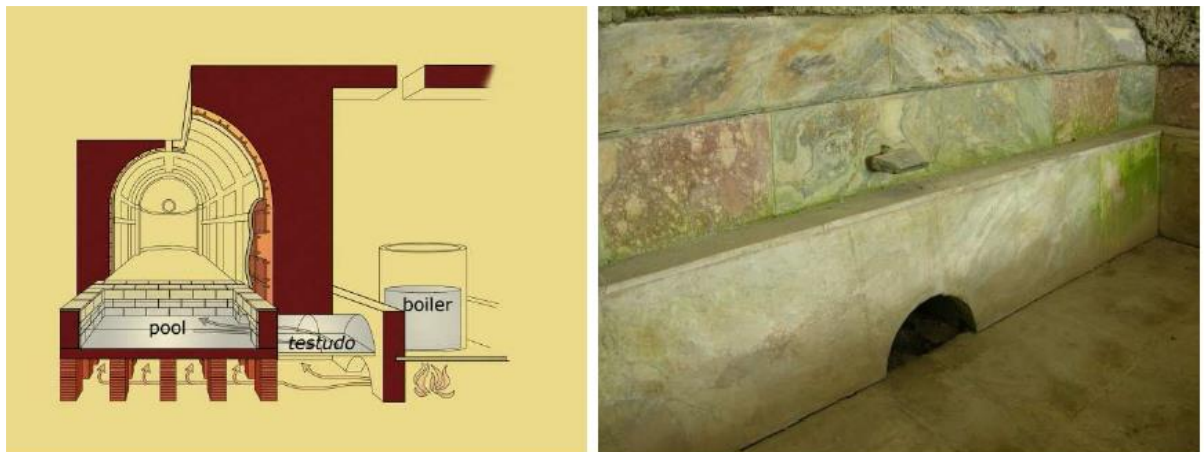
Εικ. 39: Σύστημα θέρμανσης του θόλου. Sparsholt, Αγγλία. (Yegül 1992, σελ. 366, εικ. 457).

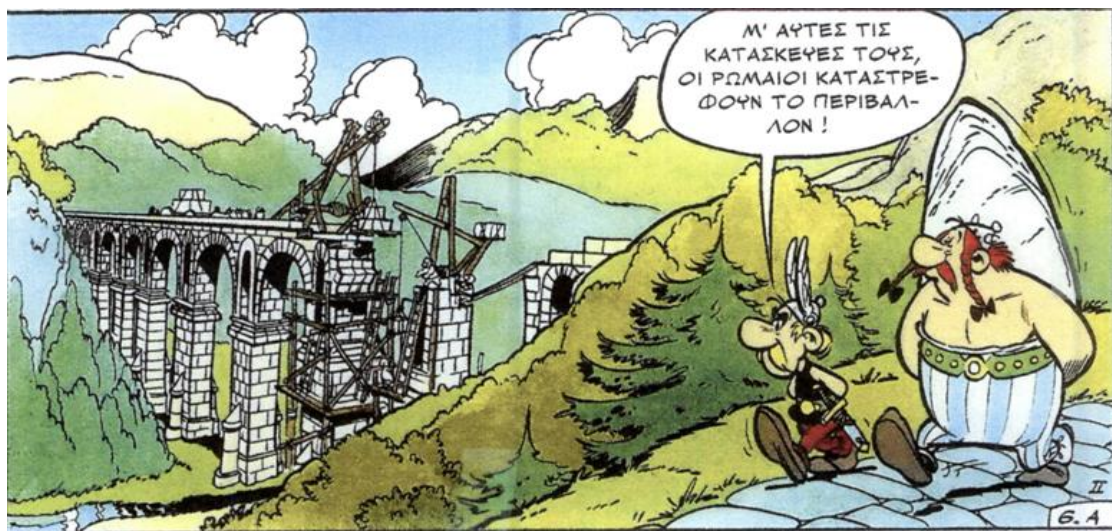
Εικ. 40: Μεταλλικοί σύνδεσμοι από τον X3 του Λουτρού Κ-7 στην Κόρινθο. (Biers 1985, pl.

Εικ. 41: Σχηματική απεικόνιση του συστήματος θέρμανσης του νερού (θερμοδοχείο και *testudo alvei*). (Yegül 1992, σελ. 375).

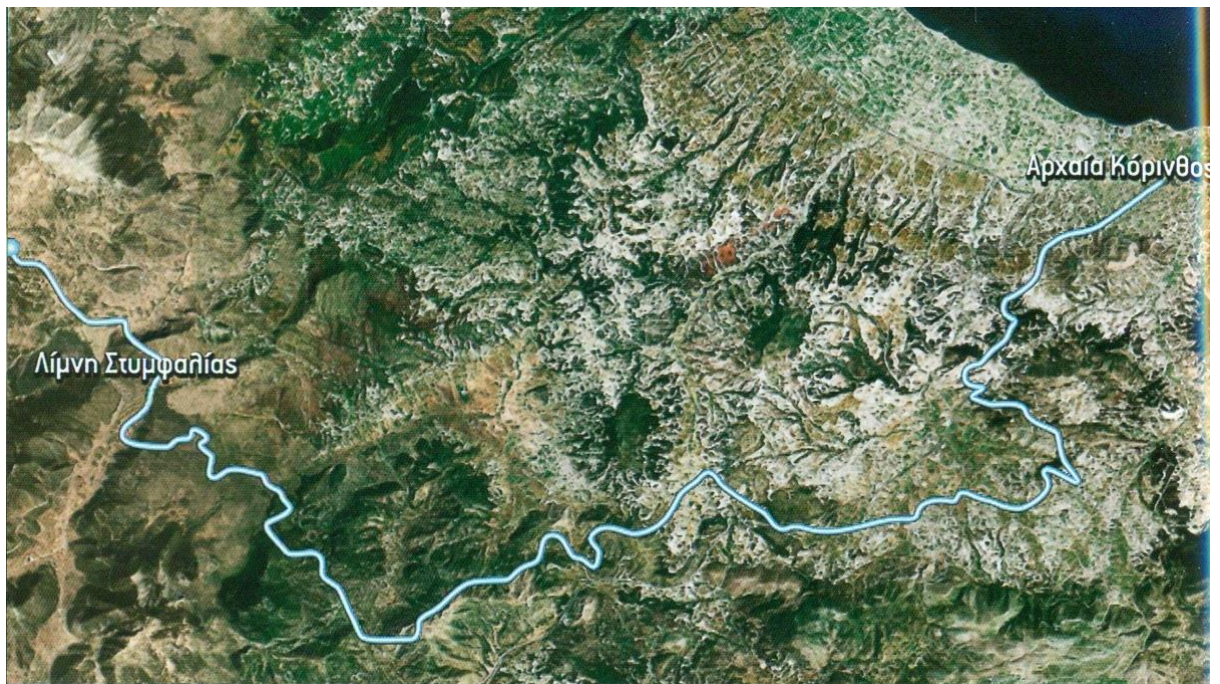

Εικ. 42: Αποκατάσταση του συστήματος *testudo alvei* από τα Suburban Baths στο Herculaneum. (http://www.chnt.at/wp-content/uploads/eBook_CHNT17_Pucci_Blanco.pdf στις 29/12/2016).

Εικ. 43-44: Τμήμα του ρωμαϊκό υδραγωγείο που τροφοδοτούσε την *Nemausus* (σημ. Νίμες). Γνωστό ως Pont du Gard. (http://www.wikiwand.com/hu/Pont_du_Gard και «Το χρυσό δρεπάνι», σελ. 10).

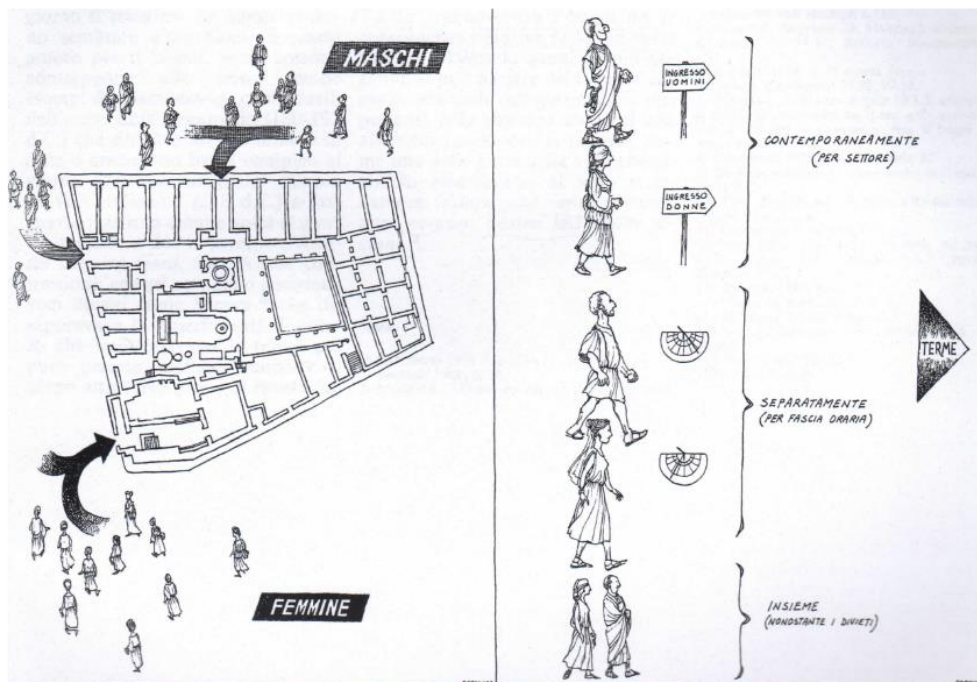
Εικ. 45: Η πορεία του αδριάνειου υδραγωγείου της Κορίνθου. (Λώλος 2010, σελ. 6).

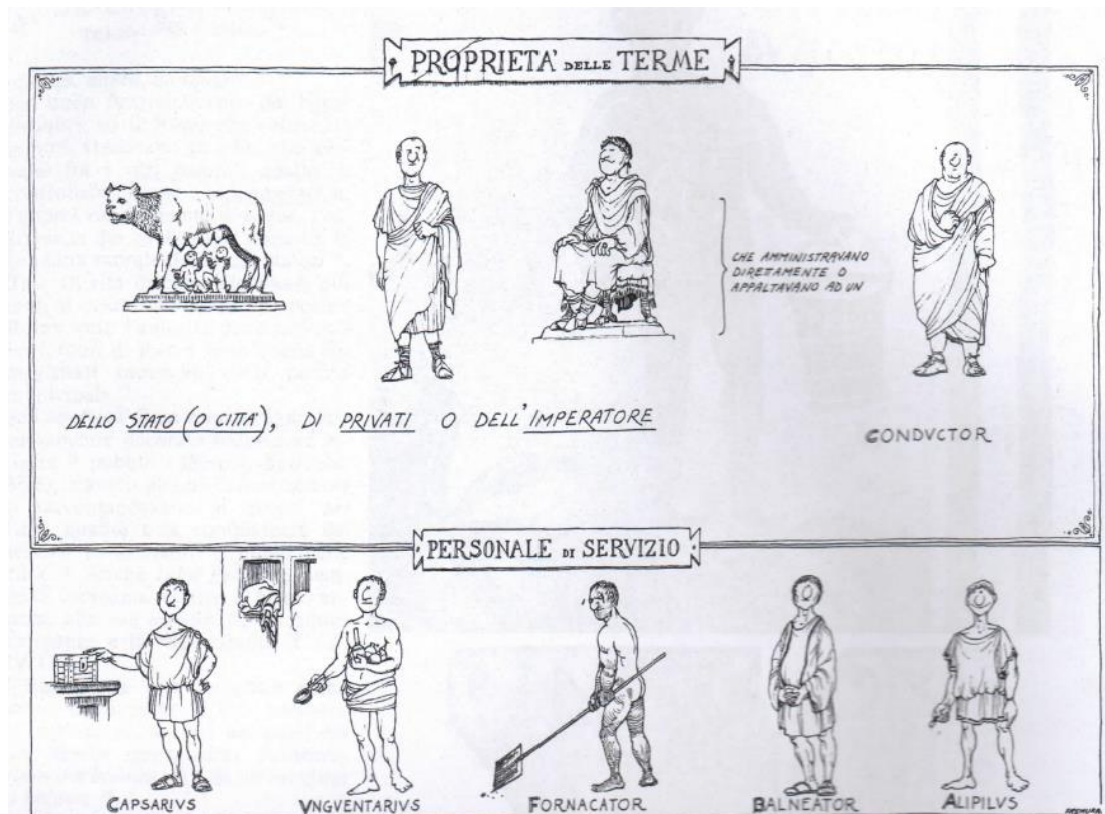
Εικ. 46: Νυμφαίο στους πρόποδες του λόφου Λάρισας στο Άργος.
(<https://greece.terrabook.com/argolis/el/page/archaio-theatro-argous> στις 28/12/2016).

Εικ. 47: Αεροφωτογραφία του Νυμφαίου της Νικόπολης (Ίδρυμα Άκτια Νικόπολης).

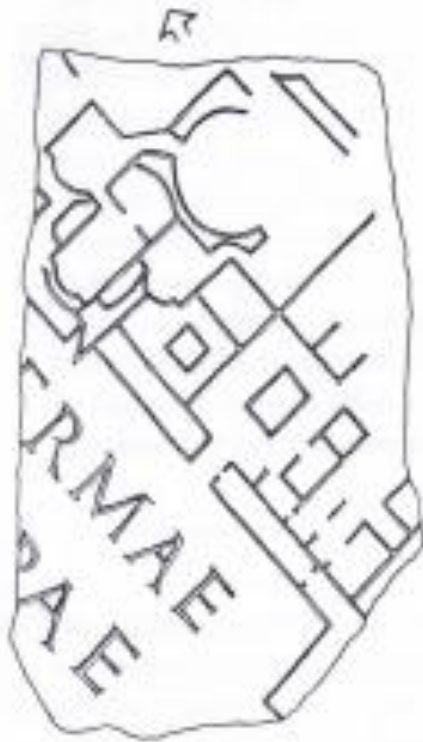
Εικ. 48: Σχηματική απεικόνιση των ανδρικών και γυναικείων λουτρών (Pasquinucci 1987, σελ. 23).

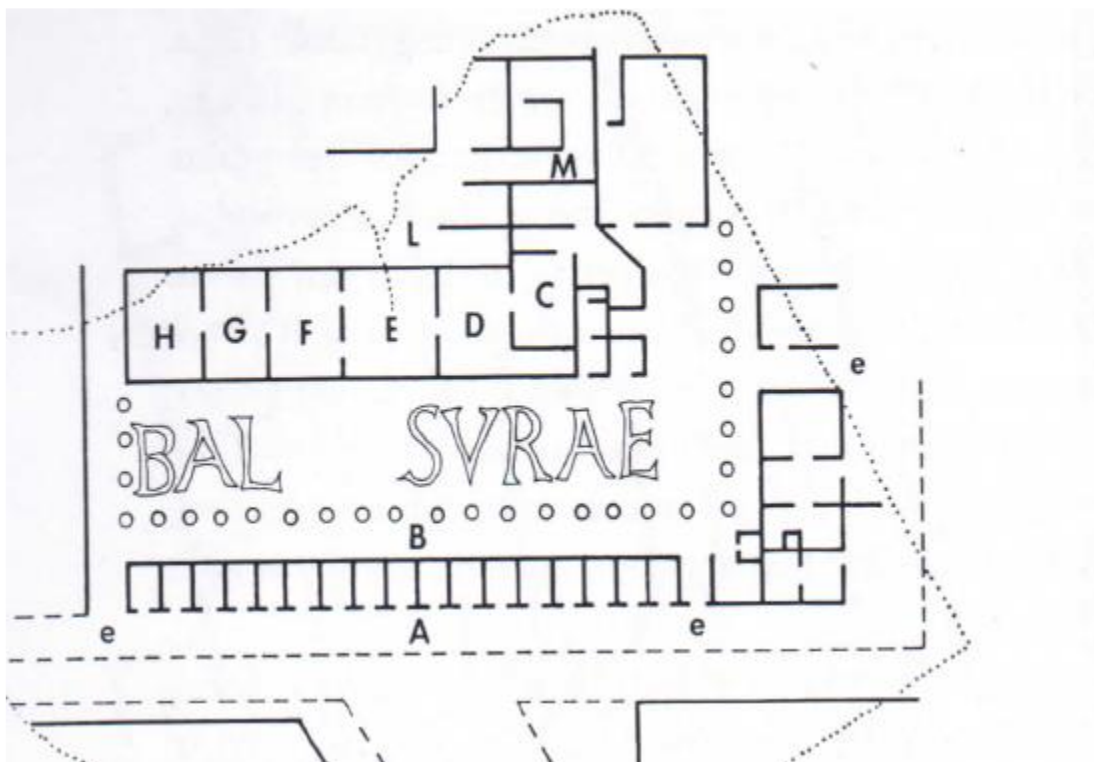
Εικ. 49: Σχηματική απεικόνιση της διοίκησης και του προσωπικού ενός ρωμαϊκού λουτρού. (Pasquinucci 1987, σελ. 20).

Εικ. 50: Ψηφιδωτό από το ρωμαϊκό λουτρό της Piazza Armerina, στο οποίο απεικονίζονται ένας *unctor*, ένας *alipites/alipilus* και ένας *perfusor*. (Nielsen 1993, σελ. 76 α).

Εικ. 51: Οι Θέρμες του Αγρίππα από το «*Forma Urbis Romae*». (Yegül 1992, σελ. 134, εικ. 143).

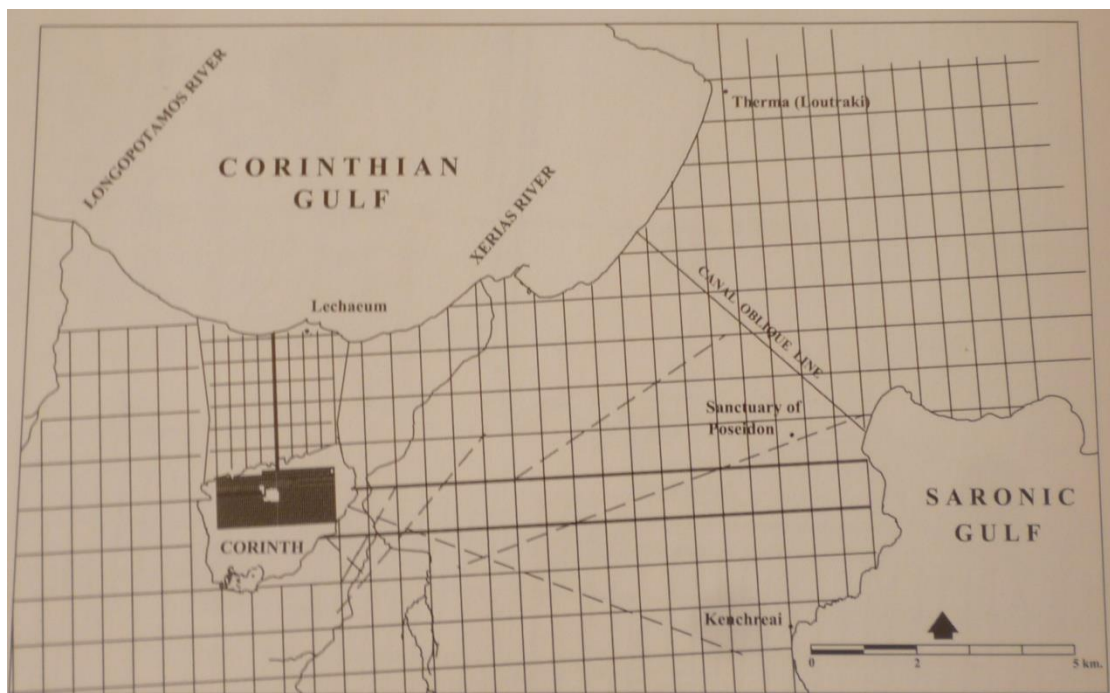

Εικ. 52: Αποκατάσταση του θραύσματος 21 από το «*Forma Urbis Romae*» που απεικονίζουν τα λουτρά του *Sura*. (Yegül 1992, σελ. 67, εικ. 69).

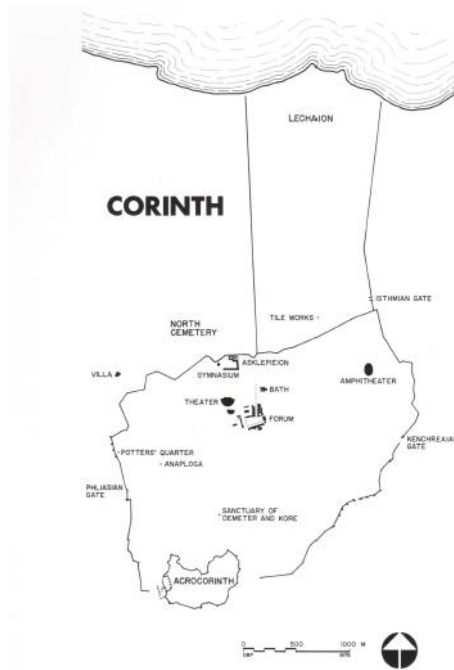

Εικ. 53: Λατινική επιγραφή από την Πομπηία σε β' χρήση. Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης. (Yegül 1992, σελ. 43, εικ. 43).

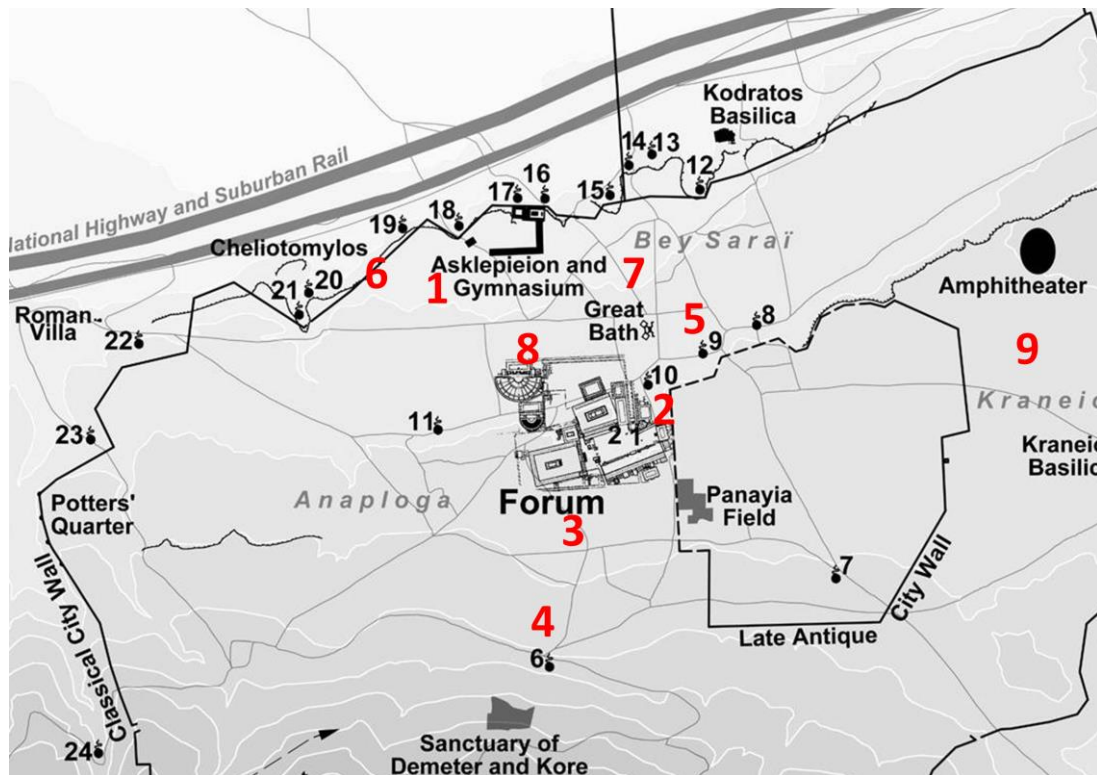
ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Εικ. 54: Η πόλη της Κορίνθου και τα δύο επίνειά της, το Λέχαιο και οι Κεγχρεές. (Romano 2003, σελ. 290).

Εικ. 55: Η ρωμαϊκή Κόρινθος. (Biers 1985).

Εικ. 56: Η θέση των εννέα (9) ρωμαϊκών λουτρών στην Κόρινθο. Το δέκατο είναι γνωστό από λατινική επιγραφή. (Robinson 2013, σελ. 344).

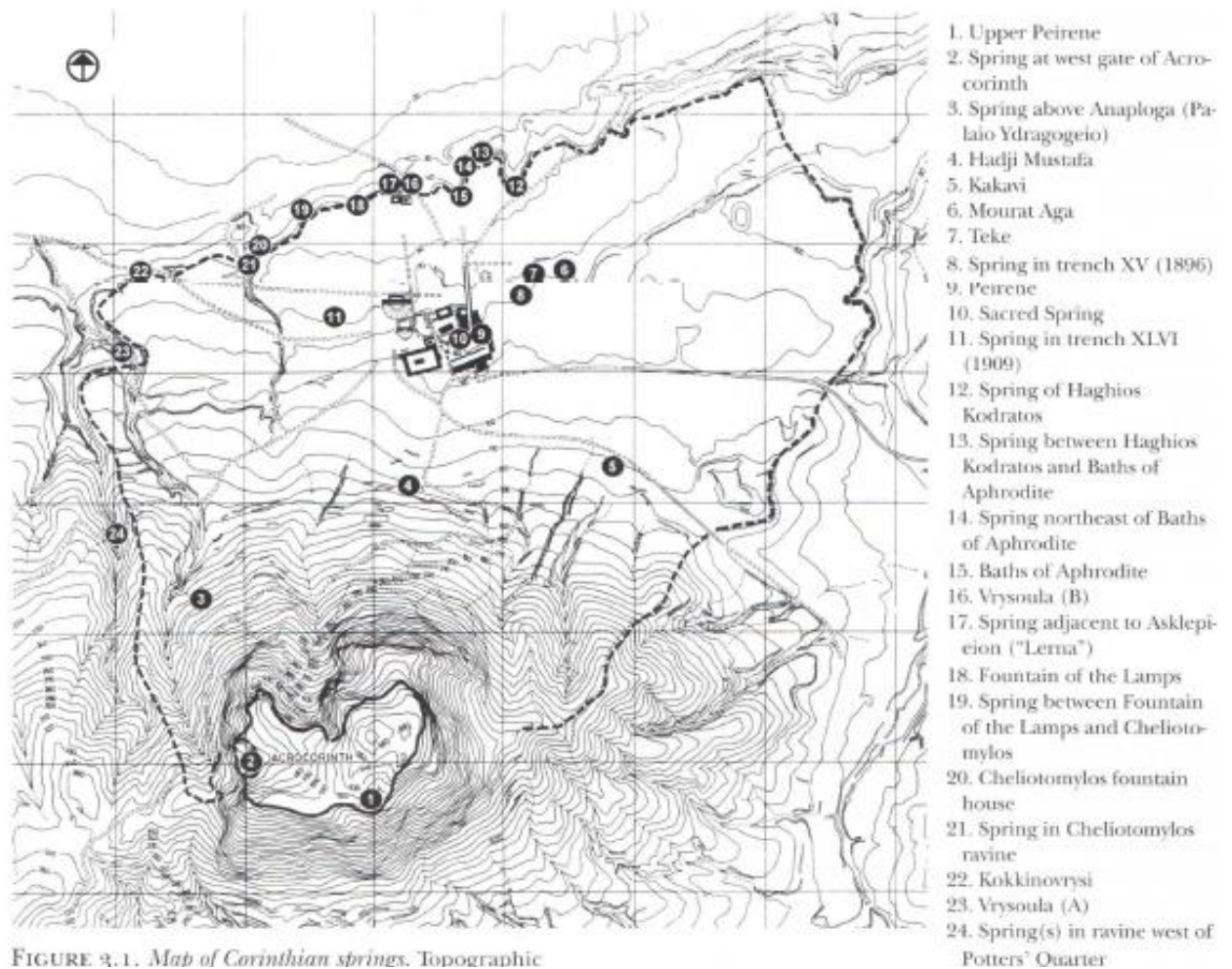
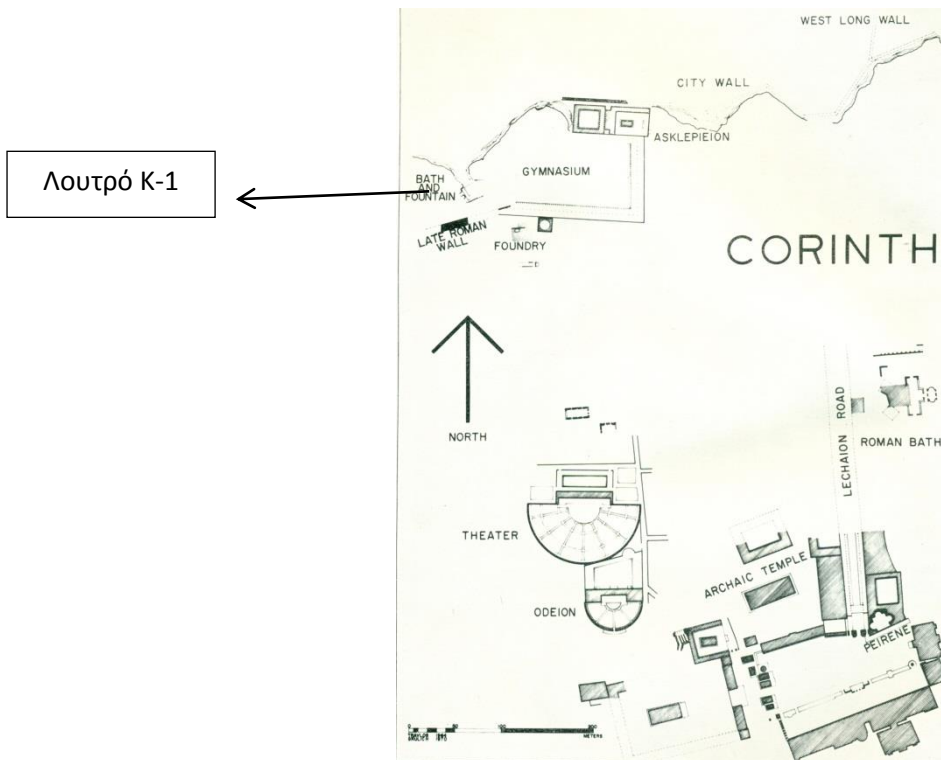

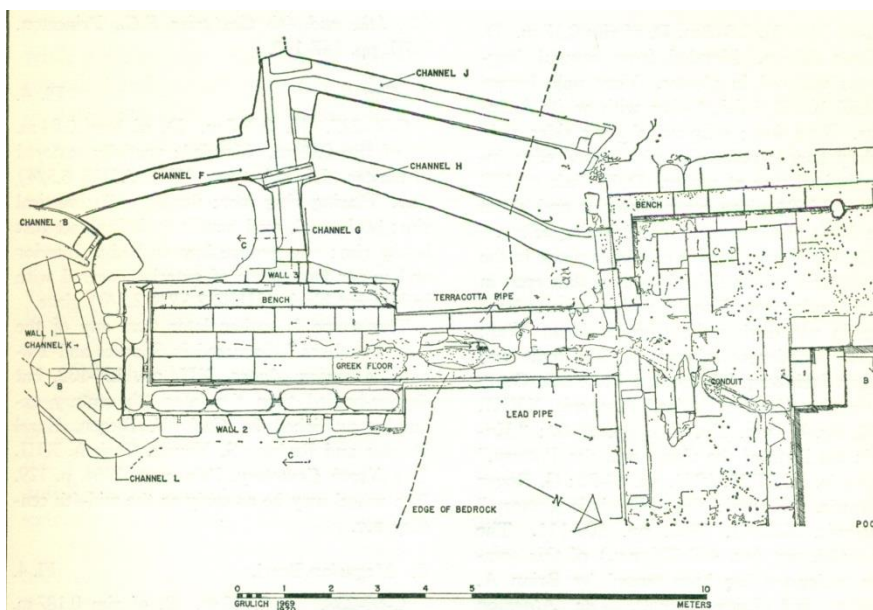
FIGURE 3.1. *Map of Corinthian springs.* Topographic

Εικ. 57: Οι κρήνες της Κορίνθου. (Landon 2003, σελ. 47).

Λουτρό Κ-1

Εικ. 58: Η θέση του Λουτρού Κ-1. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

Εικ. 59: Κάτοψη του Λουτρού Κ-1. (Hesperia 41 (1972), σελ. 11).

Εικ. 60: Είσοδος του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 5).

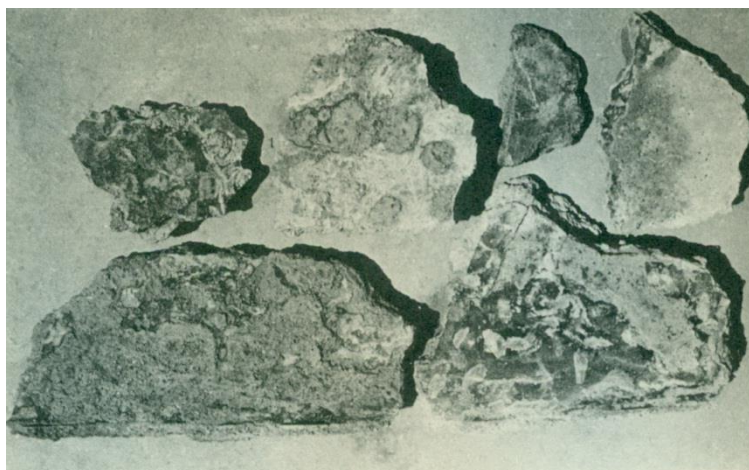
Εικ. 61: Ο Χώρος 1 από τα Νότια. (Hesperia 41 (1972), pl. 3).

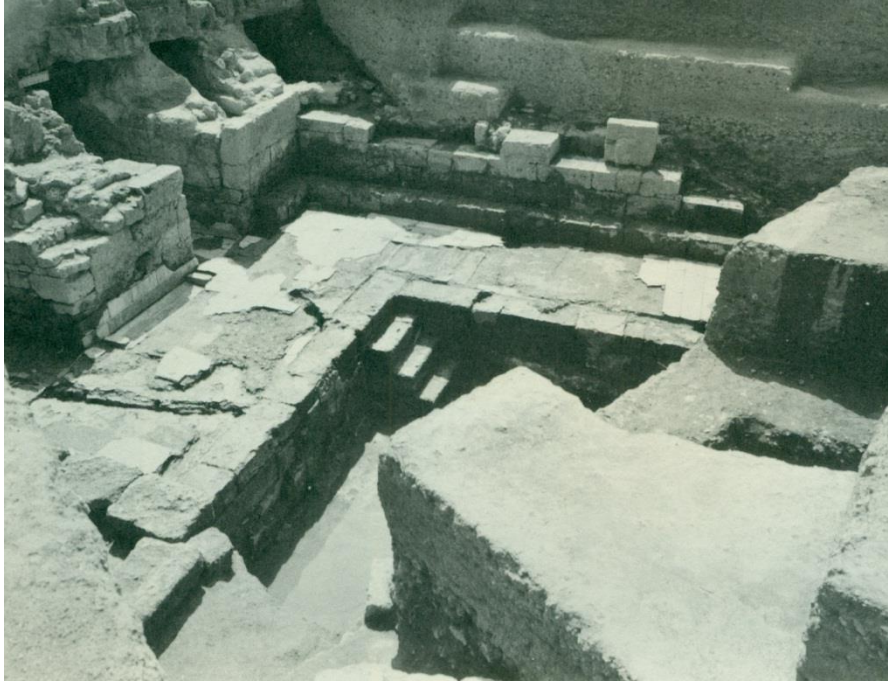
Εικ. 62: Ο Χώρος 1 από τα Βόρεια. (Hesperia 41 (1972), pl. 3).

Εικ. 63: Οι μαρμάρινες λεοντοκεφαλές από τους ληγούς του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 6).

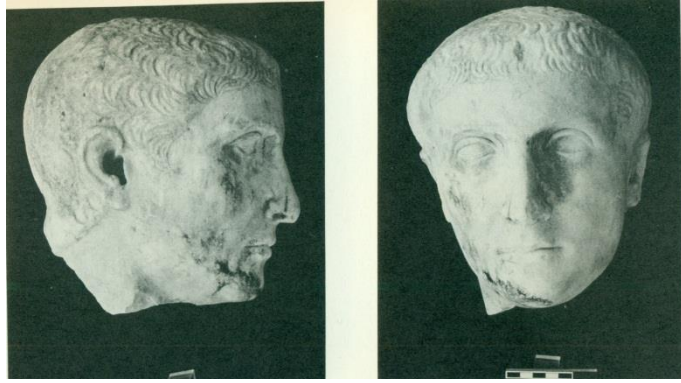
Εικ. 64: Θραύσματα από γυψοκονίαμα. Διακόσμηση της οροφής του Χώρου 1. (Hesperia 41 (1972), pl. 6).

Εικ. 65: Δεξαμενή κολύμβησης του Λουτρού Κ-1 (Χ2). Λήψη από τα Α. (Hesperia 41 (1972), pl. 5).

Εικ. 66: Δεξαμενή κολύμβησης από ρωμαϊκό λουτρό στη γαλλική πόλη, Villards-d' Héria. (Adam 1984, σελ. 299, εικ. 643).

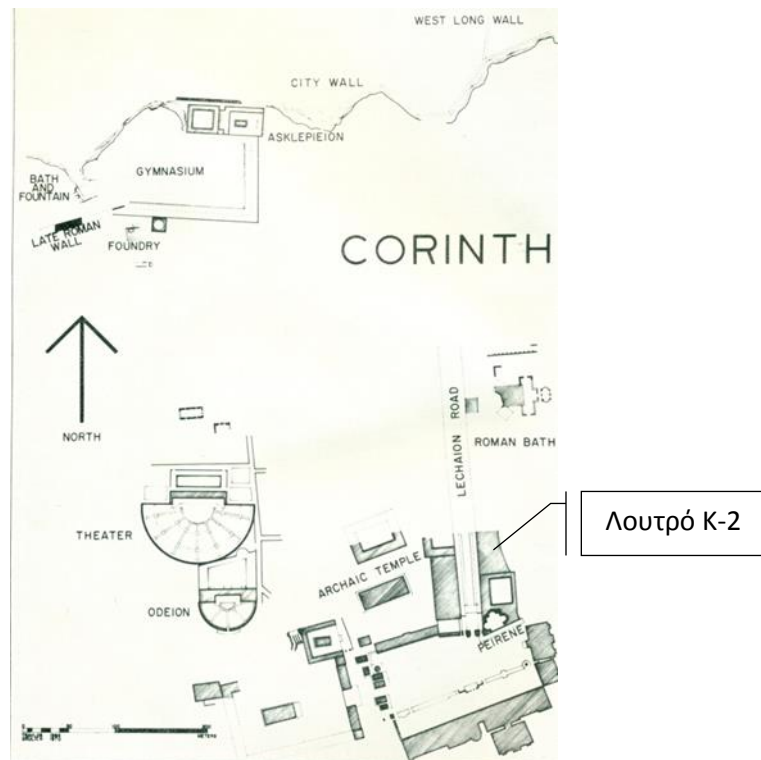

Εικ. 67: Πορτρέτο από τη δυναστεία των Ιουλίων Κλαυδίων από τον Χώρο 2. (Hesperia 41 (1972), pl. 8).

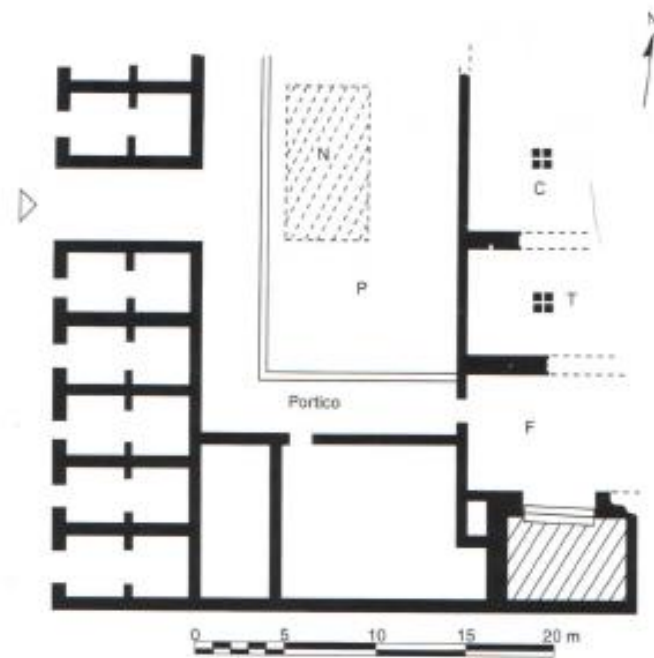

Εικ. 68: Πορτρέτα αθλητών από τον Χώρο 2. (Hesperia 41 (1972), pl. 8).

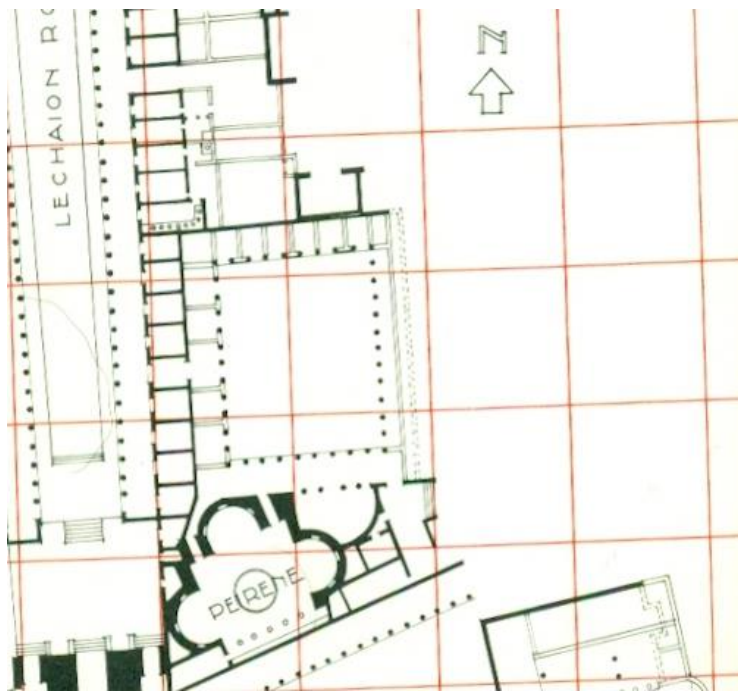
Λουτρό Κ-2

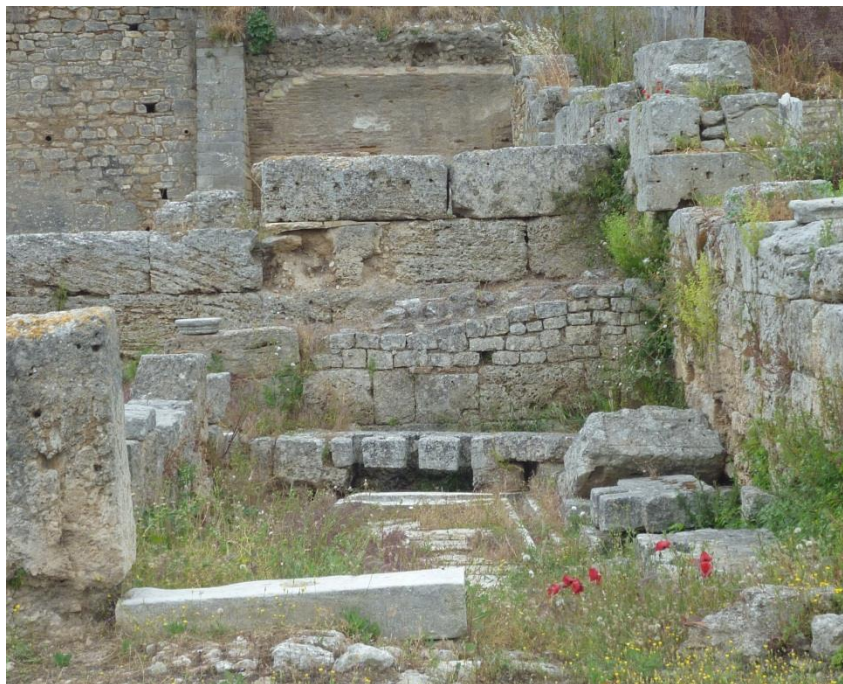
Εικ. 69: Η θέση του Λουτρού Κ-2. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

Εικ. 70: Κάτοψη της 2^{ης} φάσης του Λουτρού Κ-2. (Biers 2003, σελ. 307).

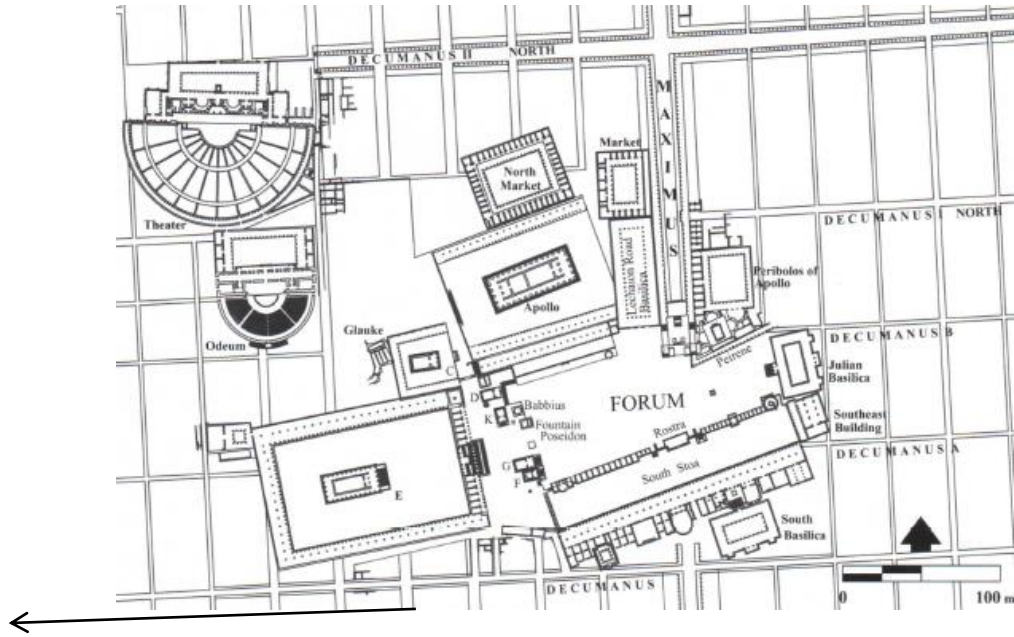

Εικ. 71: Οι *latrinae* στη νότια πλευρά της σειράς των καταστημάτων (*tabernae*) (2^{ος} αι. μ.Χ.).
(Scranton 1957, σχεδ. IV).

Εικ. 72: Οι *latrinae* από τα Δυτικά. (Ιουλία Αρταβάνη).

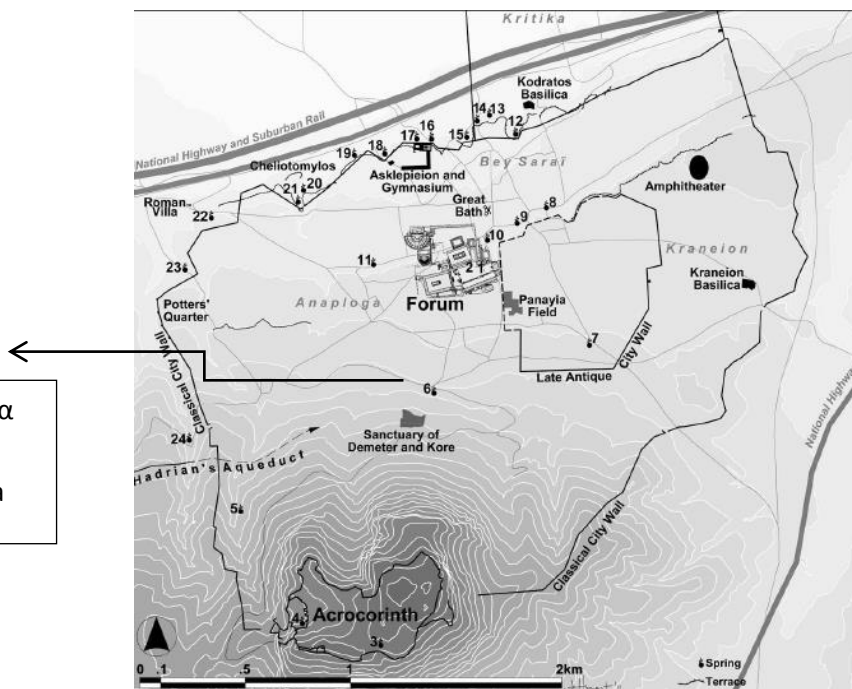
Λουτρό Κ-3

Εικ. 73: Η θέση του Λουτρού Κ-3. (Romano 2003, σελ. 286).

Λουτρό Κ-3, νότια
του Ναού Ε.

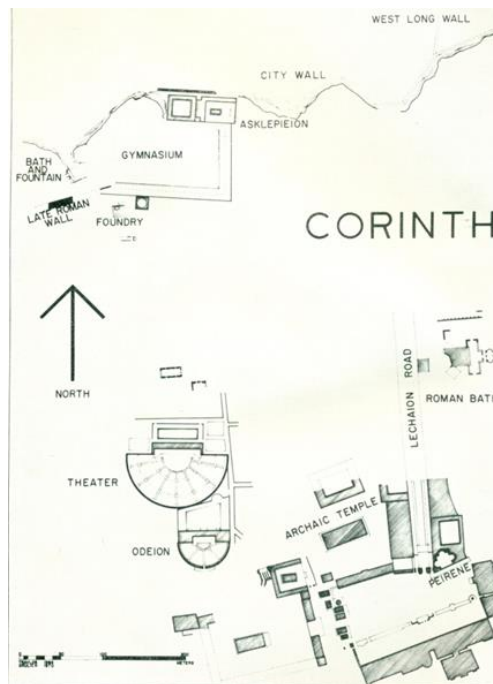
Λουτρό Κ-4

Λουτρό Κ-4, ανάμεσα
στον Ναό Ε και την
Κρήνη Hadji Mustafa

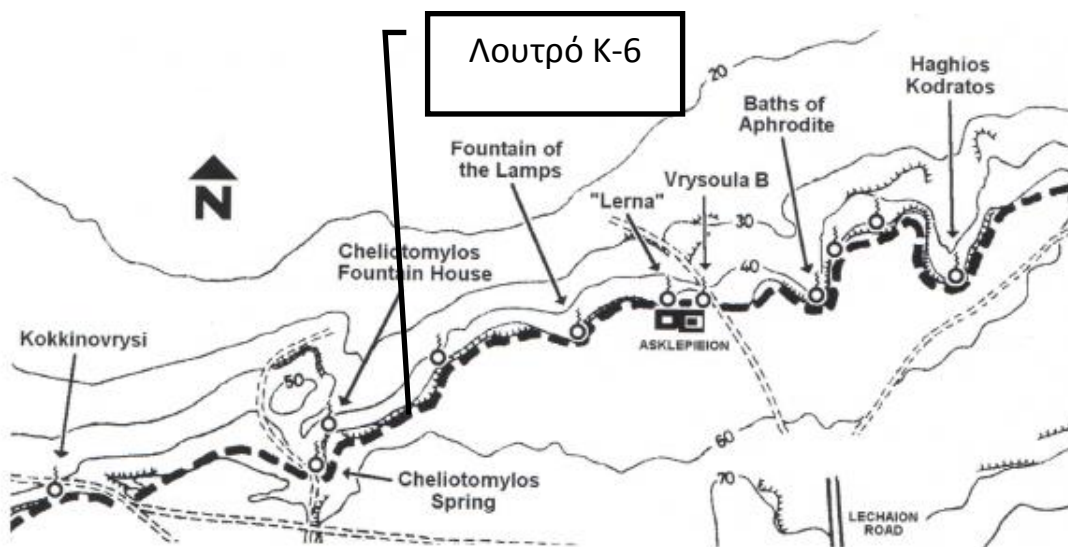
Εικ. 74: Η θέση του Λουτρού Κ-4. (Robinson 2013, σελ. 344).

Λουτρό Κ-5

Εικ. 75: Η θέση του Λουτρού Κ-5. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

Λουτρό Κ-6

Εικ. 76: Η γειτνίαση του Λουτρού Κ-6 με την πηγή και την κρήνη του Χελιωτόμυλου. (Landon 2003, σελ.49).

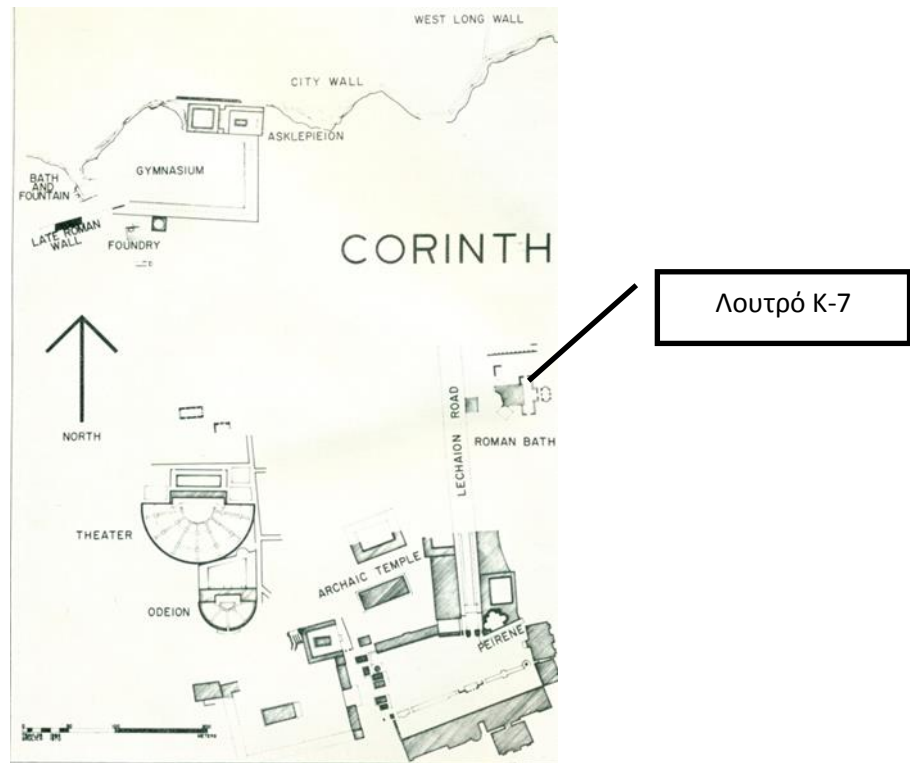

Εικ. 77: Ο Χώρος 1 του Λουτρού Κ-6. (ΒΧΗ 83 (1959), σελ. 694, εικ. 1).

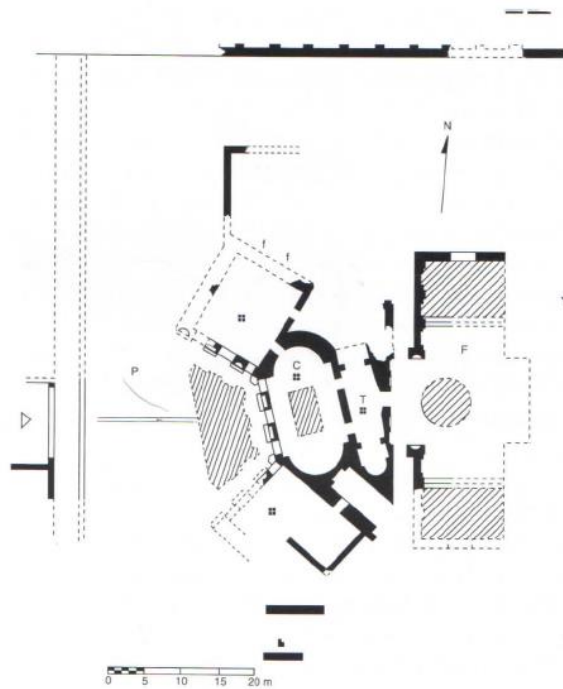

Εικ. 78: Ψηφιδωτό δάπεδο του Λουτρού Κ-6. (ΒΧΗ 83 (1959), σελ. 694, εικ.2).

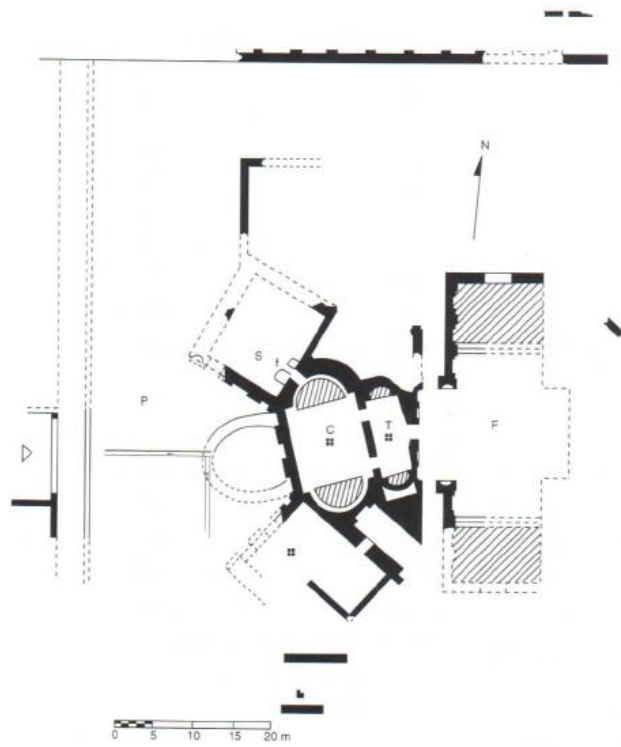
Λουτρό Κ-7

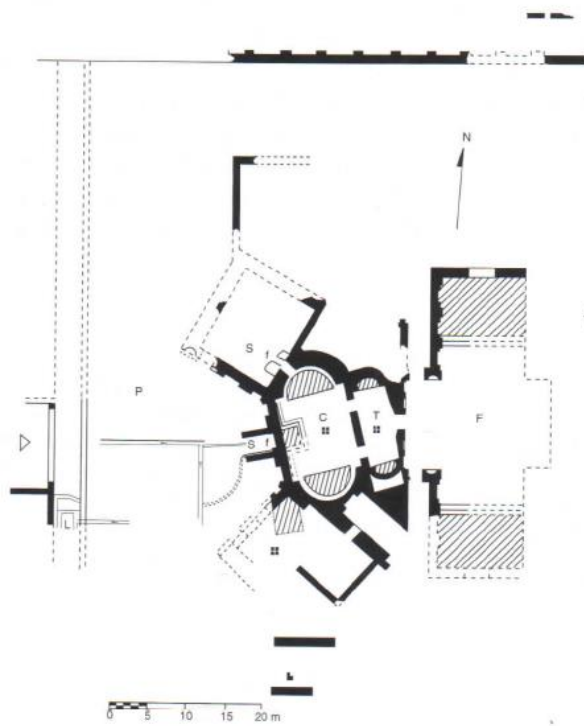
Εικ. 79: Η θέση του Λουτρού Κ-7. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

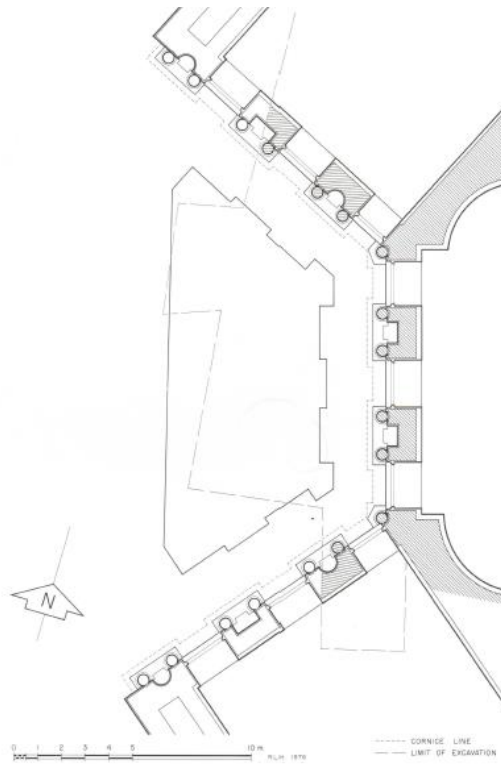
Εικ. 80: Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (1^η φάση). (Biers 2003, σελ. 311).

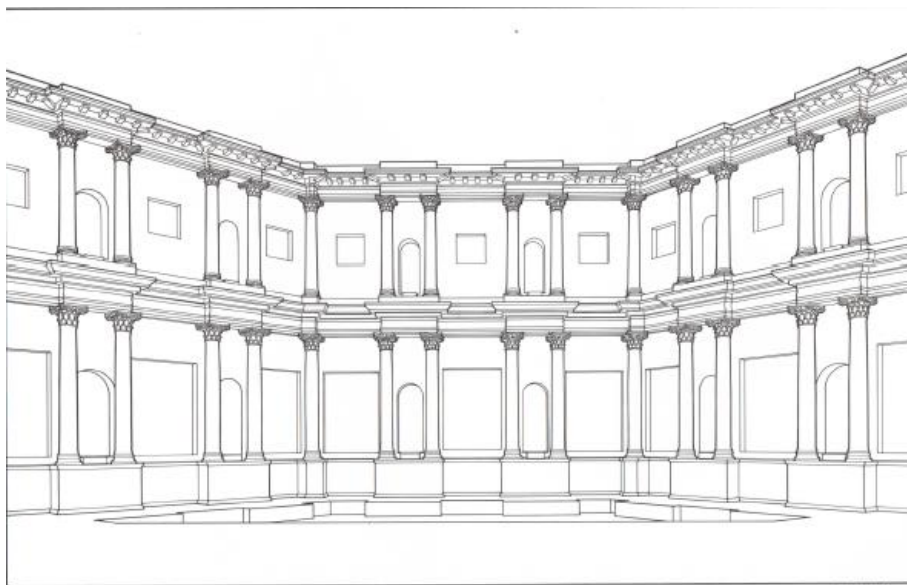
Εικ. 81: Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (3^η φάση). (Biers 2003, σελ. 316).

Εικ. 82: Κάτοψη του Λουτρού Κ-7 (4^η φάση). (Biers 2003, σελ. 316).

Εικ. 83: Κάτοψη της μαρμάρινης πρόσοψης (αποκατάσταση). (Biers 1985, pl. 42).

Εικ. 84: Η μαρμάρινη πρόσοψη (αποκατάσταση). (Biers 1985, pl. 43).

Εικ. 85: Τμήμα κρηναίου συμπλέγματος Ηρακλή-λιοντάρι της Νεμέας από τον Χώρο 1 (*frigidarium*). (Biers 1985, pl. 29).

Εικ. 86: Μαρμάρινη κεφαλή Πανός από τον Χώρο 1 (*frigidarium*). (Biers 1985, pl. 29).

Εικ. 87: Η νότια αφιδωτή δεξαμενή του Χώρου 2 (*tepidarium*). (Biers 1985, pl. 6).

Εικ. 88: Κεφαλή μαρμάρινου αντιγράφου του Ερμή του Πολυκλείτου από τη νότια δεξαμενή του Χώρου 2 (*tepidarium*). (ΑΔ 21 (1966), πιν. 129 α).

Εικ. 89: Ο Χώρος 3 (*caldarium*). Λήψη από τα Ν. (Biers 1985, pl. 6).

Εικ. 90: Πήλινο πηνίο για την θέρμανση των τοίχων από τον Χώρο 3. (Biers 1985, pl. 31).

Εικ. 91: Ο Χώρος 5. Λήψη από τα ΝΔ. (Biers 1985, pl. 8).

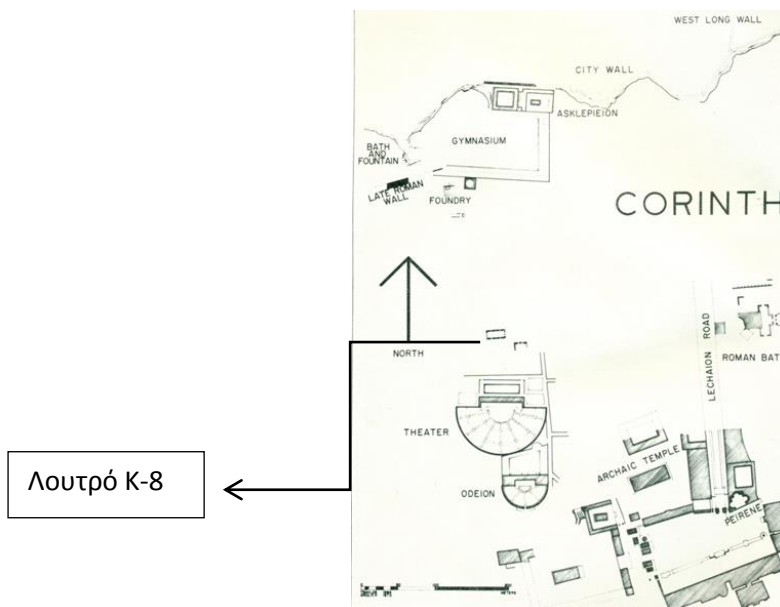
Εικ. 92: *Tubulus* με τις χαρακτηριστικές οπές για τη θέρμανση των τοίχων από τον Χώρο 5. (Biers 1985, pl. 31).

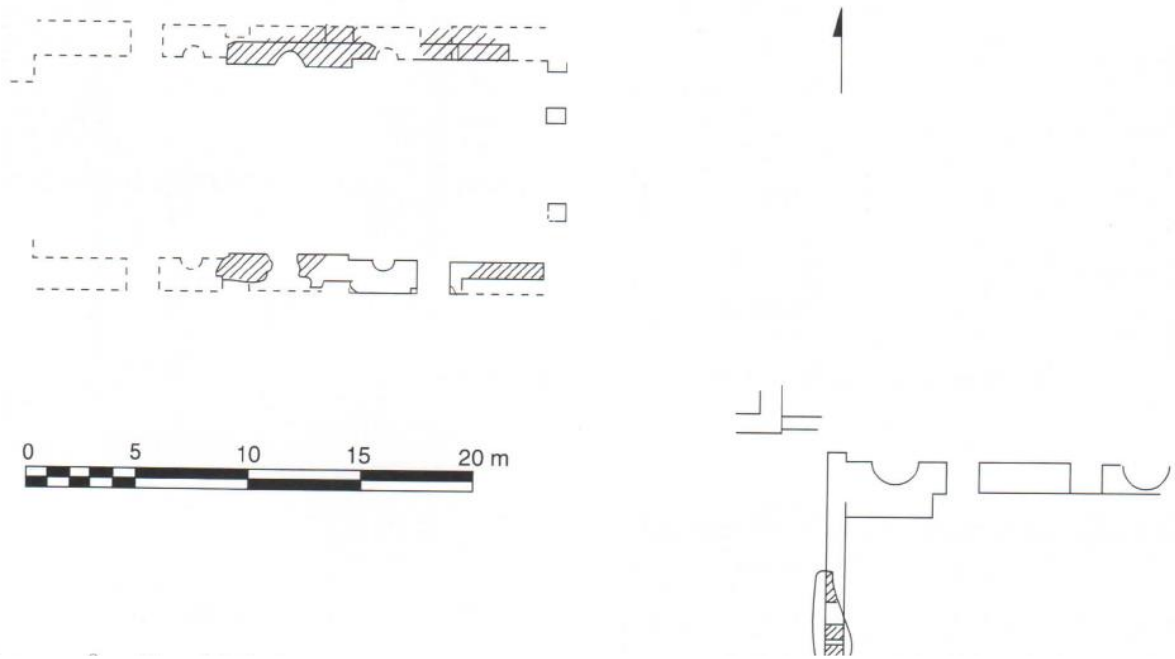

Εικ. 93: Η βόρεια γωνία του Χώρου 7. Λήψη από τα ΝΔ. (Biers 1985, πλ. 8).

Λουτρό Κ-8

Εικ. 94: Η θέση του Λουτρού Κ-8. (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

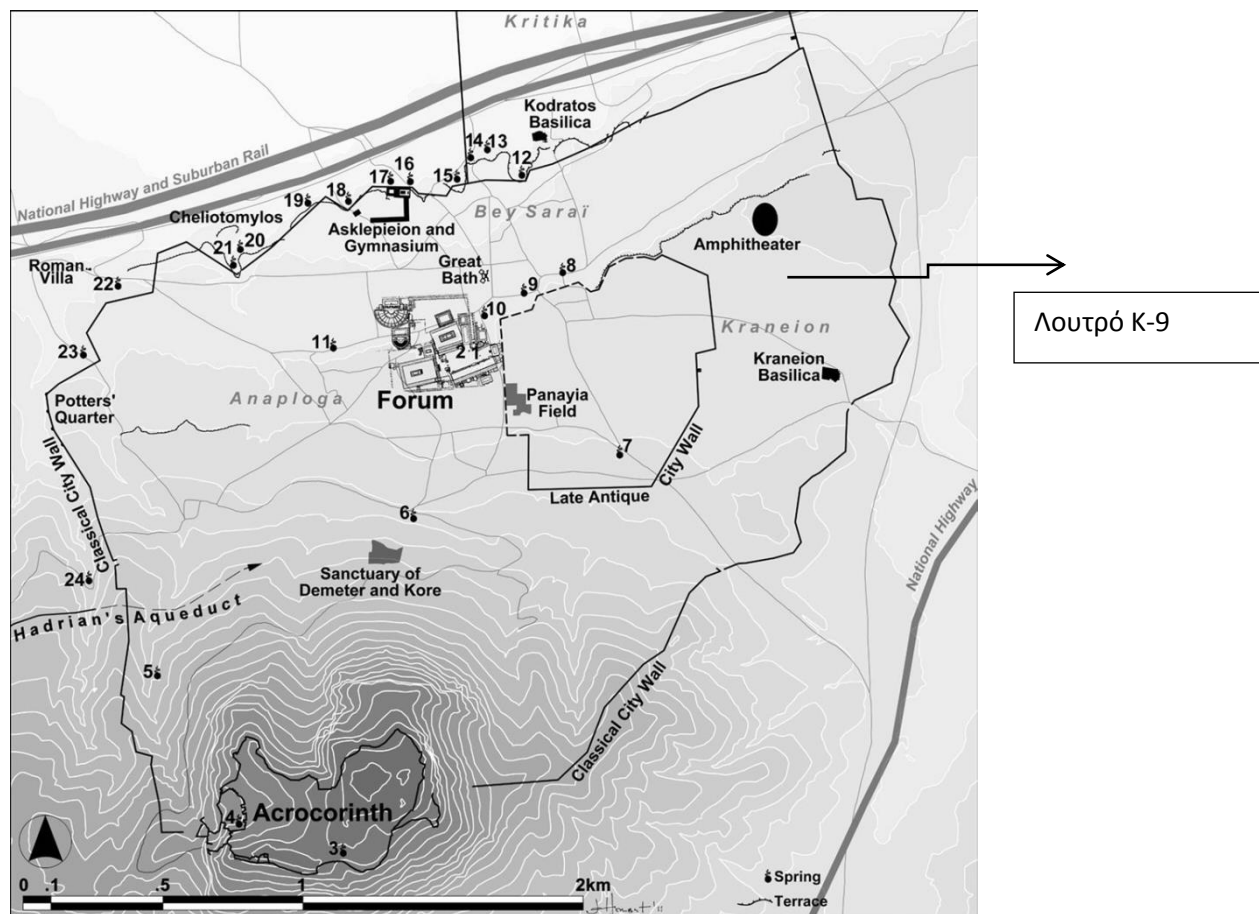

Εικ. 95: Η κάτοψη των τοίχων του Λουτρού Κ-8. (Biers 2003, σελ. 308).

Εικ. 96: Οι πλίνθοι του Λουτρού Κ-8. (Biers 2003, σελ. 309).

Λουτρό Κ-9

Εικ. 97: Η θέση του Λουτρού Κ-9 (κοντά στο Αμφιθέατρο). (Robinson 2013, σελ. 344).

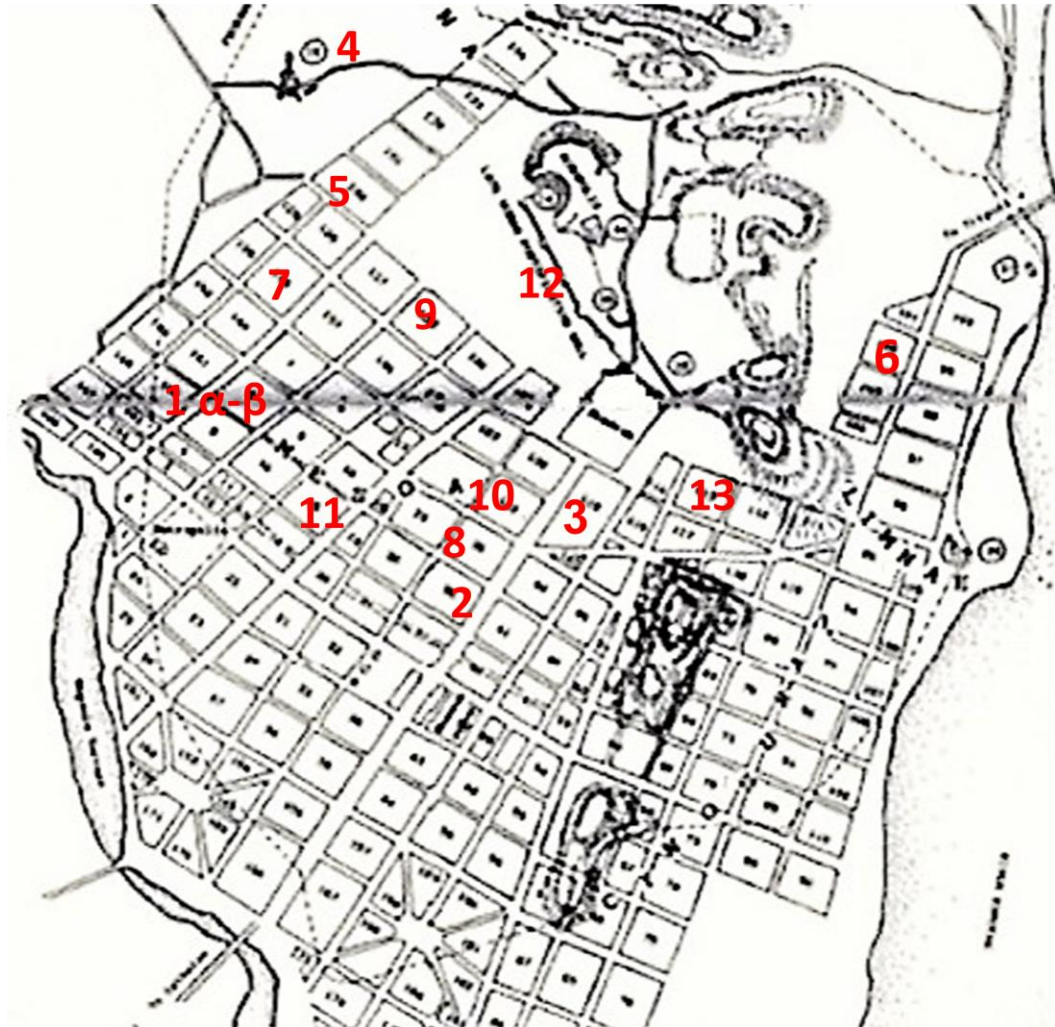
Λουτρό Κ-10

q · grANIVS · Q · F · BASSVS · Proc · aug ·
 eiVSDEM · COMES · PRAEF · FABrum ·
 -----VM · DE · BALINEO · IM -----
 -----NE · M -----

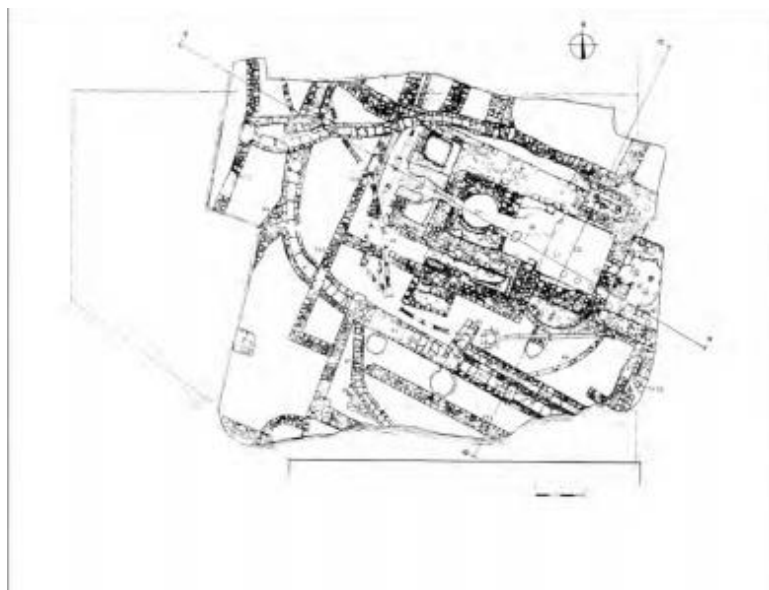
Εικ. 98: Η λατινική επιγραφή: Corinth 8,3 131. (West 1931, σελ. 61, αρ. 131, πιν. 13).

ΣΠΑΡΤΗ

Εικ. 99: Οι θέσεις των δεκατριών (13) ρωμαϊκών λουτρών στη Σπάρτη. (Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).

Λουτρό Σ-1

Εικ. 100: Κάτοψη του Λουτρού Σ-1α. (ΑΔ 50 (1995), σελ. 135, σχεδ.9).

Εικ. 101: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-1α. Λήψη από τα ΝΑ. (ΑΔ 50 (1995), πιν 58 α).

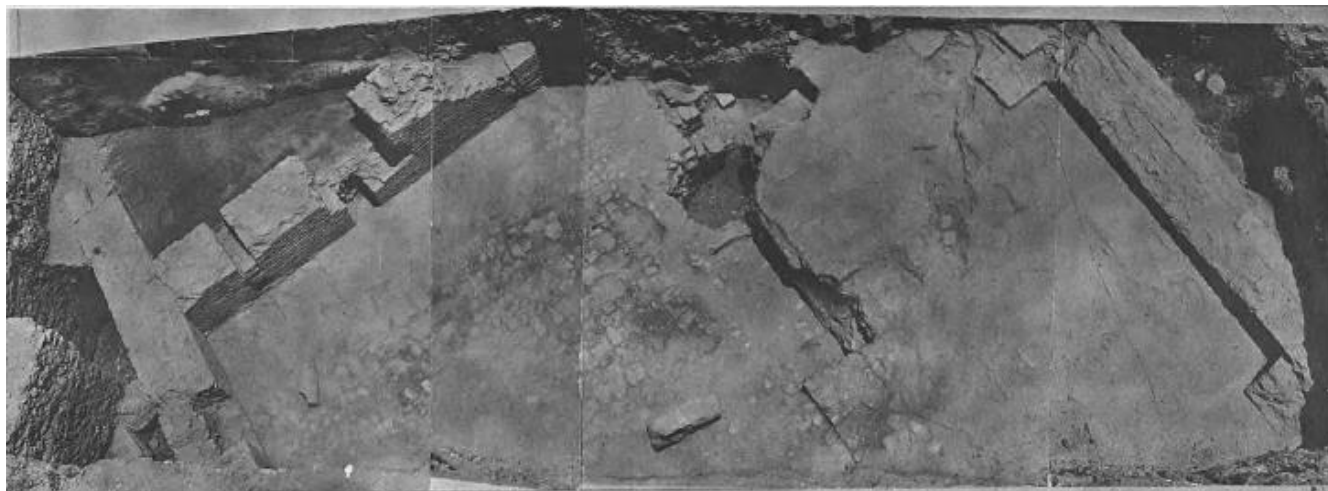

Εικ. 102: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-1α. Λήψη από τα Α.: Οι χώροι Δ1, Δ2, Δ3 και Δ4.
(ΑΔ 50 (1995), πιν. 58 β).

Εικ. 103: Κάτοψη του Λουτρού Σ-1β. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 162).

Λουτρό Σ-2

Εικ. 104: Άποψη της ανασκαφής στην οδ. Βρασίδα (Λουτρό Σ-2). (ΑΔ 27 (1972), πιν. 45).

Λουτρό Σ-3

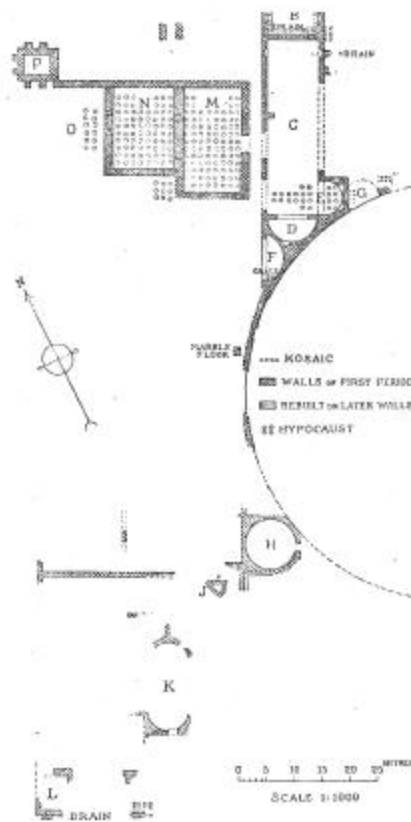

Εικ. 105: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-3. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 46 α).

Εικ. 106: Υπόκαυστο του Λουτρού Σ-3. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 46 β).

Λουτρό Σ-4

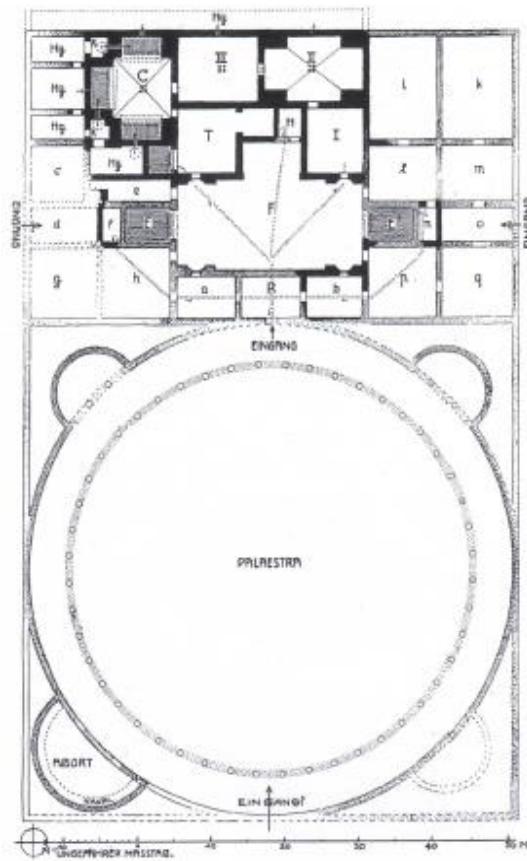
Εικ. 107: Κάτοψη του Λουτρού Σ-4. (ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414).

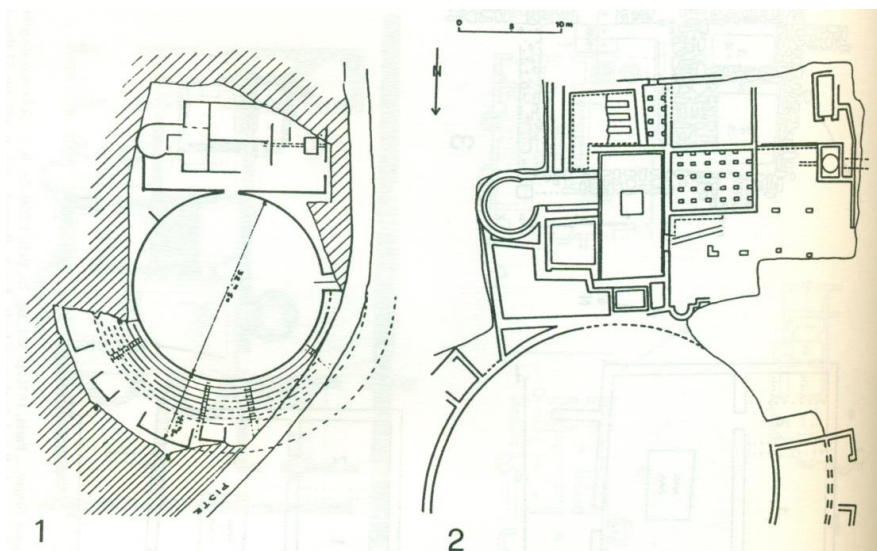

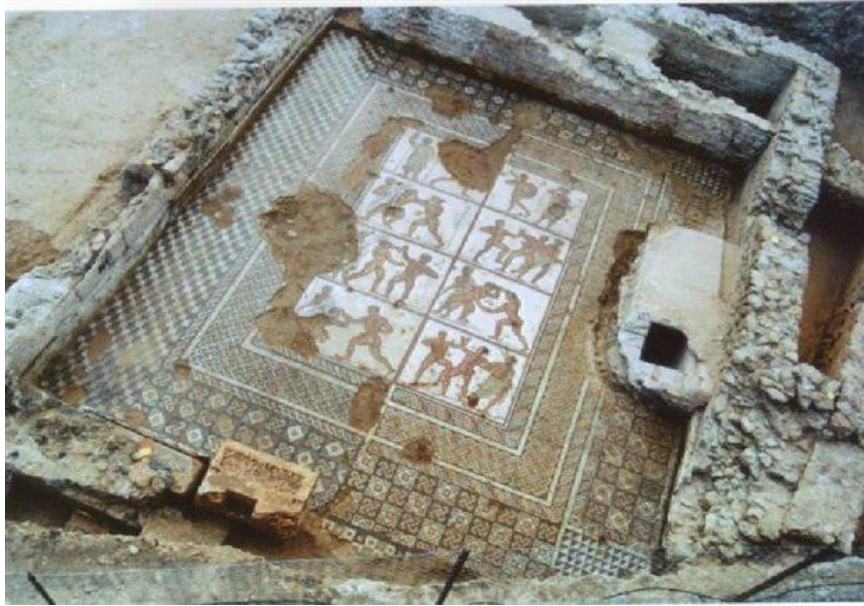
Εικ. 108-111: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το Λουτρό Σ-4. (Ιουλία Αρταβάνη).

Εικ. 112: Οι Δυτικές Θέρμες στη Gighthis της Τυνησίας με την κυκλική παλαίστρα. (Krencker 1929, σελ. 188).

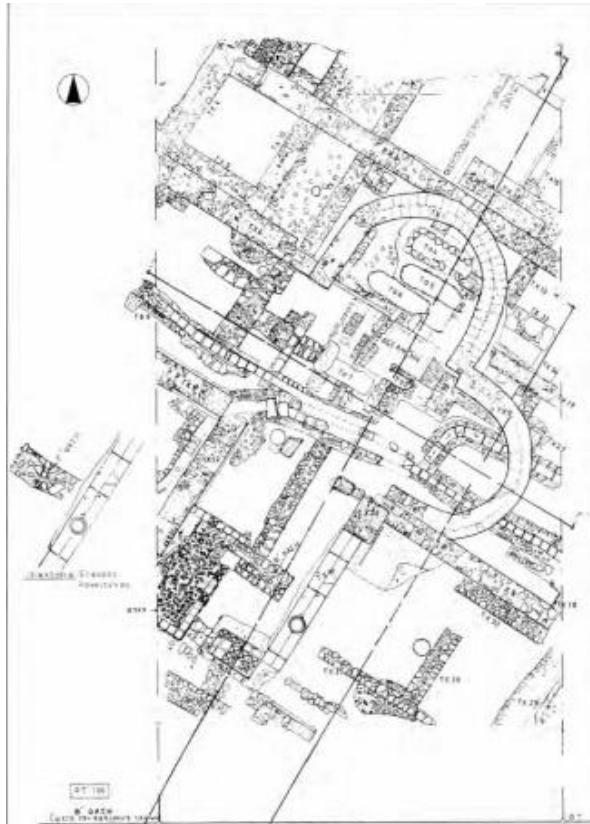

Εικ. 113: Κάτοψη του ρωμαϊκού λουτρού με το Θέατρο-Αμφιθέατρο στο Lixus του Μαρόκου. (Thébert 2003, σελ. 261-263, πιν. CXXII).

Εικ. 114: Ψηφιδωτό δάπεδο με αθλητές από την περιοχή του Λουτρού Σ-4.
(<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=401034> στις 14/12/2016).

Λουτρό Σ-5

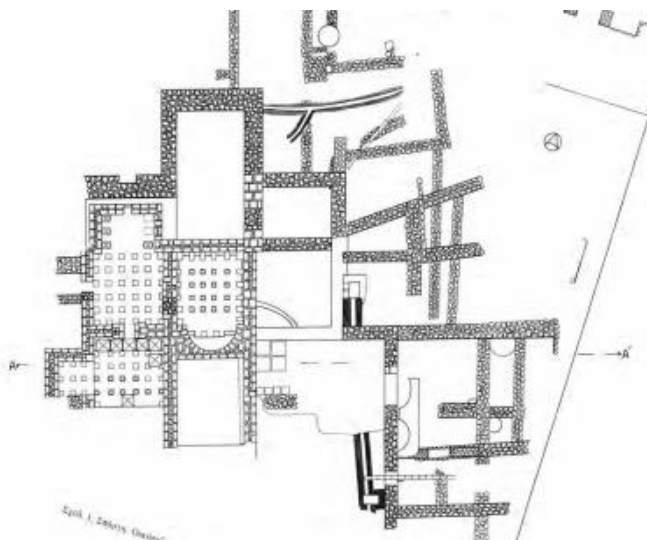

Εικ. 115: Κάτοψη του Λουτρού Σ-5. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 158, σχεδ.6)

Εικ. 116: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-5. Λήψη από τα Ν. (ΑΔ 53 (1998), σελ. 158, πιν. 75 γ)

Λουτρό Σ-6

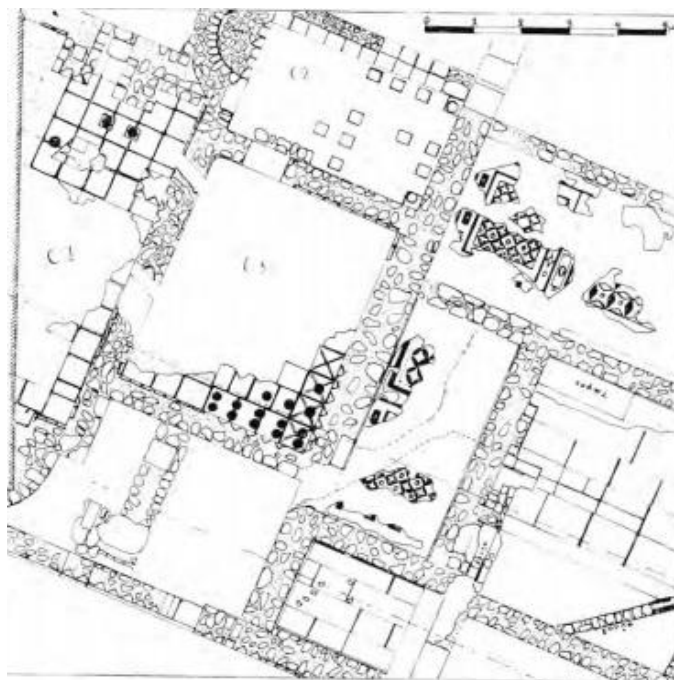

Εικ. 117: Κάτοψη του Λουτρού Σ-6. (ΑΔ 36 (1981), σελ. 123, σχεδ. 1).

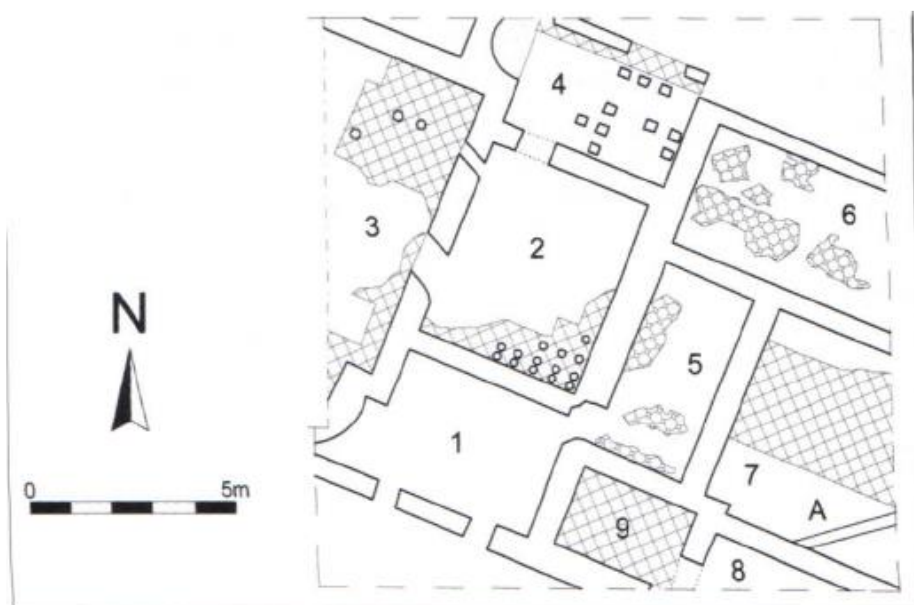

Εικ. 118: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-6. (ΑΔ 36 (1981), σελ. 123, πιν. 57).

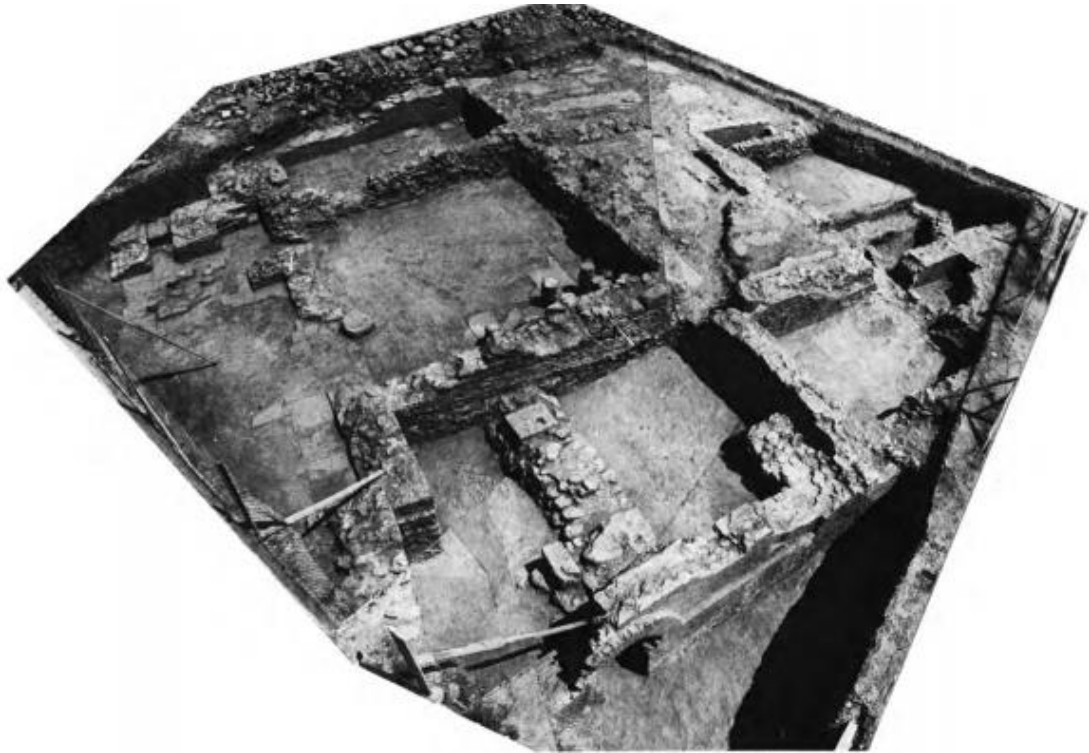
Λουτρό Σ-7

Εικ. 119: Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Σ-7. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 284, σχεδ. 1).

Εικ. 120: Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Σ-7. (Bonini 2006, σελ. 563).

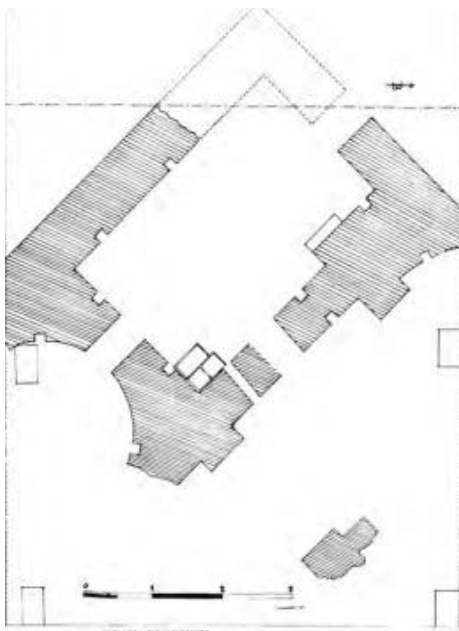
Εικ. 121: Γενική άποψη του Λουτρού Σ-7. (ΑΔ 29 (1973-1974), πιν. 183).

Εικ. 122: Άποψη του Λουτρού Σ-7. Λήψη από τα ΝΑ. και Δ. αντίστοιχα. (ΑΔ 53 (1998), πιν. 78).

Λουτρό Σ-8

Εικ. 123: Κάτοψη του Λουτρού Σ-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 291, σχεδ.4).

Λουτρό Σ-9

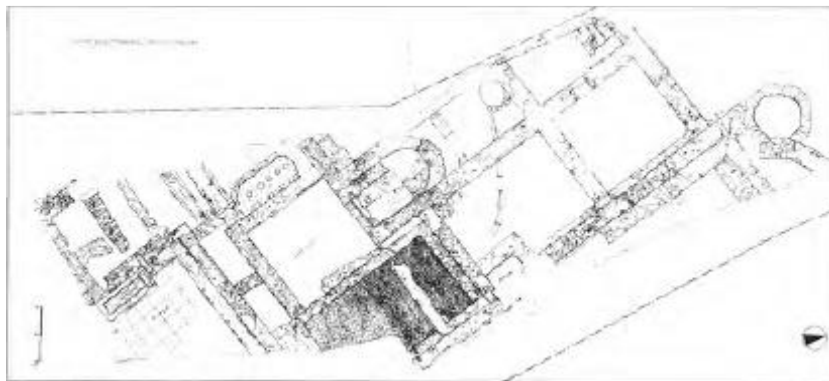

Εικ. 124: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το Λουτρό Σ-9. Λήψη από τα ΝΑ. (Ιουλία Αρταβάνη).

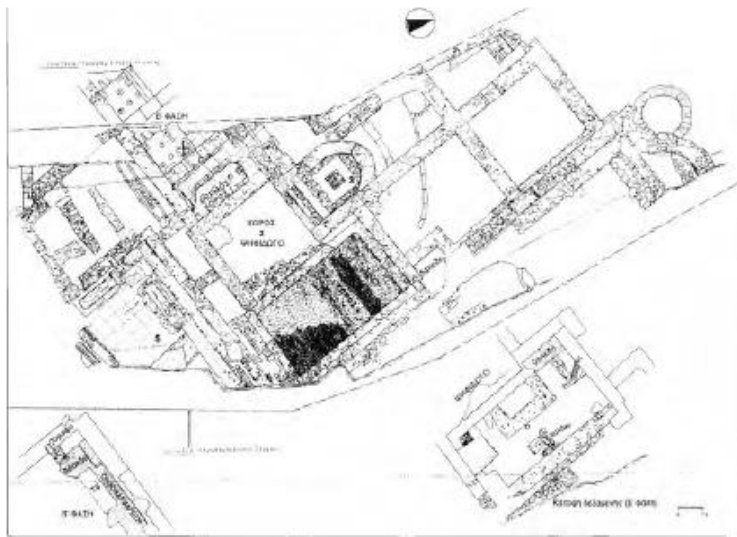

Εικ. 125: Κάτοψη των Χώρων 16, 17 και 18. (ΑΔ 51 (1996), σελ. 122, σχεδ. 10).

Λουτρό Σ-10

Εικ. 126: Κάτοψη Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 52 (1997), σελ. 187, σχεδ. 12).

Εικ. 127: Κάτοψη του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ. 3).

Εικ. 128: Η πύελος (X3) του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ.5).

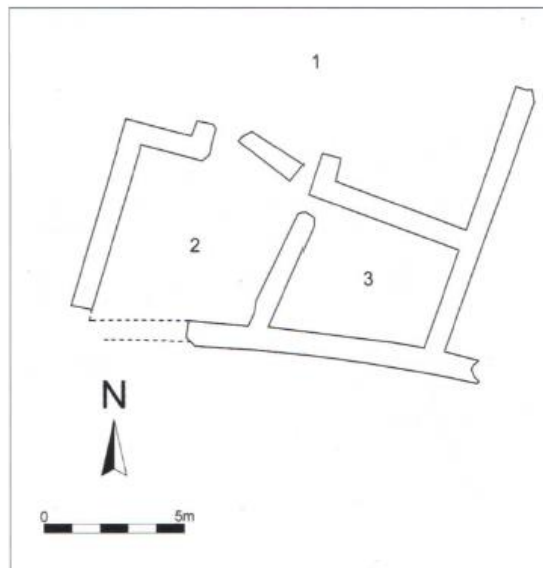

Εικ. 129: Ο Χώρος 5 του Λουτρού Σ-10. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 215, εικ.5).

Λουτρό Σ-11

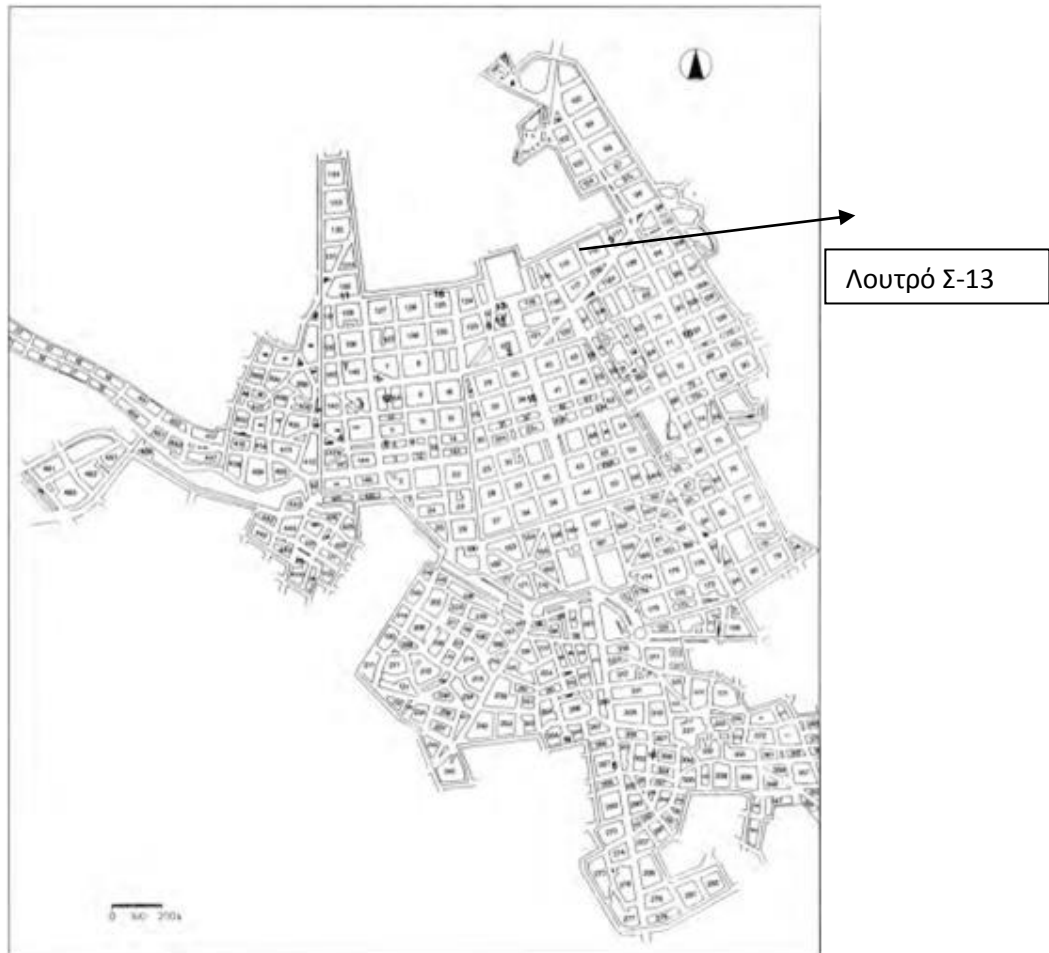
Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Σ-11.

Λουτρό Σ-12

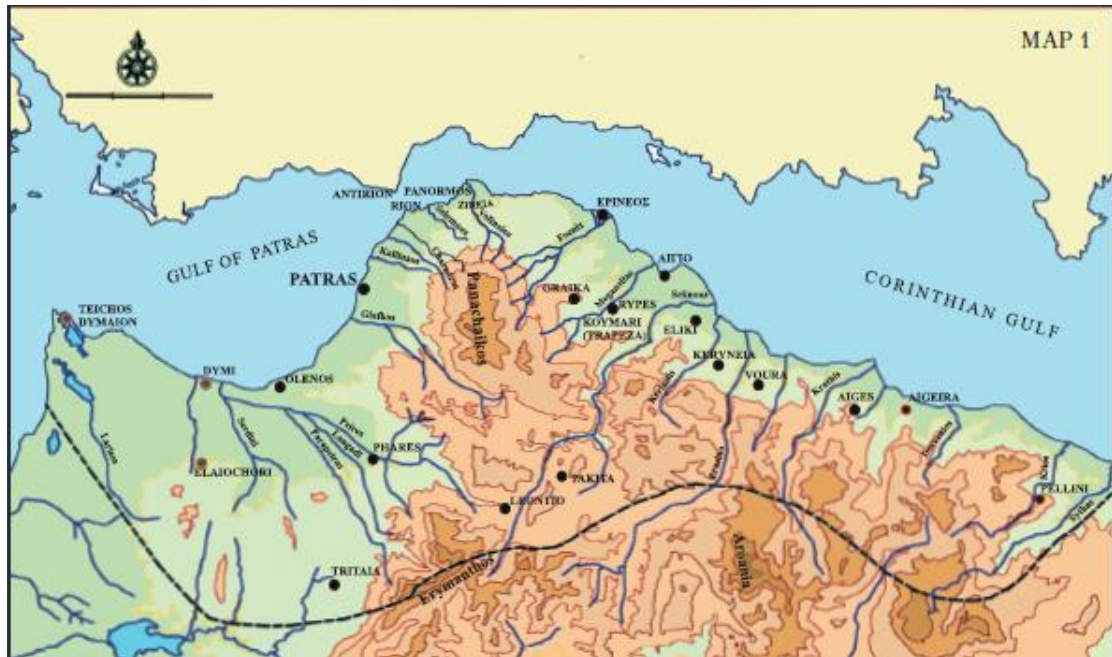
Εικ. 130: Κάτοψη οικίας και του μικρού οικιακού Λουτρού Σ-12. (Bonini 2006, σελ. 561).

Λουτρό Σ-13

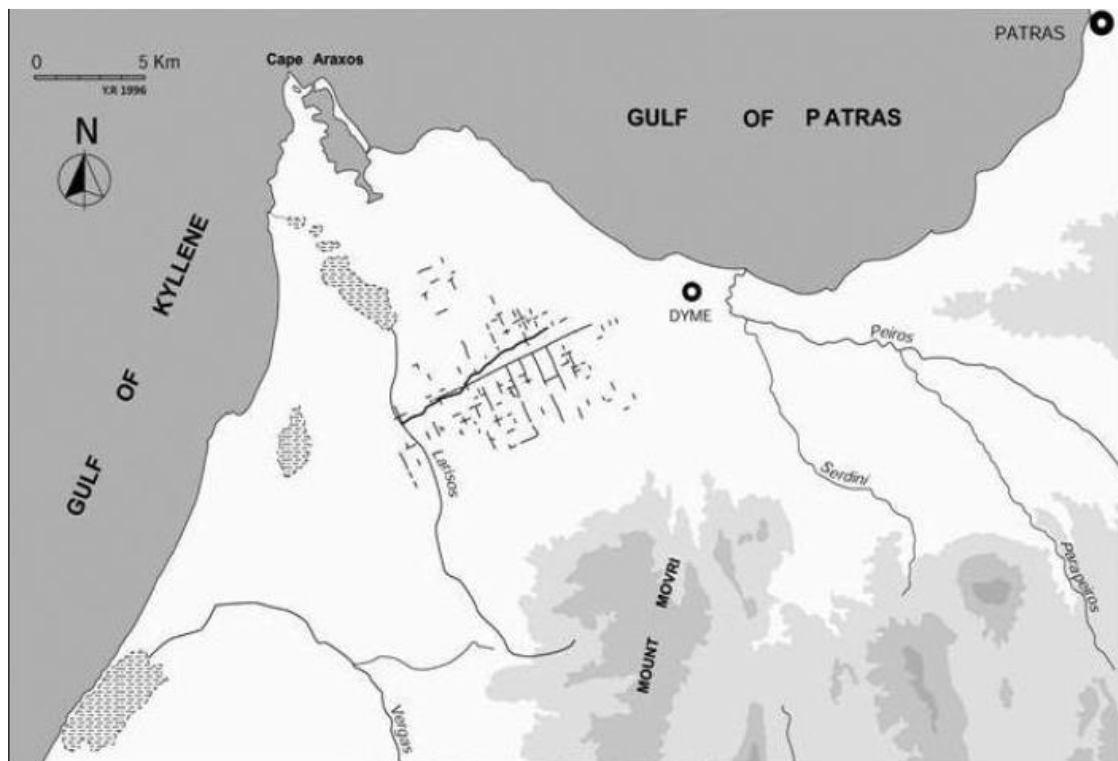

Εικ. 131: Η θέση του Λουτρού Σ-13 (ΑΔ 51 (1998), σελ. 102, σχεδ. 1).

ΠΑΤΡΑ

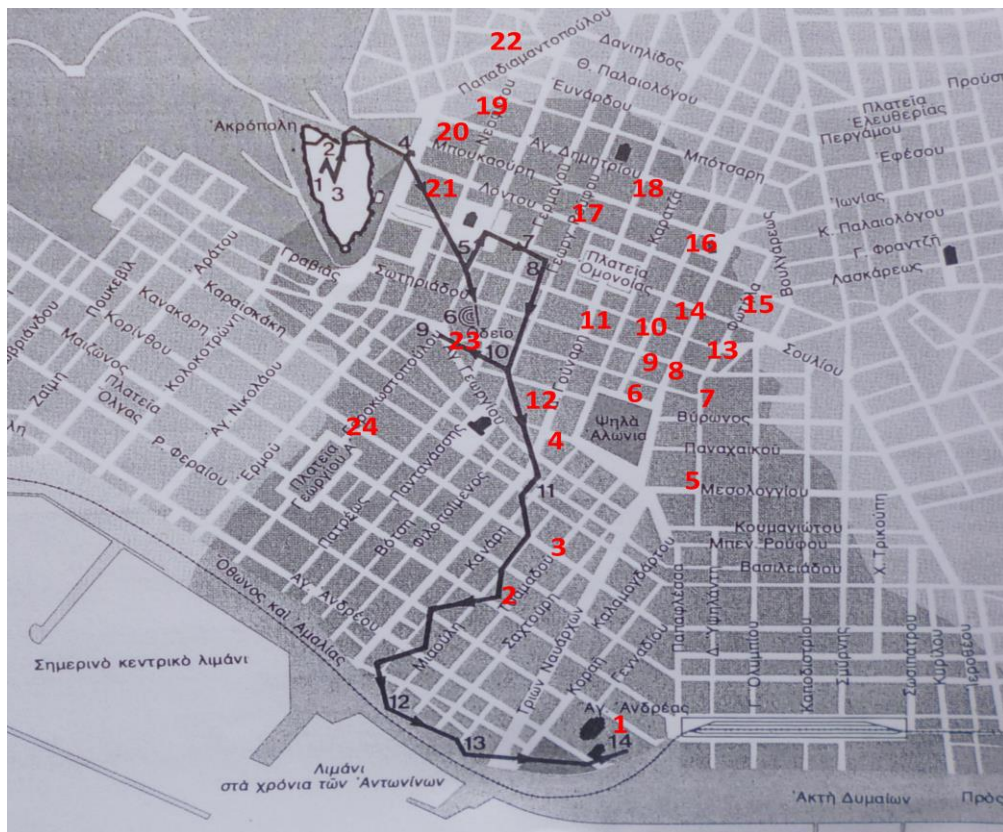
Εικ. 132: Χάρτης της Πάτρας. (Rizakis 2005, σελ. 9).

Εικ. 133: Η ρωμαϊκή αποικία της Δύμης. (Rizakis 2010, σελ. 11).

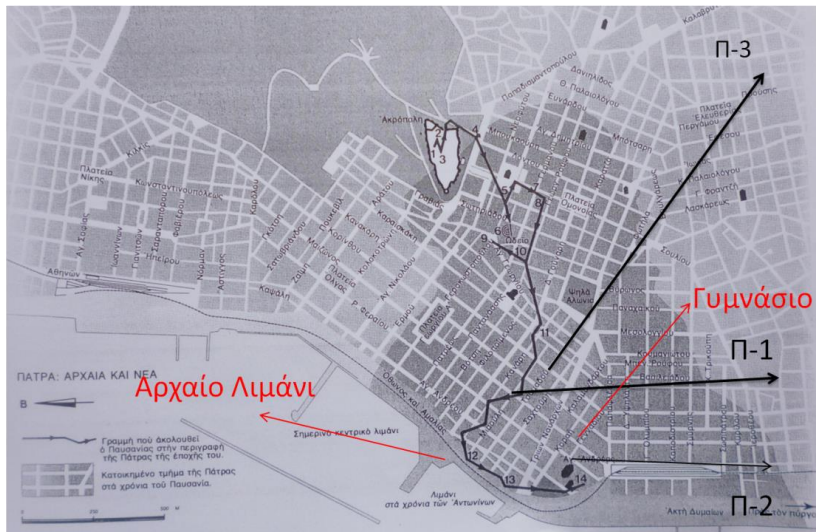

Εικ. 134: Η διαδρομή που ακολούθησε ο Πουσανίας. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

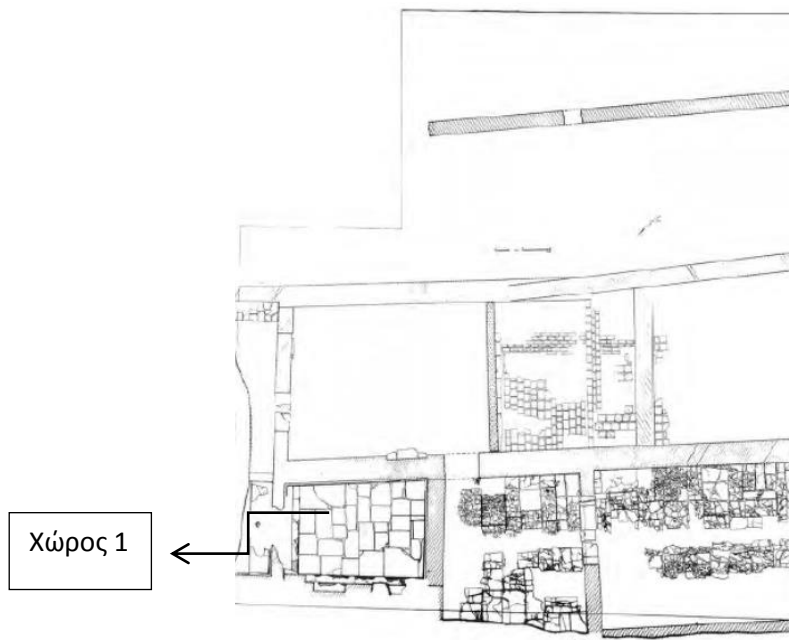
Εικ. 135: Οι θέσεις των ρωμαϊκών λουτρών στην Πάτρα. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΛΙΜΑΝΙ

Εικ. 136: Η θέση των λουτρών (Π-1, Π-2 και Π-3) κοντά στο Λιμάνι. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-1

Εικ. 137: Κάτοψη ανασκαφής των οδ. Μαιζώνος 177-179 και Μιαούλη. (ΑΔ 27 (1972), σχεδ. 5).

Εικ. 138: Άποψη της ανασκαφής από τα Α. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 119 γ).

Εικ. 139: Ο Χώρος 1 από τα Ν. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 222 α).

Εικ. 140: Η δυτική πλευρά του Χώρου 1. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 222 β).

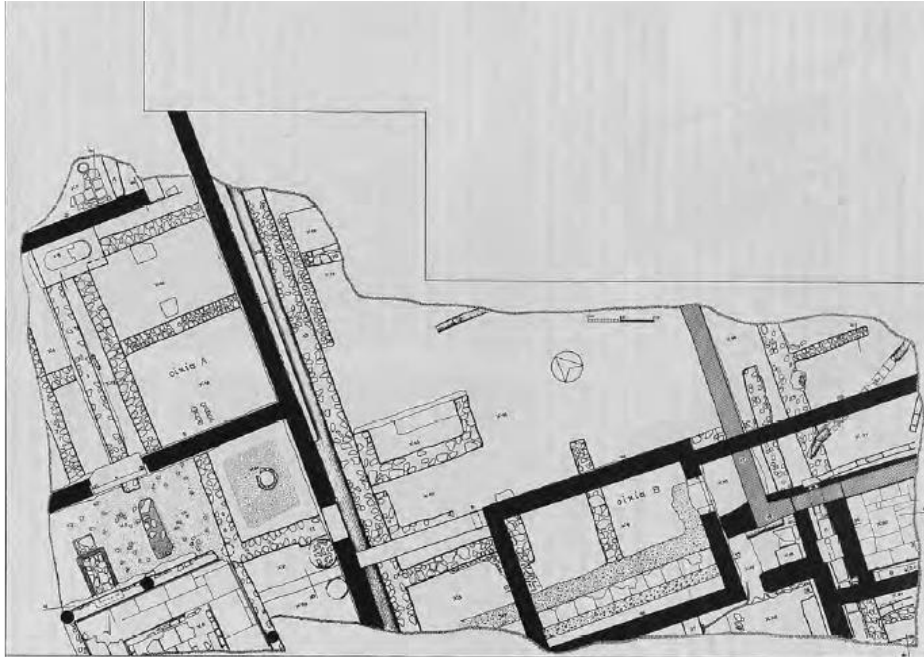

Εικ. 141: Η πύελος στη βόρεια πλευρά του Χώρου 1. (ΑΔ 27 (1972), πιν. 223 α).

Λουτρό Π-2

Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Π-2

Λουτρό Π-3

Εικ. 142: Κάτοψη της ανασκαφής των οικιών στις οδ. Μιαούλη και Καραϊσκάκη. (ΑΔ 30 (1975), σελ. 100, σχεδ.1).

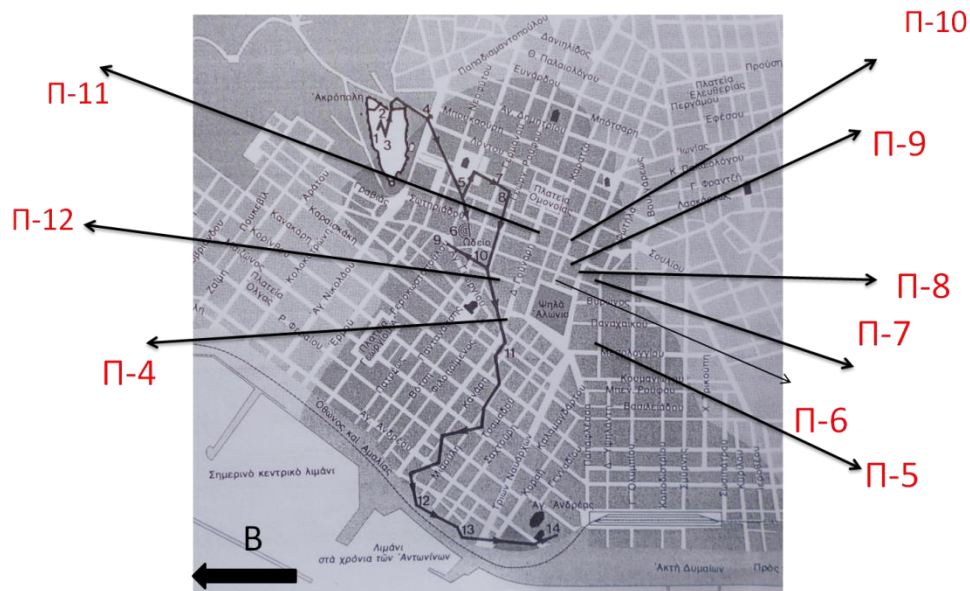

Εικ. 143: Η οικία Β. (ΑΔ 30 (1975), πιν. 55).

Εικ. 144: Το αποχωρητήριο και το «λουτρό» της οικίας Β. (ΑΔ 30 (1975), πιν. 55).

ΠΕΡΙΟΧΗ ΨΗΛΩΝ ΑΛΩΝΙΩΝ

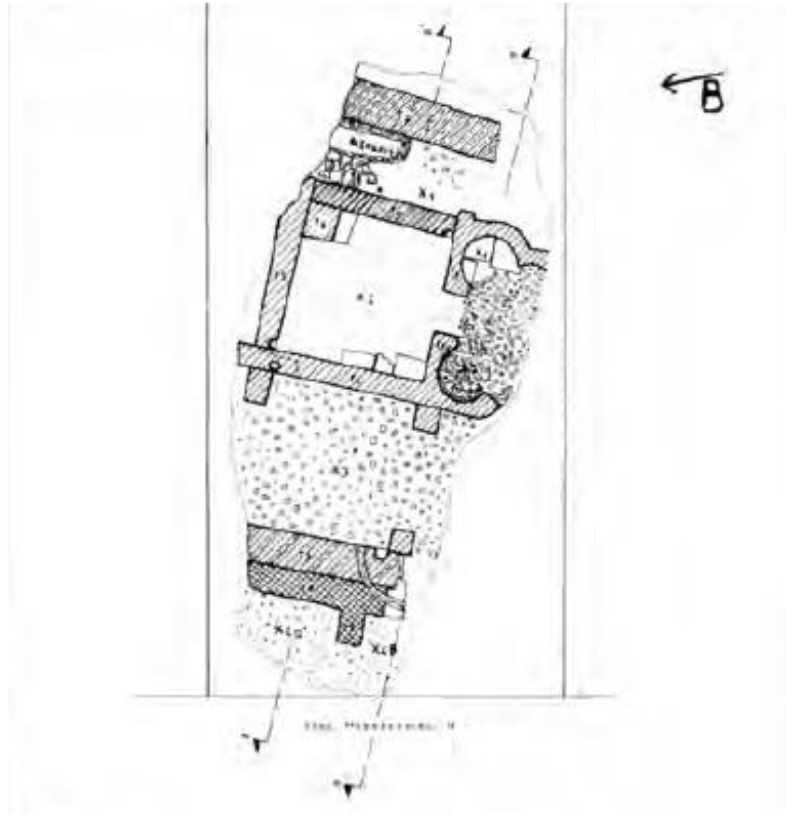

Εικ. 145: Η θέση των εννέα (9) ρωμαϊκών λουτρών στην περιοχή των Ψηλών Αλωνιών. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-4

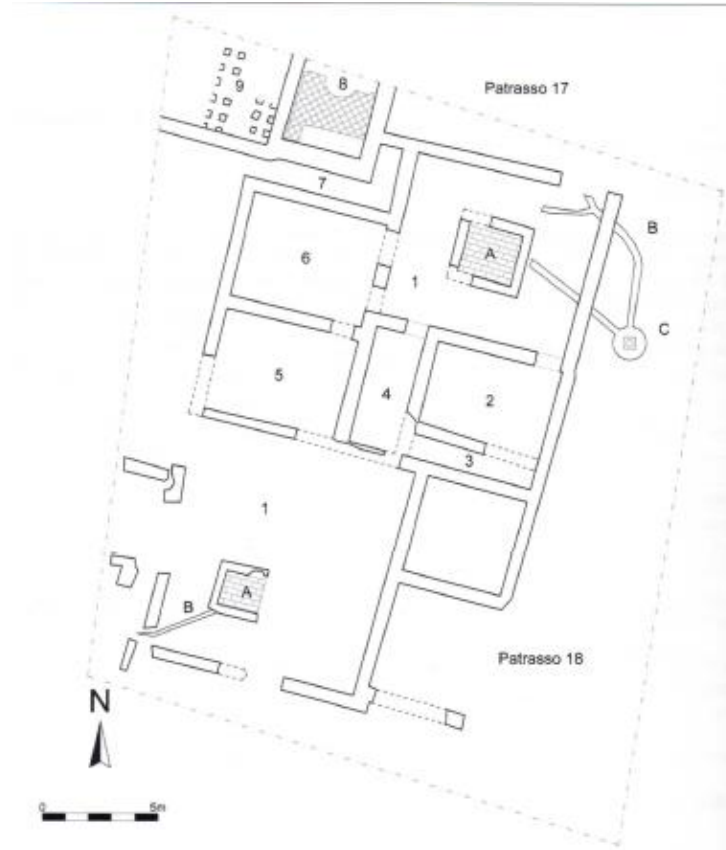
Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Π-4

Λουτρό Π-5

Εικ. 146: Κάτοψη της ανασκαφής. (ΑΔ 51 (1996), σελ. 213, σχεδ. 13).

Λουτρό Π-6

Εικ. 147: Κάτοψη της οικίας και του οικιακού Λουτρού Π-6. (Bonini 2006, σελ. 458).

Εικ. 148: Η ανασκαφή της οικίας και του οικιακού Λουτρού Π-6 από τα Ν. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 α).

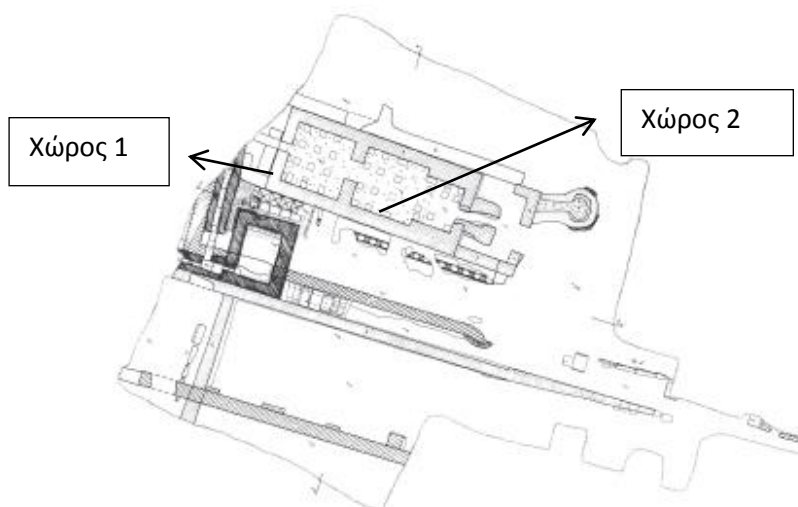

Εικ. 149: Ο Χώρος 9 του οικιακού Λουτρού Π-6. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 β).

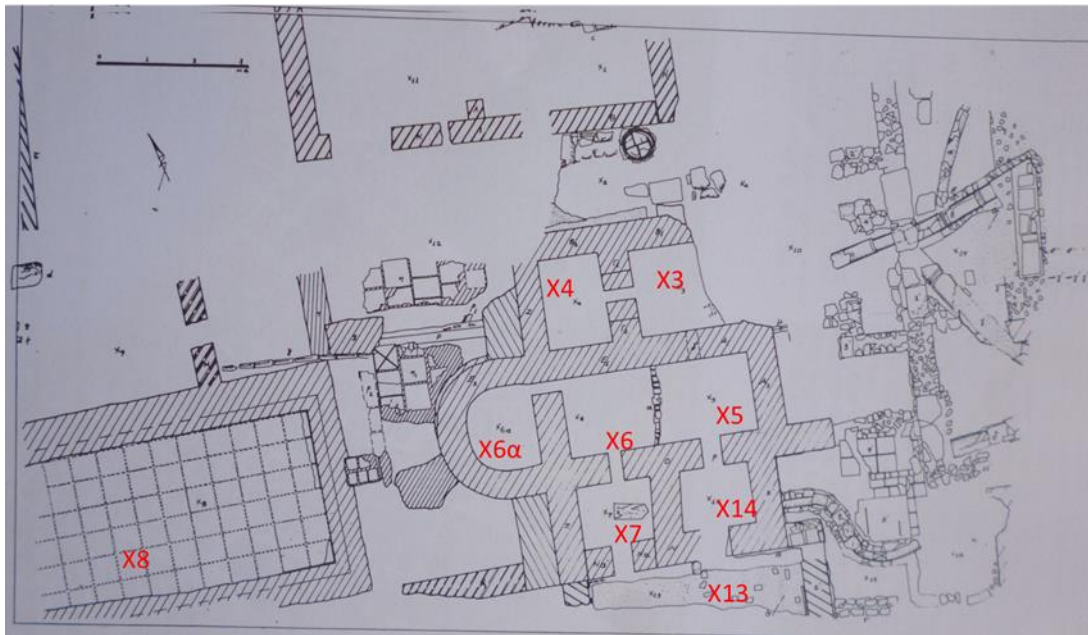
Εικ. 150: Τμήμα του αποχετευτικού συστήματος της οικίας. (ΑΔ 37 (1982), πιν. 89 β).

Λουτρό Π-7

Εικ. 151: Κάτοψη των θερμών χώρων του Λουτρού Π-7. (ΑΔ 24 (1979), σχεδ. 11).

Λουτρό Π-8

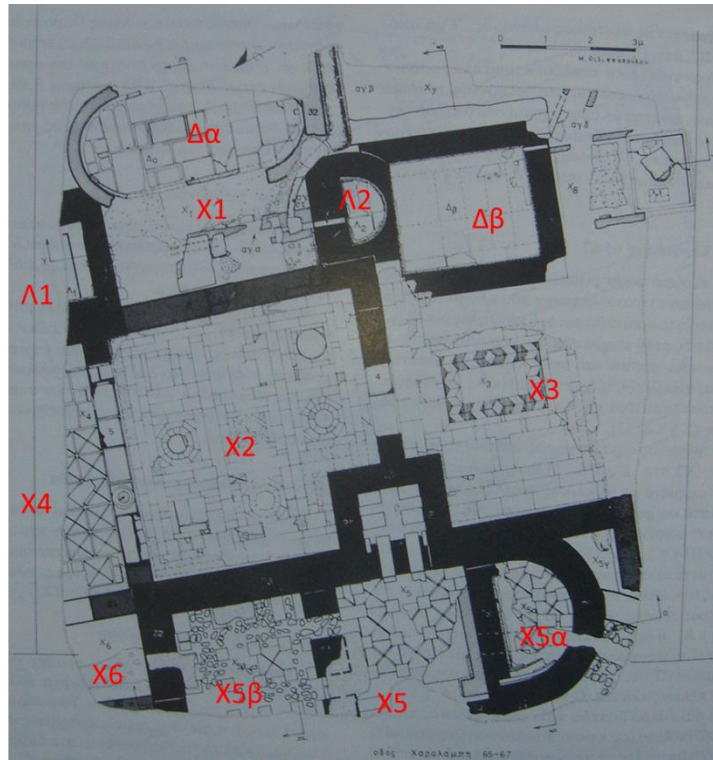
Εικ. 152: Κάτοψη του Λουτρού Π-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 359, σχεδ.10).

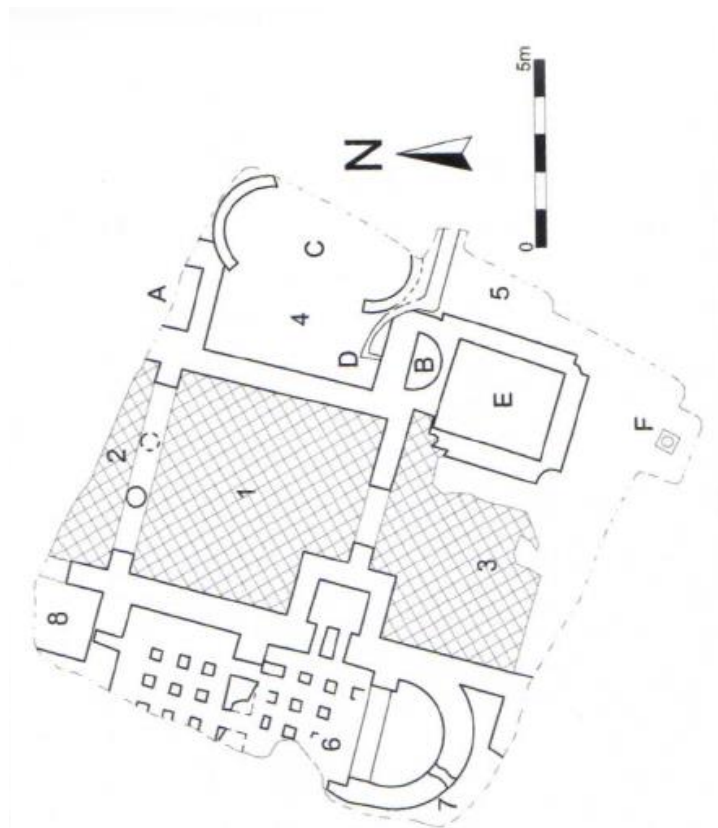
Εικ. 153: Αεροφωτογραφία του Λουτρού Π-8. (ΑΔ 29 (1973-1974), πιν. 221 α).

Λουτρό Π-9

Εικ. 154: Κάτοψη του Λουτρού Π-9. (ΑΔ 40 (1985), σελ.112, σχεδ. 3).

Εικ. 155: Κάτοψη του Λουτρού Π-9. (Bonini 2006, σελ. 452).

Εικ. 156: Το μαρμαροθέτημα του Χώρου 2. (ΑΔ 40 (1985), πιν. 39 α).

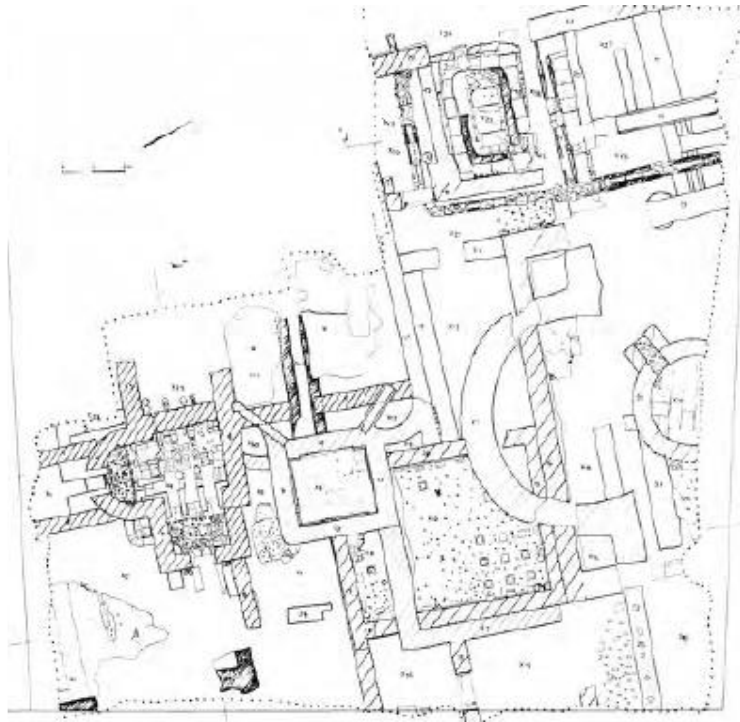

Εικ. 157: Το μαρμαροθέτημα του Χώρου 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Πάτρας (Ιουλία Αρταβάνη).

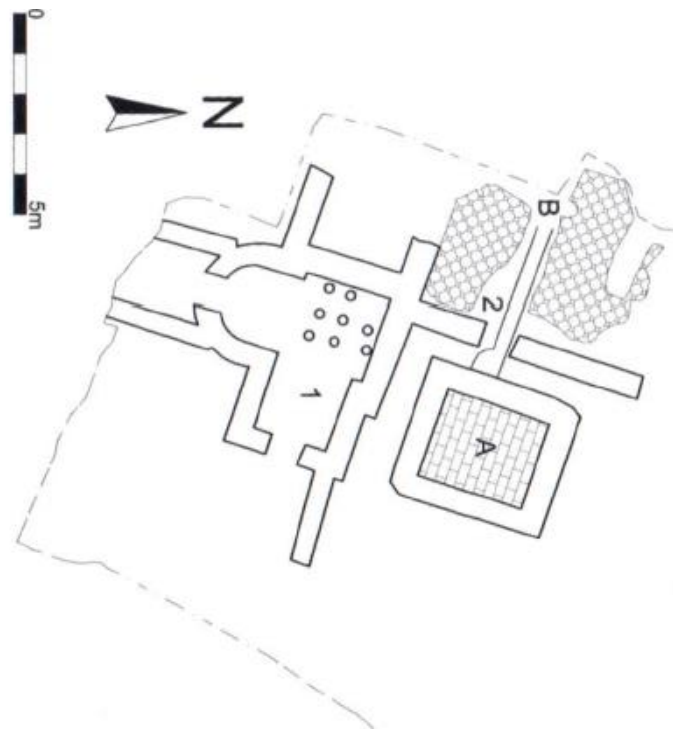

Εικ. 158: Ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου 4. (ΑΔ 40 (1985), πιν. 39 γ).

Λουτρό Π-10

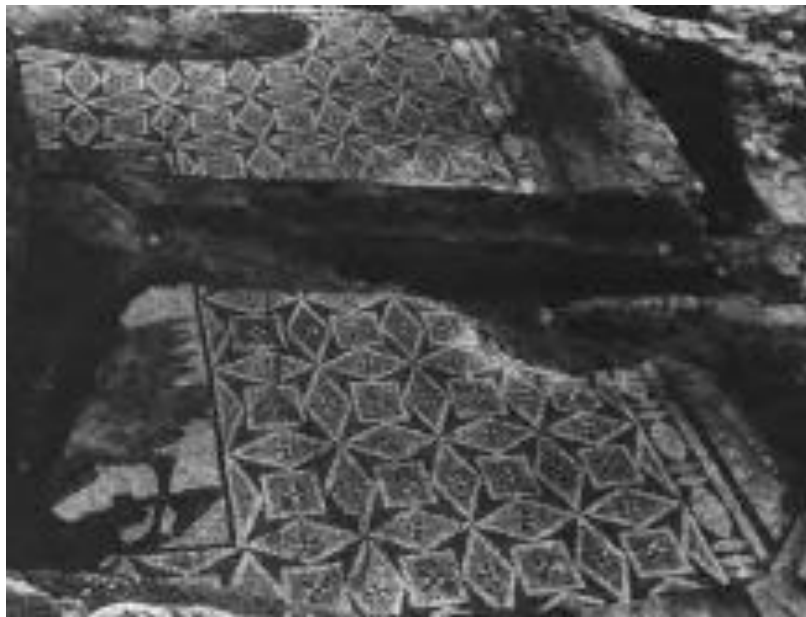
Εικ. 159: Κάτοψη της ανασκαφής. (ΑΔ 38 (1983), σελ. 119, σχεδ. 3).

Εικ. 160: Κάτοψη του οικιακού Λουτρού Π-10. (Bonini 2006, σελ. 456).

Εικ. 161: Ο Χώρος 1 του οικιακού Λουτρού Π-10. (ΑΔ 38 (1983), πιν. 61 β).

Εικ. 162: Το ψηφιδωτό δάπεδο του Χώρου 2. (ΑΔ 38 (1983), πιν. 61 γ).

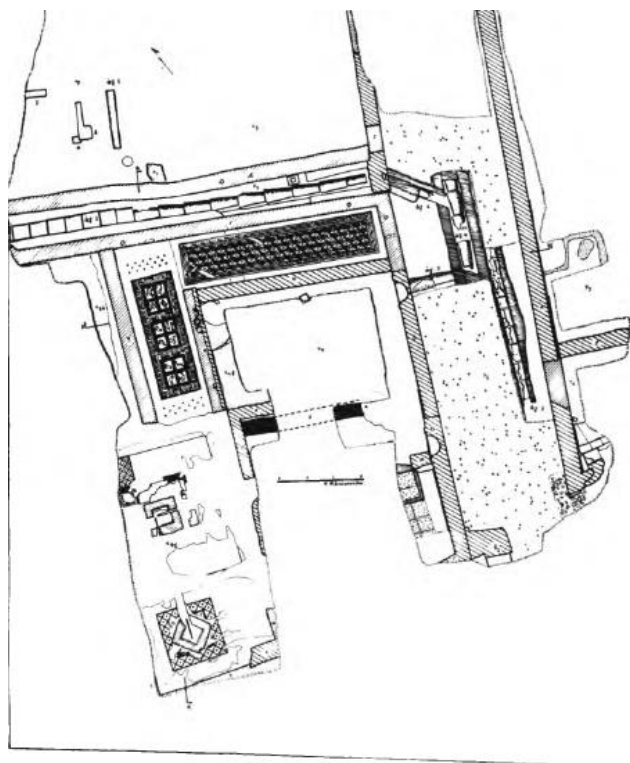
Λουτρό Π-11

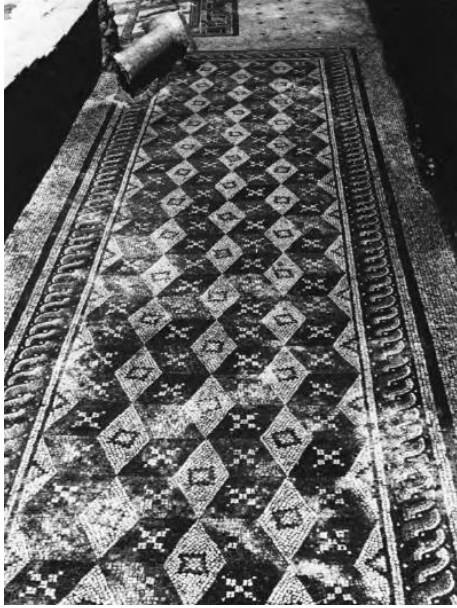
Λουτρό Π-11: Δεν υπάρχουν φωτογραφίες ή σχέδια.

Εικ. 163: Η θέση του Λουτρού Π-11 στην Πάτρα. (Παπαχατζής 1994, Αχαιικά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-12

Εικ. 164: Κάτοψη της ανασκαφής στην οδ. Σισσίνη 17-19. (ΑΔ 32 (1977), σελ. 79, σχέδ. 8).

Εικ. 165 α-β: Ψηφιδωτά δάπεδα από την ανασκαφή στην οδ. Σισσίνη 17-19. (ΑΔ 32 (1977), πιν.59 α και 60).

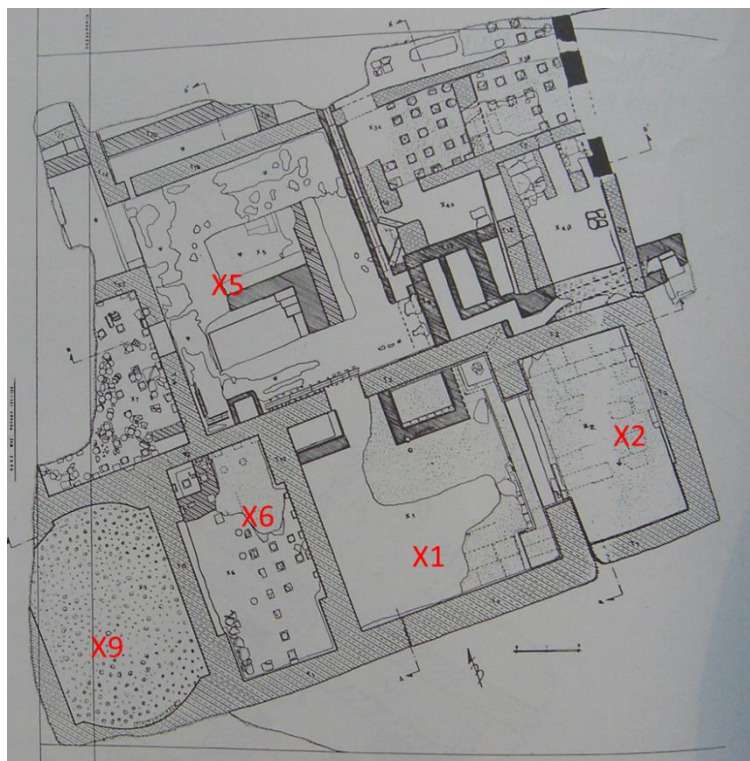
Εικ. 166: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την οδ. Σισσίνη 18. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 127, πιν. 82 β).

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΝΟΤΙΟΑΝ ΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

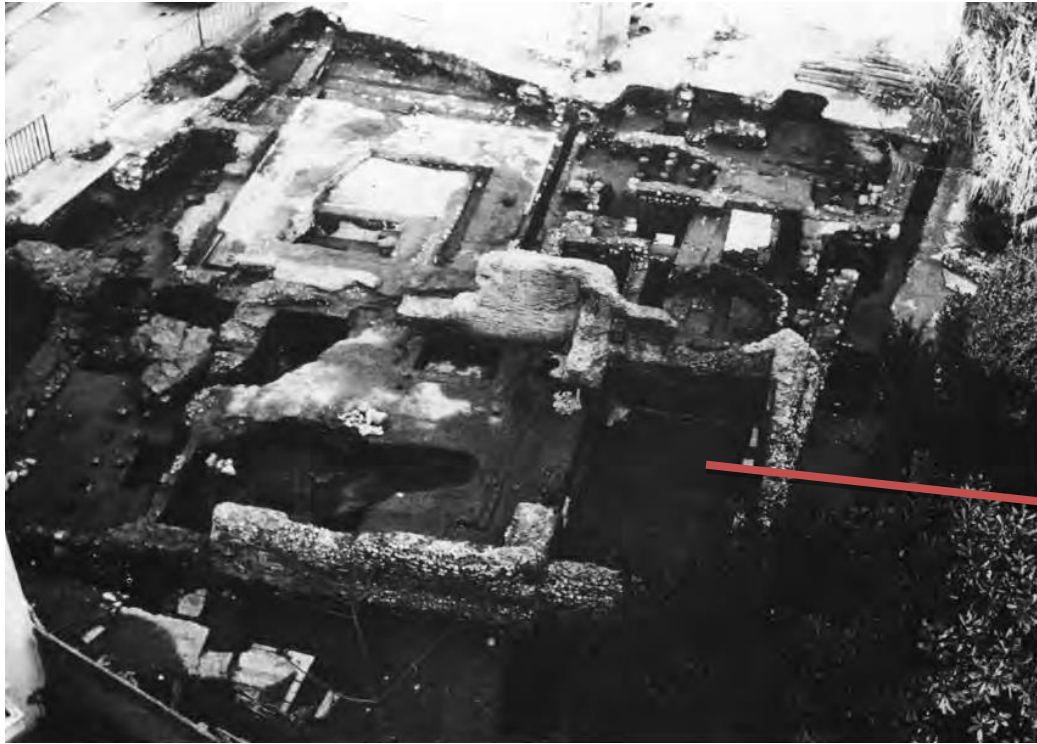
Εικ. 167: Η θέση των έξι (6) ρωμαϊκών λουτρών στα ΝΑ. της πόλης. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-13

Εικ. 168: Κάτοψη του Λουτρού Π-13. (ΑΔ 37 (1982), σελ. 142, σχεδ. 2).

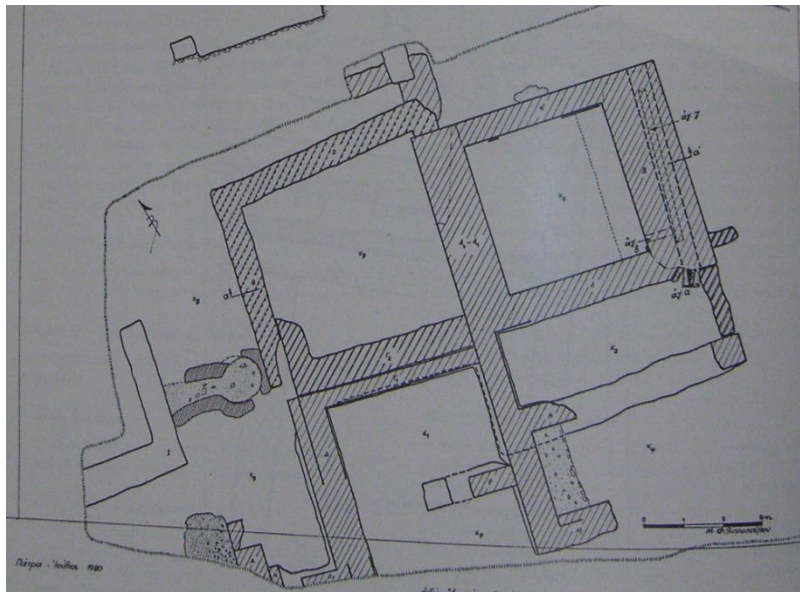

Εικ. 169: Ανασκαφή του Λουτρού Π-13 από Ν. (ΑΔ 37 (1982), σελ. 142, πιν. 87 β).

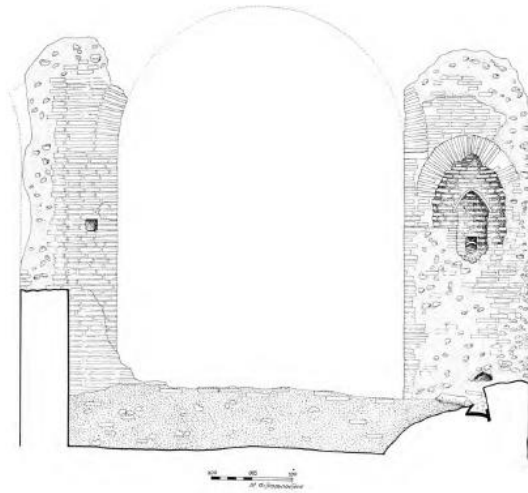
Λουτρό Π-14

Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Π-14

Λουτρό Π-15

Εικ. 170: Η κάτοψη της ανασκαφής του Λουτρού Π-15 (ΑΔ 35 (1980), σελ. 175, σχεδ. 2).

Εικ. 171: Ο Χώρος 6 του Λουτρού Π-15. (ΑΔ 35 (1980), σελ. 175, σχεδ. 3).

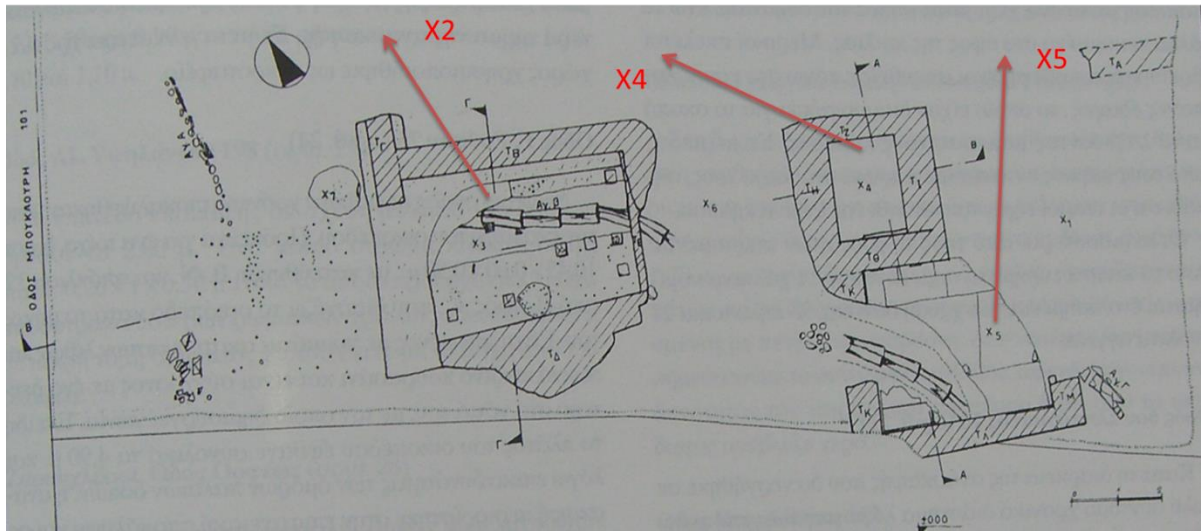

Εικ. 172: Ο Χώρος 6 του Λουτρού Π-15. (ΑΔ 35 (1980), πιν. 77 α-β).

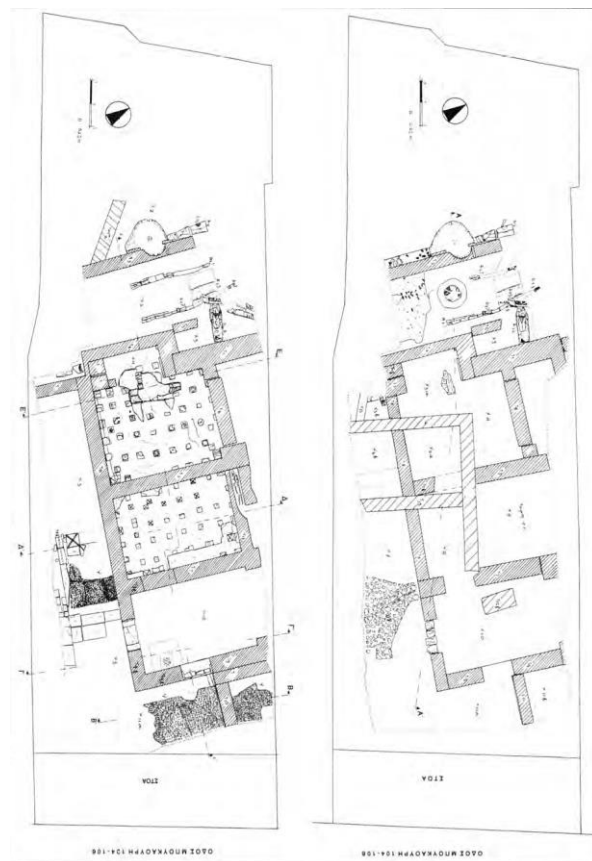

Εικ. 173: Υπόκαυστα από το Λουτρό Π-15. (ΑΔ 52 (1997), πιν. 113 γ).

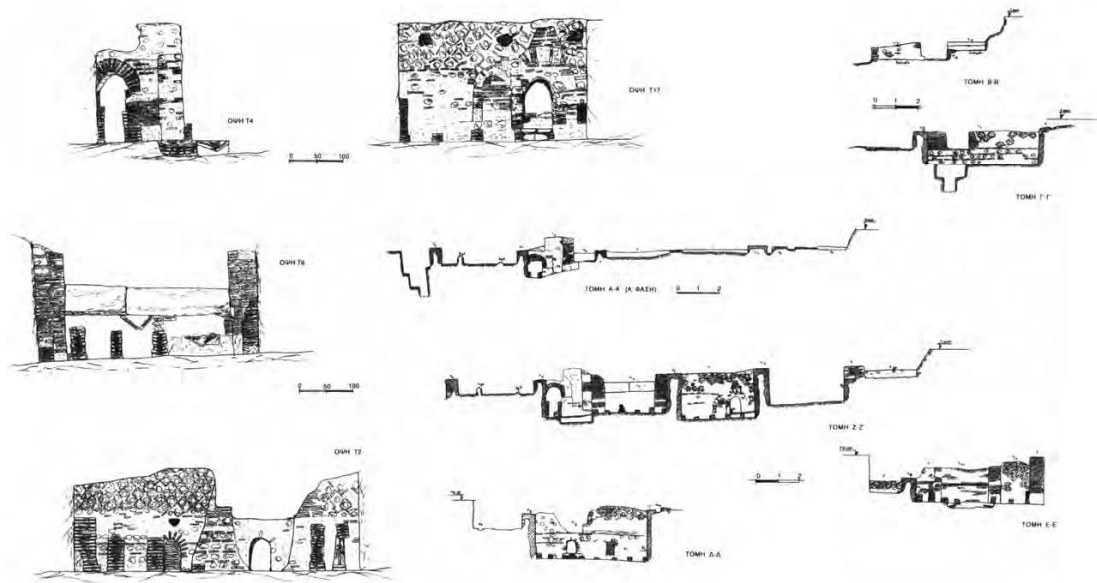
Λουτρό Π-16

Εικ. 174: Κάτοψη της ανασκαφής της οδ. Μπουκαούρη 101. (ΑΔ 53 (1998), 256, σχεδ. 4).

Εικ. 175: Κάτοψη της ανασκαφής της οδ. Μπουκαούρη 104-106 (1^η & 2^η φάση). (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 5).

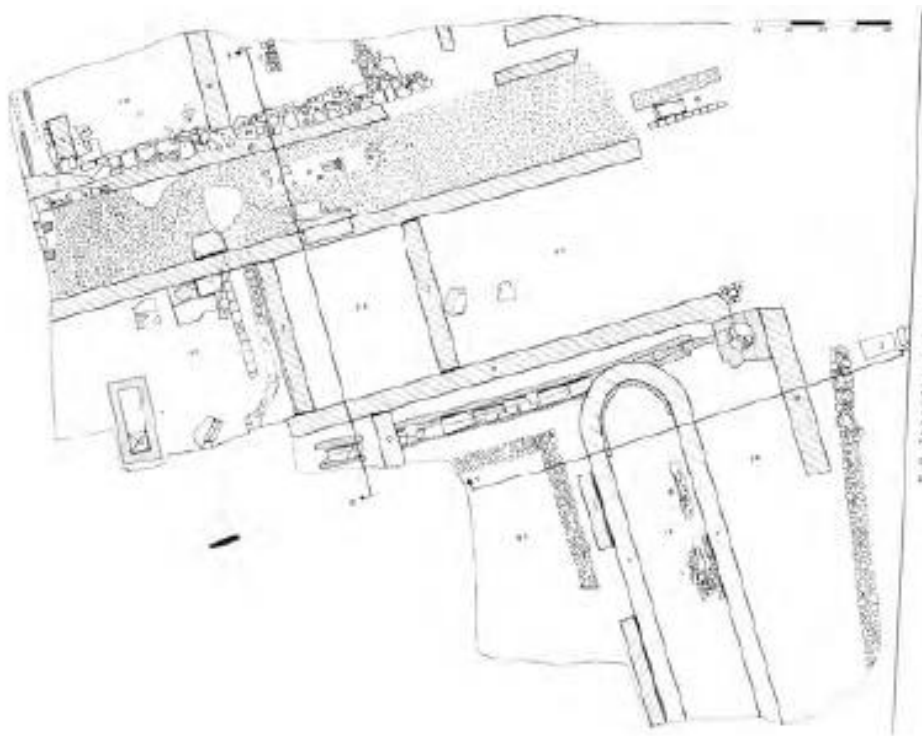
Εικ. 176: Όψεις των τοίχων στην οδ. Μπουκαούρη 104-106 και τομές της ανασκαφής. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 6).

Εικ. 177: Η ανασκαφή στην οδ. Μπουκαούρη 104-106 από τα Α. (ΑΔ 55 (2000), σελ. 298, σχεδ. 7).

Εικ. 178: Τμήμα αψιδωτής δεξαμενής στην οδ. Ερενστρώλε 65. (ΑΔ 33 (1978), πιν. 24 γ).

Εικ. 179: Σχέδιο της συνέχειας της αψιδωτής δεξαμενής στην οδ. Ερενστρώλε 67-69. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 122, σχεδ. 3).

Εικ. 180: Η συνέχεια της αμειωτής δεξαμενής στην οδ. Ερεστρώλε 67-69. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 119-120, πιν. 73 α).

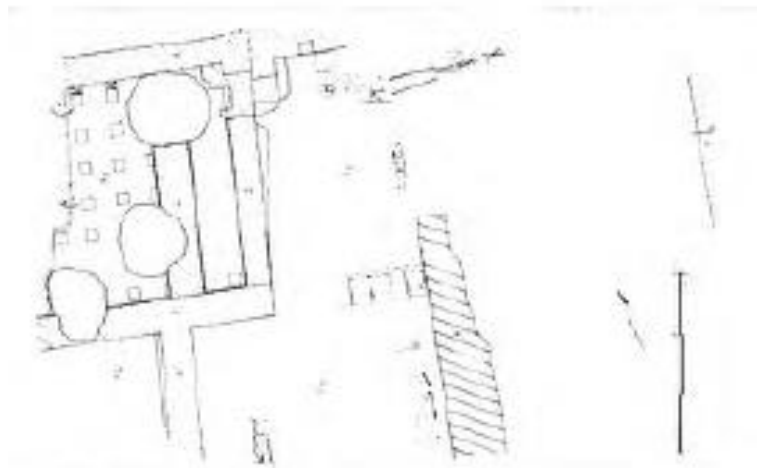
Εικ. 181: Η αμειωτή δεξαμενή από τα Β. (ΑΔ 44 (1989), σελ. 119-120, πιν. 74 α).

Λουτρό Π-17

Εικ. 182: Γενική άποψη της ανασκαφής στην οδ. Γ. Ρούφου 88-90. (ΑΔ 42 (1987), πιν. 76α).

Λουτρό Π-18

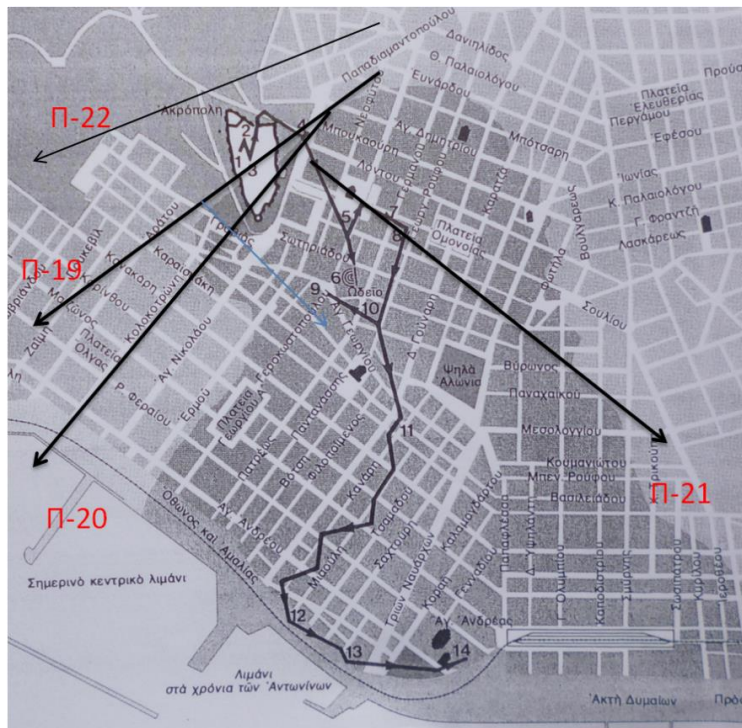

Εικ. 183: Κάτοψη του Λουτρού Π-18. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 370, σχεδ. 10).

Εικ. 184: Γενική άποψη του Λουτρού Π-18 από Ν. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 370, πιν. 237 α).

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΑ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Εικ. 185: Η θέση των τεσσάρων (4) ρωμαϊκών λουτρών στα ΒΑ. της πόλης. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-19

Εικ. 186: Ανασκαφή στην οδ. Εϋνάδρου 41 και Μητροπολίτη Νεοφύτου. (ΑΔ 29 (1973-1974), σελ. 406, πιν. 260 γ).

Εικ. 187: Τμήμα υποκαύστου στην οδ. Παπαδιαμαντοπούλου απέναντι από τους αρ. 71-75. (ΑΔ 48 (1993), σελ. 115, πιν. 43 γ).

Λουτρό Π-20

Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Π-20.

Λουτρό Π-21

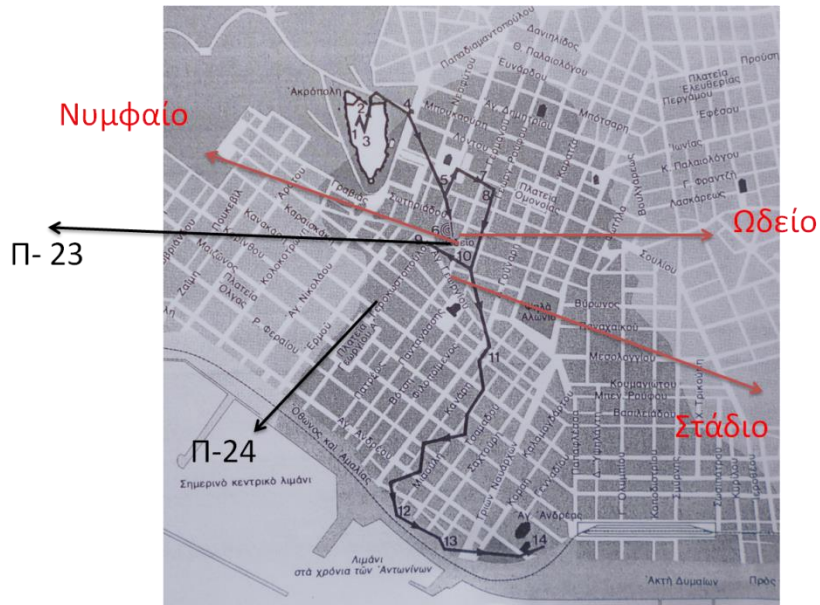
Εικ. 188: Τμήμα ψηφιδωτού στη συμβολή των οδών Παναχαΐδος και Παπαδιαμαντοπούλου.
(ΑΔ 46 (1991), σελ. 143, πιν. 70 γ).

Λουτρό Π-22

Εικ. 189: Το Λουτρό Π-22 (Κατάλογος Αρχαιολογικού Μουσείου Πάτρας).

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ Π-23 ΚΑΙ Π-24 ΣΤΗ ΖΩΝΗ ΤΟΥ ΘΕΑΜΑΤΟΣ

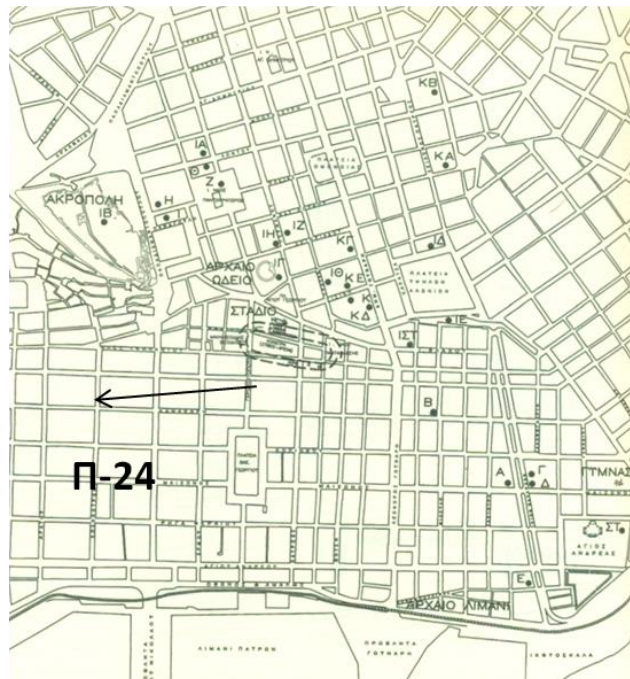

Εικ. 190: Η θέση των Λουτρών Π-23 και Π-24. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Λουτρό Π-23

Δεν υπάρχουν σχέδια ή φωτογραφίες για το Λουτρό Π-23.

Λουτρό Π-24

Εικ. 191: Η γειτνίαση του Λουτρού Π-24 με το Στάδιο. (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).

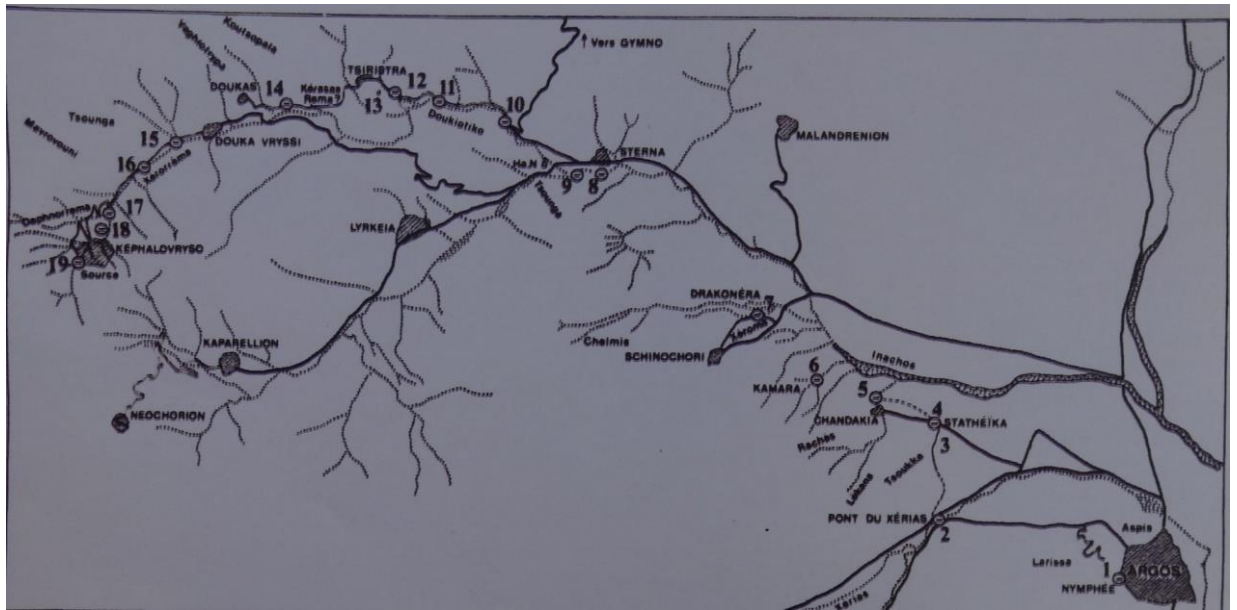

Εικ. 192: Τμήμα υποκαύστου του Λουτρού Π-24 στην οδό Γεροκωστοπούλου. (ΑΔ 50 (1995), πιν. 77 β).

ΑΡΓΟΣ

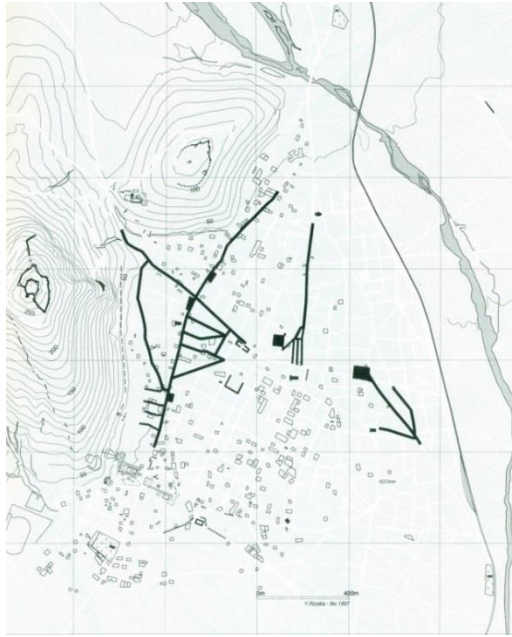
Εικ. 193: Η θέση του Άργους. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998).

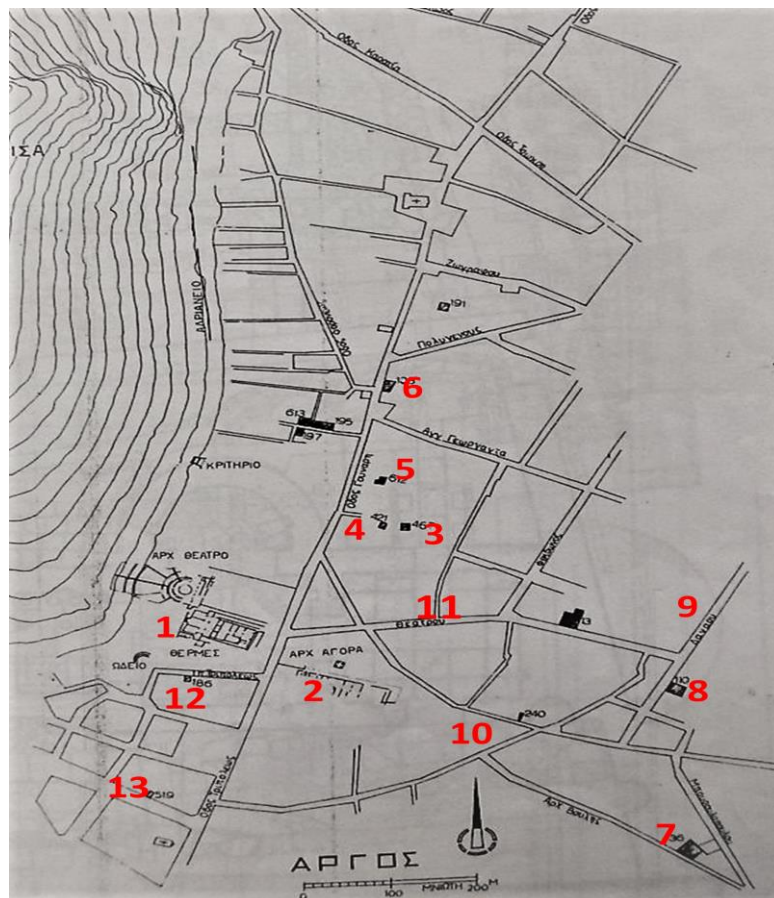
Εικ. 194: Η πορεία του αδριάνειου υδραγωγείου του Άργους. (BCH 113 (1989), σελ. 723)

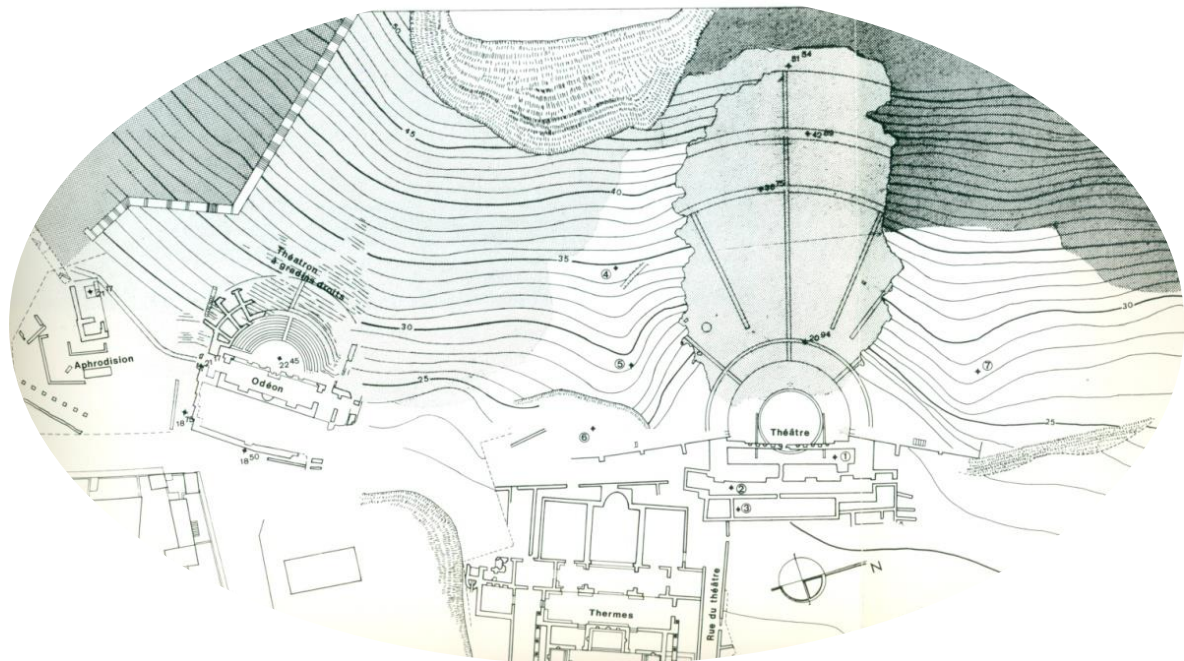
Εικ. 195: Πεσσοί του αδριάνειου υδραγωγείου στην κώμη του Χάραδρου από τα Ν. (Pariente-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 203, εικ. 10).

Εικ. 196: Οι αρχαιολογικές θέσεις και οι σωστικές ανασκαφές στο Άργος. (Pariante-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 449, εικ. 6).

Εικ. 197: Οι θέσεις των δεκατριών (13) ρωμαϊκών λουτρών στο Άργος. (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

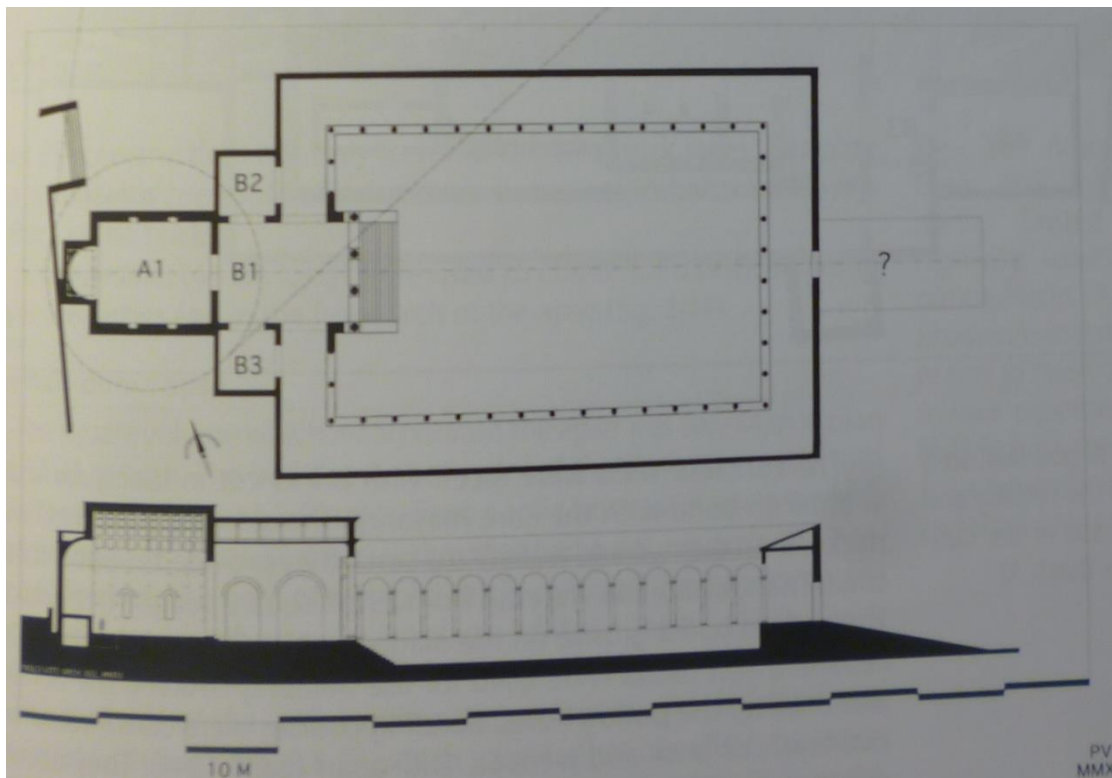
Εικ. 198: Η θέση του Λουτρού A-1 σε σχέση με το Θέατρο και το Ωδείο. (Pariante-Touchais (επιμ.) 1998, σελ. 250, εικ. 1).

Εικ. 199: Ο δρόμος του Θεάτρου, στο βάθος το Θέατρο και στα αριστερά το Λουτρό A-1. Λήψη από τα Ανατολικά. (<https://argolikivivliothiki.gr/tag> στις 15/12/2016).

Εικ. 200: Ο βόρειος τοίχος του χώρου Α από τα νότια. (<https://argolikivivliothiki.gr/tag> στις 15/12/2016)

Εικ. 201: Κάτοψη και Τομή του ελληνιστικού κτηρίου. (Vitti 2016, σελ. 89).

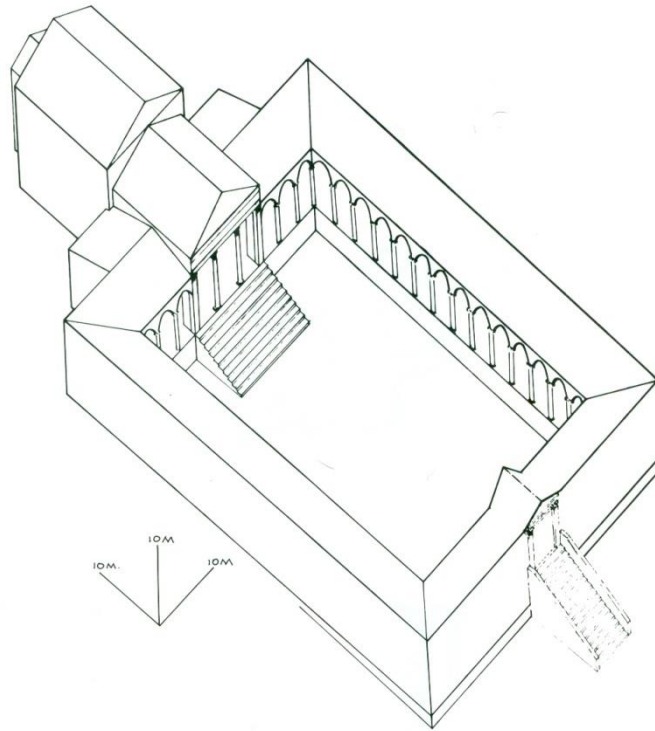

Fig. 1

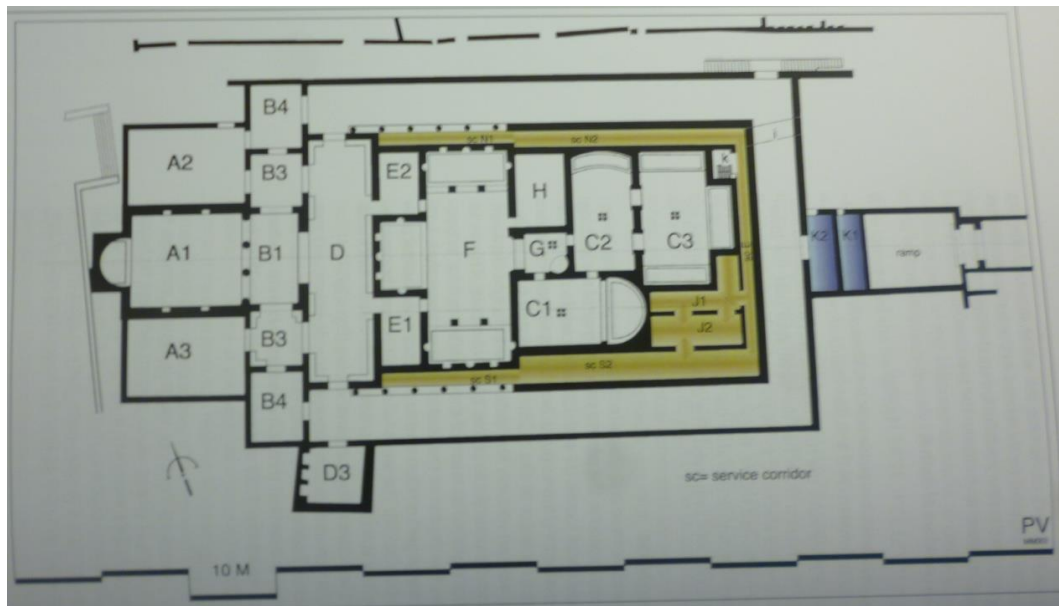
Εικ. 202: Αποκατάσταση του ελληνιστικού κτηρίου. (Aupert-Ginounès 1989, πιν. 57).

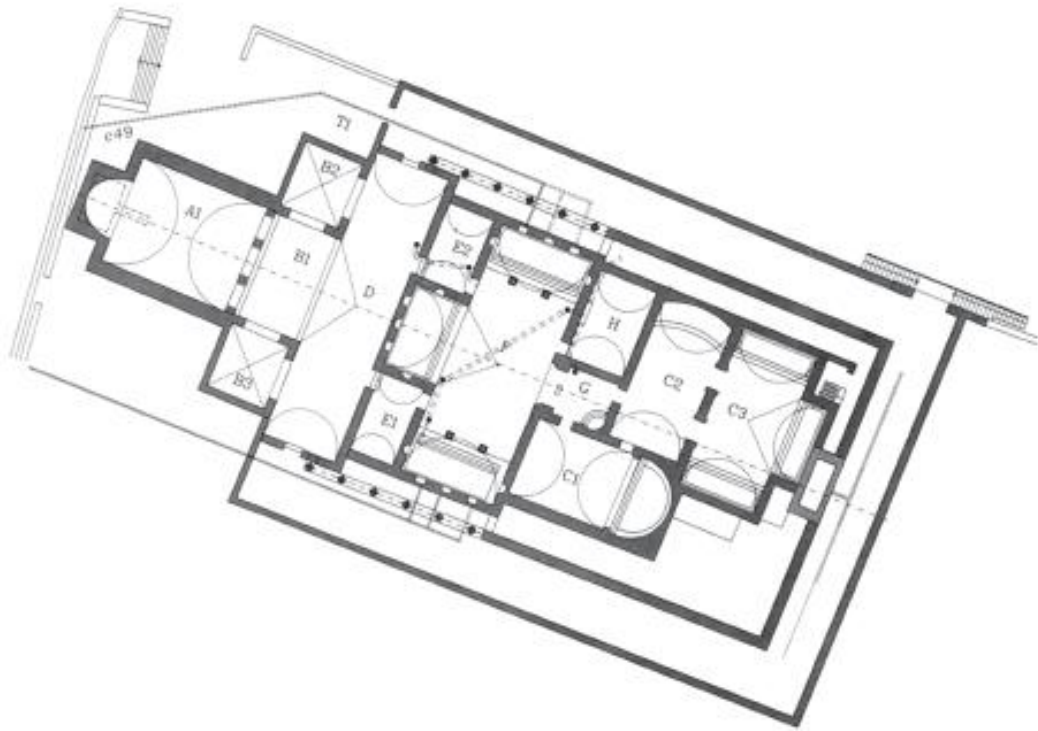
Εικ. 203: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Λουτρού Α-1. Λήψη από τα Δ.
(<http://www.argolisculture.gr/el/proteinomenes-diadromes/arhaiologikoi-horoi-mnimeia-tou-dimou-argous/> στις 26/12/2016).

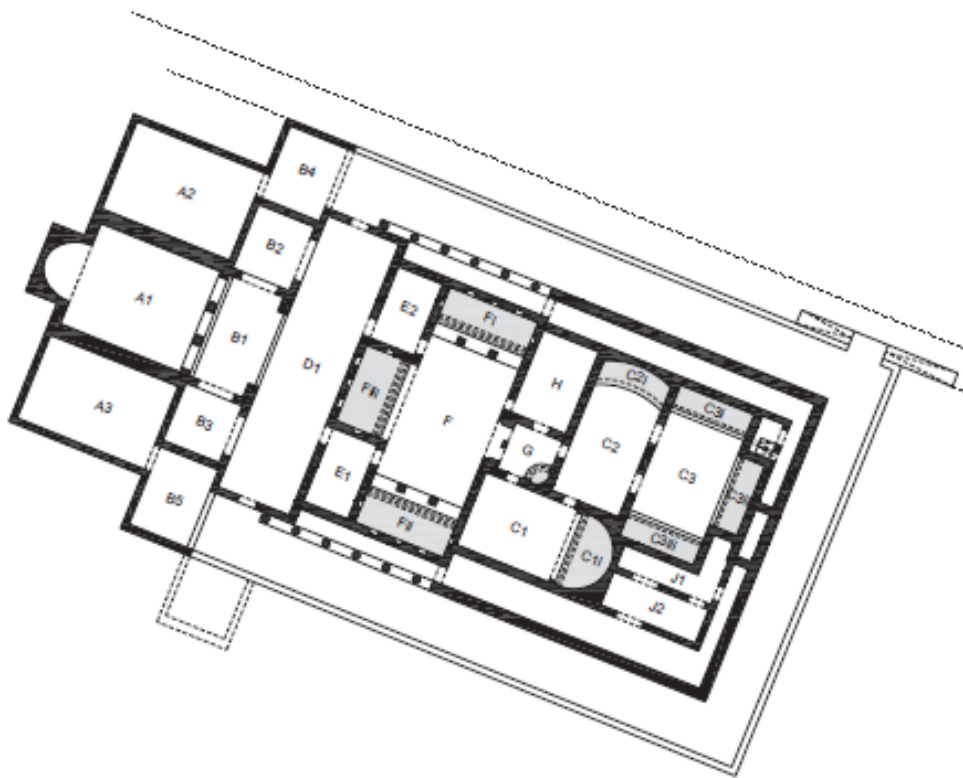
Εικ. 204: Αεροφωτογραφία του Λουτρού Α-1 και εν μέρει του Θεάτρου.
(http://www.argolikeseidhseis.gr/2016/07/blog-post_279.html στις 23/12/2016).

Εικ. 205: Κάτοψη του Λουτρού Α-1. (Vitti 2016, σελ. 110).

Εικ. 206: Κάτοψη του Λουτρού Α-1. (Wassenhoven 2012, σελ. 189).

Εικ. 207: Αναπαράσταση της κάτοψης του Λουτρού Α-1. (Wassenhoven 2012, σελ. 190)

Εικ. 208: Κόγχη στη δυτική εξέδρα του *frigidarium*. (BCH 79 (1955), σελ. 325).

Εικ. 209: Τμήμα υποκαύστου από τους θερμούς χώρους του Λουτρού Α-1. (BCH 79 (1955), σελ. 327).

Εικ. 210: Η δεξαμενή θερμού ύδατος του χώρου C1, η οποία θερμαινόταν και με τη μέθοδο *testudo alvei*. (BCH 102 (1978), σελ. 774).

Εικ. 211: Οι πεσσίσκοι του υποκαύστου στο C2. (BCH 100 (1976), σελ. 748).

Εικ. 212: Άγαλμα του Ηρακλή στον τύπο του Farnese από το Λουτρό A-1. (BCH 81 (1957), σελ. 408).

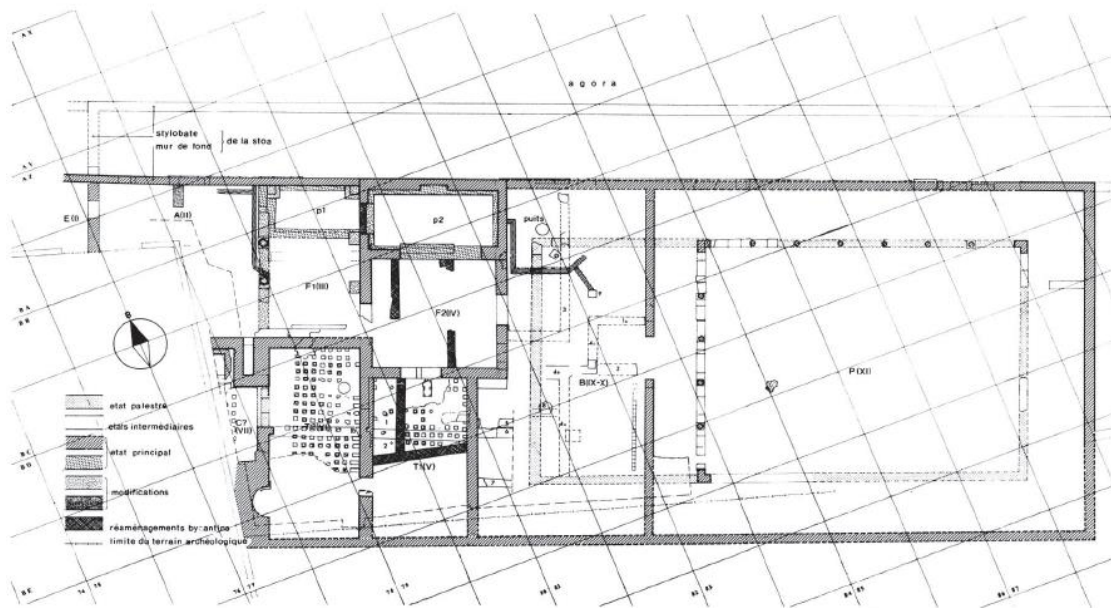

Εικ. 213: Άγαλμα του Ασκληπιού από το Λουτρό A-1. (BCH 81 (1957), σελ. 414).

Εικ. 214: Αφιερωματική επιγραφή από το Λουτρό Α-1 που αποδίδεται σε διάδοχο του Τραϊανού, πιθανόν του Αδριανού. (BCH 98 (1974), σελ. 778, εικ. 19).

Λουτρό Α-2

Εικ. 215: Κάτοψη του Λουτρού Α-2. (BCH 107 (1983), σελ. 848).

Εικ. 216: Υπόκαυστο στο *terpidarium* (T2) του Λουτρού Α-2. (BCH .108 (1984), σελ. 847).

Εικ. 217: Μέρος του υποκαύστου από το *caldarium* του Λουτρού Α-2. (BCH .108 (1984), σελ. 847).

ΒΟΡΕΙΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ

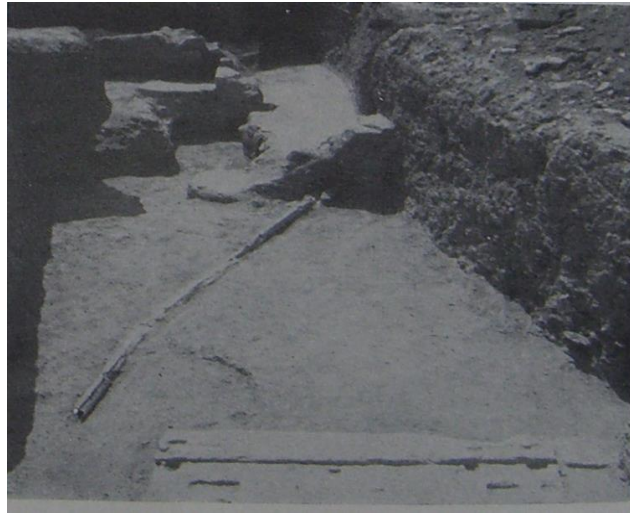

Εικ. 218: Η θέση των τεσσάρων (4) ρωμαϊκών λουτρών στη Βόρεια οικιστική ζώνη του Άργους. (Παναγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

Λουτρό A-5

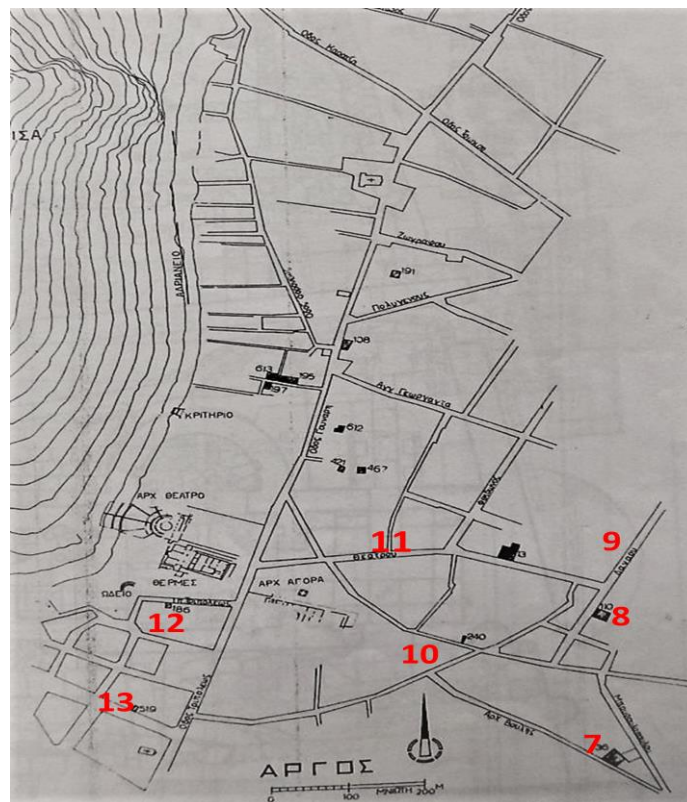

Εικ. 219: Τμήμα αίθουσας με μαρμάρινες πλάκες. (ΑΔ 20 (1965), σελ. 158, πιν. 140 β).

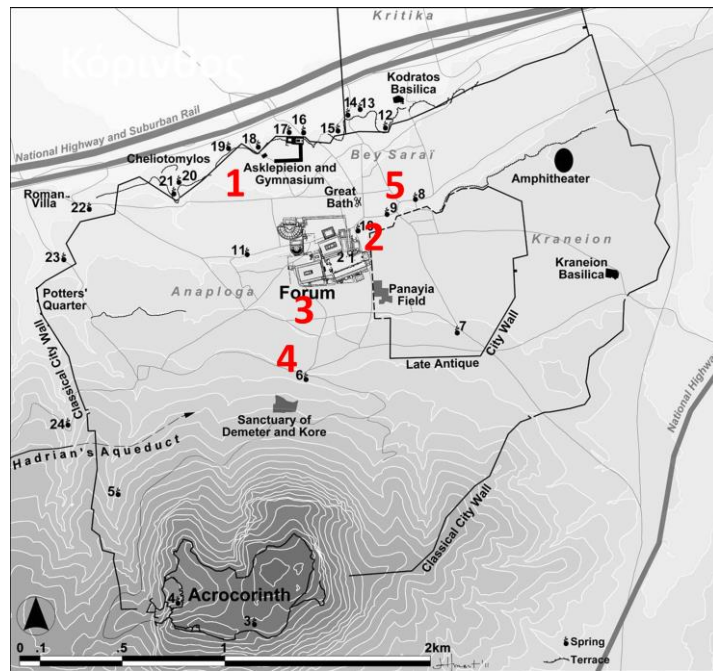

Εικ. 220: Μολύβδινος αγωγός ύδρευσης στο βόρειο τμήμα του λουτρού. (ΑΔ 20 (1965), σελ. 158, πιν. 140 γ).

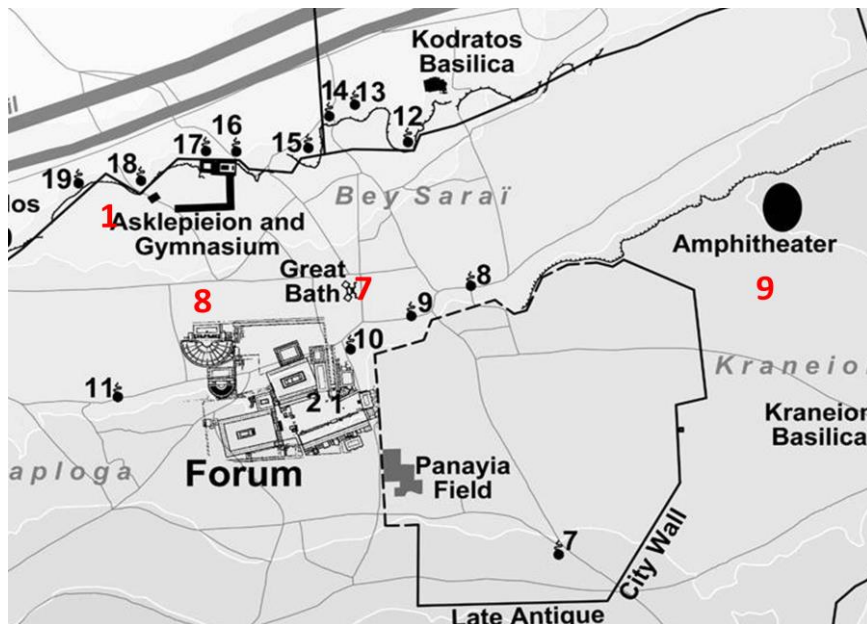
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΖΩΝΗ-«ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ»

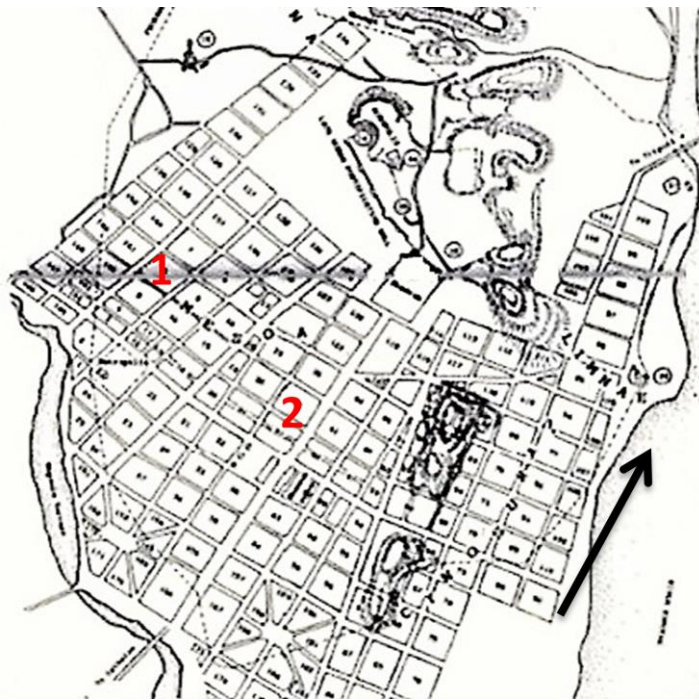
Εικ. 221: Η θέση των επτά (7) ρωμαϊκών λουτρών στη Νοτιοανατολική ζώνη του Άργους. (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

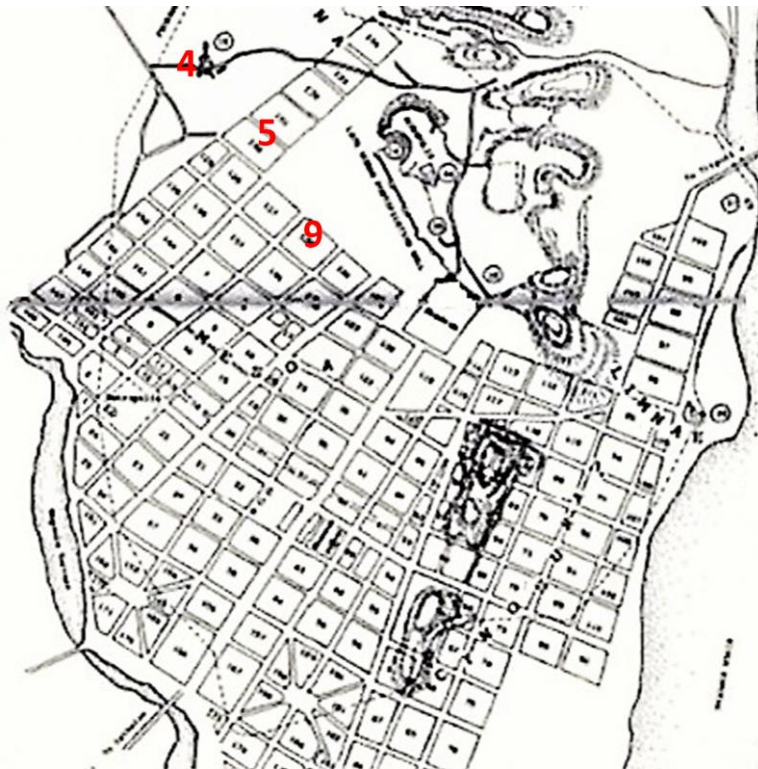
Εικ. 222: Η θέση των πέντε (5) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Κορίνθου. Το πρώιμο Λουτρό Κ-10 είναι γνωστό από επιγραφή (1^{ος} αι. μ.Χ.). (Robinson 2013, σελ. 344).

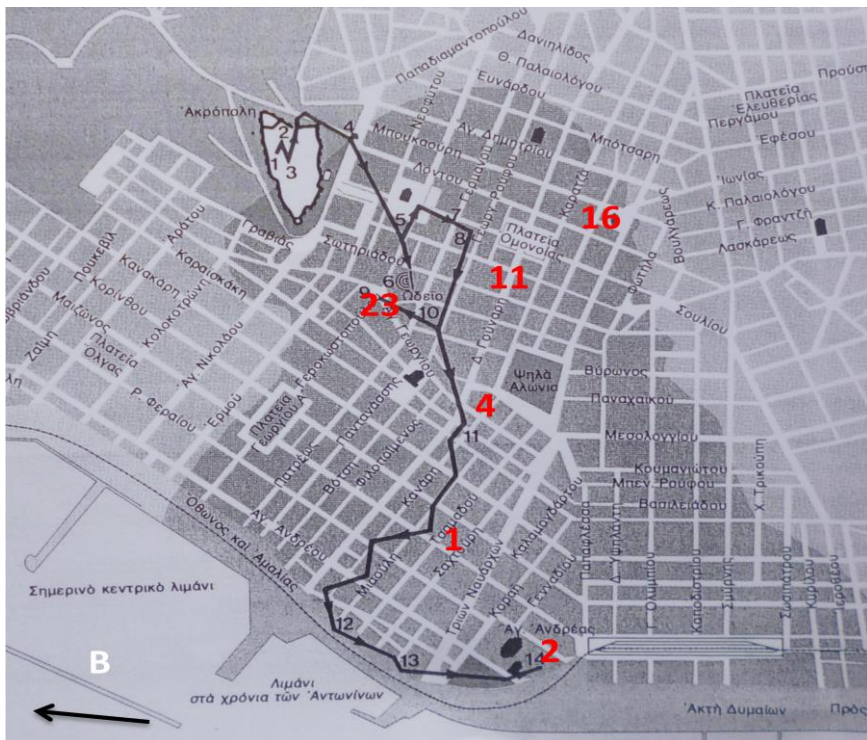
Εικ. 223: Η θέση των δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Κορίνθου (Κ-1, Κ-7, Κ-8 και Κ-9). Το δημόσιο Λουτρό Κ-10 είναι γνωστό από επιγραφή. (Robinson 2013, σελ. 344).

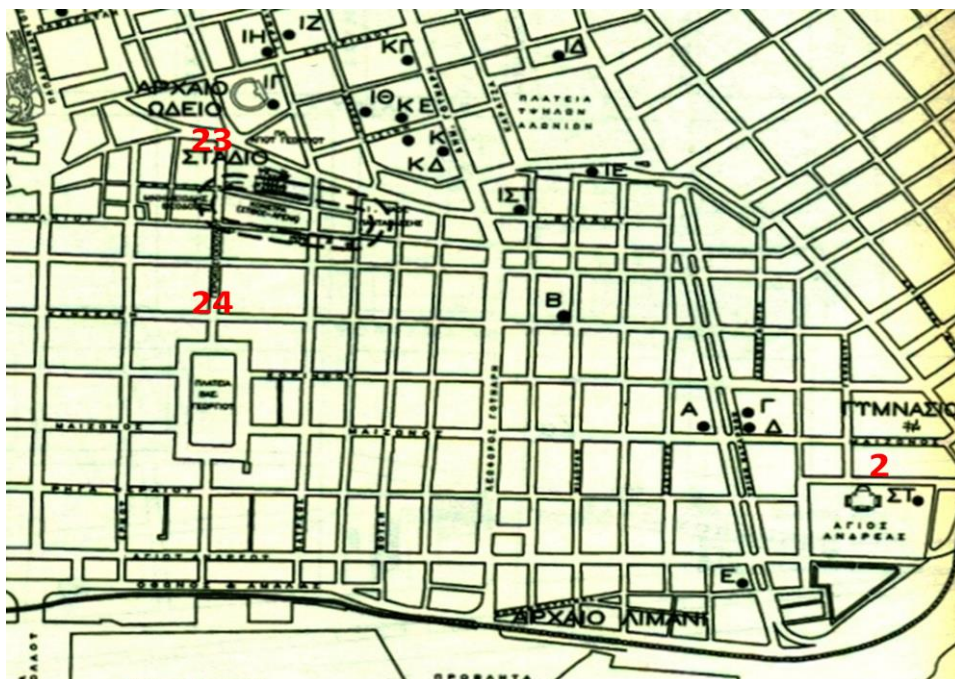
Εικ. 224: Η θέση των δύο (2) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Σπάρτης (1^{ος} αι. μ.Χ.).
(Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).

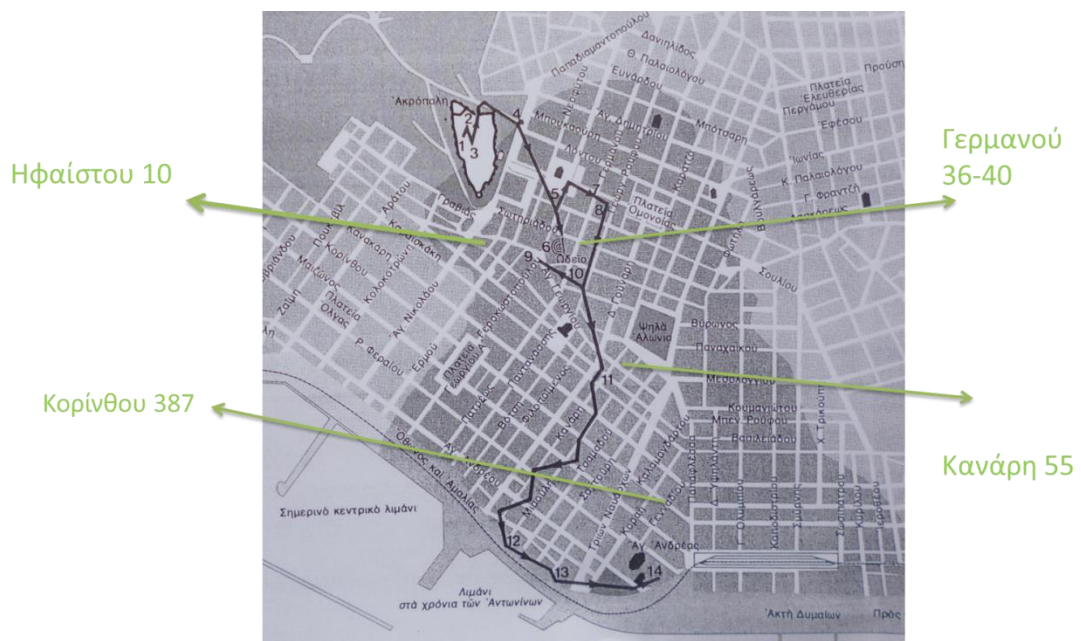
Εικ. 225: Η θέση των τριών (3) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Σπάρτης (Σ-4, Σ-5 και Σ-9). (Cartledge-Spawforth, 2002, σελ. 214-215).

Εικ. 226: Η θέση των έξι (6) πρώιμων ρωμαϊκών λουτρών της Πάτρας (1^{ος} αι. μ.Χ.).
(Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

Εικ. 227: Η θέση των τριών (3) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών της Πάτρας (Π-2, Π-23 και Π-24). (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).

Εικ. 228: Η θέση των τεσσάρων (4) ρωμαϊκών Νυμφαίων της Πάτρας. (Παπαχατζής 1994, Αχαϊκά – Αρκαδικά, σελ. 81).

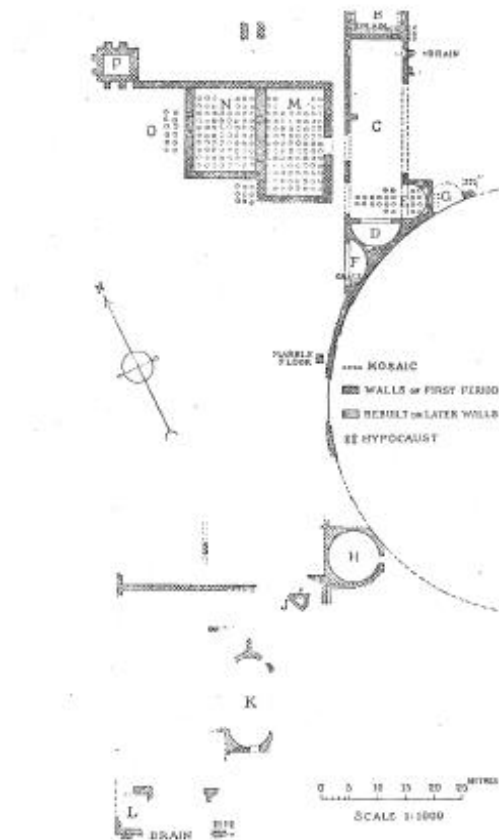
Εικ. 229: Η θέση των δύο (2) δημόσιων ρωμαϊκών λουτρών του Άργους (Α-1 και Α-2). (Παπαγιωτοπούλου 1998, σελ. 375).

Εικ. 230: Πρωτοβυζαντινό λουτρό στις οδ. Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως (ΑΔ 27 (1972), πιν. 54 α).

Εικ. 231: Ελληνιστικό λουτρό στην περιοχή της Αγοράς στη Θεσσαλονίκη. (Adam-Veleni 2013, σελ. 204, εικ. 5).

Εικ. 232: Το Σύμπλεγμα λουτρού-«γυμνασίου» από τη Σπάρτη (Σ-4). (ABSA 12 (1905-1906), σελ. 407-414).

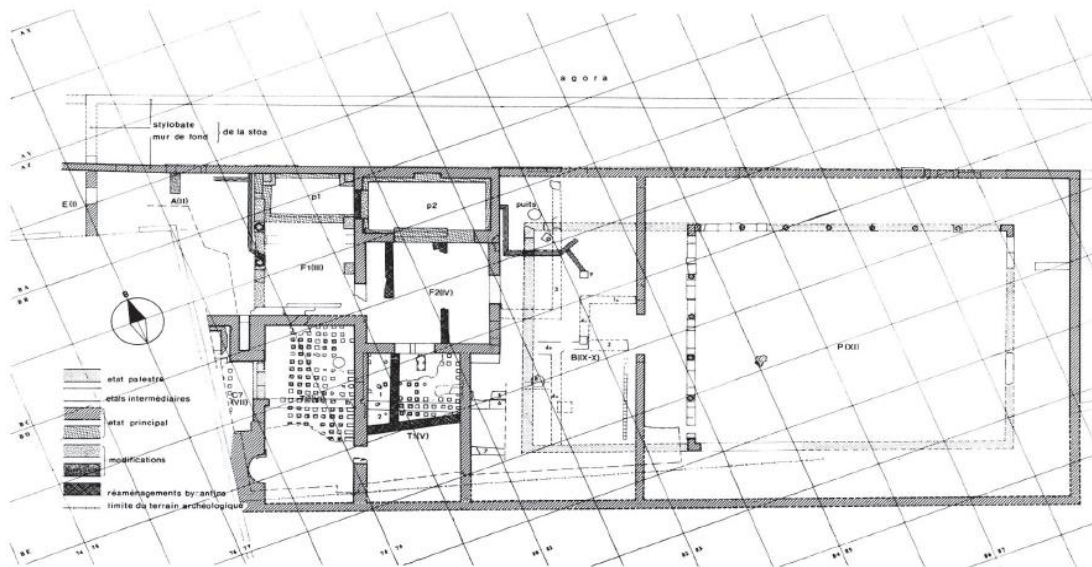
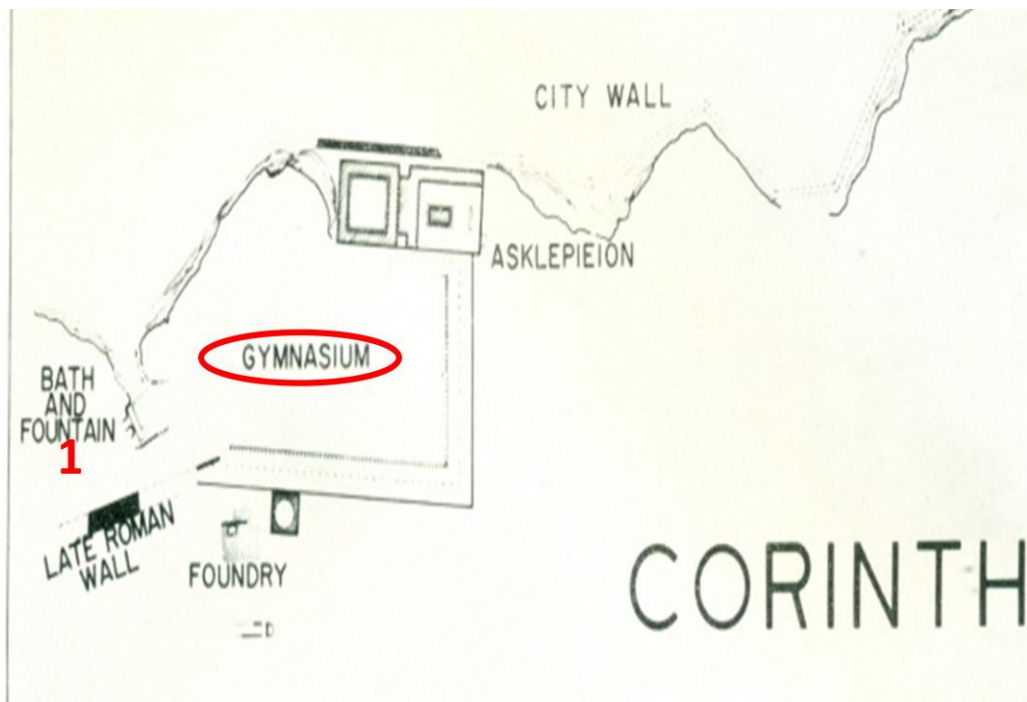

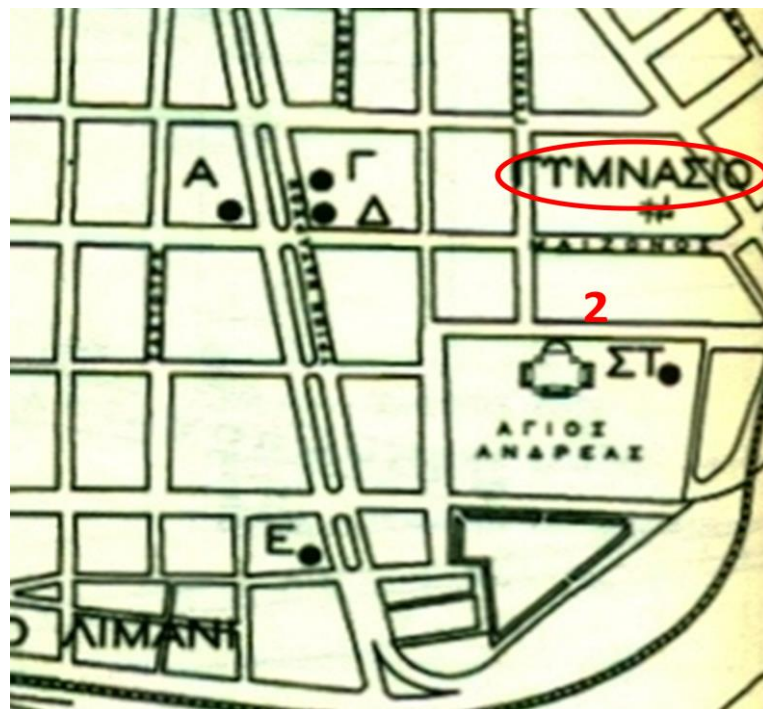
Fig. 13. — Plan des thermes B, de l'agora, 1/333^e (K. Kolokotsas).

Εικ. 233: Το Σύμπλεγμα λουτρού-«γυμνασίου» από το Άργος (A-2). (BCH 107 (1983), σελ. 848).

Εικ. 234: Η θέση του «Συντάγματος λουτρού-γυμνασίου» από την Κόρινθο (Κ-1). (Hesperia 41 (1972), εικ.1).

Εικ. 235: Η θέση του «Συντάγματος λουτρού-γυμνασίου» από την Πάτρα (Π-2). (Πετρόπουλος 2009, σελ. 71).